

મૂર્તિકા.

સર્વ જીવો દુઃખની નિવૃત્તિને અને સુખની પ્રાપ્તિને પ્રાપ્ત કરવો એ જીવો સર્વપ્રકારનાં દુઃખોની આત્મતિકનિવૃત્તિને અને પરમસુખની અવિચલપ્રાપ્તિને પરમ પ્રાપ્ત્ય ગણે છે. જે વસ્તુ સ્વભાવથી સર્વથા અરોપદુઃખથી રહિત હોય તથા પરમાનન્દસ્વરૂપ હોય તેની પ્રાપ્તિ થવાથી જ પૂર્વોક્ત અર્થ સિદ્ધ થાય, અન્યથા ન થાય, એ સ્પષ્ટ જ છે. એ પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિમાટે પ્રત્યેકદેશમાં અનાદિકાલથી આરંભી વર્તમાનસમયપર્યંત વિવેકિજનોની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ ન્યૂનાધિક ગતિમાન રહેલો જોવામાં આવે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ સદિના સ્થિતિકાલમાં તે પ્રવાહ વહન કરતો જ રહેશે, એમ અનુમાન થાય છે. દેશ, કાલ અને અધિકારિજનોની આંતરબાહ્યસ્થિતિપરતે એ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો વિવેકિપુરુષોએ ભિન્ન ભિન્ન દર્શાવ્યા છે. એ સર્વમાં પવિત્રદેશકાલને પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણનિર્મલયુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુઓ માટે જે મપ્રમાણ ઉપાય પરમવિવેકિપુરુષોએ દર્શાવ્યો છે, તેમાં અન્ય સર્વ ઉપાયો સાક્ષાત્ વા પરપરા અંતર્ગત થાય છે, એમ પ્રાપ્ત પુરુષો માને છે, એ ઉપાય શુદ્ધયુદ્ધિના નિરતિશયવિકાસરૂપ-બ્રહ્માનુભવરૂપ છે.

હાપરચુગના શેષભાગમાં ભગવાન આદ્યારણ્યચાર્યે સમગ્રવેદરાશિના ઋક્, યજુર, સામ અને અથર્વ એ ચાર વિભાગ કરી પોતાના જૈમિનિઆદિશિષ્યોને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું હતું. જૈમિનિમુનિએ વેદિક કર્મ કરનારાઓમાટે કર્મકાંડરૂપવેદભાગની વ્યવસ્થા દર્શાવનારો મીમાંસારૂપ ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ, અને તેમના ચાર શ્રીઆસભગવાને મુમુક્ષુઓમાટે ઉપાગના તથા જ્ઞાનરૂપ વેદભાગની વ્યવસ્થા દર્શાવનારો મીમાંસારૂપ ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ રચી આરિતકર્યાઓપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. જૈમિનિનો મુખ્ય અભિપ્રાય અશુદ્ધ ચિત્તવાળાએ ચિત્તશુદ્ધિ થતાપર્યંત વેદિકકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એવો છે, અને વ્યાસભગવાનનો અભિપ્રાય કર્મદ્વારા જેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ થયાં છે, તેમણે કર્મમધનથી મુક્ત થવા બ્રહ્મવિચાર કરવો જોઈએ એવો છે. સકામ કર્મો જો યથાવિધ કરવામાં આવે તો તે ઇચ્છિત ફલોને આપે છે, અને જો કામનારહિત યજ્ઞ તે કર્મો કરવામાં આવે તો તે કર્મોવડે શર્ત્તઃ શર્ત્તઃ કામકોષાદિ મનોહોય ફલ પામે છે, યુદ્ધિ નિર્મલ થાય છે, વૈરાગ્ય ઉપજવા માંડે છે, અને રાજદન્તદિગુણો દદત્ત યજ્ઞ સુક્તિનું પરમ ફલરૂપ જે જ્ઞાન તે સંપાદન કરવાના અધિકારી થવાય છે. એવી રીતે કર્મ, ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેમાં હેતુરૂપ છે. સકામકર્મ ભોગના અને નિષ્કામકર્મ મોક્ષના સાધનરૂપ છે. જૈમિનિનૃત કર્મરહસ્યનો ગ્રંથ કર્મમીમાંસા ક્રિયા પૂર્વમીમાંસા કહેવાય છે, અને વ્યાસભગવાનપ્રણીત તત્ત્વજ્ઞાનરહસ્યનો અન્યથાબ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા ક્રિયા ઉત્તરમીમાંસા વા વેદાતદર્શન કહેવાય છે. પૂર્વમીમાંસાઅન્યના દ્વદશ અધ્યાય છે. સંકર્ષણકાંડ ક્રિયા દેવતાકાંડ જે ચારઅધ્યાયનો અન્ય છે, તે પણ પૂર્વમીમાંસાના ગ્રંથરૂપ જ ગણાય છે. ઉત્તરમીમાંસાના ચાર અધ્યાય છે, અને તે પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. એ ગ્રંથમાં ૫૫૫* સૂત્રો ને ૧૬૨ અધિકરણો છે. એ ગ્રંથઉપર અનેક ભાષ્ય, વૃત્તિ, વાર્તિક અને ટીકા છે. પોતાપોતાના મતને અનુકૂળ વેદાંતદર્શનનું ભાષ્ય ક્રિયા ટીકા નહિ હોય એવો કાંઈ પ્રસિદ્ધ વૈદિકપૌરાણિકસંપ્રદાય ભારતવર્ષમાં નહિ હોય એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ અનિશ્ચયોક્તિ થતી નથી. પરમદ્વંસસ્વાસિઓમાં શ્રીશંકરાચાર્યપ્રભૃતિનાં ભાષ્યાદિ વિદ્યમાન છે. શૈવસંપ્રદાયમાં અમરધ્વાતાર્યાદિનાં, અને વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિખ્યાકાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય અને આધુનિક બ્રહ્મદેવવિદ્યાભૂષણઆદિનાં ભાષ્યાદિ જોવામાં આવે છે.

* એ સૂત્રસંખ્યા શ્રીશંકરભાષ્યાનુસાર છે રામાનુજાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૪૬, મધ્વાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૬૩, અને વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૫૪ એમ સૂત્રસંખ્યા છે સૂત્રસંખ્યાની ન્યૂનાધિકતા બહુધા મન્યિત છે સૂત્રોને એક સૂત્ર ગણવાથી અને ક્યથિત એક સૂત્રને બે સૂત્ર ગણવાથી થયેલી છે.

† શ્રીવેદાંતદર્શનની કેવલાદ્વૈતને અનુકૂળ એવી શ્રીમદ્વેદાંતની, શંકરાદર્શનની, રામાનુજાદર્શનની, અમરધ્વાતાર્યાદિની, શૈવવદાંતની, રામાનુજાદર્શનની, ગંગાધરની, રઘુનાથરાયની, ભમ્બદેવની, અનુપનાથચણીની, અત્તલદર્શનની, રામાનુજાદર્શનની, નાગેશની, બ્રહ્માનંદની, રંગનાથની, રંગમુખપ્રકાશાનંદની અને જંગમનાથઆદિની વૃત્તિઓ છે.

આવેછે. શ્રીપાણિનિના ગુરુ શ્રીમદ્ઉપવર્ણપડિતની અને શ્રીબૌદ્ધાયનસુનિની વૃત્તિઓ પણ આ અન્યપર દરે એમ જણાયછે, પણ તે વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી દ્રવિડ, નીલકંઠ અને ભાસ્કરનાં ભાષ્ય પણ વર્તમાનમાં અપ્રસિદ્ધ છે. આજકાલ વેદાંતદર્શનપરનાં જેટલાં ભાષ્યાદિ વિદ્યમાન છે, તે સમગ્રમાં શ્રીશંકરભાષ્ય જ અધિક પુરાતન છે. રામાનુજાયર્ચ, મધ્વાચાર્ય, નિંબાર્કાયર્ચ અને વલ્લભાચાર્યોદિનાં ભાષ્યો શાંકરભાષ્યપછીનાં છે. તેમણે પોતપોતાના મતને અનુકૂળ એવાં એ ભાષ્યો રચ્યાં છે, તેમાં નિંબાર્કાયર્ચનું ભાષ્ય આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેઓના મતનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જણવાથી તેમના ભાષ્યની દિશા શ્રીવેદાંતદર્શનનાં અમુક અમુક વિવાદને અવકાશ મળે એવાં સૂત્રોપર કેવી દરે, તે સમજવાનું બની આવે માટે તેમના મતનું મારભૂત વર્ણન નીચે આપવામાં આવેછે—

રામાનુજાયર્ચના મતમાં વાસુદેવ (ઈશ્વર), અચિત્ (જડ) અને ચિત્ (જીવ) એવી ત્રણ વસ્તુઓ અનાદિ અનંત છે. માયા-જડ-ના અને જીવના નિયંત્રા ઈશ્વર છે. જડજગત ભોગ્ય, ભોગનાં ઉપકરણ અને ભોગ્યાતન એ ત્રણરૂપે વિભક્ત છે. જીવ આણુ છે. ઈશ્વર પરમકારણિક અને ભક્તવત્સલ છે. તે ઉપાસના કરનારાઓને ઉપાસનાનુરૂપ ફલપ્રદાન કરેછે. ભક્તવત્સલતાને લીધે લીલાવિશેષને વશવર્તી થઈ અર્ચા (પ્રતિમાદિ), વિભવ (અવતારસમૂહ), વ્યૂહ (સંકરણ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ), સૂક્ષ્મ (વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ), અને અંતર્ધર્મિ (જીવમાં રહી પ્રેરણા કરનાર)રૂપે ભગવાન વાસુદેવ રચિત છે. ભક્તજનો પૂર્વપૂર્વમૂર્તિની ઉપાસના કરી ક્રમથી ઉત્તરઉત્તરમૂર્તિના અનુગ્રહના લાભદ્વારા પરિણામે અનર્થોભીની કૃપા પામવાથી કૃતાર્થ થાયછે અભિગમન (ભગવત્સ્થાનના માર્ગના માર્ગનલેખનાદિ), ઉપાદાન (ભગવાનને માટે ગદ્યપુષ્પધૂપદીપાદિ-સામગ્રીનું ગ્રહણ), ઇન્ધ્યા (પૂજા), સ્વાધ્યાય (મનજપ, નામજપ, સ્તોત્રપાઠ અને ભગવત્તત્ત્વપ્રકાશકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ), તથા યોગ (એકાગ્રચિત્તવડે અર્થોભિભગવત્નું ધ્યાન) એ પાંચપ્રકારની ઉપાસનાઓ છે. એ ઉપાસનાઓના અનુદાનથી ધીરે ધીરે ભક્તિનામના જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાયછે, અને જ્યારે યોગના પરિપાકવડે અહકારાદિ લય પામી જાયછે, ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તને આશુત્તિરહિત પોતાના પરમાનંદધામનું પ્રદાન કરેછે. ધ્યાનાદિસંહિત ભક્તિદ્વારા જ ભગવત્તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાયછે, અન્યઉપાયે થતો નથી. ભગવાનમાં પરમપ્રીતિરૂપ ભક્તિ નિર્મલવિરાગવિના ઉત્પન્ન થતી નથી, વિરાગ સત્ત્વશુદ્ધિવિના ઉપજતો નથી, સત્ત્વશુદ્ધિ આહારાદિની શુદ્ધતાવિના ઉપજતી નથી, અને તે શુદ્ધતા અદૃષ્ટઅજ્ઞમવારૂપ વિવેકપ્રાણનથી થાયછે. જે મત પૂર્વે ભાગવતનામથી પ્રસિદ્ધ હતો, અને જેનું આ અન્યના બીજાઅધ્યાયના બીજાપાદના ૪૨ મા મુત્રથી ૪૫ મા સૂત્રપર્યંતમાં નિરાકરણ કર્યું છે, તે જ રામાનુજાયર્ચનો મત છે. કહેવાની અગત્ય નથી કે એ પ્રકરણ અન્યવિચારોનું નિરાકરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત છતાં એ સૂત્રોવડે રામાનુજાયર્ચ પોતાનો મત સિદ્ધ કરવા જ યત્ન કર્યો છે, તે અસંગત જણાયછે. એમણે રમેશ્વ ભાષ્યનું નામ શ્રીભાષ્ય છે.

મધ્વાચાર્યના મતમાં સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ છે. અશેષસદ્ગુણયુક્ત ભગવાન વિષ્ણુ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે જીવ અને જડજગત અસ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. જીવ આણુપરિમાણુ છે, ને ભગવાનનો દાસ છે. અસ્વતંત્ર અને સેવક જીવે ભગવત્નું દાસપણું જ અવલંબન કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ પરમસેવ્ય ભગવાનની સેવાવિના જીવનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. તે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે, અંકન, નામકરણ અને ભજન. સર્વદા ભગવત્સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય માટે સેવકે શરીરપર શમયકગદાદિ નારાયણનાં આયુધોનાં ચિહ્નો કરવાં તે અંકન; સર્વદા તેનું નામસ્મરણ થયા કરે માટે પુત્રાદિનાં કેશવકૃષ્ણાદિ નામો પાડવાં તે નામકરણ; અને દયા, ભગવત્સ્પૃહા, શ્રદ્ધા, સંલવાક્ય, હિતવાક્ય, પ્રિયવાક્ય, સ્વાધ્યાય, દાન, સ્વપરપરિત્રાણ અને પૂજા એ દશ પ્રકારની ક્રિયા કરી તે નારાયણને મર્મરૂપ કરવી તે ભજન છે. તે અંકન, નામકરણ અને ભજનદ્વારા વૈકુંઠપતિ

પ્રત્યયચરણ આચાર્યભગવાનના શ્રીશરીરકભાષ્યપર આનંદગિરિની અને જોષિદાનંદની ટીકા, વાચસ્પતિમિ-શ્વનો ભામતીનામનો નિબંધ, અદ્વૈતાનંદકૃત શ્રદ્ધાવિદ્યાભરણનામનું વ્યાખ્યાન, સર્વજ્ઞાનમુનિકૃત સંક્ષેપશારીરકનામનું વાર્તિકરૂપ વ્યાખ્યાન, નારાયણસરસ્વતીકૃત વાર્તિક, અને બાલકૃષ્ણાનંદકૃત વાર્તિક છે ભામતીનિબંધપર અમલાનંદ-સ્વામિકૃત કેદારકવ્યવ્યાખ્યાન, કેદારકવ્યપર અધ્યયદીક્ષિતકૃત પરિમલનામનું વ્યાખ્યાન, અને પરિમલપર મયુરસૂદન-સ્વામિકૃત તથા રામાશ્વમરવામીનું વ્યાખ્યાન છે.

શ્રદ્ધાસૂત્રના પાંચ પાદોના શરીરકભાષ્યપર પદપાદની પંચપાદિકાનામની વ્યાખ્યા છે તે પંચપાદિકાપર પ્રમશામયશસ્ત્રસ્વામીનું વિવરણનામનું વ્યાખ્યાન છે, અને વિવરણપર અખડાનંદસ્વામીનું વિવરણુત્તરવદીપનનામનું વ્યાખ્યાન તથા નૃસિંહાશ્રમસ્વામીની અને રામાનંદસ્વામીની ટીકાઓ છે.

શ્રદ્ધાસૂત્રનાં પ્રથમનાં ચાર સૂત્રોપર વિદ્યારણ્યસ્વામિકૃત વિવરણુપ્રમેયસંગ્રહનામનો નિબંધ છે

પરમસેવ્ય ચત્રંતરત્વ વિષ્ણુભગવાન્તી પ્રસન્નતા થાયછે, ને તેથી સાક્ષોક્ત્યાદિ મુક્તિ મળેછે. તેમણે કરેલા ભાષ્યનું નામ પૂર્ણપ્રદર્શન છે.

નિર્વાર્ણાર્થ બેદાભેદને સ્વીકારેછે, અર્થાત્ સાદરપતાએ જીવધર્મિરનો અભેદ, અને વસ્તુતાએ ભેદ માનેછે. મુક્તિ મધ્વાદિના જેવી માનેછે. અવતારાદિનો અને ભક્તિના પ્રધાનપણ્યનો સ્વીકાર કરેછે.

વલ્લભાર્થ અધિકારિપરિણામવાદ માનેછે. તેમને મતે જીવ આણુ છે, જીવ તથા જગત્ બ્રહ્મના અ-વિકારિપરિણામરૂપ હોવાથી સંસ છે. ગોક્ષોદાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ સુમુહુને સેવ્ય છે, ને તે શ્રીકૃષ્ણ શ્રવણાદિ નવધાભક્તિમાંની કોઇપણ ભક્તિવડે ઉપજેલી દશમી પરાભક્તિવડે પ્રસન્ન થાયછે. સાધનરૂપા અને ફલરૂપા એમ બેપ્રકારની સેવા પણ કર્તવ્યરૂપ ગણાયછે. કાચવ્યાપારવડે સંપાદ્ય શારીરીસેવા અને દ્રવ્યાપણાદિવડે સંપાદ્ય વિત્તમ સેવા એ સાધનરૂપા છે, અને માનસસેવા શ્વરૂપા છે. ગોક્ષોદાની પ્રાપ્તિ કિંવા પૃથ્વ્યપરિચ્છે-દની નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે. તેઓએ રચેલા ભાષ્યનું નામ અણુભાષ્ય છે.

પૂર્વોક્તમુક્તિઓની ક્રમને ક્ષમાં ગણના કરવી જોઇએ. જેઓનાં મન અત્યંત અસંગભાવને પામ્યાં નથી, કિંવા ઉત્તમવિષયોના અવલમ્બનવિના છુઃવિષયોમાં મોપદર્શન કરી તેમનો ત્યાગ કરવા જેઓ સમર્થ નથી, તેવા અધિકારિજનો એ મેક્ષના અધિકારી છે. યથાર્થ અનન્યભક્તિ તો જ્ઞાનનું જ અન્ય નામ છે, માટે તેની પ્રાપ્તિએ તો અદ્વૈતપ્રાપ્તિરૂપ સદ્ગોક્ષ જ થાયછે, ક્રમગોક્ષ થતો નથી. અદ્વિતીયબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવિના મોક્ષ સંભવિત નથી. ભગવત્સ્થાન અને ભગવત્મારૂપ સંપાદન કર્યા છતાં પણ ત્યાં દ્વૈત હોવાથી કિંચિત્ કપેશનો પણ સદ્ભાવ હોવો ધરેછે, માટે વાસ્તવિક મોક્ષ તો ઉત્કર્ષોપકર્ષશન્ય, એકરૂપ, એકરસ અને અદ્વય જ છે. સદ્વયમાં સસારભયની નિવૃત્તિ થતી નથી, એમ ‘દ્વિતીવાદૈ મય મવતિ ॥’ (દ્વિતીયથી નિ-શ્ચય ભય થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓ કહેછે. શ્રીશંકરભગવાને એ જ અભિપ્રાય શ્રુતિસ્મૃતિઆદિના સમન્વયથી તથા સુંદરમુક્તિઓથી સિદ્ધ કર્યો છે, અને દેહાત્મવાદી, ઇન્દ્રિયાત્મવાદી, પ્રાણાત્મવાદી, મનાત્મવાદી, બુદ્ધ્યાત્મવાદી અને આનંદમયકોશાત્મવાદિપ્રભૃતિના ઉત્તરોત્તર વિદ્વાસ પામતા ધર્મોતું તથા જીવના અણુપરિમાણનું અને મધ્યમપરિમાણનું નિરાકરણ કરી ધર્મના પરમવિકાસરૂપ શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્માત્મવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ-ર્વાકાએ જે આત્માને અભાવરૂપ ઠરાવી મારી નાંખ્યો હતો, નૈયાયિકાએ જેને જડરૂપે અસ્તિત્વમાં આપ્યો હતો, અને સાંખ્યયોગવાળાએ જેને કેવલચૈતન્યરૂપે સ્થાપન કર્યો હતો, તેને અદ્વૈતાચાર્યોએ બ્રહ્મરૂપે સિદ્ધ કરી સંપૂર્ણપદે પહોંચાડ્યો છે. ધર્મના વિકાસની પરાકાષ્ઠા અદ્વૈતથી વિશેષ હોઇ શકે નહિ એ વાર્તા ‘શૌ-પનહોર, મેક્સમૂલર, ઇચુસેન અને ફ્રેડરીક શ્લેગલ ઇલાદિ પરદેશી પરધર્મી ધુરધરવિદ્વાનોએ પ્રાગ્જલપણે અંગીકાર કરી છે, અને દારાશેકાજેવા ઇસ્લામધર્મને માનનારાએ પણ ઉપનિષદોના ફ્રાસીઅનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં અદ્વૈતભાવનાના ઉત્તમેત્તમપણ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. આચાર્યભગવાનસમ્મતઅદ્વૈતમતનું સ્વરૂપ નીચેપ્રમાણે છે:—

‘બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ મવતિ ॥’ (બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ થાયછે) તથા ‘તત્તરિ શોકમાત્માવિત્ ॥’

(આત્મવેત્તા શોકને તરેછે) ઇલાદિશ્રુતિવાક્યોના પ્રમાણથી અને તદનુકૂલ યુક્તિઓથી સિદ્ધ થાયછે કે બ્ર-હ્માત્મસ્થાનવિના દુઃખાતીત થવાનો કોઇ ઉપાય નથી. ‘હું બ્રહ્મ જ છું’ એવા અસદિગ્ધ અનુભવનું નામ બ્રહ્માત્મજ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પ્રધાન ઉપાય જીવે સાધનસપન થઇ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યથી તાત્પર્યેનો નિર્ણય કરાવનારાં છ દિગોસહિત વેદાત્તનું શ્રવણ કરવું તે છે. મનન અને નિદિધ્યાસન એ શ્રવ-ણનાં સાહાયકારી છે. શ્રવણ કરેલા અર્થમાં અસંભાવના રહે તે મનનથી દૂર થાયછે, અને દેહમાં હંપણાની બુદ્ધિ તથા જગત્માં સત્પણ્યની બુદ્ધિ એ રૂપ વિપરીતભાવના નિદિધ્યાસનથી દૂર થાયછે. એવીરીતે અ-સંભાવનાવિપરીતભાવના દૂર થઇ બ્રહ્માત્મસ્થાવનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય તે જ તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાયછે. જેમ રજ્જુમાં સર્પભ્રાંતિ છે, તેમ બ્રહ્મમાં દૃશ્યભ્રાંતિ છે. પ્રતીત થતું જગત્, શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો, મન, બુદ્ધિ,

૧ “સમગ્રજગત્માં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોઇ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની હોરી છે, અને તે જ મારા મૃત્યુનું અવલમ્બન યવાની.” શૌપનહોર.

૨ “ચુરોપના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન જે શ્રીકૃષ્ણજ્ઞાનિઓના અદ્વૈતવાદ છે તે પણ, પૂર્વદેશીય અદ્વૈત-વાદના અત્યંત તેજ અને પ્રસાવની તુલનામાં, મધ્યાદ્વૈતવાદના સૂર્યની દેવીકાન્તિના પૂર્ણપ્રવાહમાં ક્ષય પામતા, ન-પળા અને પ્રચેકક્ષણે આવવાદ જવાના ચિદ્ન દેખાડતા અગ્નિના તણાપાનેવો છે.” ફ્રેડરીક શ્લેગલ

ચિત્ત અને અહંકારના નિષેધના અવધિગત હું જ છું, એમ 'અહંજ્ઞાન' જ્યારે અહાવગાદી થાય ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન કિંવા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ગણાય છે. તેવા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ અનિવાર્ય છે. એ મોક્ષાવસ્થા નિર્ભય, અદ્વય, આનંદધન, એકરસ અને દૂરરચનિલ છે.

એક જ ચૈતન્ય સર્વપ્રાણિપદાર્થોમાં વિરાજમાન છે. તે એક નિરતિશય વ્યાપક અખંડ ચૈતન્ય જ બ્રહ્મ કહેવાય છે. તે અનાદિઅનંત અદ્વિતીય બ્રહ્મચૈતન્ય ઉપાધિભેદે વિભિન્નભાવને પામેલાના જેવું પ્રતીત થાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે અતિસૂક્ષ્મતમ હોવાથી ભેદ પામેલું નથી. અંતઃપ્રપંચ અને બાહ્યપ્રપંચ જે આપણને નામ અને રૂપવડે જાણ થાય છે, તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો જ વિલાસ હોવાથી મિથ્યા છે, અને તેના અધિજ્ઞાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સત્ય છે. કહ્યું છે કે:—

“અસ્તિ ભાતિ મિયં રૂપં નામ ચેત્યર્થપञ्चકમ્ ।

આદ્યત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્વયમ્ ॥”

અર્થ:—અસ્તિ, ભાતિ, મિય, નામ અને રૂપ એમ પ્રત્યેક પદાર્થ પાંચવિભાગવાળો છે. પ્રથમનાં ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે, અને પાછળનાં બે જગત્રૂપ છે.

શુદ્ધસત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિ તે માયા, અને જેમાં મલિનસત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા. માયાની ઉપાધિવાળું ચેતન તે ઈશ્વર, અને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળું ચેતન તે જીવ. ઈશ્વર માયાના નિયામક, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ ને સ્વતંત્ર છે, અને જીવ અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોવાથી અદ્વય, અદ્વયશક્તિવાળો, નિયમ્ય ને પરતંત્ર છે. માયા એક હોવાથી ઈશ્વર એક છે, ને મલિનપણાની ન્યૂનાધિકતાથી અવિદ્યાનું અશરૂપે બહુપણું હોવાથી સુર, અસુર, મનુષ્ય અને પશુવાદિરૂપ જીવનું પણ બહુપણું છે. બ્રહ્મનો જીવભાવ કુંતીપુત્ર કર્ણના રાધેયભાવજેવો છે. વળી જેમ એક જ આકાશ ઘટરૂપ ઉપાધિથી ઘટાકાશ, અને તેના ત્યાગમાં મહાકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ શરીરાદિની ઉપાધિથી જીવ અને તેના ત્યાગમાં બ્રહ્મ છે.

બેદમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી, પણ બેદના નિરાકરણમાં જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. બેદનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે, માટે બેદમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે, એમ પણ કહી શકાય નહિ; કેમકે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુના સ્વરૂપમાં પણ બહુ વિશેષ ભેદો આવે છે. કહ્યું છે કે:—

“તલવદ્વૃક્ષયતે ઓમ સ્વદ્યોતો હ્યવવાદિવ ।
ન તલં વિદ્યતે ઓમ્નિ ન સ્વદ્યોતો હુતાશનઃ ॥
વિતસ્તિમાત્રં ગગને પ્રત્યક્ષેનેન્દુમણ્ડલમ્ ।
દૃશ્યતાં વાલિશૈસ્તન્ન પ્રમાણં શાસ્ત્રદૃષ્ટિઃ ॥”

અર્થ:—આકાશ ઇન્દ્રીયભણિના કટાદતા તલજેવો દેખાય છે, ધ્વજોત અગ્નિજેવો દેખાય છે, પણ આકાશમાં તલ નથી, અને ધ્વજોત અગ્નિ નથી. ગગનમાં વૈતમાત્ર ચદ્રમંડલ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અગ્નિઓવડે દેખાઓ, પણ તે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી પ્રમાણ નથી.

શાસ્ત્ર અગ્રાત અને અબાધિત અર્થને જણાવે છે; ભેદદર્શન બાલક અને ગોવાળપર્યંત સુવિદિત છે, એવા સુગ્રાત અર્થને જણાવવામાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ હોય જ નહિ, પણ જે અભેદમાં લૌકિકજન્યોમાં પડિત ગણાતા પુરુષો પણ મોહ પામે છે, તે અભેદના પ્રતિપાદનમાં જ તેની પ્રવૃત્તિ છે.

પરગકારણિક લોકહિતૈકનિરત પદવાક્યપ્રમાણુર ભગવત્પૂજ્યચરણે જે બાપ્ય* રમ્યુ છે, તે શારીરક-ભાષ્યને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત વિસ્તૃતપણે દર્શાવ્યો છે; જેનો સાર આ ગ્રંથની તાત્પર્ય-દીપિકારીકામાં જોવામાં આવશે. શારીરકભાષ્યના આરંભમાં ભૂમિકારૂપે આપ્યભગવાને જે અધ્યાસવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે સુગમીર, યુક્તિપૂર્ણ ને અદ્ભુત છે, તેનો ભાવાર્થ અદ્વૈતતત્ત્વ જણવા ઇચ્છતા સુસુક્ષ્મ-ને ઉપયોગી ધારી નીચે આપવામાં આવે છે:—

“આ’ એવીરીતતા જ્ઞાનનાં આલંબનો ધણું છે, પણ ‘હું’ એવીરીતતા જ્ઞાનનું આલંબન માત્ર એક જ છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અદંકાર અને પ્રત્યેકબાહ્યવસ્તુ ‘આ’ એ જ્ઞાનનો વિષય છે, ને આત્મા ‘હું’ એ જ્ઞાનનો વિષય છે. દેહાદિ સર્વવસ્તુઓ વિષય ને આત્મા તેનો વિષયી છે, વિષય સર્વ જડ ને આત્મા ચૈતન્ય છે. જેમ અંધારું ને પ્રકાશ પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવવાળાં છે, તેમ જડસ્વભાવવાળી માયિકવસ્તુઓ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા એમનો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવ છે. જેવીરીતે અંધારું તે પ્રકાશ નથી, ને પ્રકાશ એ અંધારું નથી, તેમ અજ્ઞાત્મા તે જ્ઞાત્મા નથી, ને જ્ઞાત્મા તે અજ્ઞાત્મા નથી. માટે ‘આ’ જ્ઞાનવડે જણાતા અજ્ઞાત્માની સાથે ‘હું’ જ્ઞાનવડે જણાતા જ્ઞાત્માનો પરસ્પરમાં અધ્યાસ અથવા તાદાત્મ્યભ્રાંતિ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થતી નથી; તથાપિ અનાદિસિદ્ધ અવિવેકને લીધે અત્યંત વિલક્ષણ કે અત્યંત ભિન્ન આત્મા ને અજ્ઞાત્માના વિલક્ષણપણાનું કે ભિન્નતાનું જ્ઞાન ન રહેવાથી પોતાનાથી (આત્માથી) અન્યનો ને અન્યના ધર્મોનો આત્મામાં, તથા દેહાદિ અન્યમાં આત્માનો ને આત્માના ધર્મોનો આશય કરી ને જ લોકમાં ‘હું આ’ તથા ‘મારું આ’ એવીરીતનો આભાવિક વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. એ વ્યવહાર મિથ્યા-જ્ઞાનવડે ઉપજેલો છે,—સત્ય તથા મિથ્યા એ બંનેથી મિશ્રિત છે, માટે તે અધ્યાસવડે ઉપજેલો છે. આ અધ્યાસ સ્વાભાવિક ને અનાદિ છે. એકવસ્તુમાં અન્યવસ્તુની ભ્રાંતિને મિથ્યાજ્ઞાન કે અધ્યાસ કહે છે. જેમ છીપમાં રૂપ ને દોરડીમાં સર્પ જણાય છે. કોઇ શકા કરે કે પ્રલગાત્મા એ કોઇનો વિષય નથી, માટે તેમાં દેહાદિવિષયોનો ને જરામરણાદિ વિષયોના ધર્મોનો અધ્યાસ શીરીને થઇ શકે? જે દૃશ્ય વિષય હોય તેમાં જ અન્ય દૃશ્યવિષયનો અધ્યાસ થઇ શકે, પણ અદૃશ્ય અને અનિપય પદાર્થમાં કોઇને કાંઇ પણ અધ્યાસ થવો સંભવતો નથી. એ શંકાનું સમાધાન આવીરીતનું છે:—આત્મા ક્રોધપણુ પ્રકારે વિષય (જ્ઞાનગોચર) થતો નથી એમ નથી. તેમાં ‘હું’ એ જ્ઞાનનું વિષયપણું તથા અતરાત્મારૂપે પ્રલક્ષણું છે, તાત્પર્ય કે ચૈતન્યરૂપ આત્મા

* વિવરણમાં બાપ્યનું લક્ષણ નીચેપ્રમાણે કહ્યું છે:—

“સૂત્રાયો વર્ણયેતે યત્ર વાક્યૈઃ સૂત્રાનુકારિભિઃ ।
સ્વપદાનિ ચ વર્ણયંતે ભાવ્યં ભાવ્યવિદો વિદુઃ ॥”

અર્થ:—જેમા સૂત્રને અનુસરતા વાક્યોવડે સૂત્રનો અર્થ વર્ણન કરાય છે, અને પોતાનાં પદોનું પણ વર્ણન કરાય છે, તેને ભાવ્યવેત્તાઓ ભાવ્ય બને છે.

વસ્તુતાએ નિરુપાધિક અને અવિષય છતાં પણ અવિદ્યાદ્વિષત 'હું' ઉપાધિદ્વારા તે વિષયપણાને પામેલો છે. અધ્યામરહિત વિવેકકાક્રમાં તે નિરુપાધિક ને નિર્ગંધ છતાં અવિવેકકાક્રમાં તે સોપાધિક ને સાંશ જણાય છે, આવી રીતે જે અઠંદૃષ્ટિનો વિષય છે તેમાં દેહાદિને અને દેહાદિના ધર્મોનો અધ્યાસ થવો સંભવિત છે; વળી આત્મા પરોક્ષ નથી, પણ પૂર્ણ પ્રલક્ષ છે, કેમકે બધા માણસો 'હું' એવીરીતે પોતાના આત્માને જાણે છે. એવો નિયમ નથી જે, જે ચક્ષુરાદિદ્વારા પ્રતીત થાય એ જ પ્રલક્ષ, અને એવીરીતના પ્રલક્ષમાં જ વિષયાંતરનો અધ્યાસ થાય, ને બીજે ન થાય. આકાશ એવીરીતનું પ્રલક્ષ નહિ છતાં, તેમાં વિષયાંતરનો અધ્યાસ જોવામાં આવે છે-અગ્રમાણસો અપ્રત્યક્ષ આકાશમાં ઈંદ્રનીલમણિની જાંધી પડેલી કડાઇનો ને નીલકાંતિ(આસમાનીરંગ)નો અધ્યાસ કરે છે. એવીરીતે આત્મા સાક્ષાત્ દૃષ્ટ-ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય-ન છતાં પણ તેમાં અનાત્માનો એટલે બુદ્ધિચાદિનો ને તેમના ધર્મોનો અધ્યાસ થવામાં વિગેધ નથી. એ અધ્યાસ અથવા ભ્રાંતિગાનને પંડિતો અવિદ્યા કહે છે, અને તેનો યથાર્થ વિવેક કરીને વસ્તુના સ્વરૂપનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરવો તેને વિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા અનંત અનર્થનું મૂલ છે, અને તેના જ ઉચ્છેદમાટે વેદાંતશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે.

જેમાં જેનો અધ્યાસ થાય છે, તેમાં તેના (પરસ્પરના) હોય કે ગુણ કાંઈ પણ પ્રવેશ કરી શકતા નથી. રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમા સર્પના હોવાદિ દોરડીમાં આવી શકતા નથી, તેમ દોરડીના ગુણાદિ પણ સર્પમાં પ્રવેશ કરતા નથી, તેવીરીતે આત્મામા અનાત્માનો ને અનાત્મામાં આત્માનો અધ્યાસ થવા છતાં પણ કોઇની સાથે કોઇનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, એટલે કોઇ કોઇના ગુણોદોષોએ લિપ્ત થવા નથી.

અવિદ્યાનામના એ આત્માઅનાત્માના પરસ્પરઅધ્યાસવડે પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયને અધીન સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારો પ્રવર્તે છે, અને વિધિનિર્ણયપદ્ધતિ તથા મોક્ષપરાયણ સર્વ શાસ્ત્રો પણ એવડે જ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાનનાં સાધન પ્રલક્ષાદિપ્રમાણો અને હિનનો ઉપદેશ કરનારો શાસ્ત્રો અવિદ્યાવાળા પ્રમાતાનાં વિષય કેમ હોઇ શકે એવી શકા કરવી નહિ; કેમકે દેહદ્રિયાદિમાં અલ્પમાત્રાભિનાનરહિત અવિકારી આત્માને વિષે પ્રમાતાપણું અસિદ્ધ છે, અને તેથી પ્રમણોની પ્રવૃત્તિ પણ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. પ્રલક્ષનું કરણ જે ઈંદ્રિયો તેમના અંશણુવિના પ્રલક્ષાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. દેહરૂપ અધિષ્ઠાનવિના ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર સંભવતો નથી, જેમાં આત્મપણાનો અધ્યાસ ન હોય તેવા શરીરથી કોઇપણ મનુષ્ય કોઇપણ લૌકિકવૈદિક વ્યાપાર કરી શકતો નથી, પરસ્પરનો અધ્યાસ તથા પરસ્પરના ધર્મોનો અધ્યાસ ન હોય તો અનેક શ્રુતિઓમાં અસંગરૂપે વર્ણવેલા આત્માને પ્રમાતાપણું સંભવે નહિ, અને પ્રમાતાપણુવિના પ્રલક્ષાદિપ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનો સંભવ નથી, માટે પ્રલક્ષાદિપ્રમાણો તથા શાસ્ત્રો અધ્યાસવાળા પ્રમાતાને લઇને જ પ્રવર્તે છે. વ્યવહારને અધ્યાસનું કાર્ય માનસો તો અધ્યાસરહિત પંડિતોને વિષે પણ વ્યવહાર તો જોવામાં આવે છે, તે કેમ સિદ્ધ થશે એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે 'હું બ્રહ્મ છું' એવા અપરોક્ષસાક્ષાત્કારવાળાને બાધિતાનુવૃત્તિથી વ્યવહાર સંભવી શકે છે, અને યુક્તિવડે જેણે આત્માનાત્માનો વિવેક સંપાદન કર્યો છે, તેવા પરોક્ષજ્ઞાનને અપરોક્ષભ્રાંતિ (અધ્યાસ) ની નિવૃત્તિ થયા નથી, તેથી તેવા વિવેકિઓને વ્યવહારકાલમાં અધ્યાસયુક્તતાની તુલ્યતાને લીધે પશ્ચાદિથી સમાનપણું છે, તેથી વ્યવહાર અધ્યાસનું કાર્ય છે, એ યુક્ત છે. જેમ પશ્ચાદિ શબ્દાદિવિષયસાથે શ્રોત્રાદિ ઈંદ્રિયોનો સંબંધ થતાં જે તે શબ્દાદિનું વિજ્ઞાન પ્રતિકૂલથાય તો તેનાથી નિવૃત્ત થાય છે, અને અનુકૂલ થાય તો પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ હાથમાં લાકડી ઉઘી કરીને પોતાની સંમુખ આવતા પુરુષને જોઇને 'આ મને મારવાને ઇચ્છે છે' એમ જાણી તે પલાયન કરવાનો આરંભ કરે છે, અને હાથમાં લીધું ઘાસ લઇને સંમુખ આવતા પુરુષને દેખીને 'આ મને તુંજી ખવરાવવા આવે છે' એમ જાણી તે તેની સંમુખ જાય છે; તેમ વ્યુત્પત્તિચિત્તવાળા પુરુષો પણ કુદૃષ્ટિવાળા તથા આક્રોશ કરતા અને હાથમાં ખઙ્ગને ઉઘું રાખી પોતાની જાણી આવતા પલાયન પુરુષને જોઇને 'આ મને મારવાને ઇચ્છે છે' એમ જાણી ભાગી જવાનો આરંભ કરે છે, અને તેનાથી વિપરીતવ્યવહારવાળા પુરુષને જોઇને તેની સંમુખ જાય છે. એ અનુભવના બવથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષોનો પ્રમાણપ્રમેયોદિ વ્યવહાર પશ્ચાદિથી સમાન છે. વળી પશ્ચાદિનો જે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર છે, તે અવિવેકપૂર્વક છે, એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે; અને પરવાદિના સમાન વ્યવહારનું દર્શન થવાથી વ્યુત્પત્તિવાળા પુરુષોનો પ્રલક્ષાદિ વ્યવહાર પણ અધ્યામકાલે અધ્યાસના કાર્યરૂપ હોવાથી સમાન જ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. જોકે શાસ્ત્રીય-વ્યવહારમાં તો આત્માનો પરોક્ષસાથેનો સંબંધ જાણ્યાવિના બુદ્ધિપુરસ્ક શાસ્ત્રીયવ્યવહાર કરનારને પણ શાસ્ત્રીયવ્યવહાર કરવાનો અધિકાર નથી; તોપણ ઉપનિષદોવડે જાણવાયોગ્ય, ક્ષુદ્રાનુપાદિથી રહિત, આત્મજ્ઞ-

ક્ષત્રિયાદિભેદથી રહિત, અને અસંસારી એવા આત્મતત્ત્વની એ અધિકારમાં અપેક્ષા નથી, કેમકે એ અધિકારમાં તેનો ઉપયોગ નથી, પણ ઉદ્વેગ વિરોધ છે. એવીરીતિના આત્મવિજ્ઞાનની પૂર્વે પ્રવર્તમાન જે શાસ્ત્ર તે અવિદ્યાવાળાને વિષય કરેછે, અર્થાત્ તેવા અધિકારને ઉદ્દેશીને તે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે; જેમકે 'બ્રાહ્મણો યજેત્ ॥' (બ્રાહ્મણ યજ્ઞ કરે) ઇલાદિશાસ્ત્રવચનો આત્મામાં વણી, આશ્રમ, વય તથા અવસ્થાઆદિ વિશેષના અધ્યાસનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તેછે. એકવસ્તુઆદિમાં અન્યવસ્તુઆદિની બુદ્ધિ તે અધ્યાસ કહેવાયછે, તે આપ્રમાણે—પુત્રભાગ્યાદિ સુખી કે દુઃખી હોય ભારે સંસારિછવે 'હું જ સુખી કે દુઃખી છું' એવીરીતે બાલધર્મોના આત્મામાં અધ્યાસ કરેછે; તથા 'હું સ્વયં છું, કૃશ છું, ગૌર છું, બેભા છું, અને જલઉછું' એમ દેહના ધર્મોના, અને 'હું મૂક છું, કાણો છું, બધિર છું, અંધ છું, તથા ક્ષીણ છું,' એમ ઇંદ્રિયોના ધર્મોના, તથા કામ, સંકલ્પ, સંશય ને નિશ્ચય એવા અંતઃકરણના ધર્મોના અધ્યાસ કરેછે; તેમ જ અંતઃકરણના સમગ્રવ્યપારના સાક્ષી પ્રલગ્નાત્માને વિષે અહંપ્રલયી(અહંકારનામની અંતઃકરણની વૃત્તિ)નો અધ્યાસ કરેછે, અને તે પ્રલગ્નાત્મા જે સર્વસાક્ષી છે તેનો, તેથી વિપરીતરીતે અંતઃકરણાદિમાં અધ્યાસ કરેછે. એપ્રમાણે આ અનાદિ, અનંત, નૈસર્ગિક અધ્યાસ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોઇ કર્તાપણુ તથા બોક્તાપણુના પ્રવર્તકરૂપે સર્વલોકને પ્રત્યક્ષ છે. અનર્થના કારણરૂપ આ અધ્યાસની અત્યતનિવૃત્તિમાટે અને આત્માના એકપણુના જ્ઞાનના લાભમાટે ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરી વિચાર કરાયછે.*

બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા જે દ્વાપરના અંતમાં થયા હોય તો બ્રહ્મસૂત્રના બીજાઅધ્યાયના બીજાપાદમાં બૌદ્ધધર્મનું અને જૈનધર્મનું ખંડન કર્યાથી સંભવે? કેમકે બૌદ્ધમત પ્રવર્તાવનાર શાક્યસિંહ અને જૈનમતની સ્થાપના કરનાર વર્ધમાનસ્વામી બાળથી આશરે ૨૫૩૦ વર્ષની પૂર્વે થઇ ગયા છે, ને દ્વાપરનો અંત અને કલિની પ્રવૃત્તિ થયે ૪૯૯૯ વર્ષો થયાં છે, એમ કોઇ શકા કરે તો તેનું સમાધાન એ છે કે જેમ આ બ્રહ્મસૂત્રની રચનાપછી ધણે કાલે રામાનુજઆર્ય થયા ને તેમણે આ ગ્રંથમાં નિરાકરણ કરેલા ભાગવત-મતની પ્રવૃત્તિ કરવા ચત્ કયો તેમ શાક્યસિંહ અને વર્ધમાનસ્વામીની પૂર્વે જે એવા પ્રકારના મતો ચાલતા હશે, તેનું આ ગ્રંથમાં ખંડન કર્યું છે; અને પાછળથી ભાષ્યકારો અને ટીકાકારોએ એવા મૂલમતોને સ્થાને પ્રવૃત્ત થયેલા નવા મતો જે બૌદ્ધ તથા જૈન તેના ખંડનરૂપે, વાંચનારને ઉપલબ્ધમતોનું સ્વરૂપ કાંઇક અંશે જાત હોય એમ જણી, વ્યાખ્યાન કર્યું હશે એમ જણાયછે.*

આ ગ્રંથના બીજા અધ્યાયમાં જે જે સ્મૃતિઓનું અને મતોનું ખંડન કરેલું છે, તે તે સ્મૃતિઓમાં તથા મતોમાં રહેલા દોષોનું દર્શન શુદ્ધ મુમુક્ષુઓને તેમના મોહની નિવૃત્તિ અને વિવેકની પરિશુદ્ધિને માટે કરવું

* મહાભારતના કર્તા શ્રીવ્યાસભગવાન જ શ્રીવેદાંતદર્શનના કર્તા છે. મહાભારત જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિ થયાપ-
દેશમાં વિદ્યમાન હતું, એમ જૈનધર્મના ભગવતી(વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાસિ)સૂત્રના બીજા સતકના પહેલા ઉદ્દેશના 'इतिहास
पंचमार्ग' (ચારવેદઉપરાંત પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનામક ઇતિહાસને પણ તે જણાવે હતા) એ શબ્દથી જ-
ણાયછે. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર પણ જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિ થયા પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોવું જોઇએ એમ અનુમાન થાયછે

સાંખ્યદર્શનના પ્રથમાધ્યાયમાં બૌદ્ધધર્મનાં મૂલતત્ત્વોનું ખંડન 'नाविद्यातोऽप्यवस्तूनां बन्धायोगात् ॥' (અવિદ્યા-
થી પણ આત્માને બંધન નહિ, કેમકે અવસ્તુઓવડે બંધ સંભવે નહિ) ઇલાદિસૂત્રોથી કરેલું છે. જૈનધર્મના પ્રવર્તક
મહાવીરસ્વામી અને બૌદ્ધધર્મના પ્રવર્તક બુદ્ધદેવ સમકાલીન છે, એમ તેઓનાં સૂત્રોથી સિદ્ધ થાયછે. જૈનનાં સૂત્રો-
માં 'शाक्यपुत्रो' (શાક્યવંશના) એ શબ્દ બુદ્ધદેવના નામને સ્થાને વાપરેલો-છે, અને બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાં
'ज्ञातकवंशना निर्बंध' (જ્ઞાતકવંશના નિર્બંધ) (જ્ઞાતકવંશના નામને સ્થાને વાપરેલા છે, ને તેમાં તે
બંનેની રૂપરૂપની સ્પર્ધાના પ્રસંગે પણ દર્શાવેલા છે મહાવીરસ્વામીના સમયમાં કેપિલસુનિની શિષ્યપરંપરા
હતી, એમ ભગવતીસૂત્રના પ્રથમસતકના બીજા ઉદ્દેશના 'चारा परव्यासमार्ग' એ શબ્દથી તથા તે શબ્દની ટી-
કાના 'कपिलसुनिसुनवः' (કેપિલસુનિની પરંપરાના શિષ્યો) એ શબ્દથી સિદ્ધ થાયછે. પરિવ્રાજકોનું અસ્તિત્વ
બુદ્ધધર્મના ચિનયપિટિકગ્રંથથી પણ જણાયછે. જેમ સાંખ્યદર્શનપછી ધણે કાલે પ્રવૃત્ત થયેલા બૌદ્ધધર્મનાં મૂલતત્ત્વોનું ખંડન
ખંડન સાંખ્યદર્શનમાં છે, તેમ આ વેદાંતદર્શનપછી ધણે કાલે પ્રવૃત્ત થયેલા જે બૌદ્ધજૈનધર્મો તેનાં મૂલતત્ત્વોનું ખંડન
આ વેદાંતદર્શનમાં છે એમ અનુમાન થાયછે. વળી બૌદ્ધધર્મના તથા જૈનધર્મના ગ્રંથોમાં તે ધર્મોના પ્રવર્તકોએ અદ્વૈ-
તમતનું ખંડન કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન પ્રસંગવશાત્ કર્યો હોય એમ પ્રતીત થાયછે, તેદ્વારા પણ સહજ અનુમાન
થઇ શકે છે કે તે ધર્મોની ઉત્પત્તિ ચતા પહેલાં અદ્વૈતમત પ્રચલિત હતો. જે અદ્વૈતમત પ્રચલિત હોય તો અદ્વૈતમતના
પ્રધાનનો આ વેદાંતદર્શનનામનો ગ્રંથ પણ તે કાલે પ્રચલિત હોવો જ જોઇએ એમ સ્પષ્ટપણે સમજાયછે

આવશ્યક હોવાથી કહ્યું છે. તે તે સ્મૃતિઓને તથા મતોને પરમશરણરૂપ માનવાથી પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, એટલું જ દર્શાવવામા તેનું તાત્પર્ય છે, સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ એવો જે ભાગ તેમા હોય તેના ખડ-નમા તાત્પર્ય નથી. દુરાગ્રહી જીવો અવિવેકથી દોષવાળા વિચારોને પણ અતિમ ઉપાદેયવિચારરૂપે સમજે છે, તેમને તેવા વિચારોમા રહેલા દોષો કરુણાણુદ્ધિથી દેખાડવાનો ઉદ્દેશ પણ છે. સસનિરૂપણમાં દ્રેષ્યબુદ્ધિ-થી લખવાનો અવકાશ નથી.

સાધનસપત્ત થયું એ પ્રત્યેકસુસુક્ષ્મ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ચિત્તના મલ તથા વિક્ષેપ દોષ નિષ્કામકર્મ તથા શ્રીસદ્ગુરુઉપદિષ્ટ ઉપાસનાથી ક્ષિંવા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પુન પુન શ્રવણમનન કરીને દૂર કરવા જોઇએ પશ્ચાત્ત નિર્દિધ્યાસવડે સન્નતીયવૃત્તિના પ્રવાહને વધારી તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરી-નિરતિશયવ્યાપક સૂક્ષ્મતમ અવિકારી નિત્ય પરમતત્ત્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી-માત્રાત્મ્ય જાણવારૂપ, પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરવારૂપ, ને હાતવ્ય હનન કરવારૂપ કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કરવી જોઇએ. એમ થાય એ જ પરમપુરુષાર્થનો અવધિ છે પ્રત્યેક વિવેકી સન્નમન જો નિર્મોહપણે અને નિર્દોષપણે સરલતાથી કર્તવ્યપરાયણ થાય તો તેને અતર્થાભિસદ્ગુરુ સન્માર્ગમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સ્થિતિ કરાવ્યાપિના રહે નહિ, એમ મહાપુરુષોનો મત છે ઇતિ શિવમ્.

શ્રીવેદાન્તદર્શનના ચારઅધ્યાય અને સોળપાદોના વિષયોનું સૂચીપત્ર.

સમન્વયાધ્યાય. ૧.

પ્રતિપાદ વિષયો.	અધ્યાયાંક. પાદાંક. પૃષ્ઠાંક.		
સુરપદ્મહાબોધકશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૧	૧
ઉપાસ્યબ્રહ્મવાચક અરુપદ્મશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૨	૨૩
ત્રેયબ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારાં અરુપદ્મશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૩	૩૩
અવ્યક્તાદિસંદિગ્ધપદોનો સમન્વય.	૧	૪	૪૭

અવિરોધાધ્યાય. ૨.

સાંખ્ય, યોગ તથા કણ્વાદિસ્મૃતિઓવડે અને સાંખ્યાદિએ યોજેલા તર્કોવડે વેદાન્તના સમન્વયના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૧	૫૯
સાંખ્યાદિમતોના આસારપણાનું પ્રદર્શન.	૨	૨	૭૬
પૂર્વભાગવડે પચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના તથા ઉત્તરભાગવડે જીવસંબંધિશ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૩	૯૫
ક્ષિપ્રશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૪	૧૧૬

સાધનાધ્યાય. ૩.

જીવના પરલોકે જવાઆવવાના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનું નિરૂપણ.	૩	૧	૧૨૫
પૂર્વભાગવડે ત્વંપદાર્થનું તથા ઉત્તરભાગવડે તત્ત્વપદાર્થનું શોધન.	૩	૨	૧૩૬
અગુણવિદ્યાઓમાં ગુણોના ઉપસહારનું તથા નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુનરુક્તપદોના ઉપસહારનું નિરૂપણ.	૩	૩	૧૫૧
નિર્ગુણજ્ઞાનના બહિરંગસાધનભૂતઆશ્રમચત્તાદિનું તથા અંતરંગસાધનભૂત શમ, દમ, અવણુ તથા મનનઆદિનું નિરૂપણ.	૩	૪	૧૭૮

કૃલાધ્યાય. ૪.

અવણુદિની આદૃતિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને જીવતાં છતાં યુષ્મપાપના લેપના વિનાશરૂપ લક્ષણવાળી મુક્તિનું કથન.	૪	૧	૧૯૬
મરવા પડેલા માણુસની ઉદ્ધાન્તિના પ્રકારનું નિરૂપણ.	૪	૨	૨૦૬
મરવા પડેલા સગુણબ્રહ્મવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે અભિગમન.	૪	૩	૨૧૪
પૂર્વભાગવડે નિર્ગુણબ્રહ્મવેત્તાની વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિનું તથા ઉત્તરભાગવડે સગુણબ્રહ્મવેત્તાની બ્રહ્મસોકને વિષે સ્થિતિનું નિરૂપણ.	૪	૪	૨૨૦

શ્રીવેદાંતદર્શનમાંનાં વ્યાસાધિકરણના વિષયોને દર્શાવનારું સૂચીપત્ર.

સમન્વયાધ્યાય. ૧.

પેઢેલો પાઠ.

પ્રતિપાદ્ય વિષયો					સૂચક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.		
મહત્ત્વ વિચાર કરવાયોગ્યપણું...	૧	૧	૨
મહત્ત્વ લક્ષ્યપણું	૨	૨	૩
અભ્યનું વેદકર્તાપણું તથા તેનું વેદથી જ ગમ્યપણું	૩	૩	૪
વેદાન્તોનું અભ્યોધિકપણું તથા તેમનું અભ્યને વિરોધી અવસાનપણું	૪	૪	૫
પ્રધાનના જગતકર્તાપણાના અભાવનું કથન	૫-૧૧	૫	૧૪
આનંદમયકોશનું પરમાત્મપણું તથા અભ્યનું આનંદમયરૂપજનનું આધારપણું	૧૨-૧૯	૬	૧૬
સૂર્યમાં રહેલા દ્વિરણ્મયપુરુષનું તથા ચંદ્રમાં રહેલા પુરુષનું દ્વિરૂપણું	૨૦-૨૧	૭	૧૭
પરમહત્ત્વ આકાશશબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૨	૮	૧૮
મહત્ત્વ આકાશશબ્દની પેઠે પ્રાણશબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૩	૯	૧૯
પરમહત્ત્વ જ્યોતિશબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૪-૨૭	૧૦	૧૯
મહત્ત્વ પ્રાણશબ્દવડે પ્રતિપાદ્યપણું	૨૮-૩૧	૧૧	૨૦

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.	સૂત્રાંક.	અધિકરણાંક.	પૃષ્ઠાંક.
જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ અંશુદ્ધમાત્રપુરુષશબ્દવડે પ્રતિપાદન...	૨૪-૨૫	૮	૩૯
નિર્ગુણવિદ્યામાં દેવોના અધિકારનું નિરૂપણ	૨૬-૩૩	૯	૪૦
શુદ્ધોને વેદના અનધિકારના કથનપૂર્વક શોકવડે વ્યાકુલપણથી શૂદ્રના નામમાત્રને			
ધારણ કરનાર ક્ષત્રિય જનશ્રુતિને વેદવિદ્યાની પ્રાપ્તિ	૩૪-૩૮	૧૦	૪૩
પ્રાણપણાવડે કહેવાતા વજ્ર, વાયુ અને પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ તેવા પ્રાણ- શબ્દવડે વાચ્યપણું	૩૯	૧૧	૪૪
અહનું પરપણું અને જ્યોતીરૂપપણું	૪૦	૧૨	૪૫
અહનું આકાશશબ્દવડે વાચ્યપણું	૪૧	૧૩	૪૫
અહનું વિજ્ઞાનમયશબ્દવડે વાચ્યપણું	૪૨-૪૩	૧૪	૪૫

પ્રથમાધ્યાયનો ચોથો પાદ.

કારણઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્પૃહશરીરનું જ અવ્યક્તશબ્દવડે વાચ્યપણું ...	૧-૭	૧	૪૭
શ્રુતિએ પ્રમાણ કરેલી પ્રકૃતિ અને સ્મૃતિસંમત પ્રધાન એ બેમાં શ્રુતિએ પ્રમાણ કરેલી પ્રકૃતિનું જ અગ્રશબ્દવડે વાચ્યપણું... ..	૮-૧૦	૨	૫૦
પ્રાણ, મનુ, શ્રોત્ર, મન અને અન્ન એમનું પંચપંચજનશબ્દવડે વાચ્યપણું ...	૧૧-૧૩	૩	૫૧
અહને પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાન્તાક્રમોના સમન્વયોનું યુક્તિયુક્તપણું ...	૧૪-૧૫	૪	૫૨
પ્રાણ, જીવ અને પરમાત્મા એઓમાં પરમાત્માના જ સમગ્રજગતના કર્તાપણાવડે આલાકિએ અહનપણાવડે કહેલા સોળ પુરુષોના કર્તાપણાનું નિરાકરણ ...	૧૬-૧૮	૫	૫૩
સંશયવાળા જીવ અને પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ શ્રવણમનનઆદિનું વિષયપણું.	૧૯-૨૨	૬	૫૪
અહનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાનરૂપ ઉભયકારણપણું	૨૩-૨૭	૭	૫૬
શ્રુતિમાં કહેલાં પરમાણુ તથા શૂન્યઆદિકના જગતના કારણપણાનો ત્યાગ કરીને અહનું જ પ્રતિનિયત જગતકારણપણું	૨૮	૮	૫૮

અવિરોધાધ્યાય. ૨.

પેહેલો પાદ.

સાંખ્યસ્મૃતિવડે વેદના સંકોચનું અયોગ્યપણું	૧-૨	૧	૫૯
યોગસ્મૃતિવડે પણ વેદના સંકોચનું અયોગ્યપણું	૩	૨	૬૦
વૈલક્ષણ્યનામની યુક્તિવડે પણ વેદાન્તાક્રમોનું અબાધ્યપણું	૪-૧૧	૩	૬૧
કાણાદ તથા બૌદ્ધાદિની સ્મૃતિ તથા યુક્તિવડે પણ વેદવાક્યોનું અબાધ્યપણું ...	૧૨	૪	૬૪
ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપ ભેદવાળા છતાં પણ પરબ્રહ્મા અદ્વૈતપણાનું અબાધ્યપણું.	૧૩	૫	૬૪
અહમાં ભેદભેદનું વ્યાવહારિકપણું તથા અદ્વિતીયપણાનું પારમાર્થિકપણું. ...	૧૪-૨૦	૬	૬૫
સર્વરૂપણાવડે જીવસંસારનું મિથ્યાપણું અને પોતાનું નિર્લેપપણું જોતા પરમેશ્વરને હિતાહિતના ભાગી થવાનો દોષ નથી	૨૧-૨૩	૭	૬૮
અદ્વિતીયબ્રહ્મની પણ ક્રમે કરીને ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોની સૃષ્ટિસંભાવના. ...	૨૪-૨૫	૮	૬૯
ઈશ્વરના ઉપાદાનરૂપવડે પરિણામિકારણપણાની વ્યવસ્થા	૨૬-૨૯	૯	૭૦
ઈશ્વરના અશરીરિપણામાં પણ ભાવાવિષયું	૩૦-૩૧	૧૦	૭૨
નિસત્ત્વ ઈશ્વરનું પણ પ્રયોજનવિના અશેષજગતનું ઉત્પાદન	૩૨-૩૩	૧૧	૭૩
કર્મવડે નિયંત્રિત જીવોનાં સુખદુઃખના નિમિત્તમાત્ર અને જગતના સંહારના કર્તા ઈશ્વરમાં કૂટતાના દોષનો અભાવ	૩૪-૩૬	૧૨	૭૩
નિર્ગુણબ્રહ્મને પણ વિવર્તરૂપે ઉપાદાનપણાની સિદ્ધિ	૩૭	૧૩	૭૫

બીજાઅધ્યાયનો બીજો પાઠ.

પ્રતિપાદ વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

સાંખ્યસંમત પ્રધાનના જગતના હેતુપણાનું ખંડન	૧-૧૦	૧	૭૬
અસદૃશના હૃદયવમાં કાણાદના દૃષ્ટાંતનું અસ્તિત્વ	૧૧	૨	૭૯
પરમાણુઓના સંયોગથી જગતની ઉત્પત્તિનું યુક્તિવિરુદ્ધપણું	૧૨-૧૭	૩	૮૦
ઈશ્વરથી ભિન્ન બાહ્યવસ્તુના અસ્તિત્વવાદિબૌદ્ધવિરોધને સંમત પરમાણુઓના અને રાષ્ટ્રસ્પર્શાદિના જગતના ઉત્પાદકપણાના મતનું ખંડન	૧૮-૨૭	૪	૮૨
વિજ્ઞાનવાદિબૌદ્ધને સંમત વિજ્ઞાનના જગતકર્તાપણાઆદિનું ખંડન	૨૮-૩૨	૫	૮૬
શ્રવણાદિ સાતપદાર્થવાદી અન્યબૌદ્ધો(જૈનો)ના મતનું ખંડન	૩૩-૩૬	૬	૮૭
તટસ્થ ઈશ્વરવાદનું અયોગ્યપણું	૩૭-૪૧	૭	૯૧
શ્રવણી ઉત્પત્તિઆદિનું અયોગ્યપણું	૪૨-૪૫	૮	૯૩

બીજાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ.

વેદાન્તવાદીના મતમાં આકાશના અનિત્યપણાનું કથન	૧-૭	૧	૯૫
આકાશરૂપવાળા અક્ષથી વાયુની ઉત્પત્તિનું કથન	૮	૨	૯૮
સદૃષ્યઅક્ષના અજન્યપણાનું તથા જગતજનકપણાનું કથન	૯	૩	૯૮
કાંચ અને કારણના અબેદથી વાયુરૂપઅક્ષથી તેજની ઉત્પત્તિનું કથન	૧૦	૪	૯૯
વેદાક્ત તેજેરૂપઅક્ષથી જલની ઉત્પત્તિની સિદ્ધિ	૧૧	૫	૯૯
છાન્દોગ્યઉપનિષદમાં ઉક્તજલથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્નનું પૃથ્વીરૂપપણું	૧૨	૬	૯૯
પૂર્વપૂર્વકાર્યોપાધિક અક્ષથી ઉત્તરોત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિની સિદ્ધિ	૧૩	૭	૧૦૦
પ્રલયકાલે પૃથ્વીઆદિના વિપરીતક્રમની કલ્પના	૧૪	૮	૧૦૦
પ્રાણાદિકોના ભૂતોને વિષે અંતર્ભાવ હોવાથી તેઓવડે સૃષ્ટિક્રમનો ભંગ નથી	૧૫	૯	૧૦૧
દેહના જન્મમરણનું મુખ્યપણું હોવાથી જીવને તેમની ગોણતા	૧૬	૧૦	૧૦૧
જીવનો જન્મ ઔપાધિક હોવાથી તેને વાસ્તવિકરીતે નિલસપણું	૧૭	૧૧	૧૦૨
જીવના અચિદ્રૂપપણાના ખંડનપૂર્વક તેના ચિદ્રૂપપણાની સિદ્ધિ	૧૮	૧૨	૧૦૨
જીવના આણુપણાના ખંડનપૂર્વક તેના સર્વગતપણાનું પ્રતિપાદન	૧૯-૩૨	૧૩	૧૦૩
જીવના અકર્તાપણાના ખંડનપૂર્વક તેના કર્તાપણાનું પ્રતિપાદન	૩૩-૩૯	૧૪	૧૦૮
જીવનું કર્તાપણું અધ્યસ્ત હોવાથી તેના અવાસ્તવનું કથન... ..	૪૦	૧૫	૧૧૦
જીવનું ઈશ્વરવડે પ્રવૃત્તપણું હોવાથી રાગવડે પ્રવૃત્તપણું નહિ	૪૧-૪૨	૧૬	૧૧૧
ઉપાધિસંજયીની કલ્પનાવડે જીવેશ્વરના અને જીવોના પરસ્પરના વ્યવહારની વ્યવસ્થા. ૪૩-૫૩	૪૩-૫૩	૧૭	૧૧૧

બીજાઅધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

દન્દિયોના અનાદિપણાના નિરાકરણપૂર્વક તેઓનું આત્મસમુત્પન્નપણું	૧-૪	૧	૧૧૬
અગીઆરદન્દિયોનું વેદાન્તથી સંમતપણું	૫-૬	૨	૧૧૭
સાંખ્યસંમત દન્દિયોના સર્વવ્યાપિપણાના નિરાકરણપૂર્વક તેમના પરિચિન્નપણાનું કથન	૭	૩	૧૧૮
પ્રાણના અનાદિપણાના ખંડનપૂર્વક તેની ઉત્પત્તિનું સમાધાન	૮	૪	૧૧૯
પ્રાણવાયુની સ્વર્ગવતતાનું કથન	૯-૧૨	૫	૧૧૯
પ્રાણની સમદિરૂપવડે આધિદેવિથી વિમૃતા તથા તેની આધ્યાત્મિકી અલ્પતા અને દન્દિયની પેઠે તેની અદૃશ્યતા	૧૩	૬	૧૨૧
દન્દિયગણના દેવતાવિરોધના અધીનપણાનું કથન	૧૪-૧૬	૭	૧૨૧

પ્રતિષ્ઠા વિષયો.

સત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

વિલક્ષણપણાવડે પ્રાણુથી ઇન્દ્રિયોનું પૃથક્પણું	૧૭-૧૯	૮	૧૨૨
સર્વજગતને ઉત્પન્ન કરવામાં જીવના અસક્તપણાથી અને ઈશ્વરના જ સર્વશક્તિમાનપણાથી તેનું(ઇશ્વરનું) જ જગતનિર્માતાપણું	૨૦-૨૨	૯	૧૨૩

સાધનાધ્યાય. ૩.

પહેલો પાઠ.

ભાવિશરીરના બીજરૂપ સક્ષ્મભૂતથી વીરાયેલા જીવનું અદ્વિતીય ગમન	૧-૭	૧	૧૨૫
બીજનું કમાવડે સંસ્કારવાળા જીવનું લોકાન્તરમાં આરોહણ	૮-૧૧	૨	૧૨૬
પાપિણોકોનું યમલોકમાં ગમન... ..	૧૨-૨૧	૩	૧૩૦
સ્વર્ગમાંથી જીતરતા જીવનું આકાશાદિસાથે સમાનપણું	૨૨	૪	૧૩૩
સ્વર્ગમાંથી જીતરતી વેલા સ્વર્ગ, વૃદ્ધિ, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રીને વિષે ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા જીવની સ્વર્ગમાં તથા વૃદ્ધિમાં જન્મને વિષે જિતાવળ તથા તે-વિના બીજાઓને વિષે જન્મમાં વિલક્ષણ	૨૩	૫	૧૩૩
ધાન્યાદિમાં જીવનો મુખ્યજન્મ નથી, પણ સંબંધમાત્ર છે	૨૪-૨૭	૬	૧૩૪

ત્રીજાઅધ્યાયનો બીજો પાઠ.

સ્વપ્નની દૃષ્ટિના મિથ્યાપણાનું કથન	૧-૬	૧	૧૩૬
સુષુપ્તિસ્થાનરૂપ હૃદયને વિષે રહેલા બ્રહ્મના એકપણાનું સ્થાપન	૭-૮	૨	૧૩૮
સ્વમાવસ્થાવાળા જીવનું જ તેમાંથી ઉત્પન્ન થવું, બીજાનું નહિ	૯	૩	૧૩૯
મૂર્ચ્છાનું જાગૃદાદિ બીજી અવસ્થાથી ભિન્નપણું	૧૦	૪	૧૪૦
બ્રહ્મના નીચપ્રભાવનું વેદાન્તસંમતપણું	૧૧-૨૧	૫	૧૪૦
બ્રહ્મના નિષેધાતીતપણાવડે સત્યપણાનું સ્થાપન	૨૨-૩૦	૬	૧૪૪
બ્રહ્મથી અન્યના અવસ્તુપણાનું વ્યવસ્થાપન	૩૧-૩૭	૭	૧૪૭
કર્મફલની ઉત્પત્તિપ્રતિ ઈશ્વરનું જ કર્તાપણું, અપૂર્વનું નહિ.	૩૮-૪૧	૮	૧૪૯

ત્રીજાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ.

જાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં કહેલી પંચાગ્નિવિધાની ઉપાસનાનું વિધિ, અનુ-શ્ચય, અને ફલના સમાનપણાવડે એકપણું... ..	૧-૪	૧	૧૫૧
ગુણોના ઉપસંહારનું કર્તવ્યપણું	૫	૨	૧૫૩
જાન્દોગ્ય અને કાણ્વશાખાની ઉદ્ગીયવિધાના બેઠનું કથન	૬-૮	૩	૧૫૩
બ્રહ્મદૃષ્ટિના હેતુપણાવડે અક્ષરના અને ઉદ્ગીયના એકપણાનું સંપાદન	૯	૪	૧૫૪
વસિષ્ઠત્વાદિ ગુણોનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું	૧૦	૫	૧૫૫
આનંદપણું અને સત્યપણું એ આદિ બ્રહ્મના ગુણોના પ્રતિપત્તિફલપણાવડે સર્વ-શાખાઓમાં સમાનપણાથી તથા વ્યવસ્થાપકવિધિના અભાવથી તેઓનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું	૧૧-૧૩	૬	૧૫૫
પુરુષના જ્ઞાનને સંસારના કારણ અજ્ઞાનનું નિવર્તકપણું હોવાથી પુરુષનું જ વેદ્યપણું.	૧૪-૧૫	૭	૧૫૬
ઈશ્વરનું જ આત્મરાખ્દવડે વાચ્યપણું, વિરાટનું નહિ	૧૬-૧૭	૮	૧૫૭
કાણ્વ અને જાન્દોગ્યની છઠ્ઠીના એકપણાનું કથન	૧૮	૯	૧૫૮
પ્રાણુની ઉપાસનાપ્રતિ પ્રાણવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત અનમતાશુદ્ધિ અને આયમન એ બેમાં અનમતાશુદ્ધિનું જ વિધેયપણું	૧૯	૧૦	૧૫૮

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

કાષ્ઠેના અગ્નિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં તથા જૃહદારણ્યકમાં કહેલી શાષ્ટિત્વવિધાનું એ- કવિષ્ણુ ૨૦-૨૨	૧૧	૧૫૯
ઘઠઃ એપ્રમાણે મુર્ધમાં રહેલ અને ઘઠ એપ્રમાણે અક્ષમાં રહેલ વેદપુરુષના એકપણામાં સ્થાનવિશેષે કરીને તેના નામવિશેષનું યોગ્યપણું ૨૩	૧૨	૧૬૦
વિધાના એકપણાના અભાવથી સંભૂતિઆદિશુભનું શાષ્ટિત્વવિશદિને વિષે અ- નુપસંહાર્યપણું... .. ૨૪	૧૩	૧૬૦
તૈત્તિરીયક અને તાંડિની પુરુષવિધાનું પૃથક્કપણું ૨૫	૧૪	૧૬૧
વેદમંત્ર અને પ્રવચ્ચઆદિને નિધાનું અનંગપણું ૨૬	૧૫	૧૬૧
અર્ધરાદ્ધપણાવડે પાપપુણ્યઉપાપનનું હાનને વિષે ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું, તથા પા- પુણ્યના ક્ષયનું માત્ર હાનાર્થકપણું, પણ ચાલનાર્થકપણું નહિ, તથા મરણથી પહેલાં ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે પાપ અને પુણ્યનો ક્ષય... .. ૨૭-૨૮	૧૬	૧૬૨
ઉપાસકનો જ અર્ચિરાદિ માર્ગ છે, પણ જ્ઞાનીનો નહિ, એપ્રમાણે આની વ્યવસ્થા. ૨૯-૩૦	૧૭	૧૬૩
સચ્ચુબ્ધહની સર્વઉપાસનાઓમાં ઉત્તરમાર્ગનું વિધાન ૩૧	૧૮	૧૬૩
બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાનીની મુક્તિ નિયત છે, પણ પાક્ષિયી નથી, એનું પ્રતિપાદન ૩૨	૧૯	૧૬૪
આત્મવદ્વપલક્ષકનિર્ણયોનું પરસ્પરમાં ઉપસંહર્તવ્યપણું ૩૩	૨૦	૧૬૪
જ્ઞતં પિવર્ત્તા તથા દ્વા મુખ્યાં એ બે મતોના બાણવાયોગ્યનું એકપણું ૩૪	૨૧	૧૬૫
એકશાખામાં સ્થિત ઉપસ્તકરોહણબ્રાહ્મણમાંની વિધાના એકમનું પ્રતિપાદન ૩૫-૩૬	૨૨	૧૬૫
ઉપાસનાને માટે પૃથક્કપણાવડે ઉપાસ્યનું બે પ્રકારનું જ્ઞાન ૩૭	૨૩	૧૬૬
સત્યવિધાનું એકત્વપ્રતિપાદન ૩૮	૨૪	૧૬૭
દહરાકાશનું તથા હાદાકાશનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું ૩૯	૨૫	૧૬૭
ઉપાસકના ભોજનમાં પ્રાણાહુતિના લોપની આપત્તિ ૪૦-૪૧	૨૬	૧૬૮
ઉદ્ગમીયકર્મની અંગીભૂત દેવતાની ઉપાસનાનું અનિષિતપણું ૪૨	૨૭	૧૬૮
સંવર્ગવિધામાં કહેલા અધિદેવવાયુના અને અધ્યાત્મપ્રાણના અનુચિતનનું પૃથક્કપણું. ૪૩	૨૮	૧૬૯
મન અને ચિત્ત આદિના સ્વતંત્રવિદ્યારણ્યનો સ્વીકાર ૪૪-૫૨	૨૯	૧૬૯
ભીતિકના આભવણના નિરાકરણપૂર્વક તેથી અન્યનું આત્મત્વપ્રતિપાદન ૫૩-૫૪	૩૦	૧૭૨
ઐતરેયમાં કહેલી ઉપક્રમણાનામાં પૃથ્વીઆદિદૃષ્ટિનું કૌપીતકમાં પણ સમાનપણું. ૫૫-૫૬	૩૧	૧૭૩
વિરાટરૂપ સમભવેશ્વરનનું જ ધ્યાન કરવાયોગ્યપણું છે, તેના અંશનું નહિ ૫૭	૩૨	૧૭૪
અનુદાન કરવાયોગ્ય શાષ્ટિત્વ અને દહરાદિવિધાનું વેદબ્રહ્મના ભિન્નપણાવડે ભિન્નપણું ૫૮	૩૩	૧૭૪
આત્માની સચ્ચુઉપાસનામાં એકની, બેની અથવા ઘણાની ઉપાસનાના વેકલ્પિક- નિપમનું કથન ૫૯	૩૪	૧૭૫
વિકલ્પવડે અથવા સમુચ્ચયવડે પ્રતીકઉપાસનાનું એવિષ્કપણું ૬૦	૩૫	૧૭૫
વિકલ્પ અને સમુચ્ચયનું થયેઅપણું ૬૧-૬૬	૩૬	૧૭૬

ત્રીલઘ્વઅધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

આભગાનનું સ્વનંત્રપણું છે, કતવ્યપણું નહિ ૧-૧૭	૧	૧૭૮
ભાધ્યૈતોરૂપ આશ્રમોના અસ્તિત્વનું વ્યવસ્થાપન, અને લોકની કામનાવાળા આશ્રમિઓને બ્રહ્મનિષ્ઠપણની અપેક્ષાતા ૧૮-૨૦	૨	૧૮૨
ઉદ્ગમીયાવયવ ઐક્યરત્ન ધ્યેયપણું ૨૧-૨૨	૩	૧૮૪
ઉપનિષદોમાંનાં આખ્યાનાનું વિદ્યાસ્તાવકપણું ૨૩-૨૪	૪	૧૮૪
આત્મભોધને કર્મની અનપેક્ષતા ૨૫	૫	૧૮૫

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.	સૂત્રાંક.	અધિકરણાંક.	પૃથાંક.
વિદ્યાની સ્વાત્પત્તિમાં કર્મની સાપેક્ષતા ...	૨૬-૨૭	૬	૧૮૫
આપત્કાલમાં સર્વોત્તમની અનુભૂતિ ...	૨૮-૩૧	૭	૧૮૬
વિદ્યાના પ્રયોજનવાળાને તથા આશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરનારને યગ્યાદિનું એકપ્રકારે અનુદાન ...	૩૨-૩૫	૮	૧૮૭
અનાશ્રમિઓને જ્ઞાનની સંભાવના ...	૩૬-૩૯	૯	૧૮૮
આશ્રમિઓના અવરોધાભાવનું નિરૂપણ ...	૪૦	૧૦	૧૮૯
બ્રહ્મજીર્ણવેરતાઓને પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ ...	૪૧-૪૨	૧૧	૧૯૦
બ્રહ્મજીર્ણવેરતાઓના પ્રાયશ્ચિત્તનું આયુષ્મિકશુદ્ધિજનકપણું તથા તેવી શુદ્ધિ-વાળાના વ્યવહારનું અયોગ્યપણું ...	૪૩	૧૨	૧૯૧
ઉપાસનાનું ઋત્વિકર્મપણું ...	૪૪-૪૬	૧૩	૧૯૧
મૌનનું વિધેયપણું. ...	૪૭-૪૯	૧૪	૧૯૨
બાલ્યનું ભાવશુદ્ધિપણું, પણ વય તથા કામચાર એ ઉભયપણું નહિ... ..	૫૦	૧૫	૧૯૩
આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ એપ્રમાણે જ્ઞાનોત્પત્તિનું પાક્ષિકત્વ. ...	૫૧	૧૬	૧૯૪
સાસોક્યાદિમુક્તિઓની જન્યપણાવડે સાતિશયતા અને નિર્વાણમુક્તિની નિર-તિશયતા. ...	૫૨	૧૭	૧૯૪

કૃલાધ્યાય. ૪.

પહેલો પાદ.

શ્રવણાદિનું આવર્તનીયપણું ...	૧-૨	૧	૧૯૬
જ્ઞાતાજીવે સ્વાત્મતાવડે બ્રહ્મનું ગ્રાહ્યપણું ...	૩	૨	૧૯૮
પ્રતીકમાં અહંદૃષ્ટિનો અભાવ. ...	૪	૩	૧૯૯
અબ્રહ્મપ્રતીકમાં બ્રહ્મયુદ્ધિની કર્તવ્યતા... ..	૫	૪	૧૯૯
કર્મોજોને વિષે આદિત્યાદિદૃષ્ટિઓની કર્તવ્યતા. ...	૬	૫	૨૦૦
ઉપાસનાને વિષે આસનનું નિયતપણું. ...	૭-૧૦	૬	૨૦૦
ધ્યાનના સાધન એકાગ્રતાની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં દિશા, દેશ તથા કાલનો અનિયમ. ...	૧૧	૭	૨૦૧
ઉપાસનાઓની મરણપર્યંત આવૃત્તિ ...	૧૨	૮	૨૦૨
જ્ઞાનિઓને પાપલેપનો અભાવ... ..	૧૩	૯	૨૦૨
જ્ઞાનિઓને પુણ્યલેપનો અભાવ ...	૧૪	૧૦	૨૦૩
જ્ઞાનોદયકાલમાં સંચિતપુણ્યપાપની પેટે આરબ્ધપુણ્યપાપના વિનાશનો અભાવ... ..	૧૫	૧૧	૨૦૩
અગ્નિહોત્રાદિનિલકર્મના વિદ્યોપયોગી અંશનો અવિનાશ. ...	૧૬-૧૭	૧૨	૨૦૪
સોપાસન તથા નિરૂપાસન નિલકર્મનું તારતમ્યતાવડે વિદ્યાસાધનત્વ... ..	૧૮	૧૩	૨૦૫
અધિકારિઓને મુક્તિનો સદ્ભાવ ...	૧૯	૧૪	૨૦૫

ત્રીથાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

મનને વિષે વાગાદિઓની વૃત્તિનો વિલય છે, સ્વરૂપથી વિલય નથી. ...	૧-૨	૧	૨૦૬
પ્રાણને વિષે મનનો વૃત્તિવડે પ્રવિલય ...	૩	૨	૨૦૭
પ્રાણનો જીવને વિષે લય થયા પછી પુનઃ ભૂતોને વિષે લય ...	૪-૬	૩	૨૦૭
જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ઉત્ક્રાન્તિની સમાનતા ...	૭	૪	૨૦૮

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

તેજઃપ્રભૂતિભૂતોનો પરમાત્માને વિષે વૃત્તિવડે લય...	૮-૧૧	૫	૨૦૯
દેહથી પ્રાણુની ઉત્ક્રાન્તિનો નિષેધ.	૧૨-૧૪	૬	૨૧૦
તત્ત્વજ્ઞાનિઓનાં વાગાદિનો પરમાત્મામાં લય.	૧૫	૭	૨૧૧
તત્ત્વજ્ઞાનિઓનાં વાગાદિનો નિઃશેષથી પરમાત્મામાં લય.	૧૬	૮	૨૧૧
ઉપાસકની ઉત્ક્રાન્તિની વિશેષતા	૧૭	૯	૨૧૧
રાત્રિને વિષે મરણ પામેલાઓને પણ રશ્મિની પ્રાપ્તિ.	૧૮-૧૯	૧૦	૨૧૨
દક્ષિણાયનમાં મરેલા ઉપાસકને જ્ઞાનકલની પ્રાપ્તિ...	૨૦-૨૧	૧૧	૨૧૩

ચોથાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

અર્ચિરાદિક અહલોકમાર્ગની એકતા	૧	૧	૨૧૪
સંવત્સર અને આદિલની મધ્યે દેવલોક તથા વાયુલોકનું સંનિવેશયિતવ્ય	૨	૨	૨૧૫
વરુણાદિના સંનિવેશથી અર્ચિરાદિમાર્ગનું વ્યવસ્થાપન.	૩	૩	૨૧૫
અર્ચિરાદિની આતિવાહિકતા	૪-૬	૪	૨૧૫
ઉત્તરમાર્ગવડે કાર્યઅહમગમન...	૭-૧૪	૫	૨૧૬
પ્રતીકઉપાસકોને અહલોકની અપ્રાપ્તિ	૧૫-૧૬	૬	૨૧૬

ચોથાઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

મુક્તિરૂપવસ્તુનું પુરાતનપણું	૧-૩	૧	૨૨૦
મુક્તનું અહલથી અભિન્નપણું	૪	૨	૨૨૧
મુક્તસ્વરૂપભૂતઅહમનું જોડે સવિશેષપણું તથા નિર્વિશેષપણું...	૫-૭	૩	૨૨૧
અર્ચિરાદિમાર્ગવડે અહલોકને પ્રાપ્ત ઉપાસકને ભોગ્યવસ્તુની સૃષ્ટિમાં માનસસંકે- દપત્તું જ હેતુપણું.	૮-૯	૪	૨૨૨
એકપુરુષને પણ દેહના ભાવઅભાવનું ઐચ્છિકપણું	૧૦-૧૪	૫	૨૨૩
સર્વદેહોની સાત્મકતા.	૧૫-૧૬	૬	૨૨૪
અહલોકમાં ગયેલા ઉપાસકોને જગત્સૃષ્ટિમાં સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ છે, પણ ભોગભો- ક્ષમાં તેમને સ્વતંત્રપણું છે.	૧૭-૨૨	૭	૨૨૫

અગત્યના દોષોનું શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ભૂમિકા.			
૧	૧૧	પરંપરા	પરંપરાવડે
„	૨૬	ચારઅધ્યાયનો	પાંચઅધ્યાયનો
૧૩	૯	ક્રમાવડે	ક્રમોવડે
૧૪	૩૭	કત્વર્થપણું	કત્વર્થપણું
વેદાંતદર્શન.			
૧૨	૩૦	ધનદાનદિવડે	ધનદાનાદિવડે
૧૩	૬	સકર્ણોડકર્ણ	સકર્ણોડકર્ણ
૧૯	૨૫	આનાં	આના
૨૭	૧૨	સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ	સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ
૩૪	૩૩	પશ્ચાત્	પશ્ચાત્
૩૬	૪૦	સુષુપ્તિકાશમાં	સુષુપ્તિકાશમાં
૩૭	૩૭	શ્રીબ્રહ્મપાતનાં	શ્રીબ્રહ્મપતિનાં
„	૩૮	તાત્પર્યનિર્ણયપૂર્વક	તાત્પર્યનિર્ણયપૂર્વક
૩૮	૧૫	વર્ણન	વર્ણન
૪૨	૪	ધિકારનો)	ધિકારનો]
૪૮	૩૮	શ્રુતિ	શ્રુતિ
૪૯	૨૭	પ્રતિવચનરૂપે તેનું	પ્રતિવચનરૂપે તેનું
૫૧	૩૦	પંચજના પદ્મજના શબ્દની	પંચજના શબ્દની
૫૨	૨૮	છે, બ્રહ્મજ્ઞાનની	છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાનની
„	૩૨	પૂર્વ	પૂર્વે
૬૦	૨૧	કલ્પ્યાં	કલ્પ્યાં
„	૨૮	ચોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ	ચોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ.
૬૪	૧૨	યશે.	યશે,
૭૪	૨૩	અંકુરદારા	અંકુરદારા
૭૬	૯	રચનાનુપપત્તાધિકરણ	રચનાનુપપત્તાધિકરણ
૮૯	૨૩	નવસ્થિતપારિમાણુપણાથી	નવસ્થિતપરિમાણુપણાથી
૯૫	૧૮	પૂર્વક્ષિપ્રતિ	પૂર્વપક્ષિપ્રતિ
૧૦૩	૧૮	પુનરેલ	પુનરેલ
૧૦૪	૧૪	સ્વશબ્દોન્માનામ્યામ્	સ્વશબ્દોન્માનામ્યામ્
૧૧૬	૩૨	સ્મિન્ન	સ્મિન્ન
૧૨૩	૨૨	સંજ્ઞામૂર્તિકૃતિ:	સંજ્ઞામૂર્તિકૃતિ:
૧૨૫	૨	શ્રીવેદાંતદર્શન	શ્રીવેદાંતદર્શન
૧૫૦	૨૮	હું જ	હું તેનેવિષે જ
૧૫૨	૫	વચનડે	વચનયડે

पृष्ठ.	पङ्क्ति.	अशुद्ध	शुद्ध.
१५७	१३	किञ्चनमिपत्	किञ्चन मिपत्
१६४	६	पुना	पुन
"	१४	सधिभ	सधिभा
१८३	१०	धर्मस्कन्धः ॥	धर्मस्कन्धाः ॥
१८४	२८	ऋत्विजे-	ऋत्विजे
१८५	३८	यगादिदिधिपर	यगादिदिधिपर
१८६	२	श्रीसद्गुरुर्निजयतेराम्	श्रीसद्गुरुर्निजयतेतराम्
"	१७	आट्टत्पाधि३रथु	आट्टत्पाधि३रथु
२०७	१६	असभव	असभव
२०८	२६	न अने	न च अने
२१५	३२	आतिपादिकाधि३रथु	आतिपादिकाधि३रथु
२२०	१६	अन्यथाय	अन्यथार्थ
२३०, २३२, २३४, २३६, २३८, २४०	} १	सूत्रोत् ।	सूत्रोत्

❖ ॥ श्रीसद्गुरुविजयतेतराम् ॥ ❖

❧ ॥ श्रीतात्पर्यदीपिकासहित ❧

❧ श्रीवेदांतदर्शन.॥ ❧

१. सप्तम्याध्याय.

૧. અથ સુસ્પષ્ટ બ્રહ્મબોધક શ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય .

એ નામનો પહેલો પાદ.

यन्मायारहितं शुद्धमक्षरं चाव्ययं परम् । सत्यं ज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूढस्त्यजति मूढताम् । पातु वः सद्गुरुः शान्तस्तापत्रयविनाशकः ॥ २ ॥
प्रणम्य सद्गुरुं श्रेष्ठमज्ञानध्वान्तभास्करम् । व्याख्येयं ब्रह्मसूत्राणां यथाबुद्धिं वितन्यते ॥ ३ ॥

टीका:—भाया तथा तेना कार्यरूप नाभरूपात्मक प्रपञ्चयी रहित, अविद्यारूप भलना अभावयी निर्भल, अविनाशी, अविहारी, भाया ने भायानां कार्योयी पर, सत्य(त्रिकाव्याप्य), अयुक्तप्रकाश, निरतिशयानन्द, त्रय प्रकाशना परिच्छेदयी रहित, तथा सर्व प्रकाशना लययी रहित न्ने अल (निरतिशयव्यापकवस्तु) ते तूं छूं. १.

જેની દયાના પ્રેશમાત્રથી સ્વસ્વરૂપના બોધથી રહિત અજ્ઞાની મૂઢતાને લગ્નછે—આત્મતત્ત્વને બળુનાર માયછે; તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપની ઔઞાંતિક અને આત્મિક નિવૃત્તિ કરનારા તથા મનને વશ વર્તાવનારા શ્રીસદ્ગુરુ—‘સત્’—નિહાલાબાધ્ય વસ્તુ, તેના યથાર્થ ઉપદેશ કરીને શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ ‘અ’—અજ્ઞાનરૂપ અધકાર, તેને ‘રૂ’—અત્યંત નિવૃત્ત કરનાર)પરમાત્મા તમારું અજ્ઞાન ને અજ્ઞાનનાં કાર્ય જે શોકમોહાદિ તેથી રક્ષણ કરે. ૨.

અગાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરવામાં સૂર્યજેવા ઉત્તમ શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્માને અદ્વાખ્યિતસહ પ્રણામ કરી
વેદાંતદર્શનરૂપ બ્રહ્મસૂત્રોની આ તાત્પર્યદીપિકાનામની વ્યાખ્યા યથામતિ લખાયછે. ૩.

પ્રવાહરૂપે અનાદિ અને જ્ઞાનવિના જેનો આત્મતિક નાશ થતો નથી, એવો મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અધ્યાસ જે દુર્નાપણ તથા ભોક્તાપણાઉપ અનર્થનો પ્રવર્તક મર્ચ લોકોને પ્રસિદ્ધ છે, તે અધ્યાસની ઉપાદાનસદિત નિરૂ-

તિમાટે તથા ત્વંપદ અને તત્ત્વપદના એકપણના જ્ઞાનના સાક્ષાત્કારમાટે સર્વે ઉપનિષદોનો આરંભ છે. આ અર્થે આ વેદાંતદર્શનમાં વિસ્તારથી દર્શાવવાનો છે, તેમાં પ્રથમ ધર્મવિચારથી વેદાંતવિચારનું વિલક્ષણપણું દર્શાવી અહાવિચારની કર્તવ્યતા કહેવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જિજ્ઞાસાધિકરણ રચેછે:—

૧. જિજ્ઞાસાધિકરણ.

અથાતો ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અથ [ચાર સાધન સિદ્ધ કર્યા]પછી અતઃ [કર્મનું ફલ અનિત્ય અને જ્ઞાનનું ફલ નિત્ય છે] માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા બ્રહ્મનો વિચાર [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘શાન્તો દાન્ત ઉપરસ્તસ્તિતિશ્ચુઃ સમાહિતો મૂલ્તાડડમ્વેવાત્માનં પર્યતિ ॥’ (શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષવાળો ને સમાહિત થઇને નિર્મલ યુદ્ધિને વિષે જ પોતાને બુએછે) એ શ્રુતિ બ્રહ્માનુભવમાં શમાદિ સાધનની અપેક્ષા દેખાડેછે, તેથી વિવેક-નિત્યાનિલવસ્તુનું જ્ઞાન, વૈરાગ્ય-આ લોક તથા પર-લોકના વિષયમાં તૃણુરહિતપણું, શમાદિ છ સંપત્તિ (શમ-મનોનિગ્રહ, દમ-ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્રદ્ધા-શ્રીસદ્ગુ-રનાં અને વેદાંતનાં વાક્યોમાં સુદૃઢ વિશ્વાસ, સમાધાન-મનની સ્થિરતા, ઉપરતિ-ફલેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિનો અભાવ ને તિતિક્ષા-શીતોષ્ણાદિ દંડને સહન કરવાનું સામર્થ્ય) ને મુમુક્ષુતા-ભોક્ષ મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા, એ ચાર સાધન સિદ્ધ કર્યાપછી ‘તદયેહ કર્મચિત્તો લોકઃ ક્ષીયત એવેવામુત્ર પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે ॥’ (જેમ આ લોકમાં કૃપિઆદિ કર્મથી સપાદન કરેલા અત્રાદિ ભોગ્ય પદાર્થો નાશ પામેછે, તેમ જ પુણ્યથી સંપાદન કરેલા સ્વર્ગના ભોગો પણ નાશ પામેછે) એ શ્રુતિ અંશિહોત્રાદિ શ્રેયઃસાધનોના અનિત્ય ફલપણને તથા ‘બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ ॥’ (બ્રહ્મવેદા ઉત્કૃષ્ટ પદને પામેછે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થને દેખાડેછે, માટે તે સાધનસંપન્ને બ્રહ્મ (નિરતિશયવ્યાપકવસ્તુ) ના જ્ઞાનમાટે વિચાર કર્તવ્ય છે.

સૂત્રમાંનો અયશબ્દ આનંતર્યાર્થ (અનંતરપણને માટે) છે, અધિકારાર્થ નથી, કેમકે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અધિકાર્ય (આરંભનો વિષય) નથી. મંગલનો પણ વાક્યાર્થમાં સમન્વય નથી, પરંતુ અન્ય અર્થયુક્ત છતાં અયશબ્દ શ્રવણમાત્રથી જ વીણાના શબ્દની પેઠે મંગલનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરેછે. જેમ ધર્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વે નિયમે કરીને વેદાધ્યયનની અપેક્ષા છે, તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વે પૂર્વાંકત સાધનસંપત્તિની અપેક્ષા છે, એમ અયશબ્દવડે સૂત્રકારબગવાને સૂચન કર્યું છે. વિદ્વાનો સૂત્રોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેછે:—

“लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतःसारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥”

ભાવાર્થ:—જે ટુંકાં હોય, જેમાંથી ઇચ્છિત અર્થનું સૂચન થતું હોય, જેમાં સ્વલ્પઅક્ષરવાળાં પદો હોય, તથા જે સર્વભણ્ણીથી સારભૂત અર્થમય હોય તેને યુદ્ધિમાંનો સૂત્રો કહેછે.

અતઃશબ્દ હેતુના અર્થમાં છે. આ લોકના પુષ્પમાલા, ચંદન અને વનિતાદિ વિષયો તથા અગ્નિ-હોત્રાદિકારા પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગના નંદનવનવિહારાદિ વિષયો અનિત્ય છે, તેથી તેમના લાભવડે પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, ને બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાયછે, માટે યયોક્ત સાધનસંપત્તિપછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્ય છે. એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અર્થ નિરતિશયવ્યાપકવસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા એવો થાયછે. બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા શાસ્ત્રવિચારવડે પૂર્ણ થાયછે, માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અર્થ બ્રહ્મના જ્ઞાનમાટેનો વિચાર એવો જાણવો.

અહિં મૂર્વપક્ષી કહેછે કે તે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે? કે અપ્રસિદ્ધ છે? જે પ્રસિદ્ધ કહે તો તેનું જાણવાયો-અપણું રહેતું નથી, ને અપ્રસિદ્ધ કહે તો તે જાણવાને શક્ય નથી. તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત શુદ્ધયુદ્ધમુક્તસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ સર્વલોકના આત્મારૂપ હોવાથી બ્રહ્મના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ છે. ‘હું હું’ એમ સૌ આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારેછે, પણ ‘હું નથી’ એમ કોઇ અજ્ઞાંત મનુષ્ય આત્માના અભાવને સ્વીકારતો નથી. એવી રીતે બ્રહ્મની આત્મપણાવડે પ્રસિદ્ધિ છતાં

તેની તે સામાન્યરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે, વિશેષરૂપે નથી. કોઈ દેહને, કોઈ ઈન્દ્રિયને, કોઈ પ્રાણને, કોઈ મનને, કોઈ ક્ષણિકવિજ્ઞાનને ને કોઈ શૂન્યને આત્મા માનેછે; કોઈ આત્માને કર્તાભોક્તા માનેછે, ને કોઈ કેવલ ભોક્તા જ માનેછે, કર્તા માનતા નથી; ને કોઈ અણુપરિમાણ માનેછે, તે કોઈ સરીરપરિમાણ માનેછે; તથા પોતાને અનુકૂલ એવી મુક્તિઓ તથા વાક્યાભાસો સ્વયુદ્ધિજ્ઞાનસાર પ્રમાણરૂપે કહેછે. એવી રીતે તેના વિશેષસ્વરૂપમાં નાનાપ્રકારના મતભેદ હોવાથી તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે. 'અલ્પ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનથી જ મુક્તિ છે, અને એવી મુક્તિ એ વસ્તુગતિ છે. મતાંતરના આશ્રયમાં તેમ ન હોવાથી જ તેમને યથાર્થ મુક્તિની સિદ્ધિ નથી, કિંતુ આત્માને અન્યથા જાણીને તે પાપવટે તેઓ સંસારોપકૂપમાં પડેછે. કહું છે કે:—

“યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥”

ભાવાર્થ:—જ પુરુષ પોતે એક પ્રકારનો છતાં પોતાને બીજા પ્રકારનો કહેછે, તે આત્માનું અપહરણ કરનારા ચોરે શું પાપ ન કર્યું? અર્થાત્ સત્, ચિત્ત ને આનંદરૂપ તથા અકર્તાઅભોક્તા આત્માને અસત્, જડ ને દુઃખરૂપ તથા કર્તાભોક્તા કહેનારે સર્વે પાપો કયાં છે.

એટલા માટે સર્વે મુમુક્ષુઓએ શોધલાભાર્થે સાધનસંપન્ન થઈ અહતું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવા અલ્પ-વિચાર કર્તવ્ય છે. ૧.

જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય અહતના લક્ષણને ભગવાન સ્વપ્રકાર નીચેના જન્માદિધિકરણથી કહેછે:—

૨. જન્માદિધિકરણ.

जन्माद्यस्य यतः ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યંયાર્થ:—યતઃ જેથી અસ્ય આનાં જન્માદિ જન્માદિ [યાયછે, તે અહ છે].

ટીકા:—શ્રીપરબ્રુનો પુત્ર ભુશુ પોતાના પિતા વરણપાસે શિષ્યભાવે જઈને વિનિત કરવા લાગ્યો કે ‘હે ભગવન! મને અહનો ઉપદેશ કરે’ સારે વરણે ‘યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પપન્ત્યમિસંવિશન્તિ તદ્વિજ્ઞાસત્ત્વ, તદ્ બ્રહ્મ ॥’ (જન્માંથી આ બૂતો વિવર્તરૂપે ઉપજેછે, જેવડે ઉત્પન્ન થયેલાં હવેછે, અને જેમાં જઈને અભિન્નરૂપે પ્રવેશ કરેછે, તેને વિશેષપણે જાણ, તે અહ છે) એ વચનવડે આ નામરૂપાત્મક સર્વે પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય અહાથી યાયછે, ને તે જેવ છે, એમ દર્શાવ્યું છે; માટે જગત્ત્વી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણપણું એ અહતું લક્ષણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. ભુશુએ પણ પિતાના ભોધપછી અંતમાં ‘આનંદથી જ નિશ્ચય આ સર્વે બૂતો ઉપજેછે, ઉપજ્યાપછી આનંદથી હવેછે, અને આનંદમાં જઈને અભિન્નરૂપે પ્રવેશ કરેછે’ એપ્રમાણે આનંદસ્વરૂપ અહતો નિર્ણય કર્યો છે. આવાં બીજાં પણ નિઃશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવ, સર્વસ્વસ્વરૂપ ને કારણ દલ્લાદિ પ્રકારે અહતને જણાવનારાં વાક્યો અત્ત હ્રદયરણ્યરૂપે ગ્રહણ કરવાં. કાર્યનું કારણથી અનન્યપણું (વ્યતિરેકાભાવ) હોવાથી પણ સવિચારાનંદધન અહ જ જગત્કારણ છે, એમ નિશ્ચય યાયછે, માટે અચેતન પ્રધાનને વિશે, અણુને વિશે, અભાવને વિશે, આભાસરૂપ હવને વિશે કે.સ્વભાવને વિશે જગત્ત્વા જન્માદિનું કારણપણું શ્રુતિ તથા મુક્તિથી અસંભવિત છે.

વેદાંતવાક્યોના અર્થનો વિચાર કરતાં તાત્પર્યનિશ્ચય થાય તેડપર અહતજ્ઞાનનો આધાર છે, પણ તાદિક્ષિના અનુમાનાદિ પ્રમાણાંતરઉપર આધાર નથી. જગત્ત્વા જન્માદિનું કારણ અહ છે, એમ કહેનારાં વેદાંતવાક્યોને લઈ તેમના અર્થને દૃઢ કરવાને વેદાંતવાક્યોથી અવિરોધી એવા અનુમાનને પ્રમાણ ગણવામાં બાધ નથી; કેમકે ‘નિનિ પોને પણ મન્તન્ય: ॥’ દલ્લાદિ વચનોવડે એ ત્ત્વો રતીકાર કરે. પદ્મજિજ્ઞાસાની.

અહનિગ્નાસામાં શ્રુત્વાદિ જ પ્રમાણ છે, એમ નથી; અર્થિ તો શ્રુત્વાદિ તથા અતુમાનાદિ, જે જેમ થો તેમ, પ્રમાણ છે; કારણ કે અહનિગ્ના અતુભવના અવસાનરૂપ અને ભૂતવસ્તુ(સિદ્ધપદાર્થ)ને વિષય કરનાર છે. જે કર્તવ્યનો વિષય છે, તેમાં અતુભવની અપેક્ષા નથી, એટલે ત્યાં શ્રુત્વાદિનું જ પ્રમાણપણું થઈ શકે, કેમકે કર્તવ્યની કર્તવ્યતા પુરુષાધીન છે. લૌકિક તથા વૈદિકકર્મ કરવાને, નહિ કરવાને, અને અન્યથા કરવાને શક્ય છે; જેમકે પુરુષ આમાંતર જવાનો હોય તો તે અથે ચઢીને જાયછે, અથવા નથી જ જતો, અથવા અતુફલ-તાએ પડે ચાલીને કે અન્ય રીતે જાયછે; અતિરાત્રનામના યાગમાં યજ્ઞકર્તા પોશ્ણીપાત્રનું અહણ કરેછે, અથવા નથી અહણ કરતા; હોમ કરનાર શાખાભેદ ઉદયકાલમાં હોમેછે, કે અતુદયકાલમાં હોમેછે; ઇત્યાદિ. એ વિષયમાં તો વિધિનિષેધ તથા વિકલ્પ, ઉત્સર્ગ(નિયમ) અને અપવાદ એ સાર્યક છે, પરંતુ વસ્તુવિષયમાં તો ‘આમ છે અથવા આમ નથી’ એવા વિકલ્પ સંભવી શકતા નથી. વિકલ્પ પુરુષબુદ્ધિને અધીન છે, પણ વસ્તુનું જ્ઞાન પુરુષની બુદ્ધિને અધીન નથી, કિંતુ વસ્તુને અધીન જ છે. એક જ સ્થાણ(કુંડા)વિષે સ્થાણ, કે પુરુષ, કે અન્ય કાંઈ, એવું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી; પુરુષ છે, અથવા અન્ય કાંઈ છે, એ મિથ્યાજ્ઞાન છે, અને સ્થાણ જ છે, એ યથાર્થ જ્ઞાન છે; કેમકે એ જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે. એવી રીતે ભૂતવસ્તુ જેનો વિષય છે, એવી સર્વ વસ્તુઓનું પ્રામાણ્ય વસ્તુને અધીન છે. એમ જેતાં બહુજ્ઞાન પણ વસ્તુતંત્ર છે; કેમકે ભૂતવસ્તુને વિષય કરનાર છે. અહ ને ભૂતવસ્તુરૂપ છે, તો તે પ્રમાણાંતરનું વિષય થયું, અને વેદાંતવા-ઝ્યોનો વિચાર નિરંયક થઈ ગયો, એવી શકાને પણ અવકાશ નથી, કેમકે અહ ઇદ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી તેનું ઇદ્રિયોવડે અહણ થઈ શકતું નથી; ઇદ્રિયો તો સ્વભાવથી જ બાહ્યવિષયને વિષય કરનારી છે, સર્વોત્તમ અહને વિષય કરનારી નથી. અહ ને ઇદ્રિયોનો વિષય હોય તો આ અહના સંબંધવાળું કાર્ય છે, એમ અહણ થઈ શકે. સર્વે કાર્યો કાર્યરૂપે અહણ થયે સતે અહથી સંબંધવાળો છે? કે અન્યથી સંબંધવાળો છે? એ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, માટે જન્માદિચત્ર જે કાર્ય હોય તે કર્તાવાળું હોયછે, એવા તાર્કિકોના અતુ-માનના ઉપન્યાસમાટે નથી, પણ વેદાંતવાઝ્યોના પ્રદર્શનાર્થને માટે છે; ને એ વાઝ્યો અહને જ જગતકારણ કહેછે, એ ઉપર દર્શન્યું છે, માટે અહ જ જગતકારણ છે. ૨.

અહના લક્ષણને કહીને હવે નીચેના શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણથી ભગવાન ચત્રકાર તેસંબંધી પ્રમાણને કહેછે:—

૩. શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણ.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ શાસ્ત્રના કારણપણાથી (પ્રમાણકપણાથી) [અહનું અપ્રમાણકપણું નથી].

ટીકા:—‘તં ત્વોપનિવદં પુરુષં પૃષ્ઠામિ ॥’ (હે શાકલ્ય! હું તને ઉપનિષદ્ગમ્ય પુરુષ પૃષ્ઠું) ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે શાસ્ત્રપ્રમાણકપણાથી અહનું અપ્રમાણકપણું નથી; અર્થાત્ અહનું યથાવત્ જ્ઞાન અસાત્ અને અબાધિત અર્થને જણાવનારા શાસ્ત્રથી થાયછે, માટે અહમાં પ્રલક્ષ અને અતુમાનથી શબ્દપ્રમાણ બલવત્તર છે, ને તેથી તે અહ શબ્દપ્રમાણગમ્ય હોવાથી પ્રમાણભૂત છે. અથવા ‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ॥’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર જ અહના સદ્ભાવમાં તથા યથાર્થસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ છે, એવો અન્ય અર્થ જાણવો; કિંવા સર્વ અર્થને પ્રકાશ કરનારાં સર્વજ્ઞોનાં મહાન ઋગ્વેદાદિશાસ્ત્રનું ઉપત્તિસ્થાન હોવાથી જે સર્વજ છે, તે અહ છે, એવો બીજો અર્થ સમજવો. ૩.

અહમાં વેદ પ્રમાણરૂપ નથી, કેમકે વેદ યજ્ઞાદિક્રિયાને તથા ઉપાસનાને વર્ણવેછે; ને અહ સિદ્ધવસ્તુ છે, માટે તેને તે (વેદ) પ્રતિપાદન કરે નહિ. એ શંકાને દૂર કરી શાસ્ત્રના પ્રમાણકપણામાં હેતુને કહેતા છતાં અતુમાનાદિના પ્રમાણકપણાનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન ચત્રકાર નીચેનું સમન્વયાધિકરણ રચેછે:—

૪. સમન્વયાધિકરણ.

તત્ત્વ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમન્વયાત્ [સર્વવેદાંતોના અહમમાં જ] તાત્પર્યનિર્ણયથી તત્ત્વ તે [અહમ] તુ નિશ્ચય [શાસ્ત્રપ્રમાણક છે].

ટીકા:—સમન્વયથી તે અહમ શાસ્ત્રપ્રમાણક છે. ‘ સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ ॥ ’ (સર્વે વેદો જે પદને સંપૂર્ણરીતે કથન કરેછે) એ શ્રુતિવડે ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ એ છ લિંગોથી સર્વે ઉપનિષદોના અહમમાં જ તાત્પર્યનિર્ણય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ઉશ્વદવડે અનુમાનાદિના પ્રમાણકપણાનું નિરસન કર્યું છે. ‘ નાવેદવિન્મનુતે તં વૃહન્તમ્ ॥ ’ (વેદને નહિ જાણનાર તે અહમને જાણતો નથી) ‘ નૈપા તર્કેણ મતિરાપનેયા ॥ ’ (એ અહમજ્ઞાન તર્કવડે પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી) ઇલાદિ શ્રુતિવડે અનુમાનાદિના પ્રમાણકપણાનું નિરસન કરેલું હોવાથી અને ‘ ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે ॥ ’ (તે અહમ ચક્ષુસવડે મહણ થઇ શકતું નથી) ઇલાદિ શ્રુતિવડે પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણકપણાનું નિરસન કરેલું હોવાથી અંતે અહમનું શાસ્ત્રપ્રમાણકપણું જ સિદ્ધ થાયછે.

‘ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥ ’ (હે સૌમ્ય ! આ જગત્ પૂર્વે સત્ જ હતું, એક જ અદિતીય હતું) ‘ આત્મા વા હદમેકમેવાગ્ર આસીત્ ॥ ’ (પ્રસિદ્ધ આ જગત્ પૂર્વે એક આત્મા જ હતું) ‘ તદેતદ્ બ્રહ્માર્ણવમનપરમનન્તરમબ્રહ્મમ્ ॥ ’ ‘ અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂ: ॥ ’ (તે આ અહમ અપૂર્વ-કારણરૂઢિત, અનપર-કાર્યરૂઢિત, અનંતર-એકરસ, અખાલ-અદિતીય-છે, આ આત્મા અહમ છે, તે સર્વાનુભવસ્વ-ચિન્માત્રસ્વ-છે) અને ‘ બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્ ॥ ’ (અત્તાનિઓને જે આ અગ્રભાગમાં અજ્ઞાતસ્વ વસ્તુ બાસેછે, તે વસ્તુતાએ અમૃતસ્વ અહમ જ છે) આ ચાર વેદના ઉપનિષદોનાં સર્વે વાક્યોમાંનાં પદોના અહમ-સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત સમન્વય જાણ્યાપછી, અર્થોત્તરની કટપના કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે એમ કરવાથી શ્રુતની દાનિ અને અશ્રુતની કટપના કરવાનો દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. તે વાક્યોનું તાત્પર્ય કર્મ કરનારના કે દેવતાઆત્માના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન કરવા ઉપર છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી, કેમકે ‘ તત્ત્વ કેન કં પદ્યેત્ ॥ ’ (તે શાથી કોને જુએ ?) એ આદિ શ્રુતિઓ ક્રિયા, કારક અને ફલનો નિષેધ કરેછે. અહમ સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ છતાં પણ પ્રત્યક્ષાદિનો વિષય થતું નથી, કેમકે ‘ તત્ત્વમસિ ’ ઇલાદિ અહમ અને આત્માના એકપણાનો બોધ કરનારાં શાસ્ત્રવચનવિના તે જાણી શકાતું નથી. અહમ હેયોપાદેયરૂઢિત હોવાથી ઉપદેશની વર્થતાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે, એમ કહેવું નહિ; કેમકે હેયોપાદેયરૂઢિત એવા અહમજ્ઞાનથી જ સર્વ ક્રેશોની અત્યંત નિવૃત્તિ થતાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાયછે. મદ્યુદ્ધિવાળા અધિકારિઓને ઉપાસનાનો બોધ કરનારાં વાક્યોનો ઉપાસનારૂપ અર્થ માનતાં તેમાં દેવતાદિના પ્રતિપાદનનો નિશ્ચય થાય તો તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી, પણ એટલાથી જ કાંઈ સર્વ વેદાંતવાક્યોનું ઉપાસનાવિધિશેષત્વ સંભવી શકતું નથી. ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥ ’ જેવાં પોતાના અર્થમાં જ પરિપૂર્ણ વાક્યોવડે આત્માનું તથા અહમનું જ્યેષ્ઠ અનુભવાયું એટલે હેયોપાદેયરૂઢિતતાથી ક્રિયાકારકાદિ દ્વેતનો નાશ થઇ ગયો, અને અહમત્ત્વેકપણાના વિજ્ઞાનથી અત્યંત નિર્મૂલ કરેલા તે દ્વેતવિજ્ઞાનનો પુનઃ ઉદય થવાનો અસંભવ હોવાથી અબેદબોધક વેદાંતવાક્યોનું ઉપાસનાવિધિનું શેષપણું કહી શકાય એમ નથી. જો કે કર્મોપાસનાનાં નિષ્પક્ક વેદવાક્યો ક્રિયાદિના સંબધવિના પ્રમાણરૂપતાને પામતાં નથી, તોપણ અહમઆત્માનો અબેદ અનુભવાવનાર હોવાથી તેવાં સફલ-ફલવાળા-જ્ઞાનનાં નિષ્પક્ક વેદાંતવાક્યોની પ્રમાણતાઉપર શંકા કરવી અશક્ય છે; તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે, તેથી તેના પ્રામાણ્યમાટે અનુમાનાદિની પણ અપેક્ષા નથી.

પૂર્વપ્રકાશ:—જો કે અહમ શાસ્ત્રપ્રમાણ છે અર્હ, તોપણ શાસ્ત્ર ઉપાસનાવિધિના વિષયરૂપે જ અહમનું નિર્દેષણ કરેછે. જેમકે યૂપ(અમુક સંસ્કારવાળો ખેરનો યત્તભ), આદ્યનીય(આધાનસંસ્કારવાળો અગ્નિ), ઇલાદિ અલૌકિક પદાર્થને પણ શાસ્ત્ર વિધિગેપરૂપે વર્ણવેછે, તેમ આદિ પણ જાણું. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન

અને નિવૃત્તિ છે. શાસ્ત્ર જાણનારા શાખરસ્વામી તથા જૈમિનિ પણ ‘દૃષ્ટો હિ તત્સાર્થઃ કર્માવબોધનમ્ ॥’ (વેદનો અર્થ કર્મનું અવબોધન એવો દૃષ્ટ છે) ‘ચોદનેતિ ક્રિયાયાઃ પ્રવર્તકો વચનમ્ ॥’ (ચોદના એવું ક્રિયાનું પ્રવર્તક વચન છે) ‘તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશઃ ॥’ (ધર્મનું જ્ઞાન ઉપદેશ) ‘તદ્વૃત્તાનાં ક્રિયાર્થેન સમાનાયઃ ॥’ (વેદનાં સિદ્ધ અર્થને કહેનાર પદોનું ક્રિયાનાં પદોસાથે ઉચ્ચારણ કર્તવ્ય છે) અને ‘આમાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્ય-મત્તદર્થાનામ્ ॥’ (વેદના ક્રિયાર્થપણાથી ક્રિયાના અન્યથાવિનાનાં પદોનું અનર્થકપણું છે) એ વચનોવડે એમ જ કહેછે. માટે પુરુષને કાષ્ઠવાર વિષયવિશેષમાં પ્રવર્ત કરતું, તથા કાષ્ઠવાર વિષયવિશેષથી નિવૃત્ત કરતું, એવું જે શાસ્ત્ર તે જ સાર્થક છે, ખીજું જે અર્થવાદાદિ છે, તે તો તેનું શેષ હોઇને સાર્થક છે. તેથી આવાં તત્ત્વોપજ્ઞો હોવાથી વેદાંતો પણ તે જ રીતે સાર્થક છે. વિધિપરત્વને લીધે જેમ સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ સાધનનું વિધાન છે, તેમ સુક્તિની કામનાવાળાને બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન છે, એ યુક્ત છે. અહિં જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્યનું વિલક્ષણપણું કહ્યું છે, કર્મકાંડમાં સાધનપછી સિદ્ધ થનાર એવો ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, અને જ્ઞાનકાંડમાં તો ત્રિકાલસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, એટલે અનુજ્ઞાનની અપેક્ષા કરનાર ધર્મજ્ઞાનના ફલકરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ વિલક્ષણ થવાયોગ્ય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે કાર્યની વિધિવાળા વચન-સાથે સંબંધ કરાવીને જ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થયેલું શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવેછે. ‘આત્મા વા ઓર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ દ્રષ્ટવ્ય છે) ‘ય આત્માપ્રહતપાત્મા ॥ સોડન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (જે આત્મા પાપરહિત છે, તે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય છે, અને તે વિશેષે જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે) ‘આત્મેત્યેવોપાસીત ॥’ (આત્મા એમ જ ઉપાસે) ‘આત્માનમેવ લોકમુપાસીત ॥’ (આત્માના જ લોકને ઉપાસે) અને ‘બ્રહ્મવિ-દ્બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥’ (બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ થાયછે) ઇત્યાદિ વિધાનો વિધમાન છે, ત્યાં ‘કોડસાવાત્મા કિં તદ્બ્રહ્મ ॥’ (આ આત્મા કણુ? તે બ્રહ્મ શું?) એવી આકાંક્ષા થતાં ‘નિત્યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વગતો નિત્યવૃત્તો નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્તમાવઃ ॥’ ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વગત, નિત્યવૃત્ત, નિત્ય-શુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવ તે આત્મા; વિજ્ઞાન, આનંદ તે બ્રહ્મ) એ આદિ સર્વ વેદાંતો તેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને ઉપયુક્ત થાયછે. તે પ્રલયગ્રહની ઉપાસનાથી સ્વર્ગની પેઠે લોકને અપ્રસિદ્ધ એવું શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષરૂપ ફલ થશે. કર્તવ્યવિધિને વિષે વેદાંતોના પ્રવેશ ન કરાવાય તો વસ્તુભાત્રના કથનમાં હોનોપાદાનનો અસંભવ હોવાથી ‘સાત દ્વીપવાણી પૃથિવી’ અને ‘આ રાજ જયછે’ ઇત્યાદિ વાક્યોની પેઠે વેદાંતવાક્યોને પણ અ-નર્થકપણું પ્રાપ્ત થાયછે. વસ્તુભાત્રના કથનથી પણ ‘આ રજ્ય છે, સર્પ નથી’ એવાં વાક્યોએ કરી બ્રાંતિથી ઉપજેલા ભયની નિવૃત્તિ થતાં, તેમનામાં સાર્થકતા જોવામાં આવેછે, તેમ અહિં પણ અસંસારી એવી આ-ત્મવસ્તુના કથનથી, સંસારિપણા (જીવપણા)ની બ્રાંતિ નિવૃત્ત થતાં, વેદાંતોની સાર્થકતા થશે, એમ કહો, તો અમે કહીએછીએ કે આમ ક્યારે થાય કે બ્યારે રજ્યુના સ્વરૂપનું શ્રવણ થતાં જ જેમ સર્પની બ્રાંતિ જતી રહેછે, તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી સંસારિપણાની બ્રાંતિ જતી રહેતી હોય; પણ તે નો કાંઈ જતી રહેતી નથી; કેમકે જેમને બ્રહ્મસ્વરૂપનું શ્રવણ થયું છે, તેમને પણ પ્રથમની પેઠે સુખદુઃખાદિ સંસારિપણાના ધર્મો તો જોવામાં આવેછે: વળી ‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ એમ શ્રવણના ઉત્તરકાલમાં મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કહેલાં છે; માટે ઉપાસનાવિધિની વિષયતાએ કરીને જ બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણુકપણું સ્વીકાર-તું જોઇએ.

સમાધાન:—એ પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી; કેમકે કર્મફલનું અને બ્રહ્મવિધાના ફલનું વિલક્ષણપણું છે. કાષિક, વાચિક અને માનસિક કર્મ જે શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધ ધર્મનામે કહેવાયછે, તે વિષયની જિજ્ઞાસા ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥’ (વેદાધ્યયનપછી વેદનું ફલવાન અર્થપ્રત્યક્ષપણું હોવાથી ધર્મના નિર્ણયને માટે કર્મવાક્યનો વિચાર કર્તવ્ય છે) એમ સૂત્રિત થયો છે. હિંસાદિ અધર્મે પણ નિષેધરૂપ ચોદના (પ્રેરણા) વક્ષણવાળો હોવાથી પરિહારને માટે જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે. ચોદના જેવું લક્ષણ છે એવા અર્થ અને અનર્થરૂપ તે ધર્મ તથા અ-ધર્મનાં ફલ પ્રત્યક્ષ સુખદુઃખ, શરીર વાણી મનથી ભોગવાતા, વિષય અને ઇદ્રિયોના સયોગથી ઉપજતાં,

અહ્યાથી સ્થાવરપર્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યજાતિથી માંડીને અહ્યાપર્યંત જે દેહવાન છે, તેમનામાં સુખના તાર-
તમ્યનું શ્રુતિમાં શ્રવણ થાય છે, અને એ તારતમ્યથી તેના હેતુરૂપ ધર્મના તારતમ્યનું અનુમાન થાય છે; ધર્મના
તારતમ્યથી અધિકારીનું તારતમ્ય જણાય છે; તથા ક્ષેત્રજ, લૌકિકસામર્થ્ય ને વિદ્વત્તાદિવડે યજ્ઞ આવતુ અ-
ધિકારીનું તારતમ્ય પ્રસિદ્ધ પણ છે. જેમ યાગાદિ અનુજ્ઞાન કરનારાઓનું જ ઉપાસનામાં ચિત્તની સ્થિરતાના
ઉત્કર્ષથી ઉત્તરમાં એ અભ્યોક્તિપ્રતિ'ગમન થાય છે: કેવલ 'ઇષ્ટાપૂર્વેદત સાધનથી, ધૂમાદિકમે દક્ષિણુમાર્ગે સ્વ-
ર્ગપ્રતિ ગમન થાય છે; ત્યાં પણ સુખનું તારતમ્ય અને સાધનનું તારતમ્ય 'વાલત્સમાતમુષિત્વા ॥' (કર્મજેટકી
સ્વર્ગમાં સ્થિતિ કરીને) એ શાસ્ત્રવચનથી જણાય છે, તેમ જ મનુષ્યથી માંડીને સ્થાવરપર્યંત સુખનો લેશ પણ
ચોદનાલક્ષણ જે ધર્મ તેથી જ સાધ્ય છે, એટલે તેમાં પણ તારતમ્ય છે, એમ સમજાય છે. વળી જીર્ધ્વ-
ગતિ પામેલા કે અધોગતિ પામેલા દેહવાનને વિષે દુષ્તારતમ્યના દર્શનથી તેના હેતુરૂપ નિષેધચોદનાલક્ષણ
અધર્મનું અને તેનું અનુજ્ઞાન કરનારાઓનું તારતમ્ય સમજાય છે. એવી રીતે અવિદ્યા, અસ્મિતા, ક્રમ ને ક્રોધા-
દિદોષવાળાને ધર્મોધર્મના તારતમ્યથી ઉપજનાર, શરીરના ગ્રહણપૂર્વક જે સુખદુઃખનું તારતમ્ય, તે અનિલ
એવા સંસારરૂપે છે, એમ 'ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ ॥' (સશરીર સતે સુખદુઃખનો
નાશ નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી, 'ક્ષોણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ ॥' (પુણ્ય ક્ષીણ થયે સતે મર્ત્યલોકમાં આવે છે)
ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી, અને કાષ્ઠની વૃદ્ધિથી જવાલાની વૃદ્ધિના દર્શનથી ફલના તારતમ્યવડે સાધનના તારતમ્યના
અનુમાનરૂપ યુક્તિથી, સિદ્ધ થાય છે. 'અશરીરં વાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સૃજતઃ ॥' (દેહરહિતને નિશ્ચય સુખ-
દુઃખ સ્પર્શે કરતાં નથી) એ વચનવડે સુખદુઃખના સ્પર્શના નિષેધથી ઉપાસનારૂપ જે ધર્મ તેનું ફલ મોક્ષ એ-
ટલે જે અશરીર તે નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે; જે મોક્ષ ધર્મનું ફલ હોય તો સુખદુઃખના સ્પર્શનો નિષેધ
સભવે નહિ. અશરીરપણું જ ધર્મનું ફલ છે, એમ કહે તો તેમ પણ નથી; ક્રમકે તે તો સ્વાભાવિક છે,
એમ 'અશરીરં શરીરેષુ અનવસ્થેષ્વચસ્થિતમ્ । મહાન્તં વિમુક્તામાનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥' (અનિલ
શરીરમાં રહેલો, સ્થૂલદેહરહિત, મહાન્ અને વ્યાપક એવો જે આત્મા, તેને જાણીને ધીર પુરુષ સંસારનો
અનુભવ કરતો નથી) 'અપ્રાણો હ્યમનાઃ કુન્નઃ ॥' (પ્રાણુરહિત અને મનરહિત છે, તેથી શુદ્ધ છે) અને
'અસદ્ગો હ્યર્યં પુરુષઃ ॥' (આ પુરુષ નિશ્ચય અસમ-અને દેહરહિત-છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જણાય છે. એમ
હોવાથી જ અનુજ્ઞાન કરવાયોગ્ય કર્મના ફલથી વિલક્ષણ જે મોક્ષનામનું અશરીરપણું તે નિલ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. નિલમાં પણ કેટલુંક પરિણામિનિલ છે, વિકાર થયા છતાં પણ 'આ તે જ છે' એવી તેસળધની
બુદ્ધિમાં ભેદ પડતો નથી; જેમ જગતનું નિલપણું કહેનારાનાં પૃથિવીઆદિ, અને સાંખ્યાદિઓના શુણે,
પણ આ તો પારમાર્થિક અપરિણામિનિલ, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી, સર્વવિક્રિયારહિત, નિલત્વ, નિરવયવ
તથા સ્વયંભોતિ સ્વભાવ છે, ને તેમાં ફલરૂપ કાર્યસહિત ધર્મોધર્મ તથા ત્રણ કાલ વર્તતા નથી, તે અશરીરપણું
મોક્ષનામે કહેવાય છે. 'અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાત્ અન્યત્ર મૃતાચ મર્યાચ ॥' (ધર્મથી
અન્ય, અધર્મથી અન્ય, આ કાર્યકારણથી અન્ય, અને ભૂતભવિષ્યવર્તમાનથી અન્ય) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ
મોક્ષનું એવું સ્વરૂપ કહે છે. માટે જેની આ બિદાસા પ્રસ્તુત છે, તે અલ્પને કર્તવ્યના શેષપણાવડે ઉપદેશય,
અને તે કર્તવ્યથી મોક્ષ સાધ્ય છે, એવો સ્વીકાર થાય, તો તે મોક્ષ અનિલ જ થાય, અને મોક્ષમાં સાધ્ય-
પણાવડે અનિલપણું થયે સતે તારતમ્યથી સ્થિત અને અનિલ એવાં જે યથોક્ત કર્મફલ તેમનો જ કાષ્ઠક
ઉત્તમ પ્રકાર તે મોક્ષ છે, એમ પ્રાપ્ત થાય; પણ મોક્ષ તો સર્વ મોક્ષવાદિઓએ નિલ સ્વીકાર્યો છે, તેથી
કર્તવ્યના શેષપણાવડે અલ્પનો ઉપદેશ છે, એમ માનવું યુક્ત નથી. વળી 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥' (જે
'બ્રહ્મને જાણે છે તે અલ્પ જ થાય છે) 'ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥' (તે પરમાત્માનો સાક્ષા-
ત્કાર થયે સતે આનાં કર્મો નાશ પામે છે) 'આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કુલશ્ચન ॥' (અલ્પના આનંદને

૧ અગ્નિહોત, તપ, સત્ય, વેદાધ્યયન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ એ ઇષ્ટકર્મ કહેવાય છે; વાવ દવા ને વડાવાદિ
જલાસય, દેવમદિર, અન્નપ્રદાન અને આરામ (દેવાદિને માટે જાગ) કરાવવાં તે પૂર્વકર્મ કહેવાય છે; અને ગરજા-
ગતની રક્ષા કરવી, ભૂતોની દિસા ન કરવી, અને વેદીની બહાર દાન આપવું તે દત્ત કહેવાય છે.

જાણનાર કોઈથી પણ બધ પામતો નથી) 'અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ ॥' (હે જનક! તું અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે) 'તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મીતિ ॥' (તે આત્માને જ હું બ્રહ્મ છું એમ જાણ્યો) 'તસ્માત્તત્સર્વમભવત્ ॥' (તે જાનથી તે બ્રહ્મ પૂર્ણ થતું હતું) અને 'તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપસ્યતઃ ॥' (એકપણાનો અનુભવ કરનારને અનુભવકાલે મોહ શો? અને શોક શો?) એ અને એવી અન્ય શ્રુતિઓ બ્રહ્મવિદ્યાપદ્ધિ મોક્ષ દર્શાવેછે, અને જ્ઞાન ને તેના ફલની મધ્યમાં કાર્યાતરત્વ નિવારણ કરેછે; તથા 'તદ્વૈતત્ત્વપર્યવૃત્તિર્વામદેવઃ પ્રતિપેદોઽહં મનુરભવં સૂર્યથ ॥' (તે બ્રહ્મ આ પ્રલયાત્મા છે, એમ જાણતાં ઋષિ વામદેવને અનુભવ થયો કે હું મનુ થયો, સૂર્ય થયો) એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મદર્શન અને સર્વાત્મભાવની મધ્યમાં અન્ય કર્તવ્યનું નિવારણ કરવાના ઉદાહરણરૂપ છે. જેમ 'જિભો રહીને ગાયછે' એમ કહે સતે જિભા રહેવાની અને ગાવાની મધ્યે જ્ઞાન કરનારનું કર્મોત્તર જણાતું નથી, તેમ ત્યાં પણ જાણવું. 'ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમ-વિદ્યાયાઃ પરં પારં તારયસિ ॥' (તમે નિશ્ચય અમારા પિતા છો, જે તમે અવિદ્યાના પુનરાવૃત્તિરહિત પારને પમાડોછો) 'શ્રુતં હોવ મે ભગવદ્દુશ્યેસ્તરતિ શોકમાત્રમવિત્ ॥' (આત્માને જાણનાર શોકને તરેછે, એમ ભગવાનના જેવા પાસેથી મેં સાંભળ્યું જ છે) 'સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તન્મા ભગવાન્જ્ઞોકસ્ય પારં તારયતુ ॥' (તે હું હે ભગવાન! શોક કરુંછું, તે મને ભગવાન જ શોકના પાર-અંતને પમાડો) 'તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પરં પારં દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમારઃ ॥' (તે કપાયરહિતને ભગવાન સનત્કુમારે આજ્ઞાનના પર પારને દેખાડ્યો) એ આદિ શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિમાત્રને જ આત્મજ્ઞાનનું ફલ કહેછે. ગૌતમમુનિ પણ 'દુઃસ્વજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિધ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરપાયે તદનન્તરાપાયાદપવર્ગઃ ॥' (દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિધ્યાજ્ઞાનના ઉત્તરઉત્તરના નાશમાં પૂર્વપૂર્વનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાયછે) એ સૂત્રવડે મિધ્યાજ્ઞાનના નાશથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ જણાવેછે. તે મિધ્યાજ્ઞાનનો નાશ બ્રહ્મ જ્ઞાને આત્માના એકપણાના વિજ્ઞાનથી થાયછે. આ બ્રહ્માત્મૈકપણાનું વિજ્ઞાન સંપત્તિ(અથવા આલંબનના તિરસ્કારવડે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુનું અભેદજ્ઞાન તે સંપત્તિ; અથવા ચેતનપણાની સમાનતાવડે જીવમાં બ્રહ્મનો અભેદ)રૂપ ઉપાસના નથી, તથા મન અને આદિસમાં બ્રહ્મ-દૃષ્ટિનો અધ્યાસ શાસ્ત્રમાં કલો છે, તેમ એ અધ્યાસરૂપ ઉપાસના પણ નથી; તેમ જ જેમ 'વાયુર્વે સંવર્ગઃ ॥ પ્રાણો વાયુ સંવર્ગઃ ॥' (વાયુ સંવર્ગ છે, પ્રાણ સંવર્ગ છે) એ વિશિષ્ટક્રિયાયોગ છે, તેમ આ બ્રહ્માત્મૈકપણું વિશિષ્ટક્રિયાયોગે કરીને સંવર્ગ ઉપાસનારૂપ પણ નથી; તથા કર્મોગસંસ્કારરૂપ પણ નથી. જે બ્રહ્માત્મૈકપણાના જ્ઞાનનો સંપદાદિરૂપ સ્વીકાર કરીએ તો 'તત્ત્વમસિ' 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્માત્મ-કપણાને પ્રતિપાદન કરનારો જે પદસમન્વય તેને બાધ આવે; તથા 'મિચ્છતે હૃદયપ્રત્યિરિચ્છન્તે સર્વસંશયાઃ ॥' (હૃદયની ઝંચિ બેદાદ જળયછે, અને સર્વ સંશયો હેદાદ જળયછે) એ આદિ અવિદ્યાનિવૃત્તિનાં ફલપ્રવણોનો વિરોધ થાય; અને 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥' એ આદિ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ દર્શાવનારાં વચનો પણ યથાર્થ રીતે સંભવી શકે નહિ; માટે બ્રહ્માત્મૈકપણાનું વિજ્ઞાન સંપદાદિરૂપ નથી. એ કારણથી બ્રહ્માત્મવિદ્યા પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી, પણ પ્રલક્ષાદિપ્રમાણાનુ વિષય જે વસ્તુજ્ઞાન તેની પેઠે વસ્તુને અધીન જ છે. એવા બ્રહ્મને યા તેના જ્ઞાનને કોઈ પણ યુક્તિવડે કાર્યકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. જાણ-વાની ક્રિયાના કર્મરૂપે પણ બ્રહ્મનો કાર્યકોટિમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી; કેમકે 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયોઽવિ-દિતાદધિ ॥' (તે કાર્યથી અન્ય જ છે, અને કારણથી પણ અન્ય છે) તથા 'યેનેદં સર્વં વિજાનાતિ તં કેન વિજાનીયાત્ ॥' (જે આત્માવડે આ સર્વ દૃશ્યને લોક જાણેછે, તે આત્માને કયા કારણવડે જાણે?) એ શ્રુતિઓમાં જાણવાની ક્રિયાના કર્મપણાનો નિર્બંધ કરેલો છે, તથા 'યદ્વાચાનમ્યુદિતં યેન વાગમ્યુચતે ॥' (જે વાણીવડે કહેવાતું નથી, પણ જેવડે વાણી બોલેછે) એપ્રમાણે બ્રહ્મના અવિષયપણાનો ઉપન્યાસ કરી 'તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥' (તે અવેદને જ તું બ્રહ્મ જાણ, પણ જે આ ઉપાધિવિશિષ્ટને લોકો ઉપાસેછે, તે આ બ્રહ્મ નથી) એ વચનવડે ઉપાસનાક્રિયાના કર્મપણાનો નિર્બંધ પણ કરેલો છે. બ્રહ્મના

શબ્દબોધના અવિષયપણામાં તેનું શાસ્ત્રપ્રમાણરૂપણું ન સંભવવાથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે એમ શંકા પણ ન કરવી; કેમકે શાસ્ત્ર તો અવિધાકલ્પિતભેદની નિવૃત્તિરૂપફલવાળું છે. શાસ્ત્ર કંઠ ઇદંતાવડે ('આ બ્રહ્મ' એમ કહીને) પોતાના વિષયભૂતબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતું નથી, માત્ર પ્રસંગાત્મરૂપે અવિષયતાવડે પ્રતિપાદન કરતાં અવિધાકલ્પિત જે શ્રેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ આદિ ભેદ, તેની નિવૃત્તિ કરે છે. 'યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્ ॥' (જેને બ્રહ્મ અવિષય છે, એવો નિશ્ચય છે, તેણે તેને યથાર્થ જાણ્યું છે, અને જે અજ્ઞને બ્રહ્મ વિષય છે, એવો નિશ્ચય છે, તે તેને જાણ્યો નથી; બ્રહ્મને દરશરૂપે જાણનારને તે અવિજ્ઞાત છે, અને દરશરૂપે નહિ જાણનારને તે વિજ્ઞાત છે,) 'ન દષ્ટેદ્રશ્યારં પર્યેનં શ્રુતેઃ શ્રોતારં શૃણુયા ન મતેર્મન્તારં મન્વીયા ન વિજ્ઞાતેર્વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ ॥' (દૃષ્ટિના સાક્ષીને દરશદૃષ્ટિવડે જોવાય એમ નથી, શ્રવણના સાક્ષીને શ્રવણવડે સાંભળી શકાય એમ નથી, મનની વૃત્તિના સાક્ષીને મનની વૃત્તિવડે વિષય કરાય એમ નથી, યુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીને યુદ્ધિવૃત્તિવડે વિષય કરાય એમ નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ એમ જ કહે છે. એવી રીતે અવિધાકલ્પિત સંસારિ-પણાની નિવૃત્તિવડે નિલસ્યુક્તઆત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ થાય છે, તેથી મોક્ષમાં અનિલપણાનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેને મતે મોક્ષ ઉત્પાદકિંવા વિકાર્ય છે, તેને મતે માનસ, વાચિક વા કાયિકકાર્યની અપેક્ષા રહે એ યુક્ત છે. ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય) તથા વિકાર્ય (અવસ્થાંતર પામવાયોગ્ય) એ બંને પક્ષમાં મોક્ષનું અવરથ અનિલપણું છે. ઘટાદિઉત્પાદ અથવા દ્વિદિઆદિવિકાર્ય એ લોકમાં નિલરૂપે જોવામાં આવતાં નથી. પ્રાપ્ત્યપણાવડે પણ મોક્ષમાં કાર્યની અપેક્ષા નથી; કેમકે મોક્ષ પોતાના આત્મરૂપ હોય તો તેને પ્રાપ્ત્યપણું નથી, અને સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તોપણ બ્રહ્મરૂપ મોક્ષનું પ્રાપ્ત્ય નથી; કારણ કે તે સર્વવ્યાપક હોવાથી, આકાશની પેઠે, સર્વને તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિલપ્રાપ્ત છે. મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી, કે જેથી તે કાર્યની અપેક્ષા કરે. સંસ્કાર્યનો સંસ્કાર ગુણાધાનથી કે દોષાપનયનથી થાય છે; અત્ર ગુણાધાનનો સંભવ નથી; કેમકે મોક્ષ તો જેમાં કોષપણુ અતિશય ન ઉપજીવી શકાય એવા બ્રહ્મરૂપ છે. તેમ દોષાપનયનનો પણ સંભવ નથી; કેમકે જે મોક્ષ છે, તે નિલશુદ્ધબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. મોક્ષ સ્વાત્મધર્મ છતાં પણ અવિધારૂપમક્ષવડે આવૃત્ત છે, અને ઉપાસનારૂપક્રિયાવડે આત્માને સંસ્કાર (મલનાશ) થતાં તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે; જેમ ઘસવાની ક્રિયાથી મલ-નાશ કરેલા દર્પણમાં ઉજ્જ્વલતારૂપધર્મ પ્રકટ થાય છે; એમ કહો તો તે કથન પણ નિર્દોષ નથી; કેમકે આત્માને ક્રિયાનો આશ્રય કહી શકતો નથી; ક્રિયા જેને આશ્રયે પ્રવર્તે છે, તેને સમોગાદિવિકાર કર્મો વિના પોતાના સ્વરૂપને પામી શકતી નથી, અને આત્મા જે ક્રિયાથી વિકાર પામે તો આત્માનું અનિલપણું થાય, અને 'અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥' (આ અવિકાર્ય કહેવાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિવાક્યો પણ બાધ પામે, જે અનિલ છે. તેથી આત્મામાં પોતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા સંભવતી નથી, અને અન્યને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો પણ આત્મા વિષય ન હોવાથી તેવડે આત્માને સંસ્કાર થઈ શકતો નથી. દેહને આશ્રયે રહેલી સ્નાન, આયમન અને યજોત્પવીત-ધારણાદિક્રિયાઓવડે આત્માને સંસ્કાર થતો જોવામાં આવે છે, એમ કહો તો, તેમ નથી; તે સંસ્કાર આત્માને થતો નથી, પણ અવિધાવડે દેહાદિસંધાતમાં તાદાત્મ્યપણું પામેલા જીવને થાય છે. સ્નાનાદિક્રિયા દેહને આશ્રયે રહેલી છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. તે ક્રિયાવડે દેહાદિમાં અવિધાવડે આત્મપણાની યુદ્ધિ રાખનાર જ સંસ્કાર પામે, એ યોગ્ય છે. જેમ દેહાશ્રિતચિકિત્સાદ્વારા ધાતુનું સમપણું થયે તે દેહાદિસંધાતના અભિમાનીને પોતામાં 'હું શેગરદિત છું' એવી આરોગ્યરૂપફલની યુદ્ધિ ઉપજે છે, તેમ સ્નાન, આયમન અને યજોત્પવીતધારણાદિવડે 'હું શુદ્ધ છું, સંસ્કારવાળો છું' એવી યુદ્ધિ જેમાં ઉપજે છે, તે દેહાભિમાની જ સંસ્કાર પામે છે. દેહાભિમાની જીવ જ સર્વક્રિયાઓનો નિર્વાહ કરે છે, અને તેનાં ફલો ભોગવે છે, કેવલ સાદી કર્તાભોક્તા નથી. 'તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદત્યનશ્ચન્નન્યોઽભિચાકશીતિ ॥' (જીવ અને ધરમાત્મા એ બેમાંથી જીવ સ્વાદુકર્મ-ફલને ભોગવે છે, અને બીજો ફલ નહિ ભોગવતાં તેને પ્રકાશ છે) તથા 'આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્તિત્યાદુર્મની-પિણઃ ॥' (દેહ, ઇન્દ્રિય અને મન એયુક્ત ચિદાભાસ તે ભોક્તા છે, એમ યુદ્ધિમાનો કહે છે) એ શ્રુતિઓ એ વિષયમાં પ્રમાણરૂપ છે. 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यक्षः सर्वभूताधिवा-

સઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥ ’ (તે દેવ-સ્વપ્રકાશરૂપ-સર્વભૂતોમાં એક, માયાવડે ઢંકાયેલા, સર્વવ્યાપી, સર્વભૂતોના અંતરાત્મા, કર્મેના સાક્ષી, સર્વભૂતોના અધિષ્ઠાન, સર્વના સાક્ષી, બોધસ્વરૂપ, કેવલ અને નિર્ગુણ છે) તથા ‘સ પર્યગાચ્છુક્તમકાયામવ્રણમક્ષાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્મ ॥’ (તે આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત, પ્રકાશવાન, લિંગ-દેહરહિત, અક્ષત, શિશરહિત, રાગાદિભરહિત અને પુણ્યપાપના સ્પર્શરહિત છે) એ બે શ્રુતિઓ બ્રહ્મની અનાધેયઅતિશયતાને તથા નિત્યશુદ્ધતાને જણાવેછે, અને બ્રહ્મભાવ તે જ ભોક્ષ છે; તેથી તે ભોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી. ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકાર અને સંસ્કારથી ભિન્ન પાંચમું ક્રિયાકલ નથી, જે ભોક્ષના ક્રિયાસાધ્યપણામાં હેતુ થાય, માટે એક જ્ઞાનને લગ્નને અર્હિ ક્રિયાના ગંધમાત્રનો પણ અનુપ્રવેશ સંભવતો નથી. જ્ઞાન માનસી ક્રિયા છે, એમ શંકા કરવી નહિ; કારણ કે જ્ઞાન અને ક્રિયાનું વિલક્ષણપણું છે. વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાવિના જ કરવારૂપે વિધાન થાયછે તે ક્રિયા છે, ને તે પુરુષના વ્યાપારને અધીન છે, જેમ ‘યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં સ્યાત્ તાં મનસા ધ્યાયેદ્વષટ્કરિષ્યન્ ॥’ (જે દેવતાને ઉદ્દેશે અધ્યર્થ્યએ હવિસ્ ગ્રહણ કર્યું હોય તે દેવતાનું હોતા મનવડે ધ્યાન કરે) તથા ‘સન્ધ્યાં મનસા ધ્યાયેત્ ॥’ (મનવડે સંધ્યા દેવતાનું ધ્યાન કરે) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેવી ધ્યાનક્રિયા વસ્તુની અપેક્ષાવિનાની અને પુરુષાધીન વિધાન કરાયછે, તેવી ક્રિયા છે. ધ્યાન અથવા ચિંતન જે કે માનસ છે, તોપણ પુરુષતંત્રપણાથી પુરુષવડે કરવાને, નહિ કરવાને, અથવા અન્યથા કરવાને, શક્ય છે; પણ જ્ઞાન તો પ્રમાણજન્ય છે, અને પ્રમાણ યથાભૂતવસ્તુને વિષય કરનારું છે, માટે જ્ઞાન કરવાને, નહિ કરવાને, અથવા અન્યથા કરવાને, અશક્ય છે; તે કેવલ વસ્તુતંત્ર જ છે, તે વિધિનો વિષય નથી, તેમ પુરુષની ક્રિયાને અધીન નથી, તેથી માનસપણું છતાં પણ જ્ઞાનનું મહાનવિલક્ષણપણું છે. જેમ ‘પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિઃ ॥ યોષા વાવ ગૌતમાગ્નિઃ ॥’ (હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પુરુષ અગ્નિ છે. હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી અગ્નિ છે) એમાં પુરુષમાં તથા સ્ત્રીમાં અગ્નિની બુદ્ધિ માનસી થાયછે, તે કેવલ વિધાનજન્યપણાથી ક્રિયા છે, અને તે પુરુષતંત્ર છે, પણ જે પ્રસિદ્ધઅગ્નિમાં અગ્નિબુદ્ધિ છે, તે વિધિનો વિષય નથી, તેમ પુરુષતંત્ર પણ નથી, કિંતુ તે પ્રલક્ષપ્રમાણના વિષયસ્વરૂપવસ્તુને અધીન હોવાથી જ્ઞાન જ છે, ક્રિયા નથી. એ પ્રમાણે સર્વપ્રમાણના વિષયસ્વરૂપવસ્તુઓમાં જાણું; અને એમ હોવાથી યથાભૂતબ્રહ્માત્મવિષય પણ જ્ઞાન છે, વિધિનો વિષય નથી. જેમ કુર (અસ્ત્ર)ની તીક્ષ્ણધારા કટિનપત્યરપ્રતિ કુંઠિત થાયછે, તેમ આત્મા વિધિનો વિષય ન હોવાથી તે અદેયઅનુપાદેયવસ્તુપ્રતિ ‘આત્મા વા અરે દ્રઘ્ન્યઃ શ્રોતવ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિ વિધિતુલ્યપદો કુંઠિત થાયછે. એ વિધિજેવાં જણાતાં પદો પુરુષની વિષયભણીની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિને વિમુખ કરવારૂપ ફલવાળાં છે. આત્મજ્ઞાન પરમપુરુષાર્થનું સાધન છે, એવી સ્તુતિવડે, આત્મતિક્ષણહેતુપણાની પ્રાંતિવડે પુરુષોની જે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ છે, તે આત્મશ્રવણાદિની પ્રતિબંધક છે, તે પ્રવૃત્તિથી તેમને વિમુખ કરીને ‘આત્મા વા અરે દ્રઘ્ન્યઃ શ્રોતવ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિવાક્યો પ્રલગ્નાત્મભણીના ચિત્તવૃત્તિના પ્રવાહવડે તેઓને જ્ઞાનનાં સાધન શ્રવણાદિમાં પ્રવર્ત કરેછે. આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા તે પુરુષને ‘ઈદં સર્વં યદયમાત્મા ॥’ (જે આ સર્વ જગત છે, તે આ આત્મા છે) ‘યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવામૃત તત્ કેન કં પર્યેત્ કેન કં વિજાનીયાત્ ॥’ (જ્યારે આને સર્વ આત્મા જ થયું છે, ત્યારે શાવડે કોને જુએ? શાવડે કોને જાણે?) ‘વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજાનીયાત્ ॥’ (અરે! વિજ્ઞાતાને શાવડે જાણે?) ‘હ્યમાત્મા બ્રહ્મ ॥’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે) એ આદિ શ્રુતિઓવડે અદ્વેય અને અનુપાદેય આત્મતત્ત્વનો આચાર્યવડે જે ઉપદેશ કરાયછે, તે શ્રવણ છે. અકર્તવ્યપ્રધાન એવું જે આત્મજ્ઞાન તે લાગને માટે વા ગ્રહણને માટે નથી થતું એવો જે અમારો સ્વીકાર છે, તે દોષરૂપ નથી, પણ અસંકારરૂપ છે, બ્રહ્માત્માનું જ્ઞાન થયે સતે સર્વકર્તવ્યવાની દાનિ અને કૃતકૃત્યતા શ્રુતિસ્મૃતિ પણ વહેછે:—

“આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥”

“एतद्वृद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥”

અર્થ:— ‘આ સ્વપ્રકાશાનંદરૂપ પરમાત્મા હું છું’ એમ જે કોઈ પુરુષ પોતાને જાણે તો તે કાલે કયા ક્ષણે ઇચ્છેના સતો કયા બોક્ષતાની પ્રીતિમાટે શરીરના તાપની પાછળ તાપ પામે?

હે અમૃતન! એ શુભતત્ત્વને જાણીને પુરુષ બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃલ થાયછે.

એ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે વેદાંતવાક્યો ઉપાસનાના વિધિના વિષયપણાવડે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી.

પૂર્વપક્ષઃ—પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપવિધિ અને તેના અંગથી ભિન્ન કેવલ વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારો કોઈ વેદભાગ નથી.

સમાધાનઃ—માત્ર ઉપનિષદ્ધી જ જાણવામાં આવતા અજ્ઞાતફલસ્વરૂપઆત્માનું કાર્યશેષપણું ન હોવાથી

સમગ્રવેદનું કાર્યપરાયણપણું અસિદ્ધ છે. કેવલ ઉપનિષદ્ધી જ જાણવામાં આવતો આ પુરુષ જે અસંસારિ-બ્રહ્મરૂપ છે, તે ઉપાધ્યાદિ ચાર પ્રકારનાં કર્મફલથી વિલક્ષણ અને પુરુષનું સ્વરૂપ દર્શાવનારાં પ્રકરણમાં રચિત હોવાથી કર્મના અંગરૂપ નથી; તે પુરુષ ‘નથી’ અથવા ‘નથી જણાતો’ એમ કહેવાને શક્ય નથી, કેમકે ‘સ एष नेति नेत्यात्मा ॥’ (‘આ નહિ’ ‘આ નહિ’ એપ્રમાણે સર્વદેશના નિષેધવડે જે આત્મા ઉપદેશ કરાયો છે, તે આ) એ વચનવડે તે પુરુષમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, અને આત્મા(સ્વસ્વરૂપ)નું નિરાકરણ કરવું અશક્ય છે; કારણ કે સર્વનું નિરાકરણ કરનાર છે, તેનું જ આત્મપણું છે. આત્મા અહંપ્રત્યયનો વિષય હોવાથી સર્વેશોકને પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે કેવલ ઉપનિષદ્ધવેદ છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી, એવી શંકાને અવગણ્ય નથી; કેમકે અહંકારાદિના સાક્ષિપણાવડે અહંબુદ્ધિના વિષયપણાનું નિરાકરણ કરેછું હોવાથી આત્માનું લોકપ્રસિદ્ધપણું નથી. સર્વનો આત્મા જે અહંકારથી ભિન્ન, તેનો સાક્ષી, સર્વભૂતમાં રચિત, સમ, એક, અપરિણામિનિત્ય, પુરુષરૂપ છે, તે વિધિકાંડમાં અથવા તર્કશાસ્ત્રમાં કોઈવડે જાણવામાં આવ્યો નથી, તેથી તે આત્માનું નિરાકરણ કરવાને અથવા વિધિશેષપણું સિદ્ધ કરવાને કોઈપણ વાદી પ્રમાણવડે વા યુક્તિવડે સમર્થ નથી, અને સર્વના આત્મપણાથી જ તે હેય નથી, તેમ ઉપાદેય પણ નથી. જેમ અહિ રજ્જુરૂપઅંતમાં વિનાશ પામેછે, તેમ વિનાશ પામનારો સર્વ વસ્તુસમૂહ પુરુષરૂપઅંતમાં વિનાશ પામેછે, પણ પુરુષ વિનાશના હેતુના અભાવથી અવિનાશી અને વિક્રિયાના હેતુના અભાવથી અપરિણામિનિત્ય છે, તેથી જ તે નિત્યશુદ્ધબુદ્ધસક્રત્સ્વભાવ છે.

‘પુરુષાત્ ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥’ (પુરુષથી પર કોઈ પણ નથી, તે સર્વનો અવધિ છે, તે તે ઉત્કૃષ્ટગતિ છે) અને ‘તં ત્વીપનિવદં પુરુષં વૃજ્ઞામિ ॥’ (હે શાકેય! હું તને ઉપનિષદ્ધવેદ અધિશાનરૂપ

પુરુષ પૂછુંછું) એ ઔપનિષદ્ધપણાનું વિશેષણ પુરુષના ઉપનિષદ્ધમાં જ પ્રધાનપણાવડે પ્રકાશમાનપણામાં સંભવ-

વાળું થઈ શકેછે, માટે સિદ્ધવસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારો વેદભાગ નથી, એમ કહેવું એ સાહસમાન છે. ‘કર્મનું

જ્ઞાન કરવું એ વેદનો અર્થ છે’ એ પૂર્વગ્રંથમાંસંકેતનું કથન ધર્મજિજ્ઞાસાના વિષયસંબંધમાં હોવાથી વિધિનિષેધના

શાસ્ત્રના અભિપ્રાયવાળું છે; તેવડે વેદાંતોના બ્રહ્મપરાયણપણાનો નિષેધ થતો નથી. વળી ‘વેદનું કિયાર્થપણું હોવાથી

કિયાર્થવિનાના વેદનું અનર્થકપણું છે’ એ જૈમિનિના વચનનો નિયમપૂર્વક સ્વીકાર કરવાથી દધિ અને સોમ

આદિ સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કરનારાં કર્મકાંડનાં વચનોને અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ વિધિથી

ભિન્ન દધિઆદિસિદ્ધવસ્તુનો કાર્યશેષપણાવડે વેદ ઉપદેશ કરેછે, તો સત્યાદિશબ્દવડે અપરિણામિનિત્યસિદ્ધ-

વસ્તુનો વેદ ઉપદેશ ન કરે એમાં શા હેતુ છે? થયપિ ઉપદેશ કરેલી સિદ્ધવસ્તુ કિયા થતી નથી, તથાપિ અક્રિ-

યાપણામાં પણ દધ્યાદિસિદ્ધવસ્તુનું કિયાસાધનપણું હોવાથી એ સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કિયાર્થ જ છે, પણ કૃતસ્થનું

તો કાર્યશેષપણું નથી, માટે તેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી, એમ કહેા તો આ દોષ નથી; કિયાર્થપણામાં પણ કિયાનો

નિર્વાહ કરનારી શક્તિવાળી વસ્તુનો જ ઉપદેશ કરેલો છે, અને કિયાર્થપણું તો તેનું ફલ છે, ફલને માટે શેષ-

પણાના અગીકારમાત્રથી શબ્દાર્થપણાનો ભંગ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધવસ્તુકૃતસ્થનો ઉપદેશ પણ સ્વતઃફલવાળો

હોવાથી દહિઆદિની પેઠે તેનો ઉપદેશ સંભવેછે. ફલના અભાવથી કૃતસ્થનો ઉપદેશ નિરર્થક છે, એમ કહેા તો

તે કથન પણ અયોગ્ય છે; કેમકે અજ્ઞાતઆત્મવસ્તુનો ઉપદેશ દધ્યાદિના ઉપદેશની પેઠે ફલવાળો જ છે. તે

આત્માના જ્ઞાનવડે સંસારના હેતુરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ફલ થાયછે, માટે કિયાના સાધનરૂપ વસ્તુના

ઉપદેશની સાથે આ ઉપદેશનું પણ સમાનઅર્થવાળાપણું છે. વળી કર્મકાંડમાં ‘બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ ॥’ (બ્રાહ્મણ

હનન કરવાયોગ્ય નથી) એવા પ્રકારનો નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરાયછે, તે નિવૃત્તિ અથવા નિષેધ કિયા નથી, તેમ

કિયાનું સાધન પણ નથી; કિયા અથવા કિયાનાં સાધનથી ભિન્ન અન્ય ઉપદેશ જો અર્થશૂન્ય હોય તો

‘બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિનિષેધના ઉપદેશોને પણ અર્થશૂન્યપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે અનિષ્ટ છે. નિવૃત્તિ

એ ઉદાસીનપણું છે, ‘હનન કરવાયોગ્ય નથી’ ઇત્યાદિસ્થલમાં હનનક્રિયામાં ઉદાસીનપણું અથવા હનનક્રિયાનો

અભાવ એવો અર્થ નકારવડે સિદ્ધ થાયછે, અન્ય અર્થ થતો નથી. જીવોની સ્વાભાવિકહનનેઅજ્ઞાનો લક્ષ્ય કરીને

તે નકારના બલવડે ‘હનનની નિવૃત્તિનો સંકલ્પ કરે’, એવો અર્થ કરે તો તે સ્થળે તે અર્થ સંભવી શકતો નથી;

કેમકે નકારનો એવો સ્વભાવ છે કે તે સ્વસંબંધીના અભાવનો બોધ કરેછે, અભાવબુદ્ધિ ઉદાસીનપણામાં કારણ

છે, અને તે અભાવબુદ્ધિ જેમ અગ્નિ ઈધનને બાળીને શાંત થાયછે, તેમ હનનાદિમાં ઇષ્ટસાધનપણુના પ્રાંતિમૂલ-
રાગરૂપઇધનને બાળીને શાંત થાયછે. તેથી 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ ॥' ઇષ્ટાદિચલમાં રાગથી પ્રાપ્ત ક્રિયાની
નિવૃત્તિવડે ઉદાસીનપણું એ જ નકારનો અર્થ છે. 'નેક્ષતોચન્તમાદિત્યમ્' (ગિતા સૂર્યને ન જુએ) એ પ્રજાપ-
તિવ્રતના વચનવિના તેમ જ એવાં જ બીજાં વચનોવિના સર્વેર નકારનો અર્થ અભાવ જ થાયછે, તેથી જે પુરુ-
ષાર્થને અનુપયોગી એવાં ઉપાખ્યાનાદિ જે લોકપ્રસિદ્ધવસ્તુઓને વિષય કરનારાં છે, તે અક્રિયાર્થ હોવાથી નિર-
ર્થક છે, એમ જૈમિનિમુનિનો આશય જણાયછે. કર્તવ્યવિધિના અનુપ્રવેશવિના વસ્તુમાત્રનું કથન 'સાત દ્વીપ-
વાળી પૃથિવી' ઇત્યાદિની પેઠે અનર્થક થાયછે, એ પૂર્વપક્ષનો 'આ રજ્યુ છે, આ સર્પ નથી' એવા વસ્તુમા-
ત્રના કથનમાં પણ ફલનું દટપણું હોવાથી, પરિહાર થયો છે. અહનું જેણે શ્રવણ કરેલું છે, એવા પુરુષનું પણ
પૂર્વેની પેઠે સંસારિપણું દેખવાથી રજ્યુસર્પના કથનની પેઠે અહનું સ્વરૂપ કહેનારાં વાઝોની સાર્થકતા નથી,
એ પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં કહીએછીએ કે વેદરૂપપ્રબલતમપ્રમાણથી ઉપજેલો અદ્વાત્મભાવ સંસારિપણુનો
વિરોધી છે, તેથી અદ્વાત્મસ્વરૂપને જાણનારનું પૂર્વેની પેઠે સંસારિપણું દેખાડું શક્ય નથી. શરીરાદિમાં આત્માનું
અભિમાન કરનારાઓને દુઃખભવાદિવાળાપણું જોવામાં આવેછે, તેમને વેદપ્રમાણથી ઉપજેલા અદ્વાત્મજ્ઞાનમાં તે
અભિમાનની નિવૃત્તિ થયા સતાં તે મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉપજેલું દુઃખભવાદિવાળાપણું છે, એમ કલ્પના કરવી
અશક્ય છે. ધનાભિમાની ધનવાનગૃહસ્થને ધનના નાશને લીધે દુઃખ થતું જોવામાં આવેછે, પણ સંન્યાસ લઇ
ધનાભિમાનરહિત થયેલાને તે ધનના નાશને લીધે દુઃખ થતું નથી. કુંડલવાળાને કુંડલિપણુના અભિમાનનિમિ-
ત્તનું સુખ જોવામાં આવેછે, પરંતુ કુંડલથી રહિત થયેલા કુંડલિપણુના અભિમાનવિનાશને તે કુંડલિપણુના
અભિમાનનિમિત્તનું સુખ થતું નથી. 'અશરીરં વાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે મૃદાતઃ ॥' (અશરીરને નિશ્ચય સુખદુઃખ સ્પર્શ
કરતાં નથી) એ શ્રુતિ પણ એમ જ કહેછે. અશરીરપણું શરીર પદ્માપદ્મી થાયછે, જીવતાં થતું નથી, એવી
શંકા કરવી નહિ; કેમકે સશરીરપણું મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉપજેલું છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી અશરીરપણું જીવતાં
પણુ પ્રાપ્ત થઇ શકેછે. આત્માને 'હું શરીર છું' એવા અભિમાનરૂપમિથ્યાજ્ઞાનથી ભિન્ન સશરીરપણું કલ્પી શકાય
એમ નથી; કેમકે અકર્મના નિમિત્તપણુથી તેનું નિત્ય અશરીરપણું છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. આત્માએ કરેલા ધર્મ-
ધર્મને લીધે તેને સશરીરપણું છે, એમ કહો તો તે પણ અચૂક છે, કેમકે આત્માને શરીરસંબંધનું અસિદ્ધપણું
હોવાથી ધર્મધર્મ આત્માના કરેલા છે, એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. આત્માને શરીરસંબંધની અને તેણે કરેલા
ધર્મધર્મની અન્યોન્યાશ્રયતાના પ્રસંગથી આ અંધપરંપરા છે. અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ દૂર કરવા બીજાંકુરની પેઠે
તે સંબંધ અનાદિ છે, એમ કહો તો તે પણ ધટી શકે એમ નથી; કેમકે બીજાંકુરનો સંબંધ દટ છે, પણ
આત્માનો અને શરીરનો સંબંધ પૂર્વકર્મકૃત હોય એમ પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ શાસ્ત્રથી પણ એ વાત સિદ્ધ થતી નથી,
શાસ્ત્રે તો 'અસંજ્ઞો હ્યર્થં પુરુષઃ ॥' ઇત્યાદિવચનથી તેને અકર્તાઅબોક્તા જ જણાવેછે. સન્નિધાનમાત્રથી જેમ
રાજાઆદિનું કર્તાપણું જોવામાં આવેછે, તેમ આત્માનું પણ સન્નિધાનમાત્રથી કર્તાપણું છે, એવી શંકા કરવી યોગ્ય
નથી; કેમકે રાજાદિને ધનદાનદિવડે મેળવેલું દાસનું સંબંધિપણું હોવાથી તેમને વિષે કર્તાપણુનો સંભવ થઇ
શકેછે, પણ આત્માને ધનદાનાદિની પેઠે શરીરાદિની સાથે સ્વસ્વામિસંબંધનો કોઇ હેતુ કલ્પી શકાય એમ નથી,
માત્ર મિથ્યાઅભિમાન જ તે પ્રત્યક્ષસંબંધનો હેતુ છે. તે પ્રાંતિકૃતદેહાદિસંબંધવડે યાગાદિનું કર્તાપણું અહંબોધપર્યંત
રહેછે, એટલે 'યજ્ઞેત' ઇત્યાદિવિધિઓ અર્થશૂન્ય થતા નથી. દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનું પોતાના દેહાદિમાં જે અભિ-
માન છે, તે ગૌણ છે, પણ મિથ્યા નથી, એમ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે બંને પ્રસિદ્ધવસ્તુના બેદનું ગૌણપણું
અને મુખ્યપણું પ્રસિદ્ધ છે, બેમાંની એક વસ્તુ અચાત હોય હાં તો અન્યમાં અન્ય શબ્દ ને જ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ જ ગણાયછે.
સિંહમાં સિંહજાન અને પુરુષમાં પુરુષજ્ઞાન છતાં પણ જે પુરુષમાં શૌર્યકૌંઠિસિંહગુણ જોઇને તેમાં 'આ પુરુષ સિંહ
છે' એમ જ્ઞાન થાય તો હાં સિંહશબ્દનો પ્રયોગ ગૌણ હોવાથી તે જ્ઞાન પણ ગૌણ ગણાયછે, પણ જે પુરુષમાં સિંહનું
જ્ઞાન થઇ પુરુષનું જ્ઞાન નાશ પામે તો તે જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાયછે, ગૌણજ્ઞાન કહેવાતું નથી. જ્યાં વસ્તુનો
બેદ જ્ઞાન ન હોય હાં અન્યમાં જે અન્ય શબ્દ અને જ્ઞાન છે, તે પ્રાંતિનિમિત્ત જ છે, ગૌણ નથી; જેમ મંદાંધકા-
રમાં સ્થિત રથાણમાં પુરુષશબ્દ અને પુરુષજ્ઞાન તથા શુક્રિતમાં અકરમાત્ર આ રૂપું છે, એમ નિશ્ચિત શબ્દ તથા જ્ઞાન
પ્રાંતિનિમિત્ત છે, તેમ દેહાદિસંબંધાતમાં અહંશબ્દ તથા અહંજ્ઞાન પ્રાંતિનિમિત્ત છે. આત્માનાત્મવિવેકજ્ઞાનરહિતપુરુષના
તેવા અવિવેકોત્પન્ન અહંજ્ઞાનને તથા અહંશબ્દને ગૌણ શી રીતે કહી શકાય? સામાન્યપણે જેમણે આત્માનાત્મનો
વિવેક કર્યો છે, તેવા પંડિતોને પણ અસુગોવાળી પેઠે જ અપૃથક્ શબ્દ અને જ્ઞાન થાયછે. તેથી દેહાદિથી ભિન્ન
આત્માનું અસ્તિત્વ માનનારા વાદિઓને દેહાદિમાં હુંપણુનું જ્ઞાન મિથ્યા જ છે, પણ ગૌણ નથી. એવી રીતે સશરી-

રપણાનું મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તપણું હોવાથી વિદ્વાનને જીવતાં છતાં પણ અશરીરપણું સિદ્ધ છે. ‘અહિનિર્લ્યંચની વલ્મીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતૈવમેવેદં શરીરં શેતે । અયાયમશરીરોડમૃતઃ પ્રાણો વ્રહ્મૈવ તેજ એવ ॥’ (સર્વજ્ઞમાંથી અભિમાન ત્યજ દીધું છે, એવી સર્પની ત્યજા જેમ રાક્ષસમાં નાંખેલી પડી રહેછે, તેમ જ વિદ્વાને જ્ઞમાંથી અભિમાન ત્યજ દીધું છે તે શરીર રહેછે, પછી દેહમાં સ્થિત છતાં આ અશરીર, અમૃત, જીવતા છતાં સ્વયંપ્રકાશાનંદઅલ્પ જ છે) અને ‘સચક્ષુરચક્ષુરિવ સર્કર્ણોડકર્ણં ઇવ સવાગવાગિવ સમના અમના ઇવ સપ્રાણોડપ્રાણ ઇવ ॥’ (વાસ્તવિક અચક્ષુ છતાં સચક્ષુજેવો, અકર્ણ છતાં સર્કર્ણુજેવો, અવાક્ છતાં સવાક્જેવો, અમનવાણા છતાં મનવાણાજેવો અને અપ્રાણુ છતાં સપ્રાણુજેવો) એ બ્રહ્મવિદ્વાના વિષયની શ્રુતિઓ પણ એમ જ કહેછે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ કહેનારી રમૃતિ પણ વિદ્વાનને સર્વપ્રવૃત્તિનો અસબ્ધ દેખાડેછે. તેથી બ્રહ્માત્મભાવને જાણનારનું પૂર્વના જેવું સસારિપણું નથી, અને જેવું પૂર્વના જેવું સસારિપણું છે, તેણે બ્રહ્માત્મભાવને જાણ્યો નથી, એટલે અમારું કથન નિર્દોષ છે. શ્રવણુપછી મનન અને નિદિધ્યાસનના દર્શનથી બ્રહ્મનું વિધિ-શેષપણું છે, સ્વરૂપપર્યવસાયિપણું નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ અસભવિત છે; કેમકે મનનનિદિધ્યાસનનું પણ જ્ઞાનાર્થપણું છે. જો જાણેલા બ્રહ્મનો ક્રિયામાં વિનિયોગ થતો હોય તો તેનું વિધિશેષપણું થાય, પરંતુ શ્રવણુની પેઠે મનનનિદિધ્યાસનનું પણ જ્ઞાનરૂપપ્રયોજનવાળાપણું હોવાથી તેનો ક્રિયામાં વિનિયોગ નથી. તેથી ઉપાસનાવિધિના વિષયપણાવડે બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણુકપણું સંભવતું નથી, માટે વેદાતવાક્યોના સમન્વયથી સ્વતંત્રરૂપે જ બ્રહ્મ શાસ્ત્રપ્રમાણુક છે, એમ સિદ્ધ થયું. એવી રીતે બ્રહ્મનું સ્વતંત્રપણું હોવાથી જ ‘અયાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥’ એવા તેના સંબંધનો પૃથક્ શાસ્ત્રારભ યુક્ત થાયછે. જો બ્રહ્મનું ઉપાસનાવિધિપરપણું હોત તો ‘અયાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥’ એમ જૈમિનિએ એ વિષયનો આરંભ કરેશે હોવાથી વ્યાસભગવાન પૃથક્શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરત. જૈમિનિસુનિએ જ્ઞાનસંધર્મનો વિચાર કર્યો નથી, માત્ર અનુજ્ઞાનસાધ્ય બ્રાહ્મધર્મનો જ વિચાર કર્યો છે, માટે વ્યાસદેવે જ્ઞાનસંધર્મનો વિચાર કરવા આ શાસ્ત્રનો આરંભ કર્યો છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે જો તેમ હોત તો ‘અયાતઃ ક્રત્વર્થપુરુષાર્થયોજિજ્ઞાસા ॥’ (શેષશેષિપણુના નિર્ણયપછી શેષિવડે શેષના પ્રયોગનો સંભવ હોવાથી યજ્ઞનું શેષ શું છે? વા પુરુષશેષ શું છે? એની જિજ્ઞાસા કરાયછે) એ જૈમિનિના સૂત્રની પેઠે અત્ર પણ ‘અયાતઃ પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા ॥’ (બ્રાહ્મસાધનયુક્ત ધર્મના વિચારપછી બ્રાહ્મધર્મની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનસોપાસનાનું ધર્મહેતુપણું છે, માટે પરિશિષ્ટજ્ઞાનસંધર્મ જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે) એમ આરંભ કરત, પણ તેમ આરંભ કર્યો નથી, તેથી જ્ઞાનસંધર્મને માટે આ શાસ્ત્રનો આરંભ કહેવો એ અયુક્ત છે. બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણુના જ્ઞાનનો વિચાર જૈમિનિએ કર્યો નથી, માટે તે વિચાર કરવાસાર ‘અયાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥’ એ શાસ્ત્રનો આરંભ યુક્ત છે. માટે સર્વે વિધિઓનું અને પ્રત્યક્ષાદિ અન્ય સર્વપ્રમાણોનું ‘હુ બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી પ્રમાણુપણું છે, પશ્ચાત્ નથી. અહ્યે અને અનુપાદેય એવા અદ્વૈતઆત્માનું જ્ઞાન થયાપછી પ્રમાતા, પ્રમાણુ અને પ્રયોગરૂપ સર્વે વ્યવહાર બાધ પામેછે. બ્રહ્મ કાર્વશેષ નથી, તેના બોધથી પૂર્વે સર્વ વ્યવહાર છે, એમાં બ્રહ્મવેત્તાઓની નીચેની ગાથા પ્રમાણુરૂપ છે—

“ગૌણમિથ્યાત્મનોડસત્ત્વે પુત્રદેહાદિવાધનાત્ ।

સદ્બ્રહ્માત્માડહમિત્યેવં વોધે કાર્યં કથં ભવેત્ ॥

અન્વેષ્ટવ્યાત્મવિજ્ઞાનાત્ પ્રાક્ પ્રમાતૃત્વમાત્મનઃ ।

અન્વિષ્ટઃ સ્યાત્ પ્રમાતૈવ પાપ્મદોષાદિવર્જિતઃ ॥

દેહાત્મપ્રત્યયો યદ્વત્ પ્રમાણત્વેન કલ્પિતઃ ।

લૌકિકં તદ્દેવેદં પ્રમાણં ત્વાત્મનિશ્ચયાત્ ॥”

ભાવાર્થઃ—અબાધિત બ્રહ્મ જે સર્વસાક્ષી છે, તે હુ છું, એવો બોધ થયે સતે પુત્રદેહાદિના માયામાત્રપણુના નિશ્ચયથી સર્વવ્યવહારના હેતુરૂપપુત્રદેહાદિમાં હુપણુના અભિમાનરૂપગોણુઆત્મા અને શરીરમાં હુપણુના અભિમાનરૂપ મિથ્યાઆત્મા અસત્યપણુમાં વિધિનિષેધરૂપ વ્યવહાર કેમ થાય? પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત અને શોકરહિત એવા જ્ઞાતવ્યપરમાત્માના વિદ્વાનની પૂર્વે જ અજ્ઞાનથી ચેતનરૂપ આત્માનું પ્રમાતાપણું છે; પ્રમાતા જ જાણે સતે પાપ, રાગ, દ્વેષ અને મરણુરહિત પરમાત્મા થાયછે. જેમ દેહમાં આ-

ત્રાતું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ છતાં પણ વૈદિકોએ વ્યવહારના અંગપણાવડે પ્રમાણપણારૂપે સ્વીકારાય છે, તેમ જ આ પ્રમાણાદિક પણ આત્મબોધપર્યંત વ્યવહારકાલમાં બાધરહિત છે, તેથી વ્યવહારિકપ્રમાણપણારૂપે સ્વીકારવાયોગ્ય છે. એપ્રમાણે કાર્યના તાત્પર્યનો બાધ કરીને સિદ્ધવસ્તુરૂપબ્રહ્મમાં સમગ્રવેદાંતોનો સમન્વય શુદ્ધબુદ્ધિવાળાના પુરુષાર્થમાટે દર્શાવ્યો. ૪.

બ્રહ્મના શાસ્ત્રપ્રમાણરૂપણુને સુસિદ્ધ કરીને પ્રધાનના સ્વતંત્રપણે જગત્કારણપણાતું પાંચમા સૂત્રથી માંડીને અગીઆરમા સૂત્રપર્યંતમાં ભગવાન સૂત્રકાર ઇક્ષ્વાકિચક્રણવડે નિરાકરણ કરે છે:—

૫. ઇક્ષ્વાકિચક્રણ.

ઈક્ષતેર્નાશબ્દમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અશબ્દમ્ શબ્દથી અપ્રતિપાદ્ય [પ્રધાન] નથી ઈક્ષતે: સંકલ્પથી (જગત્કારણના સંકલ્પના શ્રવણથી).

ટીકા:—શ્રુતિએ નહિ પ્રતિપાદન કરેલું સાંખ્યપરિકલ્પિત અચેતન કેમકે 'સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયં ॥' (હે સૌમ્ય! આ સદૃષ જ હતું, તે સત્ એક જ અદ્વિતીય હતું) ત્યાંથી પ્રારંભ કરીને જોડસૃજત ॥' (તે સત્ વિચારવા લાગ્યું હું બહુરૂપે થાઉં, નામરૂપે એ અંતભાગમાં સત્શબ્દથી વાચ્યનું ઇક્ષણપૂર્વક તેજ:પ્રભૃતિનું સ્થાપા ઇવાગ્ર આસીન્નાન્યત્ કિંચન મિપત્ । સ ઈક્ષત લોકાણુ સૃજા ઇતિ । સ ઇમૌ રૂપાત્મક જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે એક આત્મરૂપ જ હતું, ખીજું કોઈ બ્યાપા સજ્નું એમ વિચાર કરવા લાગ્યો, તે આ ભોકોને સૃજતો હવો) એ શ્રીઃ પૂર્વક સ્પટિ કહી છે. જડપ્રધાનમાં ઇક્ષિતપણાના અસંભવથી તે જગતનું, તેજમ્ અને જલ્પમાં જેમ ગૌણુ ઇક્ષિણુ સંખવે છે, તેમ સત્શબ્દવડે સંખવે છે, એપ્રમાણે આશંકા કરીને ભગવાન સૂત્રકાર તેનું નિરાકરણ કરે છે

ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગૌણ: [ઈક્ષતિશબ્દ] ગૌણુ આત્મશબ્દાત્ આત્મશબ્દથી ન [તેમ] નહિ.

ટીકા:—અચેતનપ્રધાન સત્શબ્દનું વાચ્ય છે, અને તેજસ તથા જલ્પ આવી પૂર્વપક્ષીની શંકા યોગ્ય નથી; કેમકે 'સ ય ઇપોડગ્નિમૈતદાત્મ્યમિદં શ્વેતકેતો! ॥' (તે જ આ પરમસૂક્ષ્મ છે, એરૂપ આ સર્વ છે, તે સત્ય કેતો! તે હું છે) એ શ્રુતિમાં સત્શબ્દવડે આત્માતું નિરૂપણ છે, પણ અ તેથી તેમાં મુખ્ય ઇક્ષિણુ જ છે, ગૌણુ નથી. ૬.

ઇદ્રિયાત્રામાં જેમ આત્મશબ્દ ગૌણુપણે યેજ્ઞિયો છે, તેમ પ્રધાનમાં જ પણ બ્રહ્મમાં મુખ્યરૂપે યોજ્યો છે; ને એ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, તેમા અન્યહેતુને ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તન્નિષ્ઠસ્ય તેમાં (જગત્તના કારણમાં) નિષ્ઠાવાળાને મોક્ષોપદેશાત્ મોક્ષનો ઉપદેશ હોવાથી [બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ત્યે અય સંપત્સ્યે ॥' (તેને ત્યાંસુધી જ વિશ્લેષ છે, જ્યાં-

સુધી દેહપાત થયો નથી, દેહપાત થયાપછી તે (વિદેહકૈવલ્યને પામેછે) એ શ્રુતિમાં જગતના કારણ સત્માં જેને અભેદજ્ઞાનરૂપ નિજા છે, તેને મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે, માટે સત્શબ્દથી વાચ્ય બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, જડપ્રધાનમાં અભેદજ્ઞાનરૂપ નિજા રાખવાથી મોક્ષનો અસંભવ છે, માટે તે જગતનું કારણ નથી. ૭
 સ્થૂલારૂઢીત્યાયવડે પ્રથમ પ્રધાનમાં નિજા કરીને પછી બ્રહ્મમાં નિજા કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે, માટે સત્શબ્દથી પ્રધાનને ગ્રહણ કરવામાં વિરોધ નથી, એવી આશાકા થતાં ભગવાન સૂત્રકાર તેનું નિરાકરણ કરેછે —

હેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને હેયત્વાવચનાત્ નિષેધના અકથનથી [સત્શબ્દથી પ્રધાનનું ગ્રહણ થઈ શકે નહિ].

ટીકા:—જે અનાત્મપ્રધાનને જ સત્શબ્દનું વાચ્ય માનીને ‘સ આત્મા તત્ત્વમસિ ॥’ (તે આત્મા, તે હું) એ વચનોમાં ઉપદેશ કરેલો હોત તો તે ઉપદેશના અવશ્યથી અનાત્મરૂપણાથી તેમાં નિજા ન રાખવી એમ જુષ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવાને ઇચ્છતી શ્રુતિભગવતી આગળ જતાં તેના નિષેધનું કથન કરત, જેમ મરૂંધતીને દેખાડવા ઇચ્છતો પુરુષ તેની સમીપના સુષ્ય સ્થૂલતારાને પ્રથમ અરૂંધતીરૂપે ગ્રહણ કરાવીને પછી તેનું નિરાકરણ કરીને અરૂંધતીને જ ગ્રહણ કરાવેછે; તેમ પ્રધાનનો ઉપદેશ કર્યાપછી આ આત્મા નથી, એમ શ્રુતિભગવતી પણ કહેત, પણ તેમ તો કહ્યું નથી, માટે સત્શબ્દથી પ્રધાનનું ગ્રહણ થઈ શકે નહિ, ગ્રહણનું જ ગ્રહણ થઈ શકે. ૮.

બ્રહ્મના જગત્કારણપણામાં અન્ય હેતુને કહેછે —

સ્વાપ્યયાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—સ્વાપ્યયાત્ [સુષુપ્તિકાલમાં જીવેનો] પોતામાં લય હોવાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘સત્તા સૌમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ ॥’ (હે સૌમ્ય! ત્યારે મતને પ્રાપ્ત થાયછે) એ શ્રુતિમાં સુષુપ્તિકાલમાં અતઃકરણવિશિષ્ટસર્વજીવેનો પોતાના અધિજ્ઞાનમાં લય સાંભળવાથી અને જડપ્રધાનમાં ચેતન-જીવેનો લયનો અસંભવ હોવાથી બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે. ૯.

વળી તેસબધમાં ભગવાન સૂત્રકાર અન્ય હેતુને દર્શાવેછે —

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ગતિસામાન્યાત્ [બ્રહ્મમાં સર્વવેદાંતોના] તાત્પર્યના સમાન-પણાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) ‘આત્મન એવ પ્રાણો જાયતે ॥’ (આત્માથી આ પ્રાણ ઉપજ્યું) એપ્રમાણે સર્વે વેદાંતોમાં આત્મરૂપબ્રહ્મમાં જગતનું કારણપણું દર્શાવ્યું છે. પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મમાં સર્વે વેદાંતોના તાત્પર્યના સમાનપણાને લીધે બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે. ૧૦.

પુનઃ સર્વજીવબ્રહ્મના જગત્કારણપણાના હેતુને ભગવાન સૂત્રકાર વહેછે—

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને શ્રુતત્વાચ્ચ શ્રુતપણાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘યસ્સર્વજ્ઞસ્તર્વવિત્’ (જે સર્વજ્ઞ-સામાન્યપણે સર્વને જાણનાર-અને સર્વવિત-વિશેષપણે મર્વને જાણનાર-છે) ‘સ કારણં ॥’ (તે સર્વજ્ઞ કારણ છે) ‘સ સર્વવિત્ કારણં ॥’ (તે સર્વવિત્ કારણ છે) હવાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના કારણના મર્વરૂપણાના અવશ્યથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે, અચેતનપ્રધાન કારણ નથી. ૧૧.

તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય આ પાંચ કોશો વર્ણવેલા છે; આં સંદેહ થાયછે કે આનન્દમયશબ્દથી મુખ્યઆત્માનું અર્થુ છે? કે અન્નમયાદિકોની પેઠે ગૌણઆત્માનું અર્થુ છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આનંદમયાધિકરણ રચેછે:—

૬. આનંદમયાધિકરણ.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આનન્દમયઃ આનંદમય [પરમાત્મા જ છે] અભ્યાસાત્ અભ્યાસથી.

ટીકા:—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાદન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમયઃ’ (તે આ વિજ્ઞાનમયથી અંતર અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં આનંદમય પરમાત્મા જ છે, છવ નથી; કેમકે આનન્દમયશબ્દનો બહુ શ્રુતિઓમાં અર્થમાં જ પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવેછે. ઉદાહરણરૂપે ‘આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચના’ (અર્જુના આનંદને બ્રહ્મણાર કોઈથી બધ પામતો નથી), ‘આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ ॥’ (આનંદ બ્રહ્મ છે, એ પ્રકારે બ્રહ્મતો હવો), અને ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (વિજ્ઞાન તથા આનંદ બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિઓમાં આનંદને અર્થરૂપે વર્ણવેલો છે. ૧૨.

શંકા અને સમાધાનને વિધાન કરનારું સૂત્ર કહેછે:—

વિકારશબ્દાન્નેતિ चेन्न प्राचुर्यात् ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વિકારશબ્દાત્ વિકારશબ્દથી [આનંદમય પરમાત્મા] ન નહિ इति એમ ચેત્ [કહો] તો પ્રાચુર્યાત્ બહુપણાથી ન [તેમ] ‘નહિ.

ટીકા:—‘મૃષ્મયો ઘટઃ ॥’ (ઘડો માટીના વિકારરૂપ છે) ઇલાદિમાં મયદ્પ્રત્યયના વિકારવાચકપણાથી નિર્વિકારબ્રહ્મને આનંદના વિકારરૂપ માનવું પડશે, ને એમ માનવું અયોગ્ય હોવાથી આનંદમય પરમાત્મા નથી, એમ કહો તો તે તમારું કથન યોગ્ય નથી; કેમકે ‘જનનમયો યજ્ઞઃ ॥’ (અનના બહુપણાવાળો યજ્ઞ છે) ઇલાદિમાં બહુપણાના અર્થમાં પણ મયદ્પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી ને આનંદના પ્રચુરપણાનો બ્રહ્મમાં પણ સંભવ હોવાથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૩.

નીચેનાં બે સૂત્રથી પૂર્વોક્ત અર્થને દૃઢ કરેછે:—

તદ્દેતુવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને તત્ હેતુવ્યપદેશાત્ તેના (આનંદના) હેતુના કથનથી [આનંદમય પરમાત્મા છે].

ટીકા:—અને જેથી મયદ્પ્રત્યય પ્રાચુર્યના અર્થમાં છે, તેથી જ શ્રુતિભગવતી ‘एष होवानन्दयाति ॥’ (આ જ નિશ્ચય આનંદરૂપ કરેછે) એ વચનથી બ્રહ્મના સકલજીવોના આનંદના હેતુપણાનું કથન કરેછે. જે બીજાને આનંદરૂપ કરે તે પોતે પ્રચુરપણા હોય, તેથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૪.

मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને માન્તવર્ણિકમ્ મંત્રે કહેલા [બ્રહ્મ] નું એ જ ગીયતે [આ શ્રુતિમાં] કથન કરાયછે.

ટીકા:—અને ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥’ (સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે) એ મંત્રમાં જે બ્રહ્મનું કથન કરેલું છે, તે જ બ્રહ્મનું ‘અન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમયઃ ॥’ (વિજ્ઞાનમયની અંતર અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં કથન કરાયછે, તેથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૫.

સિદ્ધાંતને કહીને હવે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

નેતરોડ્ઝુપપત્તે ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અનુપપત્તેઃ અસંભવથી ઇતરઃ [પરમાત્માથી] અન્ય [જીવ] ન [આનંદમય] નથી.

ટીકા:—પરમાત્માથી અન્ય-ભિન્ન-સંસારિજીવ જ્ઞાનન્દ્યાવશબ્દવડે કથન કરાતો નથી; કેમકે આનંદપ્રચુરપણું તથા જગત્સદ્ગુણાદિ આનંદમયતા ધરાવેલો જીવમાં અસંભવ છે. ૧૬.

ભેદવ્યપદેશાચ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને ભેદવ્યપદેશાત્ ભેદના કથનથી [આનંદમય જીવ નથી].

ટીકા:—‘ રસો વૈ સઃ । રત્તં હ્રેવાયં છન્ધ્યાડનન્દી મવતિ ॥ ’ (તે-આનંદમય-જ રસ-સારસ્વ-જે, આ જીવ પ્રસિદ્ધરસને જ પામીને આનંદી થાયછે) એ શ્રુતિમાં જીવ અને આનંદમયનો ભેદ કહેલો છે, તેમ જ ‘ જ્યોત્સ્નર આત્માડનન્દમયઃ ॥ ’ (વિજ્ઞાનમય-જીવ-થી અંતરૂમાં રહેલો અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં પણ આનંદમયનો જીવથી ભેદ કથન કરેલો છે, તેથી આનંદમય જીવ નથી. સોળમા તથા સેત્તરમા સૂત્રમાં જીવ તથા પરમાત્માનો જે ભેદ દર્શાવેલો છે, તે તેઓની અવિદ્યા તથા માયા એ બે ઉપાધિને લીધે દર્શાવેલો છે, તેમના ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્યાર્થમાં ભેદનો અવકાશ નથી. ૧૭.

આનંદમય પ્રધાન હોવાની શંકા કરી, તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

કામાચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને કામાત્ કામ(ઇચ્છાપૂર્વક સૃષ્ટિના કર્તાપણા)થી અનુમાનાપેક્ષા અનુમાનની અપેક્ષા ન નહિ.

ટીકા:—‘ સોડકામયત્ત વહુ સ્વાં પ્રજાયેયેતિ ॥ ’ (જહુ થાઉં, નામરૂપે વ્યક્ત થાઉં, એમ તે કામના કરવા લાગ્યા) એ શ્રુતિમાં આનંદમયનું કામનાકરનારપણું શ્રવણ કયું છે. જડપ્રધાનમાં ઇચ્છાનો અસંભવ છે, માટે સાંખ્યશ્રુતિરૂપઅનુમાનથી પ્રતિપાદ્ય પ્રધાન આનંદમય છે, એમ અપેક્ષા (આશા) કરવી નહિ. ૧૮.

આનંદમય પ્રધાન નથી, એમાં અન્યહેતુને કહેછે:—

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અસ્મિન્ આમાં (આનંદમયમાં) અસ્ય આના(પ્રબોધવાળાજીવના) તદ્યોગં તેરૂપયોગને (બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિને) શાસ્તિ [શ્રુતિ] ઉપદેશ કરેછે.

ટીકા:—‘ યદા હૈવૈપ દુર્લભમ્નદયેડનાત્મેડનિરુક્તેડનિલયનેડમયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે । અથ સોડમય મતો મવતિ ॥ ’ (ત્યારે આ વિદ્વાન આ રમ્યપ્રપંચશૂન્ય, હિંમશરીરરહિત, શબ્દવડે કહેવાને અશક્ય અને આશાશૂન્યઅભયરૂપબ્રહ્મમાં (આનંદમયમાં) તાદાત્મ્યભાવે સ્થિર થાયછે, ત્યારે તે અમરરૂપબ્રહ્મ થાયછે) આ શ્રુતિમાં આનંદમયમાં આસક્તચિતવાળામુમુક્ષુનો બ્રહ્મથી અજોડ પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે આનંદમય પરમાત્મા છે, પણ પ્રધાન કે જીવ આનંદમય નથી; કેમકે તેમની સાથે અજોડ થવાથી મોક્ષનો અસંભવ છે. ૧૯.

‘ ય દ્યોડન્ટરાદિલે ॥ ’ (જે આ આદિભમાં) તથા ‘ ય દ્યોડન્ટરાદિણિ ॥ ’ (જે આ ચક્રમાં) એ શ્રુતિ ઉપાસનામાં કહેછે કે આદિભંડમાં પુરુષ છે, તથા નેત્રમાં પુરુષ છે; ત્યાં સંયમ થાયછે કે તે પુરુષ સંસારી છે? અથવા નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વર છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન સૂતકાર નીચેનાં બે શ્રુતોવાળું અંતરધિકરણ રચેછે:—

૭. અંતરધિકરણ.

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્તઃ [આદિત્ય અને ચક્ષુની] મધ્યે [પરમાત્માનો ઉપદેશ છે] તદ્ધર્મોપદેશાત્ તેના ધર્મના ઉપદેશથી.

ટીકા:—‘અયં ય ઇપોડન્તરદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દ્વિષ્યતે ॥’ (હવે આદિત્યમંડલમાં જે આ જ્યોતિર્ભય પુરુષ ઉપાસકોવડે દેખાયછે) એ શ્રુતિમાં તથા ‘અયં ય ઇપોડન્તરક્ષિણિ પુરુષો દ્વિષ્યતે ॥’ (હવે ચક્ષુમધ્યે જે આ પુરુષ ઉપાસકોવડે દેખાયછે) એ શ્રુતિમાં આદિત્યમંડલમાં તથા ચક્ષુમાં ઉપાસ્યરૂપે દર્શાવેલો પુરુષ સસારી એટલે જીવ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે; કેમકે ત્યાં પરમાત્માના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ ઉપાસ્યપુરુષનું નામ જુત્ છે, એમ દર્શાવી તે જુત્નો સર્વપાપથી રહિત એવો અર્થ કર્યો છે. સર્વપાપથી રહિત પરમાત્મા છે, એમ ‘ય આત્માડપહતપાપ્મા ॥’ (જે આત્મા પાપરહિત છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં દર્શાવેલું છે, માટે આદિત્યમાં અને ચક્ષુમાં ઉપાસ્યપુરુષ પરમાત્મા જ છે, જીવ નથી. ૨૦.

ભેદવ્યપદેશાચ્ચાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ભેદવ્યપદેશાત્ [અન્યશ્રુતિમાં સૂર્ય તથા પરમાત્માના] ભેદના કથનથી અન્યઃ [સૂર્યથી પરમાત્મા] ભિન્ન [છે].

ટીકા:—‘ય આદિત્યે તિષ્ઠન્નાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યત્યાડાદિત્યઃ શરીરં ય આદિત્યમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માડન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥’ (જે આદિત્યમાં રહેતા છતા આદિત્યની અંતર છે, જેને આદિત્ય બળ્યતા નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે, જે આદિત્યની અંતર રહી તેને નિયમમાં રાખેછે, આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃતરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં આદિત્યના અને પરમાત્માના ભેદનું કથન કરેલું છે, તેથી સૂર્યથી ભિન્ન પરમાત્માનો જ અર્થ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૨૧.

શ્રીછંદોઅપનિષદ્માં શ્રવણ થાયછે કે શાશ્વાત્યબ્રાહ્મણે જૈવલિશન્નને પૂછ્યું કે આ લોકનો તથા અન્યલોકનો આધાર કાણુ છે? સારે તે રાજાએ કહ્યું કે આકાશ છે; ત્યાં સદેહ થાયછે કે એ પ્રસંગમાં આકાશ શબ્દવડે પરબ્રહ્મનું ગ્રહણ છે? અથવા જૂતાકાશનું ગ્રહણ છે? ચયેલી એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સત્તકાર નીચેનું આકાશાધિકરણ રચેછે:—

૮. આકાશાધિકરણ.

આકાશસ્તલ્લિંગાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—આકાશઃ આકાશ [પરમાત્મા છે] તલ્લિંગાત્ તેના (બ્રહ્મના) હેતુથી.

ટીકા:—‘અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિરિત્યાકાશ ઇતિ હોવાચ સર્વાણિ હ વા હમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પન્નંત આકાશં પ્રલયસ્તં યન્ત્યાકાશો હોવૈમ્યો વ્યાયાનાકાશઃ પરાયણમ્ ॥’ (આ લોકનો આધાર કયો? એપ્રમાણે શાશ્વાત્યબ્રાહ્મણે પ્રશ્ન કરતાં જૈવલિશન્ન બોલતા હવા, પ્રસિદ્ધ આ સર્વભૂતો આકાશથી જ ઉપજેછે, આકાશમાં લય પામેછે, આકાશ જ તેઓથી શ્રેષ્ઠ અને આકાશ જ પરમાધાર છે) એ શ્રુતિમાં આકાશ શબ્દથી પરમાત્માનું કથન છે, જૂતાકાશનું નહિ, કેમકે તે શ્રુતિમાં સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા લયરૂપ બ્રહ્મને દર્શાવનારા હેતુઓનું કથન છે. ૨૨.

શ્રીછંદોઅપનિષદ્માં ઉદ્દગીયપ્રકરણમાં શ્રવણ થાયછે કે આકાશધ્વનિએ પ્રસ્તોતા(સ્તુતિકરનાર)ને કહ્યું કે હે સ્તુતિકરનાર! તું જે દેવતાની સ્તુતિ કરેછે, તે દેવતાને નહિ બળ્થીને મારી સમીપ સ્તુતિ કરીય, તો તારું સિર તુટી પડશે; ત્યારે પ્રસ્તોતાએ બપ પામીને પૂછ્યું કે તે દેવતા કાણુ છે? સારે

આકાશયજુષિએ ઉત્તર આપ્યું કે તે દેવતા પ્રાણ છે, સાં શંકા થાયછે કે એ પ્રાણશબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણ કરવું કે પ્રાણવાયુનું અહણ કરવું? ઉપજેલી એ શંકાને ભગવાન સૂતકાર નીચેના પ્રાણાધિકરણને દૂર કરેછે:—
૯. પ્રાણાધિકરણ.

અત એવ પ્રાણઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (પૂર્વોક્તહેતુથી) એવ ન પ્રાણઃ પ્રાણ [પર-માત્મા છે].

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદના ઉદ્દગીયપ્રકરણમાં ‘કતમા સા દેવતેતિ ॥ પ્રાણ ઇતિ હોવાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમેવામિસંવિશન્તિ પ્રાણમમ્યુઝિનહતે સૈવા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા ॥’ (તે દેવ કયો? એમ પ્રસ્તાવનાએ પૂછતાં આકાશયજુષિએ કહ્યું, પ્રાણ એપ્રમાણ; પ્રસિદ્ધ આ સર્વભૂતો પ્રાણમાં જ સ-મ્યક્કીરતે લય પામેછે, અને પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, તે આ દેવતા પ્રસ્તાવમાં—સામગાનના અંશવિશે-ષમાં—અનુગત છે) એ શ્રુતિમાં પ્રાણશબ્દથી પરમાત્માનું કથન છે; પ્રાણવાયુનું કથન નથી; કેમકે સર્વ-ભૂતોનો લય અને ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મને વિષે સંભવેછે, પ્રાણવાયુને વિષે તે સંભવતાં નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદમાં શ્રવણ થાયછે કે આ ઘુલોકથી ઉપર જ્યોતિનો પ્રકાશ છે. સાં સંશય થાયછે કે એ જ્યોતિ:શબ્દથી આદિસાદિજ્યોતિનું અહણ કરવું? કે પરમાત્માનું અહણ કરવું? એ શંકાનું નિવારણ કરવા ભગવાન સૂતકાર નીચેનાં ચારસૂત્રોવાળું જ્યોતિરધિકરણ રચેછે:—

૧૦. જ્યોતિરધિકરણ.

જ્યોતિશ્રરણાભિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ્યોતિઃ જ્યોતિ [પરમાત્મા છે] ચરણાભિધાનાત્ પાદના કથનથી.

ટીકા:—‘અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃથ્વૃષુ સર્વતઃ પૃથ્વૃષ્વનુત્તમેષુત્તમેષુ ઓકેષ્વિદં વાવ તદ્યદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ ॥’ (હવે જે જ્યોતિ સ્વર્ગથી ઉપર, સમગ્રપ્રાણિવર્ગથી ઉપર, સર્વ-જીવાદિલોકથી ઉપર, અનુત્તમઉત્તમલોકોમાં, પ્રકાશેછે, તે આ જ્યોતિ નિશ્ચય આ પુરુષના અંતરમાં છે) એ શ્રુતિમાં જ્યોતિ:શબ્દથી પરમાત્માનું કથન કરેલું છે; સર્વાદિજ્યોતિનું કથન કરેલું નથી; કેમકે સાં ‘પા-દોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ (સર્વભૂતો આનો એક પાદ છે; અને આનાં ત્રણ પાદ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપમાં અથવા સ્વર્ગમાં અમૃતરૂપ છે) એમ બ્રહ્માના ચારપાદોનું કથન છે, ને તે જ બ્રહ્મનું સ્વ-ર્ગલોકના સંમંધવડે એ જ્યોતિર્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે. ૨૪.

પૂર્વવાક્યમાં ચારપાદવાળાપણું ગાયત્રીનું જ કહેલું છે, બ્રહ્મનું કહેલું નથી; એપ્રમાણે આશંકા કરીને તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

છન્દોભિધાનાત્રેતિ ચેન્ન તથા ચેતોર્પણનિગદાત્તથાહિ દર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—છન્દોભિધાનાત્ છંદના કથનથી ન નહિ ઇતિ એમ ચેત્ [જે કહે] તો ન [તેમ] નહિ તથા તેદ્વાશ ચેતોર્પણનિગદાત્ ચિત્તના [બ્રહ્મમાં] સમાધાનના કથનથી તથાહિ તેમ જ દર્શનમ્ શ્રુતિ [છે].

ટીકા:—‘ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં ભૂતં ॥’ (ગાયત્રી નિશ્ચય આ સર્વ ભૂત છે) એ શ્રુતિમાં ગાયત્રિના-મના છંદનું આરંભપણું હોવાથી ચારપાદવાળાપણું પણ ગાયત્રીનું જ કહેલું છે; પણ બ્રહ્મનું કહેલું નથી, એમ શંકા કરે તો તે શંકા સંભવતી નથી; કેમકે ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મમાં ચિત્તના સમાધાનના કથનથી ચારપા-દવાળાપણું બ્રહ્મનું જ કહેલું છે, કેવલ ગાયત્રિછંદનું કહેલું નથી; વળી માત્ર અક્ષરોના જ જ્ઞાં પ્રવેશ છે,

એવા ગાયત્રિહંદનું સર્વાત્મકપણું સંભવતું નથી, તેથી ગાયત્રિનામના વિકારમાં અનુસ્તૂત જે જગત્કારણ બ્રહ્મ છે, તેનું જ ત્યાં કથન છે. તેવીરીતે અન્યત્ર પણ એટલે આદિત્યમંડલાદિશુદ્ધરથભોમાં પણ પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ કહી છે; તેમ જ ‘સૈવા વિરાટનાદી ॥’ (તે આ વિરાટના ઉપાસનથી અનતો ભોક્તા થાય છે) એમાં જેમ દશઅક્ષરવાળાવિરાટહંદનું કથન છતાં પણ તદ્દવચ્છિન્નબ્રહ્મનું ગ્રહણ થાયછે, તેમ ગાયત્રીમાં પણ બાણુનું, ૨૫.

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેઃ ભૂતાદિરૂપઅવયવોના કથનનો [બ્રહ્મમાં જ] સંભવ હોવાથી એવમ્ એપ્રકારે (ગાયત્રિશબ્દવડે કરીને) [ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મ જ કહેલું છે].

ટીકાઃ—ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય આ ગાયત્રીના ચારપાદોનું કથન કરીને ‘સૈવા ચતુષ્પદા પઞ્ચિધા ગાયત્રી ॥’ (તે આ ચારપાદવાળી છપ્રકારની ગાયત્રી છે) એમ કહ્યું છે; તેમાં બ્રહ્મના આશ્રયવિના કેવલ ગાયત્રિહંદના ભૂતાદિપાદો સભવી શકે નહિ; વળી ‘પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાન્તિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ એ વાક્યમાં પણ ચારપાદવાળાબ્રહ્મનું જ કથન સભવી શકેછે, કેમકે ત્યાં તેનું સર્વાત્મકપણું દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ‘ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં ભૂતમ્ ॥’ (ગાયત્રી જ આ સર્વભૂત છે) એ શ્રુતિમાં પણ ગાયત્રીનું પંચમહાભૂતાદિ-સકલપ્રપંચરૂપપણું કહ્યું છે, તે ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મનું જ સભવેછે, કેવલ ગાયત્રીનું સંભવતું નથી. ૨૬.

ઉપદેશમેદાન્નેતિ चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉપદેશમેદાત્ ઉપદેશના ભેદથી [બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું] ન નથી ઇતિ એમ चेत् [કહો] તો ન [તે સંભવે] નહિ ઉભયસ્મિન્ બંનેમાં અપિ પણ અવિરોધાત્ અવિરોધથી.

ટીકાઃ—‘ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ આ શ્રુતિમાં દિવિ એ શબ્દમાંની સાતમી વિભક્તિ આધારને જણાવેછે, અને ‘અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે ॥’ આ શ્રુતિમાં દિવઃ એ શબ્દમાંની પાંચમી વિભક્તિ મર્યાદાને દર્શાવેછે. આ બંને શ્રુતિઓમાં ઉપદેશનો ભેદ હોવાથી તેવડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન યદ્દ શક્યું નથી, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તે પૂર્વપક્ષ સભવી શકતો નથી; કેમકે ત્યાં (દિવિશબ્દમાં) જે સાતમી વિભક્તિ છે, તે લક્ષણાવડે પાંચમીવિભક્તિના અર્થનો ભોધ કરેછે, એટલે દિવિનો અર્થ સ્વર્ગથી ઉપર એમ થયો, એટલે પૂર્વોક્તગાયત્રિવાક્યનો તથા જ્યોતિર્વાક્યનો વિરોધ રહેતો નથી; એટલે જ્યોતિઃશબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ થાયછે. ૨૭.

કૌપીતકિષ્કાહણોપનિષદમાં શ્રવણ થાયછે કે પ્રતર્દનનામના કાશીના રાજાએ સ્વર્ગમાં જઈને ઈંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે ઈંદ્રે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે ‘હે પ્રતર્દન ! તું મારા પાસેથી વર માગ,’ ત્યારે પ્રતર્દને કહ્યું કે ‘હે ઈંદ્ર ! મનુષ્યને મારે આપ જે અત્યતદિતકરનાર વર માનતા હો તે જ વર હું માગુંછું.’ ત્યારે ઈંદ્રે કહ્યું કે ‘પ્રાણોડસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્ત્વ ॥’ (હું પ્રતાપરૂપ પ્રાણ છું, તે મારી આયુઃ અમૃત એવીરીતે ઉપાસના કર); ત્યાં સંદેહ થાયછે કે આહિ પ્રાણશબ્દથી માત્ર વાયુનું ગ્રહણ છે? કે પરબ્રહ્મનું ગ્રહણ છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઈંદ્રપ્રાણાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. ઈંદ્રપ્રાણાધિકરણ.

પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પ્રાણઃ પ્રાણ [પરમાત્મા છે] તથા તેવા અનુગમાત્ સમન્વયથી.

ટીકાઃ—પ્રાણોડસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ॥’ એ શ્રુતિમાં પ્રાણ એ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે, પણ ઈંદ્રદેવ-

તાનો, પ્રાણનો કે જીવનો વાયક નથી; કેમકે પ્રતર્દને મનુષ્યને અત્યંતહિતકરનારવરની માગણી કરી છે, તે અન્ય અર્થ લેવાથી સંભવી શકતી નથી, અને બ્રહ્મનો અર્થ લેવાથી સંભવી શકેછે; કેમકે બ્રહ્મના જ્ઞાનથી ત્રણપ્રકારનાં દુઃખોની આત્યંતિકનિવૃત્તિના ને પરમાનેદની નિસપ્રાપ્તિના લાભરૂપ જે મોક્ષ તેરૂપહિત-તમકક્ષતી પ્રાપ્તિ થાયછે. પ્રજાપણું પણ બ્રહ્મમાં જ સંભવેછે, અચેતનવાયુમાં સંભવતું નથી, તેમ જ ઉપ-સહારમાં 'આનંદોઽજરોઽમૃતઃ ॥' (આનંદ, અજર ને અમૃત) ઇત્યાદિ કહ્યું છે, તે પણ બ્રહ્મમાં સંભવેછે, પ્રાણવાયુમાં સંભવતું નથી, માટે સમન્વયવડે (પૂર્વોપરનાં પદોના પર્વોક્ષેઅનવડે) સિદ્ધ થાયછે કે ત્યાં પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મનો વાયક છે. ૨૮.

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મસમ્બન્ધભૂમા હ્યસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વક્તુઃ વક્તાના આત્મોપદેશાત્ શરીરના ઉપદેશથી [પ્રાણ-શબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ નહિ, પણ ઈદ્રનું શરીર છે] ઇતિ એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ, હિ કેમકે અસ્મિન્ આમાં (આ અધ્યાયમાં) અધ્યાત્મસમ્બન્ધભૂમા પ્રત્યગાત્માના હેતુઓનું બહુપણું છે.

ટીકા:—વક્તારૂપઈદ્રના શરીરનો ઉપદેશ તે અધ્યાયમાં હોય એમ 'મામેન વિજાનીહિ' (મને જ જાણુ) તથા 'ત્રિશીર્ષાણં ત્માદમહનં ॥' (ત્રણમસ્તકવાળા વિશ્વરૂપને મેં હૃણ્યો છે) ઇત્યાદિશ્રુતિથી જ-ણાયછે, એમ શકા કરો તો તે શકા સંભવતી નથી; કેમકે તે અધ્યાયમાં 'સ એવ પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્માઽઽન-ન્દોઽજરોઽમૃતઃ ॥' (તે આ પ્રાણ જ પ્રજ્ઞારૂપ, આનંદ, અજર ને અમૃત છે) તથા 'સ મ આત્મેતિ વિચા-ત્ ॥' (તે મારો આત્મા છે, એમ જાણુ) ઇત્યાદિવાક્યોમાં પ્રત્યગાત્માના વિગેરું બહુપણું છે, પણ 'જેના હાથમાં વજ્ર છે' ઇત્યાદિ ઈદ્રશરીરના લિંગનું ત્યાં કથન નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે ત્યાં પ્રાણશબ્દથી પ્રત્યગાત્મરૂપબ્રહ્મનું કથન છે, પણ ઈદ્રશરીરનું કથન નથી. ૨૯.

જો પ્રાણશબ્દથી ઈદ્રશરીરનું અહણું નથી, તો પ્રતર્દનપ્રતિ 'મામેન વિજાનીહિ' (મને જ જાણુ) એવો ઉપદેશ ઈદ્રે કેમ કર્યો છે? એ શકાનું સમાધાન ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કરેછે:—

શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવવત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વામદેવવત્ વામદેવની પેઠે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે તુ [ઈદ્રે] પણ ઉપદેશ: ઉપદેશ [કર્યો છે].

ટીકા:—જેમ વામદેવરૂપિએ શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ જાણીને 'હું મનુ થયો હતો, હું સૂર્ય થયો હતો' એમ ગર્ભને વિષે કહ્યું હતું, તેમ ઈદ્રે પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ જાણીને 'મામેવ વિજાનીહિ' એમ ઉપદેશ કર્યો છે. વિશ્વરૂપઆદિના વધતું જે કથન છે, તે પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની સુ-તિમાટે છે, માટે ત્યાં પ્રાણશબ્દથી પરમાત્માનું જ કથન છે. ૩૦.

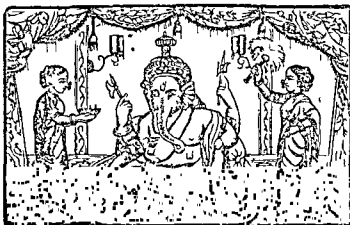
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્ [શ્રુતિમાં] જીવના અને મુખ્યપ્રા-ણના લિંગથી ન [ત્યાં બ્રહ્મની ઉપાસના] નથી ઇતિ એમ ચેત્ [જો કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ ઉપાસાત્રૈવિધ્યાત્ ઉપાસનાનું ત્રિવિધપણું થવાથી આશ્રિતત્વાત્ [અને જીવ તથા મુખ્યપ્રા-ણના] આશ્રિતપણાથી રૂઢ [તેમ જ] અહિં તદ્યોગાત્ તેના યોગથી (બ્રહ્મના લિંગના યોગથી) [એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જ કથન છે].

ટીકા:—'ન વાચં વિજિજ્ઞાસીત વક્તારં વિચાત્ ॥' (વાણીને જાણવાની ઇચ્છા ન કરે, હિનુ વક્તાને જાણુ) એ શ્રુતિમાં જીવના લિંગનું કથન છે, અને 'પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્મેદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્યાપયતિ ॥'

(પ્રાણુ જ પ્રજાત્મા છે, તે આ શરીરને આરે બણીથી ગ્રહણ કરીને ધારણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણુના લિંગનું કથન છે, માટે તે અધ્યાયમાં જીવની તથા મુખ્યપ્રાણુની કિંવા બેમાના એકની ઉપાસનાનું કથન છે, પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું કથન નથી, એમ શકા કરે તો તે શકા સભવતી નથી; કેમકે સાં જીવની, મુખ્યપ્રાણુની અને બ્રહ્મની એમ ત્રણપ્રકારની ઉપાસના પ્રતીત થાયછે ખરી, પણ પ્રથમનાં બે તરવે બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને રહેલાં હોવાથી તેમની સ્વતંત્રઉપાસનાવડે શ્રેષ્ઠતમફલની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તથા એકવાક્યમા ત્રણપ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારવાયોગ્ય પણ નથી, માટે તે વાક્યોનું પણ, બ્રહ્મ પ્રાણુનો પ્રાણુ હોવાથી, તથા જીવબ્રહ્મનો અત્યંત બેદ ન હોવાથી, બ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ તાત્પર્ય છે. વળી આ અધ્યાયમાં ‘મામેવ વિજાનીહિ ॥’ એપ્રકારે આરભ કરી ‘પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્સ્વ ॥’ એમ કહી અંતે ‘સ एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ॥’ એમ કહ્યું છે, ત્યાં ઉપક્રમઉપસંહારમાં બ્રહ્મનાં લિંગોનું જ દર્શન થાયછે, માટે એ અધ્યાયમાં જીવની તથા મુખ્યપ્રાણુની કિંવા બેમાના એકની ઉપાસનાનું કથન નથી, પણ બ્રહ્મની જ ઉપાસનાનું કથન છે. ૩૧.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો સુરુપષ્ટબ્રહ્મબોધકશ્રુતિવા-
ક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ ઉપાસ્યબ્રહ્મવાચકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

પ્રથમપાદમાં ‘જન્માચસ્ય યતઃ ॥’ આ સૂત્રવડે આકાશાદિસર્વજગતનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ કહ્યું છે, વળી ત્યાં આનંદમયાદિવાક્યોનો પણ બ્રહ્મને વિષે સમન્વય કરેલો છે. હવે જેમાં બ્રહ્મના હેતુઓ સ્પષ્ટ નથી, એવાં મનોમયાદિવાક્યો બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક છે? કે અન્યઅર્થનાં પ્રતિપાદક છે? તેનો નિર્ણય કરવાને બીજા તથા ત્રીજા પાદનો આરંભ ભગવાન સૂત્રકાર કરેછે. સાં પ્રથમ ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્માની ઉપાસના કહી છે, પણ જીવની ઉપાસના કહી નથી, એમ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સર્વત્રપ્રસિદ્ધાધિકરણવડે નિરૂપણ કરેછે:—

૧. સર્વત્રપ્રસિદ્ધાધિકરણ.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સર્વત્ર સર્વ[વેદાંતવાક્યો]માં પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ પ્રસિદ્ધ[બ્રહ્મ]ના ઉપદેશથી [આ શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મના ઉપદેશનો જ નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ (મનોમયરૂપ અને પ્રાણ જેનું શરીર છે) એ શ્રુતિમાં ઉપાસ્યપણાવડે જીવનો ઉપદેશ કર્યો નથી, કિંતુ સર્વવેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો ઉપાસ્યપણાવડે ઉપદેશ કર્યો છે; કેમકે પૂર્વોક્તશ્રુતિના આરંભમાં ‘સર્વં લલ્લિદં બ્રહ્મ ॥’ (નિશ્ચય આ સર્વ બ્રહ્મ છે) એમ કહી અંતમાં તેનો મનોમયત્વાદિધર્મોસહિત ઉપદેશ કર્યો છે. એવા ઉપદેશથી તે બ્રહ્મ સન્નિહિત થાય એ ફલ છે, પણ જીવના તેવા ઉપદેશથી કાંઈ ફલ નથી, માટે સાં સગુણબ્રહ્મની જ ઉપાસના કહી છે, એ સિદ્ધ છે. ૧.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ અને વિવક્ષિતગુણોપપત્તે: [ઉપાદેયપણાવડે] કહેવાને ઇચ્છેલા ગુણોની [બ્રહ્મમાં] સંગતિ હોવાથી [બ્રહ્મનું જ ઉપાસ્યપણાવડે કથન છે].

ટીકા:—ઉપાસનામાં ઉપાદેયપણાવડે ઉપદેશ કરેલા સત્યસંકલ્પત્વાદિગુણોની બ્રહ્મમાં જ સંગતિ હોવાથી સાં ઉપાસ્યપણાવડે બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે, જીવનું નથી. મનોમયત્વાદિજીવનાં લિંગો પણ બ્રહ્મનું સંધાત્મપણું હોવાથી બ્રહ્મમાં સંભવી શકેછે, માટે તે લિંગો વિરોધકર્તા નથી. ૨.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ નિશ્ચય અનુપપત્તે: [સત્યસંકલ્પત્વાદિગુણોની જીવમાં] અસિદ્ધિ હોવાથી શારીરઃ જીવ ન [ઉપાસ્ય] નથી.

ટીકા:—નિશ્ચય તે શ્રુતિમાં કહેલા સત્યસંકલ્પતા, સત્યકામતા, વિભુતા, નિલતૃપ્તતા અને અનિદ્રિયતા-આદિગુણો વાસ્તવિકરીતે જીવમાં સંભવી શકતા નથી, માટે ત્યાં ઉપાસ્યપણાવડે જીવનું કથન નથી, પણ મનોમયત્વાદિધર્મવડે ઉપાસ્યબ્રહ્મનું કથન છે. ૩.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ વળી કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ પ્રાપ્ય અને પ્રાપકના કથનથી [જીવ મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ નથી].

ટીકા:—વળી ‘સ્તમિતઃ પ્રેક્ષામિત્સંમવિતાસ્મિ ॥’ (હું આ લોકથી મરીને મારા ઉપાસ્યપરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈશ) આ શ્રુતિવાક્યમાં ઉપાસ્યપરમાત્મરૂપકર્મ (પ્રાપ્ય)નું અને ઉપાસકજીવરૂપકર્તા (પ્રાપક)નું કથન છે. જીવ એ ઉપાસ્ય હોય તો એક જ જીવ કર્મ અને કર્તા થઈ શકે નહિ, માટે મનોમયત્વાદિધર્મેવાળું બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, અને જીવ ઉપાસક છે.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—શબ્દવિશેષાત્ [બંને] શબ્દના વિશેષથી (વિભક્તિના લેદ-થી) [મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે].

ટીકા:—‘યથા ગ્રીહિર્વા યવો વા શ્યામાકો વા શ્યામાકતત્કુલો વૈવમયમન્તરાત્મન્ પુરુષો હિરણ્મયઃ ॥’ (જેમ ગ્રીહિ, અથવા જવ, અથવા શ્યામાક (ઝરિયાજ), અથવા શ્યામાકતેકુલ, તુપની અંતર હોયછે, તેમ આ પ્રકારરૂપ પરમાત્મા જીવની અંતર છે) આ સમાનપ્રકરણની અન્યશ્રુતિમાં ‘ચન્તરાત્મન્’ [વિભક્તિનો લેપ છાંદસ છે] આ સાતમીવિભક્તિવાળો શબ્દ જીવાત્માનું કથન કરેછે, અને ‘પુરુષઃ ॥’ આ પહેલીવિ-ભક્તિવાળો શબ્દ મનોમયત્વાદિગુણવિશિષ્ટપરમાત્માનું કથન કરેછે. આવી રીતે બંને શબ્દોની વિભક્તિનો ભેદ હોવાથી મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ પરમાત્મા ઉપાસ્ય છે. અથવા ‘સર્વં લક્ષિવદં બ્રહ્મ ॥’ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ-શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે, એમ પણ આ સૂત્રનો અર્થ થઈ શકેછે. ૫.

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી [પણ જીવાત્માનો અને પરમા-ત્માનો વ્યાવહારિક ભેદ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—ઈશ્વરઃ સર્વમૂતાનાં દ્વેદેશર્જુન તિષ્ઠતિ । શ્રામયન્ સર્વમૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥’ (હે અર્જુન ! દેહાભિમાનિસર્વપ્રાણિઓને માયાવડે બ્રમાવતા છતા ઈશ્વર સર્વપ્રાણિઓના હૃદયદેશમાં રહેછે) ઇલાદિસ્મૃતિથી પણ વ્યવહારદશામાં જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૬.

અર્મકૌક્સ્તાત્તદ્વ્યપદેશાચ નેતિ चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અર્મકૌક્સ્તાત્ [હૃદયરૂપ] અદ્યપસ્થાનપણાથી ચ અને તદ્વ્યપદેશાત્ તેના (સૂક્ષ્મપણુના) કથનથી [અહિં જીવનો ઉપદેશ છે, પરમાત્માનો ઉપદેશ] ન નથી ઇતિ એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ [કેમકે] નિચાય્યત્વાત્ દેખવાયોગ્યપણાથી एवं એવો [ઉપદેશ છે] ચ અને વ્યોમવત્ આકાશની પેઠે [તે સંભવી શકેછે].

ટીકા:—‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये ॥’ (આ મારો આત્મા અંતરભાગરૂપહૃદયમાં છે) એ શ્રુતિમાં હૃદયકમલરૂપ અદ્યપસ્થાન કહેલું હોવાથી અર્થથી ત્યાં રિયતિ કરનારનું અદ્યપણું સિદ્ધ થાયછે, અને ‘જ-નીયાન્ ગ્રીહેર્વા યવાદ્વા ॥’ (ગંઠરથી સૂક્ષ્મ અથવા યવથી સૂક્ષ્મ) એ શ્રુતિમાં અદ્યપણુના વાયકશબ્દવડે પણ તેનું અદ્યપણું સિદ્ધ થાયછે, માટે અહિં ઉપાસ્યરૂપે સૂક્ષ્મજીવનું કથન છે, પણ વ્યાપકપરમાત્માનું કથન નથી, એમ કહેો તો તે કથન સંભવી શકતું નથી; કેમકે ત્યાં હૃદયકમલરૂપઅદ્યપસ્થાનનું તથા સૂ-ક્ષ્મતાદિગુણનું કથન મંદાધિકારીને ઈશ્વરના ધ્યાનના શક્યપણામાટે છે, મંદઅધિકારીથી વ્યાપકપરમાત્મા-નું ધ્યાન થઈ શકે નહિ એ પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી જેમ વ્યાપક આકાશ સૂઈના ઊંદ્રાદિમાં અદ્યપસ્થાનવાળું ને સૂક્ષ્મ કહેવાયછે, તેમ વ્યાપક ઈશ્વર હૃદયકમલમાં દેખવાને (ધ્યાન કરવાને) શક્ય હોવાથી તેમને અદ્ય

સ્થાનવાળા ને સુક્ષ્મ કહ્યા છે. જેમ વસુધાપતિને પ્રસંગે અયોધ્યાપતિ કહેવામાં વિશેષ નથી, તેમ વ્યાપક-
ઈશ્વરને ઉપાસનાના પ્રસંગમાં વ્યાવહારિકરીતે પરિચિત્ત (હૃદયક્રમભર્યાદિ) કહેવામાં વિશેષ નથી. ૭.

સમ્ભોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમ્ભોગપ્રાપ્તિ: [જીવની પેઠે ઈશ્વરને પણ] સંભોગ(સુખ-
દુઃખાદિના ભોગ)ની પ્રાપ્તિ [યશે] इति એમ ચેત્ [કહે] તે વૈશેષ્યાત્ વિશેષપણાથી ન
[તે સંભવી શકે] નહિ.

ટીકા:—વ્યાપકઈશ્વરની, ચેતન હોવાથી, તથા સર્વપ્રાણિઓના હૃદયની સાથે સમ્પર્ક હોવાથી, જીવ
જે ચેતન તથા હૃદયની સાથે સંબંધવાળો છે, તેની સાથે અભિનતા યશે, ને તેથી તેમને સુખદુઃખાદિના
ભોગની પ્રાપ્તિ યશે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તે તમારો પૂર્વપક્ષ સંભવી શકતો નથી; કેમકે જીવ તથા ઈશ્વરમાં
સમાનતા નથી, કિંતુ વ્યાવહારિકવિશેષતા છે, એટલે કે જીવ ધર્માધર્મનો કર્તા તથા સુખદુઃખનો ભોક્તા છે,
પણ ઈશ્વર ધર્માધર્મના કર્તા નથી, તેમ સુખદુઃખના ભોક્તા નથી, તે તો પાપરહિતપણાદિગુણવાળા છે.
જો સમીપતાથી ભોગની પ્રાપ્તિ યશે એમ કહો તો આકાશાદિને પણ ઘટનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત યશે. પૂર્વોક્ત શંકા
તથા સમાધાન ઉપાધિને લઈને વ્યાવહારિકરીતે કહ્યો છે, વસ્તુતાએ તો જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ સુખદુઃખા-
દિના ભોગથી રહિત છે. ૮.

શ્રીકૃષ્ણસ્વીકૃષ્ણનિપદ્ધમાં આપ્રમાણે શ્રવણ થાયછે:—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृ-
त्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥’ (જેનું બ્રહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે ભક્ષ્ય છે, અને મૃત્યુ જેનું
ધૂત છે, એવો જે સર્વનો ભક્ષક તે બંન્માં વર્તેછે, ભાં તેને એ પ્રકારે કોણુ ભણી શકે ?) તે વચનમાં શંકા
થાયછે કે એ બ્રહ્મણાદિને ભક્ષણ કરનાર કોણુ છે ? તે અગ્નિ છે ? જીવ છે ? અથવા પરમાત્મા છે ? એ
શંકાના નિવારણમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનાં બે સૂત્રોરૂપ અનુધિકરણ કહેછે:—

૨. અત્તધિકરણ.

અત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચરાચરગ્રહણાત્ સ્થાવરજંગમનું ગ્રહણ હોવાથી અત્તા ભક્ષણ
(સંહાર) કરનાર [પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘यस्य ब्रह्म ॥’ ઇત્યાદિવચનરૂપ પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં જે સંહાર કરનાર કહેલા છે, તે અગ્નિ
નથી, તેમ જીવ પણ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે; કેમકે તે શ્રુતિમાં સ્થાવરજંગમ સર્વવસ્તુના સંહાર કરના-
રનું ગ્રહણ છે. સર્વવસ્તુનેનો સંહાર કરનાર પરમાત્મા છે, પણ અગ્નિ કે જીવ નથી, એ વાર્તા સર્વવેદાં-
તોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૯.

પ્રકરણાચ્છ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રકરણાત્ [પરમાત્માના] પ્રકરણથી [પણ અત્તા
પરમાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘न जायते म्रियते वा विपश्चित् ॥’ (સર્વને જાણનાર-પરમાત્મા-જન્મતા નથી, અથવા
મરતા નથી) એ શ્રુતિ આ પ્રકરણમાં હોવાથી આ પરમાત્માનું પ્રકરણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આમ આ પર-
માત્મસંબંધીપ્રકરણ હોવાથી, તેમ જ ‘क इत्या वेद यत्र सः ॥’ એ કુર્વિદાનપણું પરમાત્માનું લિંગ છે
તેથી, ભાં અત્તા (સંહાર કરનાર) પરમાત્માને જ કહેલા છે. ૧૦.

“ ऋतं पितृन्तौ सृकृतस्य लोके शुद्धां पविष्टौ परमे परार्थे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥”

અર્થ:—પુણ્યકર્મના કાર્યરૂપશરીરમાં પરમાત્માના શ્રેષ્ઠસ્થાનરૂપહૃદયમાં જે આકાશરૂપ અથવા શુદ્ધિરૂપ

ગુહામાં સ્થિત છે, અને અવશ્યભાવિકર્મફલને ભોગવેછે, તથા જે છાયા અને તડકાની પેઠે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે, તે બેને બ્રહ્મવેત્તા કહેછે, ને પંચાશિતું ઉપાસન કરનારા તથા જેઓ ત્રિષ્ટાચિકેત (નાચિકેતાના વાક્યનું અધ્યયન કરનાર, વા તેના અર્થને જાણનાર, વા તે અશિતું ત્રણ વાર અનુષ્ઠાનકરનાર) છે તેઓ પણ કહેછે.

ઉપર દર્શાવેલી કલ્પલક્ષીઉપનિષદની શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે એ શ્રુતિમાં બુદ્ધિ અને જીવનું કથન છે? અથવા જીવ અને પરમાત્માનું કથન છે? એ સંસયનો ઉચ્છેદ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનાં બેસૂત્રોવાળું ગુહાધિકરણ રચેછે:—

૩. ગુહાધિકરણ.

ગુહાં પ્રવિષ્ઠાવાત્માનો હિ તદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગુહાં ગુહામાં પ્રવિષ્ઠૌ પ્રવેશ પામેલા આત્માનો જે આત્મા-ઓ (જીવાત્મા ને પરમાત્મા) હિ જ [છે] તદર્શનાત્ [લોકમાં] તેના દર્શનથી. ૧૧.

ટીકા:—હૃદયાકાશરૂપગુહામાં સ્થિતિ કરીને રહેલા જીવાત્મા અને પરમાત્મા છે, બુદ્ધિ અને જીવ નથી. જેમ લોકમાં ગાયના સ્થાનસ્વભાવવાળી ગાય છે, અથ્થ અથવા પુરુષ નથી, તેમ ચેતનરૂપજીવના સમાનસ્વભાવવાળા ચેતનરૂપપરમાત્મા છે, પણ જરૂરબુદ્ધિ નથી; આવીરીતની પ્રતીતિ હોવાથી ‘ક્ષતં પિવન્તી ॥’ એ શ્રુતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનું કથન છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. પરમાત્મા બુદ્ધિરૂપગુહામાં રહેલા છે, એમ ‘ગુહાહિતં ગહરેષ્ટં પુરાણં ॥’ (બુદ્ધિરૂપગુહામાં રહેલા તથા અનેક અનર્થયુક્તા દેહમાં રહેલા આનાદિપુરુષને) તથા ‘યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમન્ ॥’ (શ્રેષ્ઠહૃદયાકાશમાં બુદ્ધિ-રૂપગુહામાં રહેલાને જે જાણેછે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં પણ કહેલું છે. જેમ જે મનુષ્ય આત્મા જતા હોય તે માંનો એક જન ઓઢીને આલેયો જતો હોય ને બીજો જન ન ઓઢેલું હોય તોપણ ‘જનવાળા જાયછે’ એવો લોકમાં ગૌણપણે પ્રયોગ થાયછે, તેમ અહિં પણ જીવાત્મા કર્મફલ ભોગવેછે, ને પરમાત્મા કર્મફલ આપેછે, કર્મફલ ભોગવતા નથી, છતાં બંને કર્મફલ ભોગવેછે, એવો ગૌણપણે પ્રયોગ કર્યો છે. જીવ સંસારી અને પરમાત્મા અસંસારી હોવાથી છાયા અને તડકાની પેઠે તેઓમાં પરસ્પરવિરુદ્ધપણું પણ છે. આમ હોવાથી તે શ્રુતિમાં ગુહામાં રહેલા જીવાત્મા અને પરમાત્માનું નિરૂપણ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

વિશેષણાન્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ અને વિશેષણાન્ વિશેષણથી [પણ જીવ અને પરમાત્માનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—‘આત્માનં રચિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ॥’ (જીવાત્માને રથમાં બેસનાર જાણ, અને શરીરને રથ જ જાણ) એ શ્રુતિમાં ‘રચિનં’ એ પદ જીવનું વિશેષણ હોવાથી અને ‘સોઽચ્ચન: પારમામોતિ તદ્વિષ્ણો: પરમં પદમ્ ॥’ (તે જીવ સંસારરૂપમાર્ગના પારને પામેછે, તે પાર વ્યાપકપરમાત્માનું પરમસ્વરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં ‘પરમં પદમ્ ॥’ એ બે પદો પરમાત્માનાં વિશેષણ હોવાથી ‘ક્ષતં પિવન્તી ॥’ એ શ્રુતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ગ્રહણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આ પ્રકરણના ઉત્તરભાગમાં પૂર્વોક્તરીતે જેમ જીવાત્મપરમાત્માનું ગંગાગંગાવ્યરૂપે વર્ણન કર્યું છે, તેમ પૂર્વભાગમાં તેમનું મંતામંતવ્યરૂપે પણ વર્ણન કર્યું છે; વળી આ પ્રકરણ પરમાત્મસંબંધી છે, ને અંતમાં ‘બ્રહ્મવિદો વદન્તિ ॥’ એમ કર્યું છે; આ સર્વ ઉપરથી અહિં જીવાત્મપરમાત્માનું જ નિરૂપણ સ્વીકારવું હયિત છે. ૧૨.

‘ય ઇપ્સોઽક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે ઇપ્સ આત્મા ॥’ (જે આ નેત્રમાં પુરુષ દેખાયછે, તે આ આત્મા છે) આ શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે નેત્રને વિષે રહેલો પુરુષ તે પ્રતિબિંબાત્મા છે? કે જીવાત્મા છે? કે નેત્રના અધિષ્ઠાતાદેવ છે? કે પરમાત્મા છે? એ સંક્રાંતું સમાધાન નીચેના અંતરાધિકરણનાં પાંચસૂત્રોવડે ભગવાન સૂત્રકાર કરેછે:—

૪. અન્તરાધિકરણ.

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્તરઃ [નેત્રની] અંતર [પરમાત્મા છે, અમૃતતાદિશુ-
ણી] ઉપપત્તેઃ સંગતિથી.

ટીકા:—‘ય ઇપોડક્ષિણિ ॥’ એ શ્રુતિમાં પ્રતિગિયાત્માનું, જીવાત્માનું કે દેવાત્મા (નેત્રના અધિષ્ઠાતા
આદિસ)નું કથન નથી; કેમકે તેમાં અમૃતપણું તથા અમયપણું સંભવી શકતું નથી. અમૃતતાદિધર્મો પર-
માત્મામાં જ સંભવી શકેછે, તેમ જ સુખ્યવૃત્તિનું આત્મપણું પણ પરમાત્મામાં જ ધરી શકેછે, માટે સાં
પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. વળી નેત્રસ્થાન પણ પરમેશ્વરને અનુરૂપ છે, એટલે કે પરમાત્મા જેમ અલિપ્ત છે,
તેમ નેત્રસ્થાન પણ અલિપ્ત છે, તેથી પણ સાં પરમાત્માના નિરૂપણનો નિશ્ચય થાયછે. ૧૩.

સર્વવ્યાપકબ્રહ્મનું અલ્પનેત્રસ્થાન કેમ સંભવી શકે? એ સંકાનું નિવારણ કરેછે:—

સ્થાનાદિવ્યપદેશાઞ્ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્વય અને સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્ [ધ્યાનમાટે] સ્થાનાદિના ક-
થનથી [પરમાત્માનું સ્થાન નેત્ર પણ સંભવી શકેછે].

ટીકા:—એક નેત્ર જ બ્રહ્મનું સ્થાન છે, એમ નહિ, કિંતુ ‘યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ ॥’ (જે પૃથિવીમાં
સ્થિત છતાં) ઇલાદિશ્રુતિવાક્યોવાડે પરમાત્માનાં પૃથિવીઆદિઅન્યસ્થાનો પણ દર્શાવ્યાં છે, ને તે સર્વનું ક-
થન ધ્યાનાર્થ છે, માટે નેત્રના સ્થાનપણાનું કથન દોષરહિત છે. ‘સ્થાનાદિ’ એ પદમાંના આદિ એ પદવાડે
નામરૂપ ગ્રહણ કરવાં. નામરૂપરહિતબ્રહ્મમાં નામરૂપનો ઉપદેશ પણ ધ્યાનમાટે છે. ૧૪.

સુખવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્વય અને સુખવિશિષ્ટાભિધાનાત્ સુખશુણ્યશુદ્ધતા કથનથી
[નેત્રની અંતર પરમાત્મા] एव જ [છે].

ટીકા:—ધ્યાનને માટે બેઠી કલ્પના કરીને ‘પ્રાણો બ્રહ્મ કં બ્રહ્મ ચં બ્રહ્મ ॥’ (પ્રાણ બ્રહ્મ, સુખ બ્રહ્મ,
આકાશ બ્રહ્મ) એ પ્રારભતી શ્રુતિમાં જે સુખશુણ્યવિશિષ્ટબ્રહ્મનું કથન કર્યું છે, તેનું જ કથન ‘ય ઇપોડ-
ક્ષિણિ ॥’ એ શ્રુતિમાં કર્યું છે, માટે અક્ષિપુરુષ પરમાત્મા જ છે. ‘યવા પુષ્કરપટાશ આપો ન સ્થિવ્યન્ત
एवमेवंविदि पापं कर्म न छिप्यते ॥’ (જેમ કમલપત્રને જલ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ એવીરીતે જાણનારને
પાપકર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ શ્રુતિ પણ અક્ષિપુરુષને જાણનારને પાપસ્પર્શનો નિષેધ કરતી સતી અક્ષિ-
પુરુષનું બ્રહ્મપણું દર્શાવેછે. ૧૫.

શ્રુતોપનિપત્કગત્યભિધાનાઞ્ચ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્વય અને શ્રુતોપનિપત્કગત્યભિધાનાત્ ઉપનિપદ્ધતા રહસ્યનું
(સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનું) અનુદાનકરનારની ગતિના કથનથી [અક્ષિપુરુષ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—ઉપનિપદ્ધતા રહસ્યનું એટલે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનું જેણે અનુદાન કર્યું હોય તે શ્રુતોપનિ-
પત્ક કહેવાયછે; તે પુરુષની દેવધાનનામની ગતિ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. સાં શ્રુતિ:—

“અયોત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યયાઽઽસ્માનમન્વિવ્યાઽઽદિત્યમભિજયન્તે ।

एतद्वै प्राणानामायतनमेतद्મृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते ॥”

ભાવાર્થઃ—સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય, આસ્તિક્ય અને ઉપાસનાવાડે આત્માનું ધ્યાન કરીને દેહપાનપછી તે
ઉપાસનાવાડે ઉપાસક દેવધાનમાંજ આદિસને પામેછે, આદિસદ્ગુણ મયશુભરથાનપ્રતિ જાયછે, એ બ્રહ્મ જ
અદિસમશિકરણના સ્થાન-હિરણ્યગર્ભ-રૂપ છે, એ અમૃત ને અમય છે, એ ઉદ્ધૃતસ્થાન છે, એ સ્થાનથી
ઉપાસકો પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી.

નીચેની સ્મૃતિ પણ એવો જ ભાવ દર્શાવે છે.—

“અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પળ્પાસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જ્યેષ્ઠાશ્વિનદેવતા, દિવસની દેવતા, શુક્લપક્ષની દેવતા ને છમાસપૂર્વઉત્તરાયણની દેવતા ધ્રુવાદિ જે માર્ગમાં રહેલ છે, તેમાં જનારા સચુલુષ્મણના ઉપાસકને સચુલુષ્મણને પામે છે.

પૂર્વોક્તશ્રુતિસ્મૃતિમાં દર્શાવેલી ગતિ અક્ષિપુરુષને જાણનારની પણ થાય છે, એમ ‘અર્ચિપમેવામિસમ્ભવન્તિ ॥’ (અર્ચિને જ પામે છે) તથા ‘एष देवपथो ब्रह्मपथः ॥’ (આ દેવપાથ તથા બ્રહ્મમાર્ગ) એ શ્રુતિ-ઓમા દર્શાવ્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે અક્ષિપુરુષ પરમાત્મા છે. ૧૬.

સિદ્ધાંતને કહીને હવે પૂર્વપક્ષમાં દોષ દર્શાવે છે —

અનવસ્થિતેરસમ્ભવાच्च नेतरः ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અનવસ્થિતે: [સર્વદા] સ્થિતિ ન હોવાથી ચ અને અસમ્ભવાત્ [અમૃતત્વાદિગુણોના] અસંભવથી इतर: ખીજ (છાયાત્માદિ) ન [એ વાક્યવડે પ્રતિ-પાદ] નથી.

ટીકા:—છાયાત્મા, છવાત્મા કિંવા દેવતાત્મા અક્ષિપુરુષ નથી, કેમકે તેમની ચક્ષુને વિષે સર્વદા સ્થિતિ નથી. જ્યારે કોઈ પુરુષ નેત્રની સામે હોય ત્યારે છાયાત્મા (પ્રતિબિંબાત્મા) દેખાય છે, સર્વદા દેખાતો નથી, છવાત્માનો સમગ્રશરીર તથા ઈંદ્રિયોની સાથે સંબધ હોવાથી કેવલ નેત્રને વિષે તેની સર્વદા સ્થિતિ કહેવી યોગ્ય નથી, અને દેવતાત્મા બહિર્દેશમાં હોવાથી તેનું નિલ આત્મપણુ નથી, તેમ જ છાયાત્મા, છવાત્મા ને દેવતાત્મા અમૃતપણુ, અભયપણુ એ આદિ ગુણોનો અસંભવ છે, તેથી અક્ષિપુરુષ જ પરમાત્મા છે, પણ અન્ય નથી. ૧૭

‘अधिदैवतमधिलोकमधिदैवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामी ॥’ (સર્વદેવમા રહેનાર, સર્વલોકમાં રહેનાર, સર્વદેવમાં રહેનાર, સર્વયજ્ઞમાં રહેનાર, સર્વભૂતમાં રહેનાર અને સર્વ-આત્મામા રહેનાર એવો જે કોઈ અત સ્થિત યજ્ઞને ટ્રેરણ કરનાર છે, તે અંતર્યામી છે) એવા ભાવની અંતર્યામિશ્રાદ્ધાણુની શ્રુતિઓમાં કહેલા અંતર્યામી અધિદેવાદિની અભિમાનીદેવતા ‘છે ? કિંવા અણિમાદિ ઐશ્વર્યવાળાયોગી છે ? કિંવા પરમાત્મા છે ? એમ શક થાય છે, તે શકા દૂર કરવા નીચેનું ત્રણસૂત્રવાળુ અંતર્યામ્યધિકરણ ભગવાન સૂત્રકાર રચે છે —

૫. અંતર્યામ્યધિકરણ.

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અધિદૈવાદિષુ અધિદૈવાદિમાં [જે] અન્તર્યામી અંતર્યામી [શ્રવણ થાય છે, તે પરમાત્મા છે] તદ્દર્મવ્યપદેશાત્ તેના (પરમાત્માના) ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—શ્રીમૃદદ્વારસ્પષ્ટાપનિષદના અંતર્યામિશ્રાદ્ધાણુમા ‘य. पृथिव्यां तिष्ठन् ॥’ (જે પૃથિવીમાં સ્થિત છતાં) ધ્રુવાદિવાક્યોવડે પૃથિવીઆદિમાં જે અંતર્યામીનું શ્રવણ થાય છે, તે અંતર્યામી પરમાત્મા છે, પૃથિવીઆદિની અભિમાનીદેવતા કિંવા ઐશ્વર્યસંપન્નયોગી નથી; કેમકે ત્યાં ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः॥’ (આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે) એ શ્રુતિવડે પરમાત્માના ગુણનું કથન કર્યું છે, આત્મપણું અને અમૃતપણુ મુખ્યરીતે પરમાત્મામાં જ સંભવે છે, પૃથિવીઆદિની દેવતામાં સંભવતાં નથી. વળી ‘यं पृथिवी न वेद ॥’ (જેને પૃથિવીદેવતા જાણતી નથી) એ શ્રુતિમા પૃથિવીદેવતા એ અંતર્યામીને જાણતી નથી, એમ દર્શાવ્યું છે, તથા ‘अदृष्टोऽद्भुतः ॥’ (અદૃષ્ટ તથા અશ્રુત છે) એવી પણ શ્રુતિ છે, તેથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે એ અંતર્યામી (અંતરમા રહી પોતાની સત્તાવડે જડને વ્યાપાર કરાવનારા) પરમાત્મા જ છે. ૧૮.

સાંખ્યસ્મૃતિકલ્પિત પ્રધાન અંતર્યામિશબ્દનું વાચ્ય નથી, એમ દર્શાવેછે:—

ન ચ સ્માર્તમતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્માર્ત સ્માર્ત (સાંખ્યસ્મૃતિમાં કહેલું પ્રધાન) [પણ] ન [અંતર્યામિશબ્દવડે કહેલું] નથી અતદ્ધર્માભિલાપાત્ અપ્રધાનના (ચેતનના) ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—રૂપાદિહીનપણથી પ્રધાનમાં અદૃષ્ટપણું સંભવી શકેછે, છતાં તે અંતર્યામી નથી; કેમકે અચેતનપ્રધાનમાં દ્રષ્ટાપણુંઆદિ સંભવતાં નથી, ને ત્યાં વાક્યરોપમાં ‘અદૃષ્ટો દ્રષ્ટાદ્યુત: શ્રોતાડમતો મન્તાન્વિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા ॥’ (અદૃષ્ટ છતાં દ્રષ્ટા, અશ્રુત છતાં શ્રોતા, અમત છતાં મંતા ને અવિજ્ઞાત છતાં વિજ્ઞાતા) એમ કહેવાવડે અંતર્યામીમાં દ્રષ્ટાપણુંઆદિ કહેલાં છે; વળી આત્મપણું પણ પ્રધાનમાં સંભવી શકતું નથી, માટે અંતર્યામી પ્રધાન નહિ, પણ પરમાત્મા જ છે. ૧૯.

ચેતનપણું અને દ્રષ્ટાપણું એ આદિ ધર્મો જીવમાં છે, માટે જીવ અંતર્યામી છે, એમ શંકા થાય તો એ શંકા દૂર કરવામાટે નીચેનું સૂત્ર રચેછે:—

શારીરશ્ચોભયેઽપિ હિ ભેદેનૈનમધીયતે ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—શારીર: જીવાત્મા ચ પણ [ન [અંતર્યામી] નથી] હિ કેમકે જીવે યંને (કાણ્વશાખાવાળા તથા માધ્યંદિનશાખાવાળા) અપિ પણ એનમ્ એને (જીવને) ભેદેન ભેદવડે (પરમાત્માથી ભિન્નપણે) અધીયતે અધ્યયન કરેછે.

ટીકા:—જની પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ કરી છે. જે કે દ્રષ્ટાપણુંઆદિધર્મો જીવમાં સંભવેછે, તથાપિ ધરાકાશની પેઠે ઉપાધિવડે પરિચિત્ત હોવાથી તે જીવ સમગ્રપ્રધિવીઆદિમાં સ્થિતિ કરવાને તથા તેમને નિયમમાં રાખવાને સમર્થ નથી; વળી કાણ્વ અને માધ્યંદિન એ બંનેશાખાવાળાઓ પણ અનુક્રમે ‘યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠત્ ॥’ (જે જીવમાં રહેતા છતાં) તથા ‘ય આત્મનિ તિષ્ઠત્ ॥’ (જે આત્મામાં સ્થિત છતાં) એ વાક્યોવડે અંતર્યામીથી એ જીવને ભિન્નપણે કથન કરેછે. આ ભેદ ઉપાધિવડે થયેલો છે, પારમાર્થિક નથી, કેમકે પરમાર્થસત્તામાં વિશેષતા અભાવથી ભેદ સંભવી શકતો નથી. ભેદવિના વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય નહિ, માટે કલ્પિતભેદનો સ્વીકાર કરી આ સમાધાન આપ્યું છે. ૨૦.

‘યત્તદદેશ્યમગ્રાહ્યમગ્રોત્રમવર્ણમચક્ષુ:શ્રોત્રં તદપાણિપાદં નિલયં વિસું સર્વગતં મુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિં પરિપश्यन्તિ ધીરા: ॥’ (જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, વંશરહિત, નતિરહિત, નેત્રરહિત, કાનરહિત, હાથપગરહિત, નિલય, પ્રજુ, વ્યાપક, અતિસૂક્ષ્મ, નાશરહિતને સર્વજૂતોનું કારણ છે, તેને ધીરપુરુષો દેખેછે) એ મુંઝાપનિવહની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે, કે ત્યાં દર્શાવેલા અદૃશ્યત્વાદિગુણવાન્ તથા જૂતયોનિ પ્રધાન છે? અથવા જીવાત્મા છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકા દૂર કરવા બગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોનું નીચેનું અદૃશ્યત્વાદિગુણકાધિકરણ રચેછે:—

૬. અદૃશ્યત્વાદિગુણકાધિકરણ.

અદૃશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તે: ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અદૃશ્યત્વાદિગુણક: અદૃશ્યત્વાદિગુણવાળા [પરમાત્મા છે] ધર્મોક્તે: [પરમાત્માના] ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—‘યત્તદદેશ્યમ્ ॥’ એ શ્રુતિમાં જે અદૃશ્યત્વાદિગુણવાળાજૂતયોનિનું નિરૂપણ છે, તે જૂતયોનિ પરમાત્મા છે, પ્રધાન કે જીવ નથી; કેમકે ત્યાં ‘ય: સર્વજ્ઞ: સર્વવિત્ ॥’ (જે સામાન્યરૂપથી સર્વને જાણેછે, જે વિશેષરૂપથી સર્વને જાણેછે) એ વાક્યવડે પરમાત્માના ધર્મનું કથન કર્યું છે. અચેતનપ્રધાનમાં અથવા પરિચિત્તરૂપાધિવાળાજીવમાં સર્વગપણું તથા સર્વવિતપણું સર્વથા અસંભવિત છે. ૨૧.

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને વિશેષણભેદવ્યવસ્થાભ્યાં વિશેષણથી અને ભેદના કથનથી [ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે] इतरौ બીજા બે (જીવ અને પ્રધાન) ન નહિ.

ટીકા:—‘દિવ્યો હાર્મર્તઃ પુરુષઃ ॥’ (સ્વયંભ્યોતિ, પૂર્ણ, પ્રત્યગાત્મા) એ શ્રુતિમાં સ્વયંભ્યોતિપણાદિ જે વિશેષણો દર્શાવ્યાં છે, તે શોકમોહવાળાપરિચ્છિન્નજીવમાં સંભવતાં નથી, પણ પરમાત્મામાં જ સંભવી શકે છે; અને ‘અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥’ (પ્રધાનથી પર પરમાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં પ્રધાનથી પ્રકૃતભૂતયોનિતું ભેદવડે કથન કર્યું છે. એવીરીતે વિશેષણ અને ભેદકથનરૂપ હેતુથી જીવ કિંવા પ્રધાન ભૂતયોનિ નથી, પણ પરમાત્મા જ ભૂતયોનિ છે. ૨૨.

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને રૂપોપન્યાસાત્ [પરમાત્માના] રૂપના કથનથી [ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘અગ્નિર્મૂર્ધાં ચક્ષુષો ચન્દ્રસૂર્યો દિશઃ શ્રોત્રે વાગ્વિવૃતાશ્વ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વમસ્ય પદમ્યાં પૃથિવી હોષ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥’ (સ્વર્ગલોક જેની મૂર્ધા, ચંદ્રસૂર્ય જેનાં નેત્ર, દિશા જેનાં શ્રોત્ર, પ્રસિદ્ધવેદો જેની વાણી, વાયુ જેનો પ્રાણ, વિશ્વ જેનું હૃદય ને પૃથિવી જેનો પાદ છે, તે આ-આવારૂપ-વાળા-સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં જે રૂપનું કથન કર્યું છે, તે રૂપ અલ્પમહિમાવાળા જીવને વિશે સંભવતું નથી; તેમ જ પ્રધાનને વિશે સર્વભૂતોનું અંતરાત્મપણું અસંભવિત હોવાથી તે રૂપનું કથન પ્રધાનભાટે પણ નથી; પરિશેષથી પરમાત્મા જે સર્વવિકારના કારણ છે, તેને વિશે જ એ રૂપનું કથન ઉચિત છે, માટે એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે, અન્ય નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં અવણુ થાય છે કે પ્રાચીનશાલ, સલયન, ઈંદુમ્ર, જનક, યુડિલ ને ઉદાલક આ ૭ પુરુષો મળીને કૈકયદેશના રાજા અશ્વપતિપાસે ગયા, ને તેને પૂછવા લાગ્યા કે ‘હે રાજા! તું જે વૈશ્વાનર-આત્માને જાણે છે, તે અમને કહે.’ સાં સંશય થાય છે કે સાં વૈશ્વાનરશબ્દથી જાદરામિતું અહણુ છે? વા ભૂતામિતું અહણુ છે? વા અગ્નિઅભિમાનીદેવતાતું અહણુ છે? વા જીવનું અહણુ છે? વા પરમાત્માનું અહણુ છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન મૂનકાર નવસૂત્રોવાળું નીચેનું વૈશ્વાનરશબ્દકરણ રચે છે.—

૭. વૈશ્વાનરશબ્દકરણ,

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—વૈશ્વાનરઃ [શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલા] વૈશ્વાનર [પરમાત્મા છે] સાધારણશબ્દવિશેષાત્ સાધારણશબ્દોના વિશેષથી.

ટીકા:—‘આત્માનેમેયેમં વૈશ્વાનરં સમ્પ્રલ્યવ્યેયિ તમેવ નો વ્રૂહિ ॥’ (વર્તમાનકાલમાં તું આ વૈશ્વાનર-આત્માને જ સ્મરણ કરે છે, તે જ અમને કહે) એ શ્રુતિમાં કહેલા આત્મા અને વૈશ્વાનર એ બે શબ્દો બે કે સાધારણ છે, અર્થાત્ આત્મશબ્દ જીવાત્માને વિશે ને પરમાત્માને વિશે સાધારણ છે, અને વૈશ્વાનરશબ્દ જાદરામિ, ભૂતામિ ને અગ્નિદેવતા એ ત્રણને વિશે સાધારણ છે, તમાપિ આત્મશબ્દનો અને વૈશ્વાનરશબ્દનો ‘તસ્ય હ વા પતસ્યાડડત્મનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધેવ મુતેજાઃ ॥’ (તે આ વૈશ્વાનરઆત્માની મૂર્ધા સ્વર્ગ જ છે) એ પરમાત્માના ક્ષિપ્રવાણીશ્રુતિવડે પરમાત્મામાં વિશેષ હોવાથી સાં વૈશ્વાનરશબ્દથી પરમાત્માનું અહણુ છે. વળી એ વૈશ્વાનરને જાણનારાં સર્વપણો બધી જાય છે, એમ સાં દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ‘કો ન આત્મા કિં વ્રહ્મ ॥’ (આપણો આત્મા કોણ? બ્રહ્મ શું?) એ શ્રુતિવડે ઉપક્રમ પણ પરમાત્મસંબધી જ કયો છે, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સાં વૈશ્વાનરશબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે. ૨૪.

સ્મર્યમાણમનુમાનં સ્યાદિતિ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—સ્મર્યમાણં [બેથી] સ્મૃતિવડે કહેલું [પરમાત્માનું રૂપ વૈશ્વાનરશબ્દના પરમાત્મપરત્વનું] અનુમાનં લિંગ સ્યાત્ છે इति તેથી [વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—“યસ્યાગ્નિરાસ્યં ચૌર્મૂર્ધા રં નામિશ્વરણી ક્ષિતિઃ ।

સૂર્યશ્વક્ષુર્દિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જે પરમાત્માનું અગ્નિ મુખ છે, સ્વર્ગ મસ્તક છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથિવી ચરણ છે, સૂર્ય ચક્ષુ છે ને દિશા શ્રોત્ર છે, તે સર્વલોકપરમાત્માને નમસ્કાર હે.

જેથી ઉપર કહેલી સ્મૃતિમાં કહેલું પરમાત્માનું ત્રૈલોક્યાત્મકરૂપ વૈશ્વાનરશબ્દના પરમાત્મપરત્વનું સિંગ છે—શ્રુતિમાં જે વૈશ્વાનરનું ત્રૈલોક્યાત્મકરૂપે વર્ણન છે તેનું જ અર્થિ પણ વર્ણન છે, તેથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે, અન્ય નથી. ૨૫.

શબ્દાદિભ્યોઽન્તઃપ્રતિષ્ઠાનાચ નેતિ चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद्-

संभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શબ્દાદિભ્યઃ [વૈશ્વાનર] શબ્દાદિથી ચ અને અન્તઃપ્રતિ-
ષ્ઠાનાત્ [શરીરની] અંતર સ્થિતપણાથી [વૈશ્વાનર પરમાત્મા] ન નથી ક્ષિતિ એમ [કહે] જેવું
તો [તે સંભવે] ન નહિ તથા તેવીરીતે (જાહરાગ્નિઅવચ્છિન્નપ્રહ્લમાં) દૃષ્ટ્યુપદેશાત્ ઉપાસ-
નાના ઉપદેશથી [અને] અસમ્ભવાત્ [કેવલ જાહરાગ્નિમાં ‘સ્વર્ગ જેનું મસ્તક’ ઇત્યાદિને] અ-
સંભવ હોવાથી ચ તેમ જ [વાઙ્મસનેયિશાખાવાળા] જનને (વૈશ્વાનરને) પુરુષ પુરુષરૂપે અપિ
પણ અધીયતે અધ્યયન કરેછે, [માટે પરમેશ્વર જ વૈશ્વાનર છે].

ટીકા:—‘સ યોઽગ્નિર્વૈશ્વાનરઃ ॥’ (તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે) એ શ્રુતિમાં વૈશ્વાનરશબ્દથી અગ્નિનું
અહણ છે, સૂત્રમાંના આદિશબ્દથી પ્રાણાહુતિની અધિકરણતા પણ જાહરાગ્નિમાં છે, એમ અહણ કરવાનું
છે; એ હેતુઓથી તથા ‘પુરુષેઽન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતં વેદા ॥’ (પુરુષની અંતર સ્થિત અગ્નિને જે જાણેછે) એ શ્રુ-
તિમાં જાહરાગ્નિનું અહણ હોવાથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા નથી, પણ જાહરાગ્નિ છે, એવી શંકા કરે તો તે શંકા
સંભવી શકતી નથી; કેમકે જ્યાં જાહરાગ્નિઅવચ્છિન્નપ્રહ્લની ઉપાસનાનો ઉપદેશ વૈશ્વાનરશબ્દવડે કર્યો છે; જો
તેમ ન માનીએ તે કેવલ જાહરાગ્નિ માનીએ તો ‘મૂર્ધ્વ સુતેજાઃ ॥’ (સ્વર્ગ જ જેનું મસ્તક છે) ઇત્યાદિ
શ્રુતિમાં કહેલા વિશેષનો અસંભવ થાયછે; વળી વાઙ્મસનેયિશાખાવાળા એ વૈશ્વાનરને ‘સ યોઽગ્નિર્વૈશ્વાનરો
યત્પુરુષઃ ॥’ (તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરુષરૂપ છે) એ વાક્યવડે પુરુષરૂપે અધ્યયન કરેછે, માટે પરમેશ્વર
જ વૈશ્વાનર છે, અન્ય નથી. ૨૬.

अत एव न देवता श्रूतं च ॥ २७ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (પૂર્વોક્તહેતુથી) એ જ દેવતા [અગ્નિની અ-
ભિમાની] દેવતા [વૈશ્વાનર] ન નથી ચ અને શ્રૂતં ભૂતાગ્નિ [પણ વૈશ્વાનર નથી].

ટીકા:—પૂર્વોક્ત(સ્વર્ગ જેનું મસ્તક, તેને જાણવાથી સર્વપાપો નાશ પાપ છે, ઇત્યાદિ)હેતુઓથી સિદ્ધ
થાયછે કે અગ્નિદેવતા કિંવા અગ્નિ એ વૈશ્વાનર નથી. અગ્નિદેવતાનું કિંવા અગ્નિનું મસ્તક સ્વર્ગ છે, એમ ક-
હેવું અસંગત છે, તેમ જ તેના જ્ઞાનથી સર્વપાપોનો નાશ થવાનો પણ અસંભવ છે, વળી જ્ઞાતમયજ્ઞનો તો
બનેમાં અસંભવ છે, માટે વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે. ૨૭.

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ (જાહરાગ્નિના સંબંધવિના) [ઈશ્વરના ઉપા-
સ્યપણામાં] અપિ પણ અવિરોધ [શબ્દનો] અવિરોધ [છે એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—જાહરાગ્નિરૂપકપાધિના સમધવિના કેવલ ઈશ્વરના ઉપાસ્યપણામાં પણ વૈશ્વાનરશબ્દના અ-
વિરોધ છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. પુરુષની અંતર સાક્ષિપણે ઈશ્વર સ્થિત હોવાથી તેની પુરુષની

અંતર સ્થિતિ કહી છે, અને વિશ્વ એટલે સમસ્ત, તથા નર એટલે જીવ, એ બે શબ્દ મળીને સર્વજીવરૂપ એવો વિશ્વાનરનો અર્થ થાય છે. વિશ્વાનર તે જ વૈશ્વાનર. સર્વાત્મપણુથી ઈશ્વરનું સર્વજીવપણું સભવે છે. વળી અમિતઃ (સર્વભણુથી) ગતઃ (વ્યાપક) એમ અગ્નિશબ્દનો પણ ઈશ્વર એવો અર્થ થઇ શકે છે, એમ તેઓ કહે છે. ૨૮.

વૈશ્વાનરનો અર્થ ઈશ્વર ગ્રહણ કરીએ તો તેના પ્રાદેશમાત્રનું કથન કરનારી શ્રુતિ કેમ સંભવી શકશે ? તે શંકાને દૂર કરવાનો આરભ કરે છે:—

અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અભિવ્યક્તેઃ [પ્રાદેશમાત્રપણુનું કથન] પ્રકટતાને માટે [છે] इति એમ આશ્મરથ્યઃ આશ્મરથ્ય [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—વ્યાપકપરમેશ્વરને પ્રાદેશમાત્રપણુનું કથન છે, તે તેમની પ્રકટતાના નિમિત્તથી છે. ઉપાસકોના અનુગ્રહમાટે પ્રદેશવિશેષમાં (હૃદ્યાદિસ્થાનોમાં) જે પ્રકટ થાય છે, તે પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર કહેવાય છે, એમ આશ્મરથ્યઆચાર્ય માને છે. ૨૯.

એવિષયમાં મતાંતરો કહે છે:—

અનુસ્મૃતેર્વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અનુસ્મૃતેઃ [પ્રાદેશમાત્રહૃદયમાં રહેલા મનવડે] અનુસ્મરણ થવાથી [પરમાત્માને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યા છે, એમ] વાદરિઃ વાદરિ [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—અથવા પ્રાદેશમાત્રહૃદયમાં પ્રવેશ પામેલા મનવડે પરમાત્માનું અનુસ્મરણ (ચિંતન-ધ્યાન) થવાથી પરમાત્માને શ્રુતિમાં પ્રાદેશમાત્ર કહ્યા છે, એમ વાદરિનામના આચાર્ય માને છે. ૩૦.

સમ્પત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—સમ્પત્તેઃ સંપત્તિથી (મૂર્ધાદિસ્થાનની પ્રાસિદ્ધિનિમિત્તથી) [પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે, શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડે છે इति એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—અથવા સર્વગંથી પૃથિવીપર્યંતમાં સ્થાનોને ત્રેલોક્યરૂપવૈશ્વાનરના અંગરૂપે ઉપદેશ કરીને તે બધાને ઉપાસકના મસ્તકથી ચિયુકપર્યંતના અવયવોમાં સંપાદન કરીને પરમાત્માની પ્રાદેશમાત્રસંપત્તિ કહી છે; એ સંપત્તિરૂપનિમિત્તથી પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે; ને ‘પ્રાદેશમાત્રમિવ હ વૈ દેવાઃ સુવિદિતા અમિસમ્પન્નાઃ ॥’ (પૂર્વકાલમાં દેવો પરમાત્માને પ્રાદેશમાત્રની કલ્પના કરીને સારીરીતે જાણતા હતા, તથા તે સાથે અભેદભાવને પામતા હતા) એ શ્રુતિ પણ પરમાત્માનું પ્રાદેશમાત્રપણું દેખાડે છે, માટે પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માને છે. ૩૧.

આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ત્ત અને એનં આને (પરમાત્માને) અસ્મિન્ આમાં (મસ્તક અને ચિયુકની મધ્યમાં) આમનન્તિ [જાણાલ] ઉપદેશ કરે છે.

ટીકા:—અને આ પરમાત્માને ‘ય एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्त प्रतिष्ठितः ॥’ (જે આ અનંત અવ્યક્ત આત્મા છે, તે મસ્તકથી ચિયુકપર્યંતમાં વિશેષભાવે અવસ્થિત છે) એ જાણાલશ્રુતિ મસ્તક અને ચિયુકની મધ્યમાં ઉપદેશ કરે છે, માટે પરમાત્મા જ પ્રાદેશમાત્ર અને વૈશ્વાનર છે. ૩૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો ઉપાસ્યબ્રહ્મવાચકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવા-
ક્યોનો સમન્વય એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ જ્ઞેયબ્રહ્મપ્રતિપાદકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

‘યસ્મિન્ ઘૌઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વેઃ । તમેરૈકં જાનથ આત્માનમન્યા વાચો વિમુક્ચામૃતસ્યૈવ સેતુઃ ॥’ (જેમાં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને અંતરિક્ષરૂપ વિરાટ, સર્વે ઇન્દ્રિયોસહિત મનરૂપ સત્તા-ત્માને અવ્યાકૃત કરિપત છે, તે એક આત્માને જ બાણ, અને અન્યઅનાત્મવાણીનો ત્યાગ કર; આ-અનાત્મ-વાણીના ત્યાગપૂર્વક તત્ત્વસાક્ષાત્કાર-અમૃત એટલે મોક્ષનો વ્યવસ્થાપક છે) એ શ્રીમુંડકોપનિષદની શ્રુતિમાં મંશય ચાલ છે કે દુષ્ટોકાદિનો આધાર પરબ્રહ્મ છે? અથવા અન્ય પ્રધાનાદિક છે? એ શકને નિવૃત્ત કરવા બગ-વાન સૂત્રકાર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું દુષ્વાધધિકરણ રચે છે—

૧. દુષ્વાધધિકરણ.

દુષ્વાધાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—દુષ્વાધાયતનં સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનો આધાર [બ્રહ્મ છે] સ્વશબ્દાત્ [એ વાત શ્રુતિમાંના] આત્મશબ્દથી [સિદ્ધ થાય છે].

ટીકાઃ—સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, પ્રધાન, વાયુ કિંવા ઇવ નથી; કેમકે તે શ્રુતિમાં ‘તમેરૈકં જાનથ આત્માનમ્ ॥’ એ વચનમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આત્મશબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મમાં જ મુખ્યપણે સંભવે છે, પ્રધાનાદિમાં સભવતો નથી. ૧.

મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ મુક્તોએ પ્રાપ્ત[જે બ્રહ્મ તે]ના ક-થનથી [સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે].

ટીકાઃ—અધિષ્ઠા, રાગ, રૂપ, બય અને મોહાદિશોધોથી મુક્ત થયેલાઓએ પ્રાપ્ત્યવાયોગ્યબ્રહ્મનું ‘યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડસ્ય હ્રદિ ધ્રિતાઃ । અથ મર્ચ્યોડમૃતો મવસ્યત્ બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥’ (જ્યારે આ પુરુષના હૃદયમાં રહેલી સર્વે કામનાઓ દૂર થાય છે, ત્યારે આ પુરુષ અમૃત થાય છે, ને અદિ જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં કથન દોવાથી સ્વર્ગલોક અને બ્રહ્મલોકઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ જ છે, પણ પ્રધાનાદિ નથી. ૨.

નાનુમાનમતચ્છન્દાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અતચ્છન્દાત્ પ્રધાનપ્રતિપાદકશબ્દના અભાવથી અનુમાન [અચેતન] પ્રધાન ન [સ્વર્ગલોક અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન] નથી.

ટીકાઃ—સાંખ્યસૃતિપરિકલ્પિતઅચેતનપ્રધાનને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દનો આ પ્રકરણમાં અભાવ છે, અને ચેતનબ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર ‘યઃ સર્વજઃ સર્વન્નિત્ ॥’ ઇત્યાદિશબ્દોનો સદ્ભાવ છે, માટે અ-ચેતન પ્રધાન સ્વર્ગલોક અને બ્રહ્મલોકઆદિનું આપતન (અધિષ્ઠાન) નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે. ૩.

પ્રાણમૃચ્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને પ્રાણમૃત્ ઇવ [પણ અધિષ્ઠાન ન નથી].

ટીકા:—યદપિ પ્રાણુને ધારણ કરનાર જીવમાં આત્મત્વ અને ચેતનત્વાદિ ધર્મો છે, તથાપિ ઉપાધિ-પરિચિન્નગાનવાળાજીવમાં સર્વગતવાદિધર્મોનો અભાવ હોવાથી જીવાત્મા સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન નથી, પણ સર્વગ્રાહક જ અધિધાન છે. નની પૂર્વસૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી છે. ૪.

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદવ્યપદેશાત્ [ગાતા તથા જ્ઞેયના] ભેદના કથનથી [જીવ અધિધાન નથી].

ટીકા:—‘તમેવૈકં જાનય આત્માનમ્ ॥’ એ શ્રુતિમાં ગાતા અને જ્ઞેયના ભેદનું કથન છે, ત્યાં પ્રાણુ-જૂત (જીવ) મુમુક્ષુપણાથી ગાતા છે, અને આત્મશબ્દવાચ્ય બ્રહ્મ જ્ઞેય છે. પૂર્વોક્તારીતે ભેદનું કથન હોવાથી જ્ઞેયબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીનું અધિધાન છે, જીવ નહિ. ૫.

પ્રકરણાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રકરણાત્ [બ્રહ્મસંબંધી] પ્રકરણ હોવાથી [બ્રહ્મ જ અધિધાન છે].

ટીકા:—‘કસ્મિન્ન મગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥’ (હે ભગવન! કયા પદાર્થના જાણવાથી આ સર્વ જગત્ જાણેલું થાય છે ?) એ શ્રુતિવડે એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની અપેક્ષા હોવાથી, એક-બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી જ સર્વના વિજ્ઞાનનો સંભવ છે, કેવલ જીવના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. એવીરીતે બ્રહ્મસંબંધીપ્રકરણ હોવાથી બ્રહ્મ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન છે. ૬.

સ્થિત્યદનામ્યાં ચ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સ્થિત્યદનામ્યામ્ [ઔદાસીન્ય] સ્થિતિ [અને કર્મ-ફલના] લોગથી [પણ બ્રહ્મ જ અધિધાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે].

ટીકા:—‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપલ્બજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રત્યનશ્રન્નન્યો-ડમિચાકશીતિ ॥’ (સાથે રહેનારા સમાનસ્વભાવવાળા બે પક્ષિઓ-જીવ અને બ્રહ્મ-એકવૃક્ષનો-શરીરનો-આશ્રય કરીને સ્થિત છે; એ બેમાંનો એક-જીવ-સ્વાદુ કર્મફલભોગ ભોગવે છે, અને અન્ય-બ્રહ્મ-ભક્ષણ નહિ કરતો છતાં સર્વભણીથી પ્રકાશે છે) એ શ્રુતિમાં શરીરમાં બ્રહ્મની ઉદાસીનરૂપતાથી સ્થિતિનું કથન હોવાથી અને જીવને કર્મફલના ભોગનું કથન હોવાથી બ્રહ્મ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન છે, જીવ નથી. ૭.

‘મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (ભૂમા જ નિશ્ચય વિશેષરૂપે જિજ્ઞાસાકરવાયોગ્ય છે) એ શ્રી-છાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાય છે, કે ભૂમા પ્રાણુ છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રવાળું નીચેનું ભૂમાધિકરણ રચે છે:—

૨. ભૂમાધિકરણ.

મૂમા સમ્પ્રસાદાદ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મૂમા [શ્રીછાંદોગ્યશ્રુતિમાં કહેલા] ભૂમા [પરમાત્મા છે] સમ્પ્રસાદાત્ પ્રાણુથી અધિ ઉપરમાં ઉપદેશાત્ ઉપદેશથી.

ટીકા:—‘મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ છલાદિશ્રુતિમાં જે મૂમાશબ્દ છે, તે પરમાત્માનો વાચક છે, પ્રાણુનો વાચક નથી; કેમકે પ્રાણુથી પશ્ચાત્ (બાદ) તેનો ઉપદેશ છે. સંપ્રસાદશબ્દનો વાચ્યાર્થ સુ-પ્રુષ્ટિ છે, અને લક્ષ્યાર્થ સુપ્રુષ્ટિમાં જામત રહેનાર પ્રાણુ છે. ‘તં મા મગ્યાન્ શોકસ્ય પારં તારયત્તા ॥’ (તે મને ભગવાન-આપ-શોકના પાર-અંત-ને પમાડે) એપ્રમાણેનો ઉપક્રમ અને ‘તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન્ સનતકુમારઃ ॥’ (જેના પાપસરકાર નાશ પામ્યા છે, એવા તે નારદને

ભગવાન્ સનત્કુમારે અજ્ઞાનનો પાર દેખાઓ) એવીરીતનો ઉપસંહાર પણ ભૂમાથબ્દનું પરમાત્મપણું દેખાડેછે; અને નિરતિશયવ્યાપકતારૂપ જે ભૂમરૂપતા તે પણ પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, પ્રાણમાં સંભવતી નથી; માટે ભૂમા પરમાત્મા છે, પ્રાણ નહિ. ૮.

ધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને ધર્મોપપત્તે: [અમૃતત્વાદિ] ધર્મોની સંગતિથી [ભૂમા પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—‘યો વૈ ભૂમા તદમૃતમ્ ॥’ (જે ભૂમા છે, તે જ અમૃત છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં સાંભળવામાં આવતા જે અમૃતપણું, દર્શનાદિવ્યવહારાભાવપણું, આનંદપણું, સલપણું, સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિતપણું, સર્વગતપણું અને સર્વોત્તમપણું એ ધર્મો પરમાત્માને વિષે જ સંભવિત હોવાથી ભૂમા પરમાત્મા છે. ૯.

‘કસ્મિન્નુ खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनगु॥’ (હે મુને ! આ આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે ? ત્યારે યાત્રવલ્ક્યમુનિએ કહ્યું કે હે ગાર્ગિ ! જેને બ્રહ્મવેતાઓ અસ્થૂલ અને અનણ કહેછે, તે આ અક્ષર છે, અને તે અક્ષરમાં આકાશ ઓતપ્રોત છે) ઇલાદિશ્રીબૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે ત્યાં અક્ષરશબ્દવડે વર્ણરૂપ ઐક્યારત્ન ગ્રહણ છે ? અથવા પરમાત્માનું ગ્રહણ છે ? એ શંકાને નિરાસ કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું ત્રણસૂત્રવાળું અક્ષરાધિકરણ રચેછે:—

૩. અક્ષરાધિકરણ.

અક્ષરમમ્બરાન્તઘૃતે: ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમ્બરાન્તઘૃતે: આકાશપર્યંતના ધારણથી અક્ષરં [શ્રુતિમાં કહેલું] અક્ષર [બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—પૃથિવીથી માંડીને આકાશપર્યંતના વિકારસમૂહના ધારણથી ‘કસ્મિન્નુ खल्वाकाश ओतश्च प्रो-
તश्चेति ॥’ ઇલાદિશ્રુતિમાં કહેલું અક્ષર પરમાત્મા જ છે, પણ ઐક્યારવળું નથી; કેમકે ઐક્યારમાં પ્રપંચનું ધારકપણું સંભવતું નથી. ‘ઐક્યાર એવં સર્વમ્ ॥’ (ઐક્યાર જ આ સર્વ છે) એ શ્રુતિ તો બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનપણાથી સ્તુતિમાટે છે, ઐક્યારનું પ્રપંચધારકપણું દર્શાવવામાટે નથી, તેમ જ નિત્યપણું (ન ક્ષરતિ) અને વ્યાપિપણું (અશ્રુતે) એવા જે એ અર્થ અક્ષરના થાયછે, તે પણ પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, માટે અક્ષર પરમાત્મા છે. ૧૦.

જે આકાશપર્યંતનું ધારણરૂપકાર્ય કારણને અધીન છે, તે પ્રધાનકારણવાદિસાંખ્યમતમાં પણ આકાશપર્યંતનું ધારણરૂપકાર્ય પ્રધાનરૂપકારણને અધીન સંભવી શકેછે, માટે તે પ્રપંચધારકપણાથી બ્રહ્મની સિદ્ધિ યદ્ય શકતી નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રશાસનાત્ શિક્ષાથી સા તે (આકાશપર્યંતની ધારણક્રિયા) [પરમેશ્વરનું કર્મ છે].

ટીકા:—‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ॥’ (હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની આગારૂપશિક્ષામાં સૂર્યચંદ્ર ધારણ કરાયા છતાં રિપત છે) એ શ્રુતિમાં પરમાત્માની આગારૂપશિક્ષાનું કથન હોવાથી આકાશપર્યંતના પ્રપંચની ધારણક્રિયા ચેતનપરમાત્માનું કર્મ છે, અચેતનપ્રધાનનું કર્મ નથી. ૧૧.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અન્યભાવવ્યાવૃત્તે: અન્યના ભાવથી (બ્રહ્મથી ભિન્ન જડપ્રધાનના ભાવથી) પૃથક્કપણાવડે સ્થાપનથી [અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—અને ‘તદ્વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યદૃષ્ટં દ્રષ્ટુમ્ શ્રોત્રમતં મન્ત્રવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાત્ ॥’ (હે ગાર્ગિ !

તે જ આ અક્ષર અદૃષ્ટ છતાં દ્રષ્ટા, અશ્રુત છતાં શ્રોતા, અમત છતાં મંતા ને અવિજ્ઞાત છતાં વિજ્ઞાતા) એ શ્રુતિમાં દ્રષ્ટાપણાદિનું કથન છે, તેનો અચેતનપ્રધાનમાં અસંભવ છે. આવીરીતે અચેતનભાવથી પૃથક્ષ્ણાવડે અક્ષરનું સ્થાપન હોવાથી અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે, પ્રધાન નથી; અને તે બ્રહ્મ જ સર્વજગતનો આધાર છે. ‘નાન્યદત્તોઽસ્તિ દ્રષ્ટુઃ ॥’ (આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં બેદનો નિષેધ હોવાથી જીવ પણ અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય નથી. ૧૨.

શ્રીમન્મોપનિષદમાં શ્રીપિપ્પલાદ્યશુએ સત્યકામશિષ્યને ઝંકારદ્વારા બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યું છે, ત્યાં સંશય થાય છે કે ઝંકારદ્વારા નિર્જુલુબ્ધ ધ્યાનને યોગ્ય છે? અથવા સચુલુબ્ધ ધ્યાનને યોગ્ય છે? તે શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું એકસૂત્રવાળું ઇક્ષતિકર્માધિકરણ રચે છે:—

૪. ઇક્ષતિકર્માધિકરણ.

ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ [વાક્યશેષમાં] દર્શન(સાક્ષાત્કાર)ને વિષય [જે પરપુરુષ] તેના કથનથી સઃ [ઝંકારદ્વારા જે ધ્યેય] તે [પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—‘સ एतस्मान्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥’ (તે ઉપાસક પુરુષ આ ઉત્કૃષ્ટ દિવ્યશ્વર્ગથી પર પુરિશય-સ્વર્ગશરીરમાં શયન કરનાર-પુરુષને-નિર્જુલુબ્ધને-દેખે છે-અભેદરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે) એ વાક્યશેષમાં સમ્યક્દર્શનનો (સાક્ષાત્કારનો) વિષય જે પરપુરુષ (નિર્જુલુબ્ધ) તેનું કથન હોવાથી નિર્જુલુબ્ધ ઝંકારદ્વારા ધ્યાનને યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩.

‘અથ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् ॥’ (અનંતર જે આ બ્રહ્મપુર-શરીર-માં દહર-અલ્પ-હૃદયકમલરૂપ ગૃહ છે, તેમાં દહરઅંતરાકાશ છે, તેમાં જે અંતર છે, તે આશ્રયસહિત શોધવાયોગ્ય છે, તે જ વિશેષ કરી જાતલ છે) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાય છે કે તેમાં કહેલું દહરાકાશ ભૂતાકાશ છે? અથવા જીવ છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું દહરાધિકરણ રચે છે:—

૫. દહરાધિકરણ.

दहर उत्तरेभ्यः ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉત્તરેભ્યઃ ઉત્તર-વાક્યશેષ-માંના [હેતુઓથી] દહરઃ દહર (દહરાકાશ) [બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिवत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ॥’ (આ આત્મા નિષ્પાપ, અનર, અમર, શોકરહિત, ક્રોધાશન્ય, તૃપારહિત, સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ છે) એ વાક્યશેષમાં નિષ્પાપપણાદિ જે લિંગો ખતાવ્યાં છે, તે પરમાત્મામાં જ સંભવે છે, ભૂતાકાશ તથા જીવમાં સંભવતાં નથી, માટે દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે. ૧૪.

દહરાકાશના પરમાત્મપણામાં અન્યહેતુને કહે છે:—

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગતિશબ્દાભ્યાં ગતિ અને શબ્દથી [દહરાકાશ પરમાત્મા છે] તથા તેમ [શ્રુત્યંતરમાં] હિ પણ દૃષ્ટં બેથું છે, [તે] ચ પણ લિંગં લિંગ (હેતુ) [છે].

ટીકા:—‘इमाः सर्वाः प्रजा सहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ॥’ (આ સર્વજીવો દિનદિનપ્રતિ સુપ્રસિદ્ધાવમાં પોતાના હૃદયમાં રિપત બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી) એ શ્રુતિમાં સર્વ જીવોનું સુપ્રસિદ્ધાવમાં દહરાકાશમાં ગમન સાંભળ્યું છે, તે ગતિરૂપહેતુથી, તથા યોગવ્યુત્પત્તિવડે બ્રહ્મલોકશબ્દનું પરમાત્મવાચકપણું છે, તે શબ્દરૂપ હેતુથી દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે. તેવીરીતે ‘सत्ता सीम्य तदा सम्यन्नो मवति ॥’ (હે પ્રિયદર્શન ચેતકેતા! આ જીવ સુપ્રસિદ્ધાવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે) એ અન્યશ્રુતિમાં પણ સર્વ જીવોની સુપ્રસિદ્ધાવમાં બ્રહ્મમાં રિપતિ બેથી છે, તે પણ દહરાકાશના પરમાત્મપણામાં હેતુ છે. ૧૫.

સર્વજગતના ધારણરૂપહેતુથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે, એમ કહે છે:—

ધૃતેશ્વ મહિમ્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધે ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-ધૃતે: [સર્વજગત્તા] ધારણથી ચ અને અસ્ય આના (ધારણરૂપનિયમના) મહિમ્ન: મહિમાની અસ્મિન્ [અન્યશ્રુતિને વિષે] આમાં (પરમાત્મામાં) ઉપલબ્ધે: પ્રાપ્તિ હોવાથી [દહરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘ય આત્મા સ સૈતુર્વિધૃતિરેવાં લોકાનામસમ્મેદાય ॥’ (જે આત્મા છે, તે આ સમગ્રલોકોના અસંકરભાટે વિધારણ સેતુ છે) એ શ્રુતિમાં દહરાકાશરૂપપરમાત્માને વિષે સર્વજગતતુ ધારણપણ કહ્યું છે, તે હેતુથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે; વળી આ ધારણરૂપનિયમના મહિમાની ‘એવ સર્વેશ્વર એવ મૂતાવિપતિરેવ મૂતપાલ એવ સૈતુર્વિધારણ એવાં લોકાનામસમ્મેદાય ॥’ (આ સર્વેશ્વર, આ ભૂતોનો અધિપતિ, આ ભૂતપાલ અને આ લોકોના અસંકરભાટે આ વિધારણ સેતુ છે) એ અન્યશ્રુતિમાં, પરમાત્માને વિષે પ્રાપ્તિ હોવાથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૬

પ્રસિદ્ધેશ્વ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-ચ અને પ્રસિદ્ધે: [કારણરૂપઆકાશની પરમાત્મામાં] પ્રસિદ્ધિ હોવાથી [દહરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ મૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પવન્તે ॥’ (પ્રસિદ્ધ આ સર્વભૂતો આકાશશબ્દવાચ્યપરમાત્માથી જ ઉત્પન્ન થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિવડે કારણરૂપઆકાશશબ્દની પરમાત્મામાં પ્રસિદ્ધિ હોવાથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે. જીવમાં કદીપણ આકાશનો પ્રયોગ કરેલો જણાતો નથી, અને ભૂતાકાશમાં જે કે આકાશશબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, તેપણ ઉપમાન અને ઉપમેયભાવના અસંભવથી અત્ર તે અહણ કરવાયોગ્ય નથી, તેથી જીવ અને આકાશ દહરાકાશ નથી. ૧૭.

ઇતરપરામર્શાત્ સ ઇતિ ચેન્નાસંભવાત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-ઇતરપરામર્શાત્ અન્યના (જીવના) અહણથી સઃ તે (જીવ) [દહરાકાશ છે] ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તે સંભવે] નહિ અસંભવાત્ અસંભવથી.

ટીકા:—‘અથ ય એવ સમ્પ્રસાદોઽસ્માન્છરીત્ સમુત્થાય પરં ઝ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેન રૂપેણામિનિષ્પદ્યતે ॥’ (ભગવત તથા સ્વપ્નપછી જે આ સંપ્રસાદ-સુષુપ્તિયુક્તજીવ-આ શરીરથી સમુત્થાન કરીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી પોતાના બ્રહ્મરૂપથી તેને પ્રાપ્ત થાયછે) એ વાક્યશેષમાં સંપ્રસાદશબ્દથી ઇતર એટલે જીવનું અહણ હોવાથી તે જીવ દહરાકાશ છે, એવી શંકા કરે તો તે શકા સંભવતી નથી; કેમકે બુદ્ધિઆદિઉપાધિવડે પરિચિન્ન અભિમાનીજીવની આકાશની સાથે ઉપમા સંભવી શકતી નથી, તેમ જ ઉપાધિના ધર્મના અભિમાનવાળામાં નિષ્પાપપણુઆદિ ધર્મો પણ સંભવતા નથી, માટે દહરાકાશ જીવ નહિ પણ પરમાત્મા છે. ૧૮.

પૂર્વોક્તનિર્ણયને દઢ કરવા ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ઉત્તરાધિકરણ ભગવાન મૂત્રધાર રચેછે:—

૬. ઉત્તરાધિકરણ.

ઉત્તરાચેદાવિર્મૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-ઉત્તરાત્ ઉત્તર[વાક્ય]થી [જીવનું કથન હોવાથી દહરાકાશ જીવ છે] ચેત્ [એમ કહો] તો તુ [અમે કહીએછીએ] કે આવિર્મૂતસ્વરૂપ: [તે પ્રસંગમાં] ઉપાધિરહિત શુદ્ધજીવસ્વરૂપ [પ્રતિપાદન કરાયછે, માટે તેનું પરમાત્મપણું હોવાથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—પૂર્વસૂત્રમાં જીવમાં વાક્યશેષમાં કહેલા ધર્મોનો અસંભવ દેખાડીને દહરાકાશના જીવપણાનો નિષેધ કર્યો છે; હવે આ સૂત્રમાં પુનઃ વાક્યશેષરથ શ્રીમત્પાતનાં વાક્યોદ્ધારા મહત્તું ઉત્થાપન કરી તે વાક્યોના તાત્પર્યનિર્ણયપૂર્વક દહરાકાશનું પરમાત્મપણું સ્થાપન કરેછે. ‘ય एवોઽક્ષિણિ પુરુષો દદ્યત એવ આત્મા ॥’

(જે આ ચક્ષુમાં પુરુષ દેખાયછે, આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે શ્રીમન્નપતિએ ઈદ્રપ્રતિ નેત્રમાં જીવનું કથન કરીને પુનઃ ‘ય એપ સ્મિ મહીયમાનશ્ચત્યેપ આત્મા ॥’ (જે આ સ્વપ્નામાં વાસનામયવિપયોવડે પૂર્ણિત થયો છતો વિચરેછે, તે આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે સ્વપ્નાવસ્થાને પામેલા જીવનું કથન કરી ‘તત્ત્વત્રૈતત્ સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યેપ આત્મા ॥’ (ન્યારે તે આ સુષુપ્તિવાળો, સર્વઈદ્રિયોના બા-
હારથી રહિત, અને સારીરીતે નિર્મલ થયો છતો સ્વપ્નેને જાણતો નથી, આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે સુ-
ષુપ્તિને પામેલા જીવનું કથન કર્યું છે, અને અંતે ‘એપ સમ્પ્રસાદોડસ્માચ્છરીરાત્ સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસ-
મ્પય સ્વેન રૂપેણામિનિષ્પચતે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ ॥’ (આ જીવ આ શરીરથી સારીરીતે હિત્યાન કરીને
ઉદ્ઘૃષ્ઠ્યોતિને પામીને પોતાના સ્વપ્નવડે સંપન્ન થાયછે, તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એ વાક્યવડે પણ જીવનું કથન
હોવાથી દહરાકાશ જીવ છે, એમ કહો તો તેના ઉત્તરમાં અને કહીએછીએ કે એ ઉત્તરવાક્યથી પણ દહ-
રાકાશ જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે પ્રથમનાં ત્રણવાક્યોમાં જાણદાદિત્રણઅવસ્થાઓના દ્રષ્ટાનું નિર-
પણ કરી યોગવાક્યમાં તે દ્રષ્ટાનું જ પારમાર્થિકરૂપ દર્શાવ્યું છે. એવીરીતે એ વાક્યોમાં ઉપાધિરહિત-
શુદ્ધજીવસ્વરૂપનું કથન કરેલું છે, અને શુદ્ધજીવસ્વરૂપ તે પરમાત્મા છે, એ વાત ‘તત્ત્વમસિ’ (તે તું છે)
ઈત્યાદિશબ્દવચનોથી સિદ્ધ હોવાથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે, જીવ નથી. ૧૯.

દહરવિધાના વાક્યરોપમાં જે જીવનું વર્ણન છે, તેને પરમાત્માનું વર્ણન માનવાથી સંપ્રસાદશબ્દ નિરર્થક
થાયછે, એમ શંકા થાય તો એ શંકાના સમાધાનમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચેછે:—

અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્યાર્થઃ [જીવનું] ગ્રહણ અન્યાર્થઃ અન્યને (પરમા-
માત્માનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવાને) માટે [છે].

ટીકા:—‘ય એપ સમ્પ્રસાદઃ ॥’ (જે આ સંપ્રસાદ—જીવ) આ દહરવિધાના વાક્યરોપમાં સંપ્રસાદશબ્દ-
વડે જે જીવનું ગ્રહણ છે, તે જીવના સ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાટે નથી, કિંતુ ત્રણ અવસ્થાઓમાં દ્રષ્ટારૂપે રહે-
નારો જે નિરૂપાધિજીવ તે પરમાત્મા છે, અને તે જ નિષ્પાપતાઆદિશુભવિશિષ્ટ અને ઉપાસ્ય છે, એમ
પરમાત્માના સ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાટે છે. ૨૦.

અલ્પશ્રુતેરિતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અલ્પશ્રુતે: [આકાશના] અલ્પપણાની શ્રુતિ હોવાથી [તે અ-
લ્પપણું પરમાત્મામાં સંભવી શકતું નથી, પણ જીવમાં સંભવી શકેછે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો
તત્ તે (તેનું સમાધાન) ઉક્તમ્ [પૂર્વે] કહ્યું છે.

ટીકા:—‘દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં અલ્પહૃદયમાં અલ્પઆકાશનું કથન હોવાથી વ્યા-
પક પરમાત્મા દહરાકાશ નથી, કિંતુ અલ્પ જીવ દહરાકાશ છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરો તો તે તમારો પૂર્વપક્ષ
સંભવતો નથી; કેમકે ‘અર્મકૌકલ્પાત્તદ્વયપદેશાચ નેતિ ચેન્ન નિચાચ્ચત્વાદેવં વ્યોમવક્ષ ॥’ એ સૂત્રમાં
અલ્પહૃદયની અપેક્ષાથી પરમાત્માના અલ્પપણાનું કથન છે, એમ અને તેનો પરિહાર કયો છે. ૨૧.

‘ન તત્ત્વ સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમ્ન વિદ્યુતો માન્તિ વૃત્તોડયમગ્નિઃ તમેન્ન માન્તમનુમાતિ સર્વે
તસ્ય માસા સર્વસિદ્ધિ વિમાતિ ॥’ (તે બ્રહ્મમાં સૂર્ય પ્રકાશ કરતો નથી, ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશ કરતા નથી,
અને આ વીજળી પ્રકાશ કરતી નથી; ન્યાં સૂર્યોદિ પ્રકાશ કરતા નથી, ત્યાં અલ્પતેજાવાળો અગ્નિ કેમ પ્ર-
કાશ કરે? તે બ્રહ્મના પ્રકાશની પછી સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થાયછે, અને તેની દીપ્તિવડે આ સર્વ જગત્
બાસેછે) એ શ્રીમ્હંકોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે જેના પ્રકાશપછી સર્વ પ્રકાશિત થાયછે, તે તેજને
પારણ કરનારો કોણ પદાર્થ છે? અથવા પ્રાપ્તપરમાત્મા છે? એ શંકાના નિવારણમાટે ભગવાન સૂત્રકાર જે-
મનોવાળું નીચેનું અનુકૂળધિકરણ રચેછે:—

૭. અનુકૃત્યધિકરણ.

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અનુકૃતેઃ અનુકૃતિથી (અનુકરણરૂપહેતુથી) ચ અને તસ્ય તેની [દ્વિસિવડે આ સર્વ લાસેછે, એવું કથન હોવાથી તે શ્રુતિમાં પ્રાણપરમાત્માનું ગ્રહણ છે].

ટીકાઃ—એકના પ્રકાશપછી બીજાએ પ્રકાશવું તે અત્ર અનુકરણ કહેવાયછે; ‘તેના પ્રકાશની પછી સર્વજગત્ પ્રકાશિત થાયછે,’ એ અનુકરણરૂપહેતુથી, અને ‘તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥’ એ શ્રુતિમાં તેનું સર્વપ્રકાશકપણું કહ્યું છે, તેથી, ‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ॥’ ઇલાદિપૂર્વોક્તશ્રુતિમાં સલસંકલ્પપ્રાણપરમાત્માનું કથન છે, અન્યનું નથી. ૨૨.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અપિ [સ્મૃતિમાં] પણ સ્મર્યતે [એપ્રમાણે] કહેવાયછે.

ટીકાઃ—વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા૩પરશ્રુતિમાં પણ નીચેના શ્લોકવડે પ્રાણપરમાત્માને અન્યવડે અપ્રકાશ્ય અને સર્વને પ્રકાશ કરનાર કહ્યા છે:—

“ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન જ્ઞાશક્નો ન પાવકઃ ।

યદત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥”

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! તે મારા સ્વરૂપને સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશતો નથી, અને અગ્નિ પણ પ્રકાશતો નથી, જેને પાત્રીને ઉપાસકો પુનઃ આ સંસારમાં આવતા નથી, તે મારું ઉત્કૃષ્ટ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ છે. પૂર્વોક્તહેતુથી પાછળ કહેલો ‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ॥’ ઇલાદિઅનુમાનમેત્ર બ્રહ્મામાં સમાન્વિત છે. ૨૩.

‘અક્ષુષ્માત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ । ईशानो भूतमव्यस्य स एवाद्य स च श्व एतद्वै तत् ॥’ (હે નચિકેતઃ! ધૂમરહિતઅગ્નિના જ્યોતિસમાન, અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળાહૃદયમાં અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ છે, તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો નિયંતા છે, તે જ હમણાં છે, તે જ કાલ છે, જેને તું પૂછેછે તે આ પુરુષ છે) એ શ્રીકૃષ્ણહીઉપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે તે અંશુષ્માત્ર પુરુષ જીવાત્મા છે? કેવા પરમાત્મા છે? એ સંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસુત્રોવાળું નીચેનું પ્રમાણધિકરણ રચેછે.—

૮. પ્રમાણધિકરણ.

શબ્દાદેવ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શબ્દાત્ [ઈશાન]શબ્દથી એ જ પ્રમિતઃ [અંશુષ્માત્ર]—પરિભાણવાળો [પુરુષ પરમાત્મા છે, જીવ નથી].

ટીકાઃ—‘ईशानो भूतमव्यस्य ॥’ આ શ્રુતિમાંના ईशान (નિયંતા)શબ્દથી નિશ્ચય થાયછે કે અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ પરમાત્મા છે, જીવ નથી. નિરંકુશનિયંતાપણું પરમાત્મામાં સંભવેછે, જીવમાં સંભવતું નથી, અને નચિકેતાએ પ્રશ્ન પણ પરમાત્મભેદથી પૂછ્યો છે, તે તેના ઉત્તરમાં યજ્ઞે પણ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ પરમાત્મા છે. ૨૪.

આપકપરમાત્માને અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળા કહેવા એ અસંગત છે, એની શકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

હૃદયપેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—મનુષ્યાધિકારત્વાત્ મનુષ્યને [શાસ્ત્રનો] અધિકાર હોવાથી તુ અને હૃદિ હૃદયમાં અપેક્ષયા [પરમાત્માની સ્થિતિની] અપેક્ષાથી [પરમાત્માનું અંશુષ્માત્રપણું કહ્યું છે].

ટીકા:—ગતિના અને પ્રલાર્થ મનુષ્યને શાસ્ત્રનો અધિકાર છે, પ્રત્યેકમનુષ્યની ઉચ્ચ પોતાપોતાના સાધનશુદ્ધિ ને હૃદયમનુ પરિમાણ પોતાપોતાના અગુહપર્વસમાન છે, અને મનુષ્યના હૃદયમા પરમાત્માની નિયતિ હોવાથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાથી પરમાત્માને અગુહમાત્રપરિમાણવાળા કહ્યા છે મદ્યુદ્ધિવાળા વ્યાપક-પરમાત્માની ઉપાસના કરવા અસમર્થ છે, અને હૃદયમા અગુહમાત્રપરિમાણવાળાની ઉપાસના તેઓ કરી શકે છે, એ હેતુથી પણ તેમનું અગુહમાત્રપણ કહ્યું છે પૂર્વોક્તહેતુઓથી સિદ્ધ થાય છે કે પાછળ વહેલું કં-દનાકમ ત્રેયપ્રસંગ્વલ્લભા સમન્વિત છે ૨૫

મનુષ્યના અધિકારપણના ક્યનથી દેવોને અધિકાર નથી, એની તકા થાય તો તે દૂર દરવામાટે ભગ-વાન મુન્દાર આમસૂત્રોવાળુ નીચેનું દેવતાધિકરણ રચે છે —

૯. દેવતાધિકરણ.

તદુપર્યપિ વાદરાયણઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—સમ્ભવાત્ [સામર્થ્યનો તથા મોક્ષની ઇચ્છાનો] સભવ હો-વાથી તદુપરિ તેઓની ઉપરમાં [સ્થિત દેવોને] અપિ પણ [વિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ] વાદરા-યણઃ શ્રીઆદ્યગણ [માને છે]

ટીકા:—કર્મમા ભલે મનુષ્યોને ન અધિકાર હો, પણ અલ્લસાનમા તેવો નિયમ નથી સામર્થ્યનો અને મોક્ષની ઇચ્છાનો દેવોમા સભવ હોવાથી મનુષ્યોની ઉપર સ્વર્ગમા સ્થિત દેવોને પણ અલ્લસાનરૂપશાસ્ત્રમાં અધિકાર છે, એમ શ્રીઆદ્યગણઆચાર્ય માને છે, અને તેમના હૃદય અને અગુહની અપેક્ષાથી પરમાત્મા અગુહમાત્ર છે, તેથી અગુહમાત્રની શ્રુતિનો દેવાદિમા અવિરોધ છે, એમ કહે છે ૨૬.

શરીરવાળા દેવના અગ્રીમરમા આવકને કહી તેનું નિરાદરણ કરે છે —

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચૈન્નાનેકપ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—કર્મણિ [દેવને શરીરવાળા માનવાથી] કર્મમા વિરોધઃ વિરોધ [આવશે] इति એમ ચેત્ [કહે]] તો ન [તે વિરોધ આવતો] નથી અનેકપ્રતિપત્તેઃ અનેક [શ-રીરની] પ્રાપ્તિના દર્શનાત્ દર્શનથી.

ટીકા:—જો દુષ્ટાદિકદેવોના શરીરનો સ્વીકાર કરીને તેમને શાસ્ત્રનો અધિકાર કહેવો તો શરીરધારી દુષ્ટાદિકદેવોને એમમયમા દરમા આવતા અનેકયજ્ઞમા ગમનનો અસભવ હોવાથી યજ્ઞકર્મમા વિરોધ આવશે, એમ કહો તો અને વ્હીએછીએ જેમ એક સિદ્ધયોગી પોતાના યોગ્યનથી અનેક શરીર ધારણ કરે છે, તેમ એ-દેવને પણ પોતાના સામર્થ્યથી અનેકશરીરની પ્રાપ્તિનું શ્રુતિસ્મૃતિમા દર્શન હોવાથી યજ્ઞાદિકર્મમા વિરોધ આવતો નથી ૨૭

દેવને શરીરવાળા માનવામા શબ્દવિરોધ પણ નથી, એમ દર્શાવે છે —

શબ્દ इति ચૈન્નાતઃ પ્રમવાત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શબ્દે શબ્દમા [વિરોધ આવશે] इति એમ ચેત્ [કહે]] તો [કહીએછીએ કે] અતઃ આથી (વૈદિકશબ્દથી) પ્રમવાત્ [દેવાદિની] ઉત્પત્તિ હોવાથી, ન [તે શકા મલવતી] નથી, પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી [શબ્દથી દેવાદિની ઉત્પત્તિ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે]

ટીકા:—જો કે દેવતાઓ અનેકશરીરને ધારણ કરી શકવાની સામર્થ્યવાળી હોવાથી કર્મમા વિરોધ આવતો નથી, તેપણુ ઔત્પત્તિકમુત્રમા (પૂર્વમીમાસાદર્શનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના પાચમામુત્રમા) શબ્દ અને અર્થને અનાદિ માનીને તેમના સમર્થને પણ ત્રિત્રિમિનિએ અનાદિ માન્યો છે, અને વેદને અન્ય પ્રમ પ્રમાણની અપેક્ષા ન હોવાથી વૈદિકશબ્દમા પ્રામાણ્ય સ્થાપન કર્યું છે, અને તમે જો હવે વત્સમરણ-વાળા અનિત્યદેવાનિશરીરની નાથે નિલસદ્ધનો મગધ કદેવો તો તે સગવ અનિલ હોવાથી ત્રિમિનિના

ને તમારા શબ્દમાં વિરોધ આવશે; એવી શંકા કરે તો તે શકા વેદિકશબ્દથી દેવાદિજગત્ની ઉત્પત્તિને અમારે અંગીકાર હોવાથી સબળતી નથી. અન્ય કોષપણ પ્રમાણની અપેક્ષા ન કરવાથી શ્રુતિ પ્રલય કહેવાય છે, અને શ્રુતિરૂપ અન્યપ્રમાણની અપેક્ષા કરવાથી સ્મૃતિ અનુમાન કહેવાય છે. નીચેની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વેદિકશબ્દથી સર્વજગત્ની ઉત્પત્તિ કહે છે.—

“एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरःपवित्र-
मिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રજાપતિ ‘એતે’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક દેવતાને, ‘અસુગ્રમ્’ । એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક મનુષ્યોને, ‘ઇન્દવ’ એ શબ્દના, સ્મરણપૂર્વક પિતૃઓને, ‘તિર:પવિત્રમ્’ । એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક ગ્રહોને, ‘આશવ:’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક સ્તોત્રને, ‘વિશ્વાની’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક શસ્ત્રને, અને ‘અભિસૌભા’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક અન્યપ્રજાઓને સૃજતા હવા.

“નામરૂપે ચ ભૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।

વેદશબ્દેભ્ય एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः ॥”

ભાવાર્થ:—તે મહેશ્વર આદિમાં વેદિકશબ્દોથી જ ભૂતાનાં નામરૂપોને અને કર્મોના પ્રવર્તનને નિર્માણ કરતા હવા.

ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરેલા વર્ણોવડે વ્યુત્પન્નમાણસને જાતિના બોધદ્વારા વ્યક્તિનો બોધ થાય છે, અને વર્ણોત્તું સામાન્ય (જાતિ) સ્થાયી છે, તેથી નિત્યશબ્દથી દેવાદિવ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ અવિરુદ્ધ છે. ૨૮.

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અતઃ એવ આથી જ (દેવાદિની વેદશબ્દથી ઉત્પત્તિ હોવાથી જ) નિત્યત્વમ્ [વેદશબ્દનું] નિત્યપણું [છે].

ટીકા:—દેવાદિસર્વજગત્ની વેદશબ્દથી ઉત્પત્તિ હોવાથી જ વેદશબ્દનું નિત્યપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીવેદ્યાસ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહે છે.—

“युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રલયકાળમાં ઇતિહાસોસહિત અંતર્ધાન થયેલા વેદોને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં બ્રહ્માની આજ્ઞાને પામેલા મહર્ષિઓ તપવડે સંપાદન કરતા હવા. ૨૯.

મહાપ્રલયમાં સર્વજગત્ પોતાના નામરૂપોના લાગ કરીને લીન થાય છે, અને મહાસૃષ્ટિમાં નવીન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શબ્દ અને અર્થોનો સંબંધ અનિત્ય દરેકે, ને આમ થવાથી શબ્દપ્રામાણ્યમાં વિરોધ છે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ૩૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ અને સ્મૃતે: સ્મૃતિથી આવૃત્તૌ આવૃત્તિ-માં (વારંવારના મહાપ્રલય અને મહાસૃષ્ટિમાં) અપિ પણ સમાનનામરૂપત્વાત્ સમાનનામરૂપપણાથી અવિરોધ: [શબ્દપ્રામાણ્યમાં] અવિરોધ ચ જ [છે].

ટીકા:—‘સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવચ્ચ પૃથિવીજ્વાન્તરિક્ષમયો સ્વઃ ॥’ (પરમેશ્વર, પૂર્વકલ્પમાં જેવાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, દિવ, પૃથિવી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ હતાં, તેવાં આ કલ્પમાં પણ સજાતા હવા) ઇલાદિશ્રુતિથી અને ‘ઋષીણા નામધેયાનિ યાથ વેદેષુ દૃષ્યઃ । શર્ણવંતે પ્રસૂતાનાં તાન્યેવૈમ્યો દદાત્સજઃ ॥’ (પરમેશ્વર પ્રલયના અંતમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓનાં નામો અને વેદોમાં જ્ઞાન જેવા પૂર્વકલ્પમાં હતાં, તેવાં જ નામ અને જ્ઞાન તેમને આપે છે) ઇલાદિસ્મૃતિથી વારંવારના મહાપ્રલય અને મહાસૃષ્ટિને વિશે પણ જગત્ સમાનનામરૂપવાળું હોવાથી શબ્દપ્રામાણ્યમાં અવિરોધ જ છે. ૩૦.

પૂર્વપક્ષઃ—મધ્વાદિપ્વસમ્ભવાદનધિકારં જૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—મધ્વાદિષુ મધુઆદિ [વિદ્યા] માં અસમ્ભવાત્ [દેવાદિને અધિકારનો] અસંભવ હોવાથી અનધિકારં [બ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિના] અધિકારાભાવને જૈમિનિઃ જૈમિનિ [આચાર્ય માનેછે].

ટીકાઃ—‘અસૌ વા આદિસો દેવમધુ ॥’ (આ આદિસ દેવોને આનંદનો હેતુ હોવાથી મધના જેવો છે) આ મધુવિદ્યાનું વાક્ય છે. એમાં મનુષ્યલોક આદિત્વનું મધુરપથી ધ્યાન કરેછે; અહિં મનુષ્ય ધ્યાતા છે, અને આદિત્ય ધ્યેય છે; હવે જો દેવોને વિદ્યાધિકાર હોય તો આ વિદ્યામાં આદિત્યદેવ કોનું ધ્યાન કરે? પોતે જ ધ્યાતા ને પોતે જ ધ્યેય એમ બનવું અસંભવિત છે. ‘આકાશરૂપબ્રહ્મનો અગ્નિ એક પાદ છે’ ઇત્યાદિદેવરૂપઉપાસનાઓમાં પણ તે તે દેવોને ઉપાસનાઓનો અસંભવ છે. વળી ‘આ દક્ષિણકર્ણ ગૌતમ છે’ ઇત્યાદિઅગ્નિસંબંધી ઉપાસનાઓમાં અગ્નિએને અધિકારનો સંભવ નથી. આવી રીતે મધુઆદિવિદ્યાઓમાં દેવાદિને અધિકારનો અસંભવ હોવાથી, બ્રહ્મવિદ્યા પણ વિદ્યા છે, માટે તેમાં પણ દેવાદિને અધિકાર નથી, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૩૧.

દેવાદિના અધિકારાભાવમાં તે (જૈમિનિઆચાર્ય) અન્યહેતુને કહેછે:—

જ્યોતિષિ ભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને જ્યોતિષિ જ્યોતિષિમાં (જ્યોતિઃપિંડમાં) ભવાત્ [પ્રયોગના] અસ્તિત્વથી [શરીરવિનાના દેવાદિને અધિકારનો અભાવ છે].

ટીકાઃ—‘આદિસઃ પુરસ્તાદુદેતા પશ્વાદસ્તમેતા ॥’ (આદિસ પૂર્વદિશમાં ઉદય થાયછે, અને પશ્ચિમદિશામાં અસ્ત થાયછે) આ ઉદ્યારસ્તને કહેનારા મધુવિદ્યાના વાક્યરૂપવડે આદિત્યશબ્દ જ્યોતિર્મંડલમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે અન્યત્ર પણ આદિસ (સૂર્ય) અને ચંદ્રાદિશબ્દોનો જ્યોતિર્મંડલમાં પ્રયોગ હોવાથી આદિત્યાદિદેવ શરીરધારી નથી, અને શરીરધારી ન હોવાથી તેમને વિદ્યામાં અધિકારનો અભાવ છે. ૩૨.

એસંબંધમાં સ્વમત કહેછે:—

સિદ્ધાંતઃ— ભાવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તુ પૂર્વોક્તપૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી ભાવં [બ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિના અધિકારના] ભાવને વાદરાયણઃ વાદરાયણ [આચાર્ય માનેછે] અસ્તિ [અને દેવ શરીરધારી] છે [એ વાત] હિ [શાસ્ત્રમાં] પ્રસિદ્ધ [છે].

ટીકાઃ—તુશબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિમાટે છે. દેવાદિની સાથે મિશ્ર મધ્વાદિવિદ્યામાં જો કે દેવાદિનો અધિકાર નથી, તોપણ શુદ્ધબ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિને અધિકારનો સદ્ભાવ છે, એમ શ્રીવાદરાયણઆચાર્ય માનેછે. ‘તયો યો દેવાનાં પ્રત્યબુદ્યત સ એવ તદમત્ ॥’ (દેવોમાં જે જે દેવ બ્રહ્મને જાણ્યું તે તે દેવ બ્રહ્મરૂપ થયા) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ દેવતાને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ સ્પષ્ટવેછે. જેમ ગોલકોથી ઇંદ્રિયો ભિન્ન છે, તેમ જ્યોતિર્મંડલોથી તે તે મંડલના અભિમાની દેવ ભિન્ન છે, અને તેમને ઇચ્છાનુસાર શરીર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે. ‘મેઘાતિથિં હ કાળવાયનમિન્દ્રો મેવો મૂત્વા જહાર ॥’ (ઇંદ્ર મેઘ યદને કાળવાયનમેઘાતિથિનું હરણ કર્યું) એ શ્રુતિ તથા ‘આદિત્યઃ પુરુષો મૂત્વા કુન્તીમુપજગામ હ ॥’ (પ્રસિદ્ધ આદિત્ય પુરુષ યદને કુંતીની સમીપ આવતા હવા) એ સ્મૃતિ દેવોને યથેષ્ટ શરીર ધારણ કરવાના સામર્થ્યના સદ્ભાવમાં પ્રમાણરૂપ છે; વળી પુરાણમાં દેવોને શરીરધારી કહ્યા છે, તથા લોકોમાં પણ તેઓ શરીરધારી છે, એમ મનાયછે. એવીરીતે દેવાદિને શરીરનો સદ્ભાવ હોવાથી તથા સામર્થ્ય અને અર્થિપણાના સંભવથી દેવાદિને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, એ વાત સિદ્ધ થાયછે. ૩૩.

જેમ દેવતા અને દિગ્ગતિમતુષ્યોને વેદપૂર્વક વિધાનો અધિકાર છે, તેમ 'અહ હારેલા શુદ્ધ તત્ત્વે સહ ગોમિરસ્તુ ॥' (હે શુદ્ધ ! ગાયોસહિત હાર અને રથ તને જ હો) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં શુદ્ધ-શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી શુદ્ધોને પણ વેદપૂર્વક વિધામાં અધિકાર હશે, એવી શંકા થાય તો તે દૂર કરવા નીચેના અપશુદ્ધાધિકરણનો આરભ છે:—

૧૦. અપશુદ્ધાધિકરણ.

શુગસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—હિ જેથી અસ્ય આને (જનશ્રુતિરાજને) તદનાદરશ્રવણાત્ તે[હંસો]ના અનાદર[વચન]ના શ્રવણથી શુક શોક [થયો] તદાદ્રવણાત્ [તેથી] તે[શોક]વડે [રૈકવપ્રતિ તેના] આગમનથી સૂચ્યતે [શુદ્ધશબ્દવડે જનશ્રુતિને] સૂચવાયછે.

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં સંવર્ગવિધાનો પ્રસંગ છે. તેમાં જે શુદ્ધશબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, તે જન-તિપરત્વે નથી, એમ આ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કર્યો છે. જનશ્રુતિનામનો કાંઈ રાજ પોતાના પ્રાસાદની અગા-થીમાં ઉજ્જ્વલાની રાત્રિએ સૂતો હતો. તે દાલમાં તે રાજના અન્નદાનાદિકથી પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ હ-સનાં રૂપો ધારણ કરીને હારબંધ થઈને તે રાજની ઉપર થઈને આકાશમાર્ગમા ઊડતા હતા. તે હંસોમાંના પાછળના હંસે આગળના હંસને કહ્યું કે 'હે બ્રહ્મા! જનશ્રુતિરાજનું તેજ સ્વર્ગપર્યંત સ્થિત થઈ રહ્યું છે, તે તને દગ્ધ કરશે.' સારે આગળ ચાલનાર હંસે કહ્યું કે 'આ વિદ્યાહીનરાજનું તેજ કાંઈ નથી, ગાડી-સહિત રહેનાર બ્રહ્મણી રૈકવઋષિનું તેજ બહુ છે.' અમારા વચનથી રાજ રૈકવઋષિસમીપ જઈને વિદ્યા સંપાદન કરશે, આ હંસોના બોલવાનો અભિપ્રાય હતો. આ જનશ્રુતિરાજને હંસોનાં પૂર્વોક્તઅનાદરવચનના શ્રવણથી શોક ઉત્પન્ન થયો, તેથી છસો ગાયો, એક હાર તથા એક રથ લઈને તે રૈકવઋષિસમીપ ગયો; અને ગાયો, હાર અને રથ તેમને નિવેદન કરીને રાજને કહ્યું કે 'હે શુરો! મને વિધાનો ઉપદેશ કરો.' સારે કન્યાર્થારૈકવે કહ્યું કે 'હે શુદ્ધ ! ગાયોસહિત હાર અને રથ તને જ હો, મને' પત્નીહીનને એ કાંઈ કામનાં નથી.' હંસોનાં વચનો સાંભળીને આ રાજને શોક ઉત્પન્ન થયો છે, ને તે શોકથી તેનું આરાસમીપ આગમન થયું છે,' એમ રૈકવઋષિએ પોતાના જ્ઞાનબલથી જાણી જનશ્રુતિને 'હે શુદ્ધ ! (શોક પામેલા !), એવીરીતે સંબોધન કરીને પોતાનું સંવર્ગપણું સૂચવ્યું છે. જનશ્રુતિ જાતિશુદ્ધ હતો, માટે તેને શુદ્ધ કહ્યો છે, એમ નથી. શુદ્ધને ઉપનયનના અભાવથી ઉપનિષદના અધ્યયનનો અભાવ છે, ને ઉપનિષદના અધ્યયનના અભાવથી તેમાં પ્રતિષ્ઠાન કરેલી વિદ્યા તે શબ્દોમાં સંપાદન કરવાનો તેમને અનધિકાર છે. ૩૪.

ક્ષત્રિયત્વગતેષ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રરથેન લિજ્ઞાત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને ઉત્તરત્ર ઉત્તરમાં (સંવર્ગવિધાના વાક્યશેષમાં) ચૈત્રરથેન ચૈત્રરથની [સાથે કથનરૂપ] લિજ્ઞાત્ હેતુથી ક્ષત્રિયત્વગતે: [જનશ્રુતિના] ક્ષત્રિયપણુના નિશ્ચયથી [જાતિશુદ્ધને વિદ્યાધિકાર નથી].

ટીકા:—સંવર્ગવિધાના વાક્યશેષમાં ચિત્રરથરાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અભિપ્રતારીનામના ક્ષત્રિયરા-જનું કથન છે. તે ક્ષત્રિયરાજની સાથે સમાનવિધામાં જનશ્રુતિરાજનું કથન છે, એ હેતુથી જનશ્રુતિરા-જના ક્ષત્રિયપણુનો નિશ્ચય થાયછે. જનશ્રુતિનું ઐશ્વર્ય પણ તેના ક્ષત્રિયપણુની સાક્ષી પૂરેછે. એવીરીતે જનશ્રુતિ જાતિશુદ્ધ નહિ હોવાથી જાતિશુદ્ધને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૫.

સંસ્કારપરામર્શાત્ તદભાવાભિલાપાચ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંસ્કારપરામર્શાત્ [ઉપનયનાદિ]સંસ્કારના કથનથી જ અને તદભાવાભિલાપાત્ [શુદ્ધને] તેના અભાવના કથનથી [જાતિશુદ્ધને વિધાનો અધિકાર નથી].

ટીકા:— 'તં હોપનિચ્ચે ॥' (તે શિષ્યને આચાર્યે ઉપનયનમસ્કાર કર્યો) ઇસાદિશ્રુતિરૂપશાસ્ત્રવચ

નમાં વિદ્યાગ્રહણું અંગ જે ઉપનયનાદિસંસ્કાર છે, તેનું કથન હોવાથી અને ‘ન શૂદ્રે પાતકં કિચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ॥’ (શૂદ્રને અભક્ષ્યભક્ષણમાં કાંઈ પાપ નથી, અને તે સંસ્કારને ગોચ્ય નથી) ઇત્યાદિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવાક્યમાં શૂદ્રને ઉપનયનાદિસંસ્કારના અભાવનું કથન હોવાથી જાતિશૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૬,

તદભાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને તદભાવનિર્ધારણે તેના (શૂદ્રના) અભાવના નિશ્ચયમાં પ્રવૃત્તેઃ [ગૌતમની ઉપનયનની] પ્રવૃત્તિથી [શૂદ્રને વિદ્યાધિકાર નથી].

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં થયેલુ થાયછે કે જેનો પિતા મરણ પામ્યો હતો એવા સસકામે પોતાની માતા જળાલાને પૂછ્યું કે ‘મારુ ગોત્ર કયું છે?’ ત્યારે જળાલાએ કહ્યું કે ‘હું તારા પિતાની સેવામાં બહુવ્યગ્રથિત હતી, તેથી તારા પિતાનું ગોત્ર જાણતી નથી, માત્ર એટલું જાણું છું કે મારું નામ જળાલા છે, અને તારું નામ સસકામ છે.’ પછી સસકામ ગૌતમઋષિની સમીપ ગયો, ત્યારે ગૌતમઋષિએ તેને પૂછ્યું કે ‘તારું કયું ગોત્ર છે?’ ત્યારે સસકામે કહ્યું કે ‘હું મારું ગોત્ર જાણતો નથી, અને મારી મા પણ જાણતી નથી, પરંતુ મારી માએ કહ્યું છે કે તું ઉપનયનસંસ્કારમાં આચાર્યસમીપ જઈને કહે કે મારું નામ સસકામ છે, અને હું જળાલાનો પુત્ર છું.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું કે ‘હે સૌમ્ય! તારા સત્યવચનવડે નિશ્ચય થાયછે કે તું શૂદ્ર નથી. તું સમિધુ લઈ આવ, તને ઉપનયન કરીશ.’ ગૌતમની આ પ્રવૃત્તિથી જાણાયછે કે શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૭.

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેધાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેધાત્ [શૂદ્રને] વેદશ્રવણ, વેદાધ્યયન અને વેદાર્થના નિપેધથી [શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી]. ૩૮.

ટીકા:—‘અથાસ્ય વેદમુપશ્વત્ત્વપ્રજતુમ્યાં શ્રોત્રપ્રતિરૂપમ્ ॥’ (જ્યારે બ્રાહ્મણ વેદનો પાઠ કરે ત્યારે શૂદ્ર પ્રમાદથી વેદને સાંભળે તો સીસાને અને લાખને તપાવીને તેવડે પોતાના કાનપૂરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે) તથા ‘ન શૂદ્રાય મર્તિ દદ્યાત્ ॥’ (શૂદ્રને વેદનું જ્ઞાન આપવું નહિ) ઇત્યાદિસ્મૃતિઓથી શૂદ્રને વેદશ્રવણનો, વેદાધ્યયનનો અને વેદાર્થના અનુજ્ઞાનનો નિપેધ હોવાથી શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી, પણ ‘શ્રાવયેચ્છતુરો વર્ણાન્ ॥’ (ત્યારે વર્ણોને સંભળાવે) એ સ્મૃતિથી ઇતિહાસ, પુરાણ તથા દેશભાષામાં રચાયેલા તત્ત્વવિદ્યાના અંથોદારા જિજ્ઞાસુશૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાનો અધિકાર છે. ૩૮.

‘યદિદં કિન્ન જગત્ સર્વે પ્રાણ એજતિ નિઃસ્રુતમ્ ॥’ (જે કાંઈ આ સર્વ જગત્ છે, તે પ્રાણથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રાણ પ્રેરક હોવાથી ચેદા કરેછે) એ શ્રીકૃષ્ણની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે જેનાવડે આ સર્વ જગત્ ચેદા કરેછે, તે પ્રાણ છે? અથવા ચિદાત્મા છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર એકસૂત્રવાળું નીચેનું કંપનાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. કંપનાધિકરણ.

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કમ્પનાત્ [સર્વજગત્ની] ચેદાથી [પ્રાણશબ્દવડે ત્યાં ચિદાત્માનું કથન છે].

ટીકા:—‘મીપાડસ્માદ્વાતઃ પવતે | મીપોદેતિ સૂર્યઃ | મીપાડસ્માદગ્નિધેન્દ્રશ્ચ | મૃત્યુર્ધાવતિ પચ્ચમઃ ॥’ (આ ચિદાત્માના ભયથી વાયુ પવિત્ર કરેછે, ભયવડે સૂર્ય ઉદય થાયછે, આના ભયથી અગ્નિ દાદં કરેછે, અને ઈંદ્ર વૃદ્ધિ કરેછે, તથા પાંચમો મૃત્યુ દોરેછે) આ શ્રુતિથી જાણાયછે કે સર્વજગત્ની ચેદાના હેતુ ચિદાત્મા છે. તે ચેદારૂપ હેતુથી સિદ્ધ થાયછે કે કૃષ્ણની પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં જે પ્રાણશબ્દ છે તે પ્રાણવાયુને માટે નથી, પણ ચિદાત્માને માટે છે; વળી ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ ॥’ (પ્રાણના પ્રાણ) એ શ્રુતિમાં પણ પ્રાણના પ્રાણરૂપે ચિદાત્માનું કથન

હોવાથી ત્યાં પ્રાણશબ્દવડે ચિદાત્મા જ કહેલા છે, ‘એમ સિદ્ધ થાયછે. ‘કમ્પનાત્’ એ શબ્દનો ‘બયના હેતુપણાથી’ એવો અર્થ કરીએ તો આ સૂત્રનો અર્થ નીચેપ્રમાણે થાય.—

વાયુસંહિત સર્વજગતને ચિદાત્માથી બંધની હેતુતાનું શ્રુતિમાં કથન છે, માટે તે બંધના હેતુપણાથી સર્વજગતની એટાનું કારણ ચિદાત્મા છે, પણ પ્રાણવાયુ નથી. ૩૯.

‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते ॥’ (આ જીવ સુષુપ્તિમાં આ શરીરના અભિમાનને લઇને પરમજ્યોતિને પામી પોતાના રૂપવડે સ્થિત થાયછે) એ શ્રી-છાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે ત્યાં જ્યોતિઃશબ્દથી તમોનાશકસૂર્યના તેજનું, અહણુ છે? અથવા પરબ્રહ્મનું અહણુ છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર એકસૂત્રવાળું નીચેનું જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ રચેછે:—

૧૨. જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ.

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ દર્શનથી જ્યોતિઃ જ્યોતિઃ [શબ્દ પરબ્રહ્મને માટે છે].

ટીકા:—‘ય આત્માડપહતપાપ્મા ॥’ (જે આત્મા છે તે સર્વપાપથી રહિત છે) આ શ્રુતિવાક્યમાં સર્વપાપરહિતપણાનું દર્શન હોવાથી જ્યોતિઃશબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણુ છે, સૂર્યના તેજનું અહણુ નથી.

તે કે જ્યોતિશ્વરણાભિધાનાત્ ॥’ એ સૂત્રમાં જ્યોતિઃશબ્દનો વિચાર કર્યો છે, તોપણ ત્યાં જ્યોતિઃ-શબ્દ પોતાના અર્થનો ભાગ કરીને બ્રહ્મમાં વર્તેછે, અને આદિ અર્થના ભાગમાં કાંઈ કારણ દેખાતું નથી, આવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય હોવાથી તેના અભિપ્રાયનુસાર ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપેલું છે. ૪૦.

‘आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता’ (પ્રસિદ્ધ આકાશ નામરૂપનું નિર્વાહક છે) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે ત્યાં આકાશશબ્દથી જૂતાકાશનું અહણુ છે? અથવા પરબ્રહ્મનું અહણુ છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું એકસૂત્રવાળું અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાધિકરણ રચેછે:—

૧૩. અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાધિકરણ.

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ૪૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાત્ અર્થાંતરપણાદિના કથનથી આ-કાશઃ આકાશ [પરબ્રહ્મ છે].

ટીકા:—‘તે યદન્તરા તત્ બ્રહ્મ ॥’ (તે નામરૂપ જેનાથી ભિન્ન, તે બ્રહ્મ) એ શ્રુતિમાં નામરૂપથી ભિન્ન આકાશનું કથન કર્યું છે, અને તે બ્રહ્મ છે, એમ દર્શાવેલું છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે ત્યાં આકાશ-શબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણુ છે. પૂર્વે ‘આકાશસ્તદ્વિજ્ઞાત્ ॥’ એ સૂત્ર કહ્યું છે, તેનો આદિ વિસ્તારમાત્ર કહ્યો છે, તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી. ૪૧.

‘कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्ययन्तज्योतिः पुरुषः ॥’ (જનક-અહણુદિથી જ્ઞાનાત્મામાં આત્મા કોણુ? યાગવલ્ક્ય-જે આ વિજ્ઞાનમય, પ્રાણજુદિથી ભિન્ન, અંતર, જ્યોતીરૂપ અને પૂર્ણ તે આત્મા) એ શ્રીમ્બૃહદારણ્યકોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે તે શ્રુતિમાં વિજ્ઞાનમયાદિશબ્દવડે સંસારિજ્ઞાતાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે? અથવા અસંસારિપ્રાણાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રવાળું નીચેનું સુષુપ્ત્યુત્કાંત્યધિકરણ રચેછે:—

૧૪. સુષુપ્ત્યુત્કાંત્યધિકરણ.

सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन ॥ ૪૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સુષુપ્ત્યુત્કાન્ત્યોઃ સુષુપ્તિ અને મરણમાં ભેદને લેઈવડે [કથનથી ત્યાં અસંસારિપ્રાણાત્માનું નિરૂપણ છે].

ટીકા:—‘અય પુરુષ પ્રાજ્ઞેનાડડત્મના સમ્પરિવ્યક્તો ન વાહ્ય કિચ્છન વેદ નાડડન્તરમ્ ॥’ (આ જીવ પ્રાજ્ઞાત્માની સાથે એકપણને પામ્યો છતો બહારનું કાંઈ જાણતો નથી, તથા અંતરનું કાંઈ જાણતો નથી) એ શ્રુતિમાં મુખ્યત્રિકાવમા જીવનું અને પ્રાજ્ઞાત્માનું ભેદવડે કથન છે, તથા ‘અય શારીર આત્મા પ્રાજ્ઞેનાડડત્મનાડન્વારૂઢ ઉત્સર્જન્ યાતિ ॥’ (આ જીવાત્મા પ્રાજ્ઞાત્માવડે અધિષ્ઠિત થયો છતો ધોરજાખ્દો કરતો અન્યશરીરપ્રતિ જાનયછે) એ શ્રુતિમાં મરણકાલમા જીવનું અને પ્રાજ્ઞાત્માનું ભેદવડે કથન છે, તેથી જાણી શકાયછે કે શ્રીયા-મવત્કમયુનિએ અસસારિપ્રાજ્ઞાત્માનું સ્વરૂપ જનકરાજપ્રતિ નિરૂપણ કર્યું છે ૪૨

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ પતિઆદિશખ્દોથી [સિદ્ધ થાયછે કે ત્યા અસંસારિસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે]

ટીકા:—‘સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિ ॥’ (સર્વના અપરાધીન, સર્વના નિયતા અને સર્વના અધિપતિ) એ શ્રુતિમા પતિઆદિશખ્દોથી અસસારિસ્વભાવવાળાનું પ્રતિપાદન છે, તેમ જ ‘સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્નો ઇવાસાધુના કનીયાન્ ॥’ (તે સત્કર્મવડે મહાન્ થતા નથી, અને અસત્કર્મવડે કનિષ્ઠ થતા નથી) એ શ્રુતિમા સસારિસ્વભાવનાળાને નિષેધ છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે ત્યા અસસારિ-પ્રાજ્ઞાત્મા(પરબ્રહ્મ)ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, અન્યનું નથી ૪૩

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની
ટીકામાં સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો જ્ઞેયબ્રહ્મ-
તિપાદકઅરૂપશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ
નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ અવ્યક્તાદિસંદિગ્ધપદોનો સમન્વય એ નામનો પહેલા અધ્યાયનો ચોથો પાદ.

પ્રધાનને જગતનું કારણપણું વેદસિદ્ધ નથી. કોઈશાખામાં અવ્યક્તાદિશબ્દો જોવામાં આવેછે ખરા, પણ તેના અર્થો સાંખ્યના પ્રધાનાદિથી ભિન્ન છે, એમ દર્શાવવા આ ચતુર્થપાદનો આરંભ થાયછે. તેમાં પ્રથમના આનુમાનિકાધિકરણવડે ભગવાન સૂત્રકાર અવ્યક્તશબ્દના અર્થનો નિર્ણય કરેછે:-

૧. આનુમાનિકાધિકરણ.

આનુમાનિકમપ્યેકેપામિતિ चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥१॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-આનુમાનિકમ્ [પ્રધાન] અનુમાનગમ્ય [છતાં] અપિ પણ એકેપામ્ એક[શાખા]માં [તેને અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તે પ્રધાન વૈદિક છે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ શરીરરૂપકવિન્યસ્તગૃહીતે: શરીરના રૂપકના વર્ણનના અહણથી ચ અને દર્શયતિ [તે રૂપક શ્રુતિ] દેખાડેછે.

ટીકા:-પ્રધાન અનુમાનગમ્ય છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણીઉપનિષદના ‘મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ॥’ (મહત્થી પર અવ્યક્ત છે, અને અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે) એ વાક્યમાં તે અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી વૈદિકશબ્દની પેઠે ગ્રાહ્ય થાયછે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તે તેતુ કહેવું અમંગત છે; કેમકે તે પ્રકરણમાં રથના સાદરયવડે અવ્યક્તશબ્દથી શરીરના વર્ણનનું જ અહણ છે, પ્રધાનનું અહણ નથી. શ્રુતિભગવતી પણ તે પ્રકરણમાં આત્માને રથિરૂપે અને શરીરને રથરૂપે વર્ણવેછે:-

“આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥”

ભાવાર્થ:-આત્માને રથી જાણુ, શરીરને તો રથ જ જાણુ, અને બુદ્ધિને સારથી તથા મનને અન્ધરશના (લગામ) જ જાણુ.

તે પ્રકરણની પૂર્વપરઆશોચના કરતાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે ત્યાં સાંખ્યપરિકરિપતપ્રધાનને માટે અવકાશ નથી, પણ તે શ્રુતિમાંના તે અવ્યક્તશબ્દવડે માત્ર શરીરનું જ અહણ છે. ૧.

પૂર્વે કહ્યું કે કાકશ્રુતિમાં અવ્યક્તશબ્દથી પ્રધાનનું અહણ નથી, પણ શરીરનું અહણ છે, તે કહેવું સંભવતું નથી, કેમકે અવ્યક્તશબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મ છે, અને શરીર તો સ્થૂળ છે, તેથી તે અવ્યક્તશબ્દનો અર્થ સંભવી શકે નહિ, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે —

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે છે સૂક્ષ્મં [અવ્યક્તશબ્દથી સ્થૂળશરીરના હેતુરૂપ ભૂત]સૂક્ષ્મ [અહણ કરાયછે] તદર્હત્વાત્ તેના યોગ્યપણાથી.

ટીકા:-જો કે આ સ્થૂળશરીર અવ્યક્તશબ્દને યોગ્ય નથી, પણ તે સ્થૂળશરીર જે ભૂતસૂક્ષ્મ(પાંચ-જૂતોની સૂક્ષ્મભાવરથા)માંથી ઉપજ્ય છે, તેમાં અવ્યક્તશબ્દની યોગ્યતા દેવાથી પ્રતિગબ્દનો વિકાસના ઉપયોગ કર્યો છે. ‘ગોમિઃ શ્રીણીત મત્સરમ્ ॥’ (ગાયત્રી-દૂધની-સાથે સોમને મિશ્ર કરે) એ વાક્યમાં જોમ

પ્રકૃતિશબ્દનો વિકારમાં ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ અત્ર પણ જાણું. ‘તદ્વેદં તર્હિવ્યાકૃતમાસીત્ ॥’ (સૃષ્ટિની પૂર્વે તે આ પ્રપંચ નિશ્ચય અવ્યક્ત હતો) એ શ્રુતિ પણ અવ્યક્તકારણથી વિકારોના અનન્યપણાવડે અવ્યક્ત-શબ્દના કારણરૂપયોગ્યપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. ૨.

તમે કહો છો કે સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત પોતાના નામરૂપને લઈને બીજશક્તિમાં સ્થિત રહે છે, તેમાં જેમ અવ્યક્તશબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે, તેમ સ્વલક્ષરીરના બીજરૂપસૂક્ષ્મભૂતમાં પણ અવ્યક્તશબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે છે; તો આ તમારું કથન પ્રકારાંતરે અમારા પ્રધાનકારણવાદને દર્શાવે છે, એવી શંકા સાંખ્યવાદી કરે તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

તદધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તદધીનત્વાત્ તે [અવ્યક્ત]ના [પરમાત્માના] અધીનપણાથી અર્થવત્ [તે] અર્થવાળું [છે].

ટીકા:—જો અમે અવ્યક્ત(જગતની પૂર્વાવસ્થા)ને સ્વતંત્ર માનીએ તો અમારા મતમાં પ્રધાનકારણ-વાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ અમે આ અવ્યક્તને પરમાત્માને અધીન માનીએ છીએ, સ્વતંત્ર માનતા નથી, તેથી આ અવ્યક્તશબ્દ તમારા પ્રધાનથી ભિન્નઅર્થવાળો ઠરે છે. અવિદ્યા, અવ્યક્ત ને માયા આદિ શબ્દો એકઅર્થના વાચક છે, ને તેવડે જ નિર્વિકારિપરમાત્મામાં અષ્ટાપણું સિદ્ધ થાય છે, માટે તે સાર્થક છે. ૩. અવ્યક્તશબ્દવડે શ્રુતિમાં પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી, એમાં અન્યહેતુને કહે છે:—

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને જ્ઞેયત્વાવચનાત્ જ્ઞેયપણાના કથનના અભાવથી [અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી].

ટીકા:—‘ગુણપુરુષાન્તરજ્ઞાનાત્ કૈવલ્યમ્ ॥’ (ત્રણગુણરૂપપ્રધાનથી પુરુષનું ભેદજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે) ઇલાહિવચનોવડે સાંખ્યવાદિઓ પ્રધાનનું જ્ઞેયપણાવડે કથન કરે છે; વળી અશ્વિમાદિની પ્રાપ્તિમાટે પ્રધાનને તેઓ ઉપાસ્ય પણ માને છે; પરંતુ ‘મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં અવ્યક્તને જ્ઞેય કે ઉપાસ્ય કહેલું નથી, કિંતુ અવ્યક્ત એટલો શબ્દ જ કહ્યો છે, તેથી હાં અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી. ૪.

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વદતિ [શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયપણાવડે] કહે છે इति એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તે કથન યોગ્ય] નથી हि કેમકે પ્રકરણાત્ [ગ્રહણના] પ્રકરણથી પ્રાજ્ઞઃ [એ વાક્યમાં] ગ્રહ [પ્રતિપાદન કરેલું છે, પ્રધાન નહિ].

ટીકા:—

“અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં

તથાડરસં નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।

અનાદ્યનન્તં મહતઃ પરં ધ્રુવં

નિચાયય તં મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે ॥”

ભાવાર્થ:—જે શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, વિકારરહિત, રસરહિત, નિત્ય, અગંધ, અનાદિ, અનંત, મહત્ત્વીય પર અને અચલ છે, તેને જાણીને પુરુષ મૃત્યુના મુખથી અત્યત મોકળો થાય છે—કૈવલ્ય પામે છે.

એ શ્રુતિમાં શબ્દાદિવિહીન અને મહત્ત્વીય પર જે વસ્તુ કહી છે, તે સાંખ્યશ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલા પ્રધાનને મળતી છે, માટે એ શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયપણાવડે નિરૂપણ કરે છે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તે તેનું કથન પૂર્વોપરઆલોચના કર્યાપિનાનું હોવાથી મિથ્યા છે; કેમકે એ શ્રુતિ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં આવેલી છે, તેથી

તે શ્રુતિપદે બ્રહ્મતું જ કથન છે, પ્રધાનતું નથી. કેવલ પ્રધાનના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એ વાર્તા સાંખ્યવાદીને પણ અંગીકાર નથી, અને પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં તો તેના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેથી તેને મતે પણ તે પ્રધાનતું નિરૂપણ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વે વેદાંતોમાં બ્રહ્મના શબ્દાદિવિહીનપણાતું કથન છે, તથા તેને જાણવાથી મોક્ષ થાય છે, એમ પણ નિરૂપણ છે, તેથી અહિં પ્રધાનતું રૂપપણ કે અવ્યક્તશબ્દપદે નિરૂપણપણું નથી. ૫.

ત્રયાણામેવં ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને ત્રયાણામ્ ત્રણનો (અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મનો) એવ જ પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન ચ અને ઉપન્યાસઃ નિરૂપણ [પણ] એવમ્ એપ્રકારે [છે તેથી અન્યકૃત રૂપ કે પ્રધાન નથી].

ટીકા:—શ્રીકૃષ્ણહીઉપનિષદમાં નચિકેતાએ યમપ્રતિ અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મને જાણવામાટે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યાનું થયેલું થાય છે. તેમાં ‘સ ત્વમાગ્નિ સ્વાર્ચમધ્યેપિ મૃત્યો પ્રવૂહિ તં શ્રદ્ધાનાય મહામ્ ॥’ (હે મૃત્યો! સ્વર્ગના હેતુ અગ્નિને તમે સ્મરણ કરોછો, તે અગ્નિનું શ્રદ્ધાવાળા મારાપ્રતિ તમે કથન કરો) એ પ્રશ્ન અગ્નિના સંબંધનો છે, ‘યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ।’ (અત્યુપામે સતે, લોકમાં જે આ શંકા છે, એક છે એમ કહે છે, અને બીજા દેહથી બિન આ—જીવ—નથી, એમ કહે છે; આ વિજ્ઞાનને તમારાથી ઉપદેશ પામ્યો છો તો હું જાણું) એ જીવવિષયનો પ્રશ્ન છે, અને ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર મૂતાચ મન્યાચ યત્ તત્પદયસિ તદ્વદ ॥’ (ધર્મથી બિન, અધર્મથી બિન, આ કાર્ય અને કારણથી બિન તથા ભૂત અને ભવિષ્યથી બિન જેને તમે જુઓછો, તે મને કહો) આ બ્રહ્મવિષયનો પ્રશ્ન છે. યમે ઉત્તરરૂપે પણ એ ત્રણના જ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેમાં ‘લોકાદિમાર્ગિ તમુવાચ તસ્મે યા ઇષ્ટકા યાવતીર્વા યયા વા ॥’ (લોકના હેતુરૂપ તે ચિત્તઅગ્નિને યમે નચિકેતાપ્રતિ કહ્યો, તથા ઇટાનાં જે સ્વરૂપ, જેટલી સંખ્યા અને જેવો ક્રમ તે પણ કહ્યો) એ અગ્નિવિષયનું પ્રતિવચન છે, ‘યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરલાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેડનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥’ (અન્ય દેહાભિમાની પુરુષો શરીરને માટે યોનિને પામે છે, અને અન્ય સ્થાપરભાવને પામે છે. જેણે જેવું કર્યું હોય અને જેવું જેવું જ્ઞાન હોય તે તેવા જન્મને ધરે છે) એ અવિદ્યાની ઉપાધિવાળા જીવવિષયનું પ્રતિવચન છે, અને ‘ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્ ॥’ (સર્વજ્ઞ જન્મતો નથી, અથવા મરતો નથી) ઇત્યાદિ ઘણાં પ્રતિવચનો પરમાત્મવિષયનાં છે. પૂર્વોક્તરીતે અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મસંબંધી પ્રશ્ન તથા તે પ્રશ્નોનાં પ્રતિવચનો તે ઉપનિષદમાં છે, પ્રધાનવિષયનો ત્યાં પ્રશ્ન નથી, તેમ તેના પ્રતિવચનરૂપેતું નિરૂપણ પણ નથી, તેથી પ્રધાન અવ્યક્તશબ્દનું વાચ્ય નથી, અને રૂપ પણ નથી. ૬.

મહદ્વચ ॥ ૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને મહદ્વ [શ્રુતિમાંના] મહત્ [શબ્દ]ની પેઠે [શ્રુતિમાંનો અવ્યક્તશબ્દ પણ પ્રધાનનો બોધક નથી].

ટીકા:—અને ‘બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ ॥’ (બુદ્ધિથી મહાન્ આત્મા પર છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જેમ આત્મશબ્દરૂપ પ્રયોગાદિના હેતુથી તે મહત્શબ્દ સાંખ્યવાદિઓના પ્રકૃતિના પ્રથમપરિણામરૂપમહત્શબ્દનો બોધક નથી, તેમ વૈદિકપ્રયોગમાં અવ્યક્તશબ્દ પ્રધાનનો બોધક નથી, તેથી પ્રધાન અર્થદિક છે. ૭.

“અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં

વહ્વીઃ પ્રજાઃ સ્ત્રજમાનાં સરૂપાઃ ।

અજો હેકો જુપમાણોડનુગેતે

જહાત્યેનાં શુક્તભોગામજોડન્યઃ ॥”

ભાવાર્થ:—અજ્ઞ, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી, પોતાના જેવી ઘણીપ્રજાને સૂજનારી, એક અજ્ઞ (પ્રકૃતિ) છે. તેને એક અજ્ઞ (પુરુષ) સેવતા છતાં સંસારને પામે છે, અને પીળે અજ્ઞ (વિરક્ત પુરુષ) ભોગવી લીધેલી એ પ્રકૃતિનો ભાગ કરે છે.

એ શ્રુતિમાં જે અજ્ઞાશબ્દ છે, તે પ્રધાનનો વાચક છે, તેથી પ્રધાન અવૈદિક નથી, પણ વૈદિક છે, એવી સાંખ્યવાદીની શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ચમસાધિકરણ રચે છે:—

૨. ચમસાધિકરણ.

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચમસવત્ ચમસની પેઠે અવિશેષાત્ વિશેષ [નિશ્ચયના કારણ] ના અભાવથી [શ્રુતિમાંનો અજ્ઞાશબ્દ પ્રધાનને માટે કહેવાયો છે, એમ નિયમપૂર્વક કહી શકાય નહિ].

ટીકા:—જેમ ‘અર્વાચિલશ્વમસ ऊर्ध्वदुग्धः ॥’ (નીચે છિદ્ર અને ઉપર ગાલ તે ચમસ) એ મંત્રમાં જે ચમસશબ્દ આવેલો છે, તેનો અર્થ ચમસનામનું યગપાત્ર જ થાય એવો નિયમ નથી, ગિરિગુહાદિ જે પૂર્વોક્તસ્વરૂપવાળાં હોય તે પણ તેના અર્થરૂપે સંભવી શકે છે, તેમ ‘અજ્ઞામેકાં’ એ મંત્રમાં પણ વિશેષ નિશ્ચય કરાવનારા કારણના અભાવથી અજ્ઞાશબ્દથી સાંખ્યપરિકલ્પિતપ્રધાનનું જ ગ્રહણ થતું નોંધી એવો નિયમ નથી, અન્ય માયાઆદિનું પણ તેથી ગ્રહણ થઈ શકે છે. ૮.

સાંખ્યપરિકલ્પિતપ્રધાનનું નામ અજ્ઞ નથી, તો કોણું નામ ‘અજ્ઞ છે? એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન કરે છે:—

જ્યોતિરુપક્રમા તુ તથા હ્યધીયત એકે ॥ ૯ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—તુ નિશ્ચય જ્યોતિરુપક્રમા ન્યોતિ (તેજ) જેમાં મુખ્ય છે તે [આ અજ્ઞ છે, એમ જાણતું] હિ કેમકે એકે એક [શાખાવાળા] તથા એવીરીતે અધીયતે અધ્યયન કરે છે.

ટીકા:—તેજથી માંડીને જે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને જરાયુજ, અંડજ સ્વેદજ તથા ઉત્પિન્નજ એ ચારપ્રકારનાં પ્રાણિઓનાં જે કારણ છે, એવાં તેજ જલ અને પૃથિવી આ ત્રણભૂતોનું નામ અજ્ઞ છે, સાંખ્યપરિકલ્પિતત્રણુગુણનું નામ અજ્ઞ નથી; કેમકે શ્રીસામવેદની છંદોગશાખાવાળા ‘યદગ્ને રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં યત્કુલ્લં તદર્પાં યત્કુલ્લં તદ્વજસ્ય ॥’ (જે અગ્નિનું રાતું રૂપ છે, તે રૂપ તેજનું છે, જે શ્વેત તેજનું, અને જે કૃષ્ણ તે પૃથિવીનું) એ મંત્રવડે પૂર્વોક્તત્રણુભૂતોના રાતાઆદિ ત્રણપ્રકારનાં રૂપને કહે છે. વાક્યના ઉપક્રમમાં અને શેષમાં પણ માયાનું જ નિરૂપણ છે, અને પૂર્વોક્તત્રણુભૂતો તેના વિકાર હોવાથી ત્યાં ત્રણુભૂતોરૂપે તેનું નિરૂપણ છે, તેથી ‘અજ્ઞામેકાં’ એ મંત્રમાં કોઈ પ્રધાનનામની સ્વતંત્રપ્રકૃતિનું નિરૂપણ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૯.

તેજ, જલ અને પૃથિવી આનાં ત્રણ રૂપ હોવાથી અને અજ્ઞનું એક રૂપ હોવાથી આ ત્રણમાં અજ્ઞની જાતિ (આકૃતિ) નથી, અને આ ત્રણેના જન્મનું શ્રવણ થાય છે, તેથી એ ત્રણને વિશે અજ્ઞાશબ્દ સંભવતા નથી, પણ પ્રધાન કે જેમાં એકરૂપવડે અજ્ઞની જાતિ છે, તથા જે અજ્ઞના છે, તેમાં અજ્ઞાશબ્દ સંભવે છે, એવી શંકા થતાં તેનું ઉત્તર કહે છે:—

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચ અને મધ્વાદિવત્ [આદિત્યાદિકમાં] મધુઆદિની પેઠે કલ્પનોપદેશાત્ કલ્પનાવડે ઉપદેશ હોવાથી અવિરોધઃ અવિરોધ [છ].

ટીકા:—આ અજ્ઞાશબ્દ જાતિ (આકૃતિ) અને અજ્ઞમને માટે નથી, કિંતુ જેમ આદિત્યાદિ મધુ-

આદિ નદિ છતાં તે આદિત્યાદિમાં મધુઆદિની કલ્પના કરીને ઉપાસકો તેની ઉપાસના કરેછે, તેમ તેજઃ જલ અને પૃથિવી આ ત્રણમાં તે સ્થળે અગ્નિની કલ્પનાનો ઉપદેશ હોવાથી કોઇપ્રકારનો વિરોધ નથી. અગ્નિ (બકરી) જેમ બહુધા ત્રણરંગવાળો હોયછે, તથા પોતાના જેવો ધણીઅચ્ચોતે જન્મ આપેછે, તેમ આ અવાંતરપ્રકૃતિ (ત્રણ ભૂતો) પણ બહુધા ત્રણરંગવાળો તથા પોતાના જેવા અનંતપદાર્થોને ઉપજાવનારી હોવાથી સાદૃશ્યતાને લીધે આ અવાંતરપ્રકૃતિને કલ્પનાવડે અગરૂપે વર્ણવી છે. શ્રુતિમાં ધણીથોતો સદ્ભાવ ઉપાધિને લીધે દર્શાવ્યો છે, તેમનો પારમાર્થિક ભેદ નથી. ૧૦.

‘યસિન્ પદ્મ પદ્મજના આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ । તમેવ મન્ય જ્ઞાતાન્ને વિદ્વાન્ બ્રહ્મામૃતોઽમૃતમ્ ॥’ (જેમાં પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અન્ન અને મન એ પાંચ અને તેમનું કારણ આકાશ સ્થિત છે, તે અમૃતબ્રહ્મ આત્માને હું માનુંછું, અને આ મનનથી હું વિદ્વાન્ અમૃતરૂપ છું) આ શ્રુતિમાં ‘પદ્મપદ્મજનાઃ’ એમ બે વાર પાંચશબ્દનું શ્રવણ થાયછે, અને પાંચને પાંચગુણ કરીએ તો પંચવીશ થાયછે, તે જ પચવીશતત્ત્વ સાંખ્યમાં કહ્યું છે, તેથી પ્રધાનશબ્દ વૈદિક છે, એવી શંકા થતાં તેના નિરાકરણમાટે ભગવાન સૂતકાર ત્રણ સૂત્રવાળા નીચેના સંખ્યોપસંગ્રહાધિકરણને રચેછે:—

૩. સંખ્યોપસંગ્રહાધિકરણ.

ન સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનાભાવાદિતરેકાચ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સંખ્યોપસંગ્રહાત્ સંખ્યાના ઉપસંગ્રહથી અપિ પણ ન [પ્રધાન વૈદિક] નથી નાનાભાવાત્ નાનાધર્મથી ચ અને અતિરેકાત્ વિશેષથી.

ટીકા:—સંખ્યાના ગ્રહણથી પ્રધાનનું વૈદિકપણું સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે સાંખ્યનાં પચવીશતત્ત્વો ભિન્નભિન્નધર્મવાળાં છે; વળી આ પંચ પંચજનામાં એવો કોઇ સાધારણ ધર્મ નથી, કે જેથી તે શબ્દો વડે પચવીશની સંખ્યાનું નિયમપૂર્વક ગ્રહણ થાય. જેમ સમ્રાજ્યપિ સાત છે, તેમ કોઇ પાંચ પંચજના છે, પંચવીશતત્ત્વ નથી, એમ શબ્દરચનાથી જણાયછે; તેમ જ આ શ્રુતિમાં આકાશ અને આત્મા એ બે વિશેષ (અધિક) કહેલા છે, તેથી પણ ત્યાં સાંખ્યોક્તપંચવીશતત્ત્વનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી. ૧૧.

જો પચવીશતત્ત્વનું નામ પંચ પંચજના નથી, તો તે કાનું નામ છે? એવી શંકા ઉપજે તો તે શંકાને દૂર કરેછે:—

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—વાક્યશેષાત્ વાક્યશેષથી પ્રાણાદયઃ પ્રાણાદિ [પંચ પંચજના છે].

ટીકા:—‘યસિન્ પદ્મ પદ્મજનાઃ ॥’ આ વાક્યની પછી બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાટે ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત્ત ચક્ષુપદ્મશ્રુત્ત શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમન્નસ્વાન્ મનસો યે મનો વિદુઃ ॥’ (જે વિવેકિપુરુષો છે, તે તે બ્રહ્મને પ્રાણનું પ્રાણ, ચક્ષુનું ચક્ષુ, શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, અન્નનું અન્ન અને મનનું મન જાણેછે) આ વાક્યશેષ છે. તેમાં જે પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અન્ન અને મન આ પાંચ કહ્યાં છે, તે છે; કેમકે અહિં પંચજના પદ્મજનાશબ્દની પ્રાણાદિપાંચમાં લક્ષણ છે. જેમ જન શબ્દવાચિપુરુષની પ્રાણમાં લક્ષણ થાયછે, તેમ અગ્નિ પણ જન શબ્દની, વાક્યશેષના સમન્વયમાટે, રૂઢીથી પ્રાણાદિમાં લક્ષણ માનવી ઉચિત છે. ૧૨.

સાધ્યદિનશાખાવાળા પ્રાણાદિકમાં અગ્નિનું કથન કરેછે, તેના મતમાં પ્રાણાદિક પંચજના છે, અને કાપલશાખાવાળા પ્રાણાદિકમાં અગ્નિને કહેતા નથી, તો તેના મતમાં પ્રાણાદિક કેવીરીતે પંચજના છે? એવી શંકા થાય તો એ શંકાનું સમાધાન કરેછે:—

જ્યોતિર્પૈકેપામસત્યન્ને ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—એકેપામ્ કાણ્વશાખાવાળાઓને જન્મે અર્ત્ત [શબ્દ] અસતિ અવિધમાન [સત્તાં પણ] જ્યોતિષા જ્યોતિઃ [શબ્દ] વડે [પાંચની સંખ્યા પૂરી થાયછે].

ટીકા:—એ કે કાષ્ઠવશાખાવાળાને અન્નશબ્દનો ત્યાં અભાવ છે, તેથી તેઓ તેનું કથન કરતા નથી, તો પણ ‘તદેવાં જ્યોતિર્ણ જ્યોતિઃ ॥’ (સૂર્યાદિને પ્રકાશનાર તે બ્રહ્મને દેવો ઉપાસેછે) એ વચનવડે તેઓ જ્યોતિઃશબ્દવડે પાંચની સંખ્યા પૂરી કરેછે. જેમ અતિરાત્રનામના યાગમાં પોડરીપાત્રનું ગ્રહણ અને અગ્ર-હણ વાક્યબેદથી વિકલ્પરૂપે છે, તેમ શાખાબેદવડે અન્નના પાક અને અપાકવડે જ્યોતિના વિકલ્પ છે. ૧૩.

‘આત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥’ (પરમાત્માથી આકાશ ઉપજ્યુ) ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’ (તે બ્રહ્મ તે-જને રચતું હતું) ‘સ પ્રાણમસૃજત ॥’ (તે પ્રાણને રચતા હવા) ‘સ ઈર્માલ્લોકાનસૃજત ॥’ (તે આલો-કાને રચતા હવા) હ્રસ્વાદિવેદાંતવાક્યોમાં સૃષ્ટિક્રમનો વિરોધ હોવાથી જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું એસૂત્રવાળું કારણત્વાધિ-કરણ રચેછે:—

૪. કારણત્વાધિકરણ.

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ૧૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—આકાશાદિષુ આકાશાદિમાં યથાવ્યપદિષ્ટોક્તેઃ જેવો [સૃ-ષ્ટિક્રમ] કહ્યો છે [તેવો સૃષ્ટિક્રમ સર્વત્ર] કહેલો હોવાથી [સૃષ્ટિક્રમમાં વિરોધ નથી] ‘ચ કેમકે કારણત્વેન [સર્વત્ર આત્માના] કારણપણાવડે [અન્યની રચના છે].

ટીકા:—‘આત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં આકાશાદિમાં જેવો સૃષ્ટિક્રમ કહ્યો છે, તેવો જ સૃષ્ટિક્રમ સર્વવેદાંતવાક્યોમાં કહેલો હોવાથી સૃષ્ટિક્રમમાં વિરોધ નથી; કેમકે સૃષ્ટિક્રમને કહેનારાં સર્વવે-દાંતવાક્યોમાં આત્માના કારણપણાવડે અન્યની રચનાનું કથન છે. મદ્યુદ્ધિવાળાને આપાતદૃષ્ટિએ વેદાંતવાક્યોના સૃષ્ટિક્રમમાં જે વિરોધ ભાસેછે, તેની એકવાચ્યતા તો વ્યાસભગવાન આગળ વિસ્તારથી કરશે, પણ અત્ર એટલું જ જણાવવાનું કે તેવાઓને આકાશાદિકાર્યમાં ભલે સૃષ્ટિક્રમનો વિરોધ પ્રતીત થાય, પણ કારણબ્રહ્મમાં તો કોષ્ઠપણુ પ્રકારનો વિરોધ નથી; કેમકે સર્વવેદાંતોમાં સત્, જ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મને જ જગતનું કારણ કહ્યું છે. વેદાંતવાક્યોનું સૃષ્ટિના પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય નથી, પણ કાર્યકારણના અબેદહારા બ્રહ્મભોધમાં તાત્પર્ય છે; કેમકે પ્રથમનાથી કોષ્ઠપ્રકારનો સ્થાયી લાભ નથી, અને અન્યથી અનંતસુખની પ્રાપ્તિ છે. સપ્રદાયવે-તાઓ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહેછે:—

“મૃલ્લોહવિસ્ફુલ્લિજ્ઞાયૈઃ સૃષ્ટિર્વા ચોદિતાઽન્યથા ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥”

ભાવાર્થ:—શ્રુતિમાં મૃતિકા, લોહ અને તણુખાઆદિનાં દૃષ્ટાંતવડે બિન્નબિન્નપ્રકારે જે સૃષ્ટિ વર્ણવી છે, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે ઉપાયમાત્ર છે, તેથી તેના અન્યથાપણમાં પણ બ્રહ્મમાં કોઈ રીતે ભેદ નથી. ૧૪.

‘અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥’ (આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસત જ હતું) એ શ્રુતિમાં આ જગતનું કારણ અસત છે, એમ કહ્યું છે, તેથી સદ્બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરેછે:—

समाकर्पात् ॥ ૧૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—સમાર્કપાત્ [સૃષ્ટિની પૂર્વે સત જ હતું એ શ્રુતિમાંના સદ્ગુણ-બ્રહ્મનું] સમ્યક્પ્રકારે આકર્ષણ હોવાથી [જગતનું કારણ શૂન્યરૂપ અસત નહિ, પણ સત જ છે].

ટીકા:—‘અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥’ એ વાક્યમાં શૂન્યરૂપઅસતનું કારણપણાવડે કથન નથી, પણ બ્રહ્મનું કથન છે; કેમકે ત્યાં અર્તાદ્રિયવસ્તુ જે બ્રહ્મ તેની અસત્પદ્ધતે લક્ષણ કરી છે. પ્રયોગવાક્યની પહેલાંના

‘અસન્નેવ સ ભવતિ । અસદ્ગ્રહેતિ વેદ ચેત્ ॥’ (ને બ્રહ્મ શન્યરૂપ અસત્ છે, એમ કોઈ જાણે છે, તો તે જ શન્યરૂપ અસત્ થાય છે) એ વાક્યવડે હાં શન્યરૂપઅસત્વાદને દૂર કર્યો છે, ને ‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥’ (હે સૌમ્ય ! આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ જ હતું) એ શ્રુતિમાંના સદૃશબ્રહ્મનું ત્યાં સમ્યક્પ્રકારે આ-કર્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે, ને તેમ હોવાથી જગતનું કારણ સદ્બ્રહ્મ છે, એમાં વિવાદ રહેતો નથી. ૧૫.

શ્રીમદ્ભગવદના કૌંઘીતકિષ્કાન્ધાના ચોથાઅધ્યાયમાં શ્રવણ થાય છે કે કાશીના રાજા અન્નતશનુએ બ્રા-હ્મકિષ્કાન્ધાણને કહ્યું કે ‘યો વૈ વાલકા એતૈર્વા પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વૈતત્ કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ ॥’ (હે બાલાકે ! જે આ બ્રાહ્મિયાદિપુરુષોના કર્તા છે, અને જેનું આ સર્વ જગત કાર્ય છે, તે જ જાણવાયોગ્ય છે) હાં સંશય થાય છે કે તે જાણવાયોગ્ય જીવ કહ્યો છે ? અથવા મુખ્યપ્રાણ કહ્યો છે ? અથવા પરમાત્મા કહ્યો છે ? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું જગદ્વાચિત્વાધિકરણ રચે છે:—

૫. જગદ્વાચિત્વાધિકરણ.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—જગદ્વાચિત્વાત્ [એતત્-આ-શબ્દના] જગતના વાચકપણા-થી [તે શ્રુતિવાક્યમાં જાણવાયોગ્ય પરમાત્મા કહ્યા છે].

ટીકા:—શ્રીકૌંઘીતકિષ્કાન્ધાના પૂર્વોક્તપ્રસંગનો આરબ ‘બ્રહ્મ તે વ્રગણિ ॥’ (હું તને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહીશ) એ અન્નતશનુપતિના બ્રાહ્મકિષ્કાન્ધાથી થાય છે, એટલે ઉપક્રમ પરમાત્મસંબંધી હોવાથી તેમ જ બ્રા-હ્મિયાદિપુરુષોના તથા શ્રુતિમાં એતત્ શબ્દવડે કહેલા જગદ્દૃશકાર્યના કર્તાનું કથન પણ પરમાત્માને વિશે જ સંભવિત હોવાથી હાં પરમાત્માને જ જાણવાયોગ્ય કહ્યા છે, અન્યને નહિ. ૧૬.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્ [વાક્યશેષમાં] જીવના અને મુ-ખ્યપ્રાણના લિંગથી ન [તે શ્રુતિમાં પરમાત્માને જાણવાયોગ્ય કહ્યા] નથી. આથી એમ ચેત્ [નિ કહ્યો] તો તદ્વાચ્યાત્ [અને કહીએછીએ કે] તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે.

ટીકા:—‘તથા શ્રેષ્ઠી સૈર્મુક્તે યથા વા સ્વાઃ શ્રેષ્ઠિર્ન મુક્ત્યેવમેવૈવ પ્રજ્ઞાતૈતૈરાત્મભિર્મુક્ત એવમેવૈત આ-ત્માન એતમાત્માન મુક્તન્તિ ॥’ (જેમ મુખ્ય પુરુષ દાસોએ અથવા જ્ઞાતિએ આજ્ઞાના ધનાદિને ભોગ કરે છે, અને જ્ઞાતિગણ અથવા દાસવર્ગ તેના આશ્રયમાં રહી ઉપજીવિત થાય છે, તેમ આ જીવ બ્રાહ્મિયાદિના પ્રકા-શવડે ઇન્દ્રિયોથી ભોગ ભોગવે છે, અને તે બ્રાહ્મિયાદિ પોતે જીવે આપેલા હૃદયસ્વાદિવડે ઉપજીવિત થાય છે) એ વાક્યશેષમાં જીવનો બોધ કરનાર હેતુ હોવાથી તેમ જ ‘અધાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકધા મવતિ ॥’ (સુષુપ્તિ-માં જીવ આ પ્રાણમાં જ એકપણાને પામે છે) એ વાક્યશેષમાં મુખ્યપ્રાણનો બોધ કરનાર હેતુ હોવાથી ‘યો વૈ વાલકે ॥’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્માને જાણવાયોગ્ય કહ્યા નથી, પરંતુ જીવને કિંવા મુખ્યપ્રાણને અથ-વા તે બંનેને જાણવાયોગ્ય કહ્યા છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તમારો તે પૂર્વપક્ષ સંભવનો નથી; કેમકે એમ માનીએ તો તેમાં ત્રિવિધઉપાસનાના પ્રસંગરૂપ દ્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અમે ‘નોપાસાન્નૈવિવ્યાદા-શ્રિતત્વાદિહ તયોગાત્ ॥’ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં નિરૂપણ કર્યું છે; વળી આ પ્રસંગમાં તો ‘બ્રહ્મ તે વ્રગણિ ॥’ એમ બ્રહ્મવિષયક ઉપક્રમ છે, અને ‘સર્વાન્ પાપમનોડપહ્ય સર્વેર્વાં ચ ભૂતાનાં શ્રૈષ્ઠ્યં સ્વારાજ્યમાધિપત્યં પર્યે-તિ ય એસં વેદ ॥’ (જે એપ્રકારે જાણે છે, તે સર્વ પાપોના વિનાશ કરીને સર્વ ભૂતોના શ્રેષ્ઠપણા-શુભાધિક-પણાને, નિયતાપણાને અને અનિયમ્યપણાને પામે છે) એપ્રભાણે ઉપમંદારનું પણ, નિરતિશયજ્ઞાના શ્રવણથી, બ્રહ્મવિષયપણું દેખાય છે, તેથી હાં જાણવાયોગ્ય પરમાત્મા જ કહ્યા છે, અને જીવનું તથા મુખ્યપ્રાણનું જે કથન છે, તે બ્રહ્મની આપેલા તેમના પારમાર્થિકઅભેદના અભિપ્રાયવડે છે, એમ જાણવું. ૧૭.

અન્યાર્થ તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાख्याનાભ્યામપિ ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—પ્રશ્નવ્યાख्याનાભ્યામપ્રશ્ન અને ઉત્તરથી અન્યાર્થ [જીવનું ગ્રહણ] અન્ય (પ્રશ્ન)ને માટે [છે] તુ એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] ચ અને એકે એક (વાજસનેયિશાખાવાળા) અપિ પણ એવમ્ એમ [માનેછે].

ટીકાઃ—શ્રીકેાપીતકિઆહણુમાંના ‘કૈવ એતદ્વાલોકે પુરુષોડશયિષ્ઠ કવા એતદ્ભૂત્કુત એતદાગાત્ ॥’ (હે બ્રાહ્મણ! આ શયન આ પુરુષ કયા અધિષ્ઠાનમાં કરતો હતો? અથવા આ એકાભાવરૂપે ક્યાં સૂતો હતો? અને આ આગમન ક્યાંથી કર્યું?) એ પ્રશ્નથી તથા ‘યદા સુતઃ સ્વપ્નં ન કદ્વન વસ્યત્યધાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકવા મવતિ ॥’ (સુતેલો પુરુષ જ્યારે કાંઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી, ત્યારે તે આ પ્રાણમાં જ એકપણને પામેછે) એ ઉત્તરથી જણાયછે કે ત્યાં પ્રાણરૂપબ્રહ્મમાં સૂતેલા જીવનું ગ્રહણ તેનાથી ભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનમાટે છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. વળી વાજસનેયિશાખાવાળા પણ ‘ય એવ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષઃ કૈવ તદાભૂત્ કુત એતદાગાત્ ॥’ (જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે, તે આ શયનકાલે ક્યાં હતો? અને આ આગમન ક્યાંથી કર્યું?) એ પ્રશ્નથી તથા ‘ય એવોત્તર્હદય આકાશસ્તસ્મિન્ શોતે ॥’ (જે આ અંતર્હદયમાં આકાશ છે, તેમાં શયન કરેછે) એ ઉત્તરથી વિજ્ઞાનમયજીવથી પરમાત્માને ભિન્ન માનેછે.

પ્રાણના નિરાકરણમાટે આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અન્ય અર્થ પણ થઈ શકેછેઃ—

પૂર્વોક્તપ્રશ્નોત્તરથી વાક્યનું બ્રહ્મપરાયણપણું હોવાથી ત્યાં પ્રાણનો ઉપદેશ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે, અને વાજસનેયિશાખાવાળા પણ એમ જ માનેછે. ૧૮.

‘આત્મા વા ચરે દ્રઘવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ શ્રવણકરવાયોગ્ય છે, મનનકરવાયોગ્ય છે, નિદિધ્યાસનકરવાયોગ્ય છે, અને દર્શનકરવાયોગ્ય છે) એ શ્રીમ્બૃહદારણ્યકોપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણના વાક્યમાં સશય થાયછે કે શ્રવણમનનાદિકરવાયોગ્ય જીવાત્મા છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ચારમૂત્રોવાળું નીચેનું વાક્યાન્વયાધિકરણ રચેછેઃ—

૬. વાક્યાન્વયાધિકરણ.

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—વાક્યાન્વયાત્ વાક્યના અન્વયથી [શ્રવણાદિકરવાયોગ્ય પરમાત્મા છે].

ટીકાઃ—‘આત્મા વા ચરે દ્રઘવ્યઃ ॥’ ઇલાદિવાક્યની પૂર્વાપરઆલોચના કરવાથી તેનું પરમાત્મામાં જ તાત્પર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. મૈત્રેયીએ બોધકને માટે પરમાત્માના વિજ્ઞાનના ઉપદેશની પ્રાર્થના કરી છે, અને તદનુસાર શ્રીચારણ્યકય તેમને પરમાત્માનો ઉપદેશ કરેછે, એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કર્યું છે, તે પણ પરમાત્મામાં સબવેછે, તેમ જ સર્વમયપણું તથા વેદાદિનું કારણપણું એ કથન પણ તેમાં જ થઈ શકેછે, ઇલાદિહેતુઓથી શ્રવણાદિકરવાયોગ્ય પરમાત્મા છે, જીવ નથી. ૧૯.

ઉપક્રમમાં પ્રિયશબ્દ હોવાથી ત્યાં જીવાત્માનું કથન છે, એમ શંકા થાય તો એ શંકા દૂર કરવા ત્રણ આચાર્યોના ભિન્નભિન્નમતને કહેછેઃ—

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેર્લિંગમાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—લિંગમ્ [આત્માના દ્રઘવ્યત્વાદિના કથનરૂપ જે લિંગ છે, તે] લિંગ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું [સૂચક છે, એમ] આશ્મરથ્યઃ આશ્મરથ્ય [માનેછે].

ટીકાઃ—‘આત્મનિ વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાતં મવતિ ॥’ (આત્મા વિજ્ઞાત થયે સતે આ સર્વ વિજ્ઞાત થાયછે) આ વેદની પ્રતિજ્ઞા છે. આ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું સૂચક લિંગ ઉપક્રમમાં પ્રિયશબ્દવડે સૂચવાતા જીવા-

ભાના દ્રષ્ટ્યપણાદિના કથનરૂપ છે; અર્થાત્ જીવાત્માનો અને પરમાત્માનો ભેદભેદ છતાં પણ અત્યંત ભેદ ન હોવાથી અભેદાંશવડે બ્રહ્મને સ્થાને જીવનો ઉપક્રમ પ્રતિષ્ઠાની સિદ્ધિભાટે છે, એમ આશ્ચર્યસ્પદાચાર્ય માનેછે. ૨૦.

ઉત્ક્રમિષ્યત એવમ્ભાવાદિત્યૌડુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉત્ક્રમિષ્યતઃ [દેહાદિકઉપાધિના] ત્યાગથી એવમ્ એવા (બ્રહ્માભિન્ન) ભાવાત્ હોવાથી [શ્રુતિમાં અભેદવડે ઉપક્રમ છે] इति એમ ઔડુલોમિઃ ઔડુલોમિ [માનેછે].

ટીકા:—સત્યસંસારદશામાં દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન ને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી જે મલિન જીવ છે, તે જ્ઞાનધ્યાનાદિસાધનોના અનુશાનવડે પવિત્ર યજ્ઞને દેહાદિકઉપાધિને સજીને મુક્તિદશામાં પરમાત્માની સાથે અભેદભાવને પામેછે, તેથી—મુક્તિદશામાં અભેદ હોવાથી—શ્રુતિમાં જીવબ્રહ્મને અભેદ માનીને બ્રહ્મને સ્થાને જીવનો ઉપક્રમ કર્યો છે, એમ ઔડુલોમિઆચાર્ય માનેછે. ૨૧.

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અવસ્થિતેઃ [પરમાત્માની જ જીવભાવે] અવસ્થિતિ હોવાથી [અત્યંતઅભેદને લીધે શ્રુતિમાં તેપ્રમાણે ઉપક્રમ છે] इति એમ કાશકૃત્સ્નઃ કાશકૃત્સ્ન [માનેછે].

ટીકા:—આ પરમાત્માનું જ જીવભાવવડે અવસ્થાન હોવાથી—જીવપરમાત્માનો અત્યંત અભેદ હોવાથી—તે શ્રુતિમાં જીવવડે બ્રહ્મનો ઉપક્રમ કરીને ‘દર્શનકરવાયોપપણું’ આદિ બ્રહ્મના ધર્મો કલા છે, એમ શ્રીકાશકૃત્સ્નઆચાર્ય માનેછે. ‘અનેન જીવેનાડડભનાડનુપ્રવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ॥’ (પરમાત્માએ આલોચના કરી કે, હું આ જીવરૂપવડે અનુપ્રવેશ કરીને નામરૂપને વ્યક્ત કરું) ઇલાદિશ્રુતિઓ પરમાત્માનું જીવભાવે અવસ્થાન દર્શાવેછે. શ્રીકાશકૃત્સ્નનો મત શ્રુતિઅનુસાર હોવાથી શ્રીસૂત્રકારને તથા શ્રીભાષ્યકારને માન્ય છે; કાર્યકારણભાવવડે જીવપરમાત્માનો વાસ્તવિક ભેદભેદ માનનાર આશ્ચર્યસ્પદાચાર્યનો કે સત્સત્સારદશા અને મુક્તિદશા એવા કાલભેદના અવસ્થાંતરની અપેક્ષાવડે જીવપરમાત્માનો ભેદભેદ માનનાર ઔડુલોમિઆચાર્યનો મત શ્રુતિવિરુદ્ધ તથા મુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી તેમને માન્ય નથી.

‘एकमेवाद्वितीयम् ॥’ (એક જ અદ્વિતીય) ‘आत्मैवेदं सर्वम् ॥’ (આ સર્વ આત્મા જ છે) ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम् ॥’ (આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે) ‘इदं सर्वं यदयमात्मा ॥’ (જે આ સર્વ છે, તે આ આત્મા છે) ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ॥’ (આનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા નથી) ઇલાદિશ્રુતિઓ તથા ‘वासुदेवः सर्वमिति ॥’ (વાસુદેવ સર્વ છે, એમ) ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥’ (હે અર્જુન! સર્વક્ષેત્રો-દેહો-માં મને જ ક્ષેત્રજ-જીવ-જાણુ) ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥’ (સર્વભૂતોમાં સમાન રહેલા પરમેશ્વરને) ઇલાદિશ્રુતિવચનો પારમાર્થિકઅભેદનું નિરૂપણ કરેછે, તેથી જીવપરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ પ્રતીત કરેલા દેહાદિકઉપાધિને લીધે છે, વાસ્તવિક નથી. ‘अन्योऽसाकन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ॥’ (આ દેવ અન્ય છે, અને હું અન્ય છું, એમ જે જાણેછે, તે વાસ્તવિક જાણુનો નથી, તે પશુજેવો છે) ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥’ (જે આ પરમાત્મામાં નાનાની પેઢે જીવેછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામેછે) ઇલાદિશ્રુતિઓ ભેદદર્શનનો અપવાદ કરેછે, અને ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मा ॥’ (તે આ પ્રસિદ્ધ આત્મા મહાન, અજનમ, અજર, અમર, અમૃત, અમય ને બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિ આત્મામાં સર્વવિક્રિયાનો નિરોધ કરેછે, તેથી આત્મામાં ભેદ કે વિક્રિયાનો અવકાશ નથી. ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः?’ (એકપણાને જેનારને તેમાં મોહ શો? અને શોક શો?) એ શ્રુતિ પણ આત્માના આત્મતિત્ત્વએકપણામાં પ્રમાણે સ્થિર કરવાનું સૂચવેછે. ક્ષેત્રજ અને પરમાત્મા પર્મણુ હોવાથી નામભાગનો ભેદ છે, સંબંધુભના જેવો અપર્યાયરૂપ ભેદ નથી. એક જ આ આત્મા નામભાગના ભેદવડે બહુ પ્રકારે કહેવાયછે. ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद ॥’

ગુહ્યામ્ ॥' (જે પુરુષ બુદ્ધિરૂપ અથવા પંચકોશરૂપ ગુહ્યામાં રહેલા સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત અહારને જાણે છે) એ શ્રુતિમાં કહેલા સ્થાનના ઐક્યથી જીવ જ અહીં છે, એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ જ 'તત્સુદ્ધા તદેવાનુપ્રા-વિશત્ ॥' (તેને રચીને તેમાં જ અનુપ્રવેશ કરતા હવા) એ શ્રુતિ પણ સ્પષ્ટતાના જ પ્રવેશદ્વારા અહીં અન્ય-ગુહ્યામાં રહેલું નથી, એમ દર્શાવી તે જ વાર્તા સિદ્ધ કરે છે. બેદમાં આગ્રહ રાખી અત્યંતઅભેદરૂપવેદાંતના અર્થમાં જેઓ વિવેકપુરઃસર સ્થિતિ કરતા નથી, તેઓ મુક્તિના દ્વારસ્વરૂપસમ્યક્જ્ઞાનને જ આધાર કરે છે, જે મુક્ત નથી; વળી તેઓ મોક્ષને જન્ય માને છે, એટલે તેમાં અનિલપણાનો દોષ પણ આવે છે.

જે બુદ્ધિમાંથી શાસ્ત્રવાક્યોના સૂક્ષ્મપણે પૂર્વાપર નિર્ણય ન થઈ શકતો હોય, કિંવા કુતર્ક વા વિપ-રીતદુરાગ્રહ વા ઐહિકઆમુષ્મિકવિષયાનુરાગદિરૂપબુદ્ધિમાલિન્ય કે બુદ્ધિચાંચલ વિદ્યમાન હોવાથી કે-વલચિન્માત્રઅદ્વૈત જે ધર્મના આત્યંતિકવિકાસરૂપ કિંવા અંતિમવસ્તુસ્વરૂપ છે તે પોતાની બુદ્ધિને આશ્રય ન થઈ શકતું હોય તો વિદ્યમાન સ્વદોષને જ દૂર કરવાની અપેક્ષા છે, પણ વસ્તુગતિને વિનાપ્રયોજને દૂ-ષિત કરવા અશાસ્ત્રીય યત્ન સેવવાની અપેક્ષા નથી, કેમકે તેવા અશાસ્ત્રીયયત્નથી તો લાભને સ્થાને હાનિ થવાનો જ પૂરેપૂરો સંભવ છે. ૨૨.

જેમ અબુદ્ધયના હેતુપણથી ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, તેમ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ-ના હેતુપણથી અહીં જિજ્ઞાસ્ય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. ત્યાં જિજ્ઞાસ્યઅહનું 'જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥' (જેનાથી આ પ્રપંચનાં જન્માદિ થા-ય છે, તે અહીં) એમ લક્ષણ કહ્યું છે. તે લક્ષણ ઘટાદિના મૃતિકાદિના જેવા ઉપાદાનપણમાં તથા કુંભારાદિના જેવા નિમિત્તપણમાં સમાન છે, તેથી સંશય થાય છે કે અહીં આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે? અથવા નિ-મિત્તકારણ છે? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પાંચસૂત્રોવાળું પ્રકૃત્યધિકરણ રચે છે:—

૭. પ્રકૃત્યધિકરણ.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદદ્યન્તાનુપરોધાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પ્રતિજ્ઞાદદ્યન્તાનુપરોધાત્ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંતોના શેષ ન હો-વાથી—તેના પ્રામાણ્યથી પ્રકૃતિ: [અહીં આ પ્રપંચનું] ઉપાદાનકારણુ ચ અને [નિમિત્તકારણુ છે].

ટીકા:—પરમાણુ કિંવા સ્વતંત્રપ્રકૃતિ એ આ જગતનું ઉપાદાનકારણુ નથી. 'યેનાશ્રુતં શ્રુતં મવલ-મતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ ॥' (જેના જ્ઞાનવડે અશ્રુત શ્રુત થાય છે, અમત મનન કરેલું થાય છે, અને અ-વિજ્ઞાત વિજ્ઞાત થાય છે) એ શ્રુતિએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો તથા 'યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વે મૃમ્મયં વિજ્ઞાતં સ્વાત્ ॥' (હે સૌમ્ય! જેમ એક મૃતિકાના પિંડને જાણવાથી સર્વ મૃદુવિકાર-માટીનાં કાર્યો-જાણવામાં આવે છે, [તેમ અહીં જાણવાથી સર્વ જગત જાણવામાં આવે છે]) એ શ્રુતિએ આપેલા દૃષ્ટાંતોના અભાધ હોવાથી અહીં જ જગતનું ઉપાદાનકારણુ છે. પૂર્વોક્તશ્રુતિઓમાં ઉપાદાનકારણુના જ્ઞાનથી તેના કાર્યનું જ્ઞાન થવાનું કહ્યું છે, તે અહીં ઉપાદાનકારણુ માનીએ સારે જ સંભવી શકે છે, અન્યને ઉપાદાનકારણુ માનવાથી સંભવી શકતું નથી. 'યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ॥' (જેમાંથી આ ભૂતો ઉપજે છે) એ શ્રુતિમાં પણ અહીં જ જગતનું ઉપાદાનકારણુ કહેલું છે. જેમ મૃતિકાદિથી ભિન્ન કુંભાર ઘટનું નિમિત્તકારણુ છે, તેમ અહીંથી ભિન્ન જગતનું અન્ય નિમિત્તકારણુ નથી, કેમકે સદિની પૂર્વે અહીંથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થ હતો જ નહિ, એટલે જગતનું નિમિત્તકારણુ પણ અહીં જ છે. ૨૩.

કયા હેતુથી એક જ અહીં જગતનું ઉપાદાનકારણુ તથા નિમિત્તકારણુ છે, તે કહે છે:—

અભિધ્યોપદેશાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અભિધ્યોપદેશાત્ સદિસંકલ્પના ઉપદેશથી [પણ પરમાત્મા આ જગતનું નિમિત્તકારણુ તથા ઉપાદાનકારણુ છે એમ નિશ્ચય થાય છે].

ટીકા:—‘સોડકામયત વહુ સ્યાં પ્રજાયેય ॥’ (તે પરમાત્મા સંકલ્પ કરતા હવા કે હું બહુરૂપે થાઉં, નામરૂપે વ્યક્ત થાઉં) એ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિના સંકલ્પની સ્વતંત્રપણે પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ હોવાથી, તથા બહુરૂપે થવાના સંકલ્પનો ઉપદેશ હોવાથી નિશ્ચય થાયછે કે બ્રહ્મ જ આ જગતનું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે. ૨૪.

સાક્ષાત્તોભયાન્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—અને સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ (અન્યઉપાદાનવિના) ઉભયાન્નાનાત્ [બ્રહ્મથી] બનેના (ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના) કથનથી [નિશ્ચય થાયછે કે જગતનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે].

ટીકા:—‘સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ મૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પદ્યન્તે । આકાશં પ્રલયસ્તં યન્તિ ॥’ (આ સર્વ પ્રસિદ્ધ બૂતો બ્રહ્મમાંથી જ ઉપજેછે, અને બ્રહ્મમાં જ લય પામેછે) એ શ્રુતિમાં અન્યઉપાદાનવિના સાક્ષાત્બ્રહ્મથી આ જગતની ઉત્પત્તિનું અને તેમાં તેના લયનું કથન છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે. જેમાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં તે લય પામે એ વાર્તા લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૨૫.

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—આત્મકૃતે: [બ્રહ્મના] પોતાના કર્મવડે પરિણામાત્ [પ્રપંચરૂપ] પરિણામથી [બ્રહ્મ જ આ જગતનું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—‘તદાત્માનં સ્વયમકુરુત ॥’ (તે બ્રહ્મ પોતે પોતાને વિશેષાકારે ઉપજાવવું હતું) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને પોતાને કર્તાપણુ તથા કર્મપણું કહ્યું છે, એટલે માટી જેમ ઘટાકારપરિણામને પામેછે, તેમ બ્રહ્મ પોતે પોતાથી જ વિશેષવિકારરૂપજગદાકારે પરિણામને પામેહું છે, એમ દર્શાવ્યું છે, તેથી બ્રહ્મ જ આ જગતનું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે.

આત્મકૃતે: અને પરિણામાત્ એમ બે પૃથક્ સૂત્ર ગણીએ તો બ્રહ્મના કર્તાપણાથી તે નિમિત્તકારણ છે, અને જગદાકારપરિણામથી તે ઉપાદાનકારણ છે, એવા અર્થ થાયછે. ૨૬.

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—અને હિ જેથી યોનિ: [બ્રહ્મ જગતનું] કારણ [છે, એમ શ્રુતિ] ગીયતે કહેછે [તેથી પણ નિશ્ચય થાયછે કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે].

ટીકા:—અને જે કારણથી બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે, એમ ‘યદ્વૃત્તયોનિ પરિપ્લવન્તિ ધીરા: ॥’ (જે સર્વબૂતોનું કારણ છે, તેને ધીરપુરુષો ધ્યાનવડે જુએછે) ઇલાહિવેદાંતવચનો કહેછે, તે કારણથી પણ નિશ્ચય થાયછે કે બ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે.

પરમાત્માએ સંકલ્પપૂર્વક સૃષ્ટિ કરી છે, માટે સંકલ્પપૂર્વક ઘટો કરનાર કુંભારમાં જેમ નિમિત્તકારણતા છે, પણ ઉપાદાનકારણતા નથી, તેમ પરમાત્મામાં જગતની નિમિત્તકારણતા છે, પણ ઉપાદાનકારણતા નથી, એમ કહો તો આને કહીએછીએ કે શાસ્ત્રીય અર્થ અનુમાનાદિથી નિશ્ચયકરવાયોગ્ય નથી, પણ શાસ્ત્રથી જ નિર્ણયકરવાયોગ્ય છે, અને સર્વવેદાંતોમાં બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાનતા કહી છે; કરોળીઆના દૃષ્ટાંતમાં તે જેવામાં પણ આવેછે, એટલે બ્રહ્મમાં કહેલી અભિન્નનિમિત્તોપાદાનતા નિર્દોષ છે; વળી બ્રહ્મની જે ઉપાદાનતા કિંવા પરિણામિતા કહી છે, તે પણ વિકારના અભિપ્રાયવડે કહી નથી, કેમકે અપંચ અને નિષ્કલબ્રહ્મમાં તેવી ઉપાદાનતાઆદિનો અસંભવ છે. જેમ પ્રતીત થતા સર્વનું ઉપાદાનકારણ રજ્યુ છે, તેમ આ પ્રતીત થતા પ્રપંચનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે, એવા અભિપ્રાયવડે જ શ્રુતિમાં બ્રહ્મમાં ઉપાદાનતા કહી છે. ૨૭.

પરમાણુઆદિ જગત્તા કારણ છે, એમ માનનારાના મતનું પણ પ્રધાનકારણવાદના નિરાકરણવડે નિરાકરણ થાય છે, એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર એકસૂત્રવાળા નીચેના સર્વવ્યાખ્યાનાધિકરણને રચે છે —

૮. સર્વવ્યાખ્યાનાધિકરણ.

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

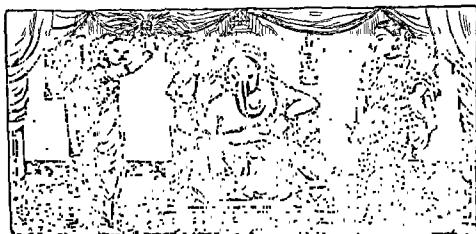
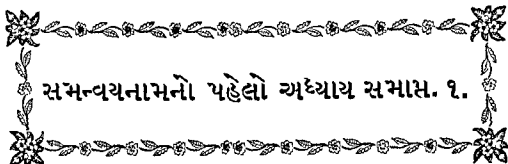
અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—એતેન આવડે (પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે) સર્વે સર્વે (પરમાણુઆદિસર્વકારણવાદો) વ્યાખ્યાતાઃ [નિષેધરૂપે] વ્યાખ્યાન કરાયા વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન કરાયા

ટીકાઃ—‘ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥’ એ સૂત્રથી આરભ કરીને અદિપર્યંત સૂત્રોવડે જ પુન પુન આ શકા કરીને પ્રધાનકારણવાદનું નિરાકરણ કર્યું છે આ પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે ન્યાયાદિપરિકલ્પિત પરમાણુઆદિસર્વકારણવાદોના નિષેધનું વ્યાખ્યાન કરાયું છે એમ જાણવું, કેમકે તેઓમા પણ અવૈદિકપણુ અને વેદવિરોધિપણુ છે અહિં વ્યાખ્યાતાઃ એ પદનું જે બેવાર કથન છે, તે આ સમન્વયાધ્યાયની સમાપ્તિ ઘોતન કરે છે ૨૮

ઈતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂઝરાતીભાષાની ટીકામાં

સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો અવ્યક્તાદિસંદિગ્ધપદોનો

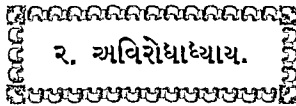
સમન્વય એ નામનો ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

❖ ❖ ॥ શ્રીસદ્ગુરુવિંજયતેતરમ્ ॥ ❖ ❖

॥ શ્રીવેદાંતદર્શન ॥

૧. અથ સાંખ્ય, યોગ અને કાણાદાદિ સ્મૃતિઓથી અને સાંખ્યા-
દિપ્રયુક્તતર્કોથી વેદાંતસમન્વયના વિરોધનો
પરિહાર એ નામનો પહેલો પાઠ.

પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રધાનાદિ અવૈદિક છે, તથા તે આ જગતનું કારણ નથી, કિંતુ સર્વે સર્વેશ્વર પર-
માત્મા આ નામરૂપાત્મકપ્રયોગનું વિવર્તિતપાદનકારણ છે, અને તે આપણે સૌનો આત્મા છે, એમ વેદાંત-
વાક્યોના સમન્વયના પ્રતિપાદનવડે પ્રતિપાદન કર્યું છે. હવે પોતાના પક્ષમાં સ્મૃતિ અને ન્યાયનો વિરોધ દૂર
કરવા, પ્રધાનાદિવાદોનું બ્રાંતિજન્યપણું કહેવા, ઉપનિષદોમાં કહેલી સૃષ્ટિઆદિપ્રક્રિયાઓનું અવિરોધિપણું પ્ર-
તિપાદન કરવા અને ક્ષિંગશરીરસંબધિશ્રુતિઓનો અવિરોધ દર્શાવવામાટે આ ધીજીઅધ્યાયનો આરંભ
કરવામાં આવેલો. તેમાં પ્રથમ સ્મૃતિના વિરોધના કથનપૂર્વક તેનો પરિહાર કરવા બગવાન સૂત્રકાર બે-
સૂત્રોવાળું નીચેનું સ્મૃત્યધિકરણ રચેલું:—

૧. સ્મૃત્યધિકરણ.

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞ ઇતિ ચેન્નાન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞ: [અહીં જગતનું કારણ કહેવાથી
કપિલાદિની] સ્મૃતિના અનવકાશ(નિરર્થકતા)રૂપદોષનો પ્રસંગ [વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થયો]
ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તે આશંકા સંભવતી] નથી અન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞાત્ [કેમ-
કે] અન્યસ્મૃતિઓના અનવકાશરૂપદોષના પ્રસંગથી [અગારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી].

ટીકા:—જો સર્વજ્ઞઅહીં જગતનું કારણ કહેશે તો અચેતનપ્રધાનને જગતનું કારણ કહેનારી ક-
પિલ અને પંચશિખ આદિની સ્મૃતિઓને, તેમાં ધર્મસાસ્ત્રનો વિષય ન હોવાથી અને જોક્ષના વિષયમાં નિરર્થક
થવાથી, નિરર્થકતારૂપદોષનો પ્રસંગ વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થયો, એમ શંકા કરે તો તે તમારી શંકા મંબળવી
નથી; કેમકે કપિલાદિની સ્મૃતિને પ્રમાણ માનીએ તો અહ્યમાંથી જગત્તી ઉત્પત્તિ કહેનારી અન્ય શ્રુતિ-

અનુકૂલપ્રસિદ્ધસ્મૃતિઓને નિરર્થકતારૂપદોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે, જે યોગ્ય નથી. ‘અહં કૃત્સ્વ જગતઃ પ્રમવઃ પ્રલયસ્તથા ॥’ (હું પરમાત્મા સમગ્રજગતની ઉત્પત્તિને હેતુ તથા લયનું અધિષ્ઠાન છું) એ ગીતા-સ્મૃતિના વાક્યમાં તથા ‘તસ્માત્ કાઘ્યાઃ પ્રમવન્તિ સર્વે સ મૂલં શાશ્વતિકઃ સ નિત્યઃ ॥’ (તે પરમાત્માથી બ્રહ્માઆદિસર્વે ઉપજેછે, તે ઉપાદાનકારણ છે, અને તે અનાદિ તથા અવિનાશી છે) એ આપસ્તંબ-સ્મૃતિના વાક્યમાં તેમ જ ‘સ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્ગં, સંહારકાલે ચ તદત્તિ મૂયઃ ॥’ (તે પરમાત્મા સૃષ્ટિકાલમાં સૃષ્ટિને ઉપજાવેછે, અને પ્રલયકાલમાં પુનઃ તેનો લય કરેછે) એ પુરાણવાક્યમાં પરમાત્માથી જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે, માટે કેવલ સ્વતંત્રપ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ કહેવું એ વેદવિરુદ્ધ છે. ‘યસ્મિન્ સર્વાણિ મૂતાન્યાત્મૈવામૂદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપસ્યતઃ ॥’ (જે જ્ઞાનકાલમાં સર્વભૂતો આત્મા જ થયાં એમ જાણનારને તથા એકપણાને જ્ઞેનારને તેમાં શેા મોહ? અને શેા શોક?) ઇત્યાદિસ્મૃતિઓમાં તથા ‘સર્વભૂતેષુ ચાડ્ડત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાડ્ડત્મનિ । સમં પરયન્તાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥’ (સર્વભૂતોમાં પોતાને અને પોતામાં સર્વભૂતોને સમરૂપે જ્ઞેતો છતો આત્માનું યજ્ઞ કરનારે પુરુષ મોક્ષને પામેછે) ઇત્યાદિસ્મૃતિવાક્યોમાં તેમ જ ‘એકશ્ચરતિ મૂતેષુ સ્વૈરચારી યથાસુખમ્ ॥’ (સ્વતંત્ર એક યથાસુખે સર્વભૂતોમાં પ્રકાશેછે) એ ઇતિહાસવાક્યમાં સર્વાત્મપણું દર્શાવ્યું છે, અને કૃષિવાદિની સાંખ્યસ્મૃતિઓમાં આત્માના નાનાપણાનું કથન છે, તે પણ વેદવિરુદ્ધ છે. વેદવિરુદ્ધવિષયમાં સ્મૃતિનાં અનવકાશનો પ્રસંગ એ દોષરૂપ નથી. ૧.

સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશના પ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમાં હેતુ કહેછે:—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને इतरेषां [પ્રકૃતિથી] લિંગની અનુપલબ્ધે: [વેદમાં તથા લોકમાં] અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી [સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશના પ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં નથી].

ટીકા:—પ્રધાનથી ભિન્ન જે મહત્ તથા અહંકારાદિ તત્ત્વો પ્રધાનના પરિણામરૂપે સાંખ્યસ્મૃતિમાં કલ્પ્યા છે, તે વેદમાં અને લોકમાં અપ્રસિદ્ધ છે, ભૂત અને ઇન્દ્રિયોની પેઠે પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રુતિમાં કોઈ સ્થલે મહતનું શ્રવણ થાયછે, તે સાંખ્યોક્તમહતનું બોધક નથી, એમ ‘આનુમાનિકમયેકેપામ્ ॥’ એ સૂત્રમાં દર્શાવી ગયા છીએ. કાર્યસ્મૃતિના અપ્રામાણ્યથી કારણસ્મૃતિનું પણ અપ્રામાણ્ય માનવું યોગ્ય છે. તેથી સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશપ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં નથી. ૨.

જડપ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ કહેનારા સાંખ્યવાદીના મતનું નિરાકરણ કરીને હવે ઈશ્વરપ્રેરિત જડપ્રધાન જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ કહેનારા યોગવાદીના વેદાંતવિરોધીઅંશનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું યોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ, રચેછે:—

૨. યોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ.

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—एतेन આવડે (સાંખ્યસ્મૃતિના નિષેધવડે) યોગઃ યોગસ્મૃતિ [પણુ] પ્રત્યુક્તઃ નિષેધ કરાથી [એમ જાણવું].

ટીકા:—સાંખ્યસ્મૃતિના નિષેધવડે યોગસ્મૃતિ પણ નિષેધ કરાથી એમ જાણવું. પુરુષોને નાના કહેવા, પ્રકૃતિને નિત્ય માનવી, જડપ્રધાનને જગતનું ઉપાદાનકારણ કહેવું તથા વેદમાં અને લોકોમાં અપ્રસિદ્ધ એવાં મહદાદિકોને પ્રધાનનાં કાર્ય કહેવાં એટલા અંશમાં યોગસ્મૃતિ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી અહિં તેટલાનો જ નિષેધ કરાયો છે, એમ જાણવું; પણ આસનપ્રાણાયામાદિભાવનાખ્યોયોગનો વિસ્તાર ઐતાશ્વતરોપનિપદાદિમાં હોવાથી તેનો તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કારમાં નિર્દિધ્યાસનનું કથન શ્રુતિમાં હોવાથી ‘અથ તત્ત્વદર્શનામ્યુપાયો યોગઃ ॥’ (હવે તત્ત્વદર્શનનો ઉપાય યોગ છે તે કહીએછીએ) એ યોગશાસ્ત્રના કથનનો નિષેધ કરાયો છે, એમ ન જાણવું. ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગ શ્રુતિસમ્મત હોવાથી અમને સર્વથા અંગીકાર છે; વળી સાંખ્યસ્મૃતિમાં તથા

યોગસ્મૃતિમાં પુરુષનું વિશુદ્ધપણું દર્શાવ્યું છે, તે તથા યોગસ્મૃતિમાં જે નિશ્ચિત્તિષ્ઠા દર્શાવી છે, તે પણ અ-
મને માન્ય છે. ૩.

વેદવિરુદ્ધસ્મૃતિઓના અપ્રામાણ્યથી તેમનાવડે, બ્રહ્મ આ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદનકારણ છે, એ-
રૂપસમન્વયનો, વિરોધ નથી, એમ સ્મૃતિના આક્ષેપનો પરિહાર દર્શાવી હવે તર્કનિમિત્તઆક્ષેપનો પરિહાર
કરવા ભગવાન સૂત્રકાર આદ્યસૂત્રોનું નીચેનું નવિલક્ષણત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩. નવિલક્ષણત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસ્ય આના (આ જગતના) વિલક્ષણત્વાત્ [બ્રહ્મથી] વિ-
લક્ષણપણાથી ન [બ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ] નથી ચ અને શબ્દાત્ શબ્દથી [પણ] તથાત્વં
તેવાપણું (વિલક્ષણપણું) [સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી તર્કથી આક્ષેપ કરેછે.—ચેતનબ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ કહેવું
યોગ્ય નથી; કેમકે આ જગતનું બ્રહ્મથી વિલક્ષણપણું છે. જગત્ અચેતન અને અશુદ્ધ છે, તથા બ્રહ્મ ચે-
તન અને શુદ્ધ છે. સુષ્પ, દુઃખ અને મોહરૂપપણાવડે પ્રીતિ, પરિતાપ અને વિપાદ આદિના હેતુપણાથી તથા
સ્વર્ગનરકાદિઉચ્ચનીચગતિના આશ્રયપણાવડે જગત્ અશુદ્ધ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. અચેતન અને સુષ્પદુઃખ-
મોહયુક્તજગતનું કારણ પણ અચેતન અને સુષ્પદુઃખમોહયુક્ત હોવું ધરેછે, પણ ચેતન અને શુદ્ધ એવું બ્રહ્મ
જગતનું કારણ હોવું સંભવી શકતું નથી. વિલક્ષણોનો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી, એ વાતો કટકાદિ-
ભૂપણના અને મુક્તિકાના કાર્યકારણભાવના અભાવવડે સુવિદિત છે. ‘વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ ॥’ (વિજ્ઞાન
અને અવિજ્ઞાન) એ શ્રુતિવાક્યથી પણ વિજ્ઞાનસ્વરૂપચેતનબ્રહ્મથી અવિજ્ઞાનસ્વરૂપજગતનું વિલક્ષણપણું
સિદ્ધ થાયછે. ૪.

‘તત્તેજ એક્ષત’ ॥ (તે તેજ આલોચના કરતું હતું) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં, અચેતનપણાવડે સ્વીકારેલાં
બૃહતેનું, ચેતનપણું સંભળાયછે, તેમ જ ‘તે હેમે પ્રાણા અદ્વંશ્રેયસે વિવદમાના બ્રહ્મ જમુઃ ॥’ (તે આ પ્રસિદ્ધ
ઇદ્રિયો પોતાની શ્રેષ્ઠતામાટે વિવાદ કરતી છતી બ્રહ્માપાસે ગઈ) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં ઇદ્રિયોનું પણ ચેતનપણું
સાંભળ્યું છે, એટલે વિલક્ષણતાના અભાવથી ચેતનબ્રહ્મથી ચેતનજગતની ઉત્પત્તિ સંભવી થકેછે, એમ વે-
દાંતી આશંકા કરે તો સાંખ્યવાદી તેનું સમાધાન કરેછે:—

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેપાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ આ શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિમાટે છે વિશેપાનુગતિમ્યામ્
વિશેષ અને અનુગતિથી અભિમાનિવ્યપદેશ: અભિમાનીનું કથન [છે].

ટીકા:—ભોક્તાનો અને ભૂતદ્રિયરૂપભોગ્યનો ચેતનઅચેતનરૂપ લોકપ્રસિદ્ધ વિભાગ છે, તે વિભાગરૂપ-
વિશેષથી અથવા ‘एता ह वै देवता अद्वंश्रैयसे विवदमाणाः ॥’ (આ પ્રસિદ્ધ ઇદ્રિયોના દેવો પોતાના શ્રેષ્ઠપણા-
માટે વિવાદ કરતા છતાં) એ શ્રીકૌંથીતકિઆહણુના પ્રાણસંવાદના વાક્યમાં કરણમાત્રની આશંકાની નિવૃત્તિમાટે
અધિષ્ઠાતાચેતનના અદ્વંશ્રેયસાર ચેતનવાચી દેવતાપદરૂપ વિશેષ છે, તે વિશેષથી અને ‘अभिर्नामूत्वा मुखं प्रा-
विशत् ॥’ (અમિ વાણીરૂપ થઈને મુખમાં પ્રવેશ કરતો હતો) ઇત્યાદિશાસ્ત્રવચનોથી જણાનારી અભિમા-
નિચેતનદેવતાની સર્વઅચેતનોમાં અનુગતિ(અનુપ્રવેશ)થી ‘તત્તેજ એક્ષત ॥’ તથા ‘તે હેમે પ્રાણા: ॥’
ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં કેવળ અચેતનનું કથન નથી, કેવલ તેની અભિમાનિચેતનદેવતાનું કથન છે. જડમાં ચેતનતા
ક્યાંઈ પણ જોવામાં આવતી નથી. એમ હોવાથી બ્રહ્મ અને જગતનું વિલક્ષણપણું સિદ્ધ રહેછે, તેથી ચેત-
નબ્રહ્મ અચેતનજગતનું કારણ સંભવતું નથી. ૫.

બગવાન સૂત્રકાર સાંખ્યવાદીના પૂર્વોક્તઆક્ષેપનો પરિહાર કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

દૃશ્યતે તુ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે દૃશ્યતે [વિલક્ષણપણાથી અદ્ધ જગતનું કારણ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે એવી વિલક્ષણતા લોકમાં] દેખાયછે.

ટીકા:—વિલક્ષણપણાથી ચેતનઅદ્ધ આ અચેતનજગતનું કારણ થઇ શકતું નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે ચેતનમાંથી અચેતન કિંવા અચેતનમાંથી ચેતન ન જ થાય એવો નિયમ નથી: લોકમાં ચેતનપણાવડે પ્રસિદ્ધ પુરુષાદિથી વિલક્ષણ એટલે અચેતનકેશનખાદિની ઉત્પત્તિ અને અચેતનપણાવડે પ્રસિદ્ધ ગોમયાદિથી વિલક્ષણ એટલે ચેતનવૃથિકાદિની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેછે. અચેતનપુરુષાદિનાં શરીરો અચેતનકેશાદિનું કારણ છે, અને અચેતનગોમયાદિ વૃથિકાદિના અચેતનશરીરનું કારણ છે, એમ કહો તો પણ ક્ષિયિત્ અચેતન ચેતનના આશ્રયભાવને પામેછે, ને ક્ષિયિત્ પામતું નથી, એવી વિલક્ષણતા રહેછે. જો કહો કે એ બંનેમાં પાર્થિવપાણુંઆદિ યત્કિયિત્ સાદૃશ્ય છે, તેથી તેમનો કારણકાર્યભાવ ઘટેછે, તો અમે કહીએછીએ કે અદ્ધનો સત્તાસ્વભાવ આકાશાદિજગતમાં અનુવર્તેછે, માટે તેમનું યત્કિયિત્ સાદૃશ્ય હોવાથી તેમનો પણ કારણકાર્યભાવ સમવી શકેછે. ૬.

અસદિતિ चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસત્ [ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય] અસત્ [હવે એમ પ્રાપ્ત થશે] इति એમ चेत् [કહો] તો પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ પ્રતિષેધમાત્રપણાથી ન [આ દોષ] નથી.

ટીકા:—જો શબ્દાદિહીનશુદ્ધચેતનઅદ્ધને તેનાથી વિપરીત શબ્દાદિમાનઅશુદ્ધઅચેતનકાર્ય(જગત) નું કારણ સ્વીકારે તો તમારા સત્કાર્યવાદી(ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું અસ્તિત્વ માનનાર)ના મતમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં આ જગતરૂપ કાર્ય અસત્ હવે એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જે તમને અનિષ્ટ છે. એમ કહો તો તે તમારું કહેવું પ્રતિષેધમાત્ર (કથનમાત્ર નિષેધ) છે, પ્રતિષેધકરવાયોગ્ય વસ્તુ કાંઇ નથી, જેમ હવણું આ જગત કારણરૂપે સત્ છે તેમ ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ કારણરૂપે સત્ જ હવે, અસત્ ન હોતું. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યના સત્પણાનો નિષેધ કરવાને તમારો પ્રતિષેધ સમર્થ ન હોવાથી, તમારા તે પ્રતિષેધમાત્રપણાથી તમારો કહેલો દોષ અમારા મતમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭.

પૂર્વપક્ષ:— अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અપીતૌ પ્રલયમાં તદ્વત્ તેના જેવા પ્રસંગાત્ [અશુદ્ધિઆદિના] પ્રસંગથી અસમજસમ્ [ઔપનિષદ દર્શન] અસમીચીન [છે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી શંકા કરેછે:—જો સ્થૂલત્વ, સાવયત્વ, અચેતનત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ અને અગૃહ્યત્વ આદિ ધર્મવાળું જગત્ અદ્ધનું કાર્ય છે, એમ કહેશે તો જેમ જલમાં લીન થયેલું લવણ જલને દૂષિત કરેછે, તેમ પ્રલયકાલમાં કારણરૂપઅદ્ધમાં લીન થયેલું જગત્ અદ્ધને દૂષિત કરશે. આવીરીતે પ્રલયકાલમાં કારણઅદ્ધને કાર્યના જેવી અશુદ્ધિઆદિના પ્રસંગથી ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે અયથાર્થ છે.

અથવા પ્રલયમાં સર્વકાર્યના કારણના જેવા એકરૂપપણાના પ્રસંગથી પુનરુત્પત્તિમાં નિયમકારણના અભાવથી ભોક્તાભોગ્યઆદિવિભાગવડે ઉત્પત્તિના અભાવરૂપદોષથી ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે યથાર્થ નથી.

કિંવા પ્રલયમાં ભોક્તારૂપણવોની અદ્ધની સાથે એકતા થયી છે, તેથી તેમને ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત જે કર્મઆદિ તેનો અભાવ છે. કર્મના નાશમાં પણ ભોક્તાની ઉત્પત્તિ માનશે તો તેની પેઠે સુક્તોને પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એરૂપદોષથી પણ ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે સમીચીન નથી.

પ્રલયકાલમાં પણ આ જગત્ જલમાં વિભક્તરૂપે જ રહેશે, એમ કહો તો તે સ્થિતિકાલ હોવાથી પ્રલયકાલનો અભાવ થાયછે, અને દ્વૈતની પણ પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી પણ ઉપનિષદનું કથન અપર્યાય જ છે. ૮.

સિદ્ધાંત:— ન તુ દૃષ્ટાન્તભાવાત્ ॥ ૯ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—દૃષ્ટાન્તભાવાત્ દૃષ્ટાંત હોવાથી જ [પૂર્વોક્ત દ્વયજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં] નથી તુ જ.

ટીકા:—સિદ્ધાંતી પૂર્વોક્તપૂર્વપક્ષોનું નિરાકરણ કરેછે:—કાર્ય કારણમાં લીન થયા છતાં તે કાર્ય પોતાના ધર્મોવડે કારણને દ્વિપિત કરતું નથી, એમાં દૃષ્ટાંત હોવાથી અમારા મતમાં પૂર્વોક્ત દ્વયજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં જ નથી તેથી, અમારા દર્શનમાં લેશ પણ અસમીચીનતા નથી. જેમ ઘટશરાવાદિ નાનાં મોટાં મૃતિકાનાં કાર્યો અને કટકકુંડલાદિનાના પ્રકારનાં સુવર્ણનાં કાર્યો નાશ પામીને પોતાનાં કારણ મૃતિકામાં તથા સુવર્ણમાં લીન થાયછે, સારે મૃતિકાને તથા સુવર્ણને પોતપોતાના ધર્મોવડે દ્વિપિત કરતાં નથી, તેમ આ જગત્ કારણરૂપજલમાં લીન થઇને તે જલને પોતાના ધર્મોથી દ્વિપિત કરતું નથી. અમારા પક્ષમાં જેમ આ દૃષ્ટાંતો છે, તેમ તમારા મતમાં કોઇ દૃષ્ટાંત નથી; તમે જે જલ અને લવણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે વિષમ છે, કેમકે મધુર જલ લવણનું કારણ નથી. ‘આત્મેવેદં સર્વમ્ ॥’ તથા ‘ઇદં સર્વં યદયમાત્મા ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં અવિશેષપણે ત્રણેકાલમાં કાર્યનું કારણથી અનન્યપણું કહ્યું છે, તેથી જેમ સ્થિતિકાલમાં અવિદ્યાએ આરોપેલાં કાર્યો અને તેના ધર્મોનો જલને સ્પર્શ નથી, તેમ પ્રલયમાં પણ તેમનો તેને સ્પર્શ નથી. માયાનું અવસ્તુપણું હોવાથી પોતાની પ્રસારેલી માયાસાથે જેમ માયાવી ત્રણેકાલમાં સ્પર્શ પામતો નથી, તેમ પરમાત્મા પણ સંમારમાયાસાથે સ્પર્શ પામતા નથી. સંપ્રદાયને જાણનારા આત્માઓ પણ જગત્ની ઉત્પત્તિઆદિને માયામય અને પરમાત્માને અસંગી કહેછે:—

“અનાદિમાયયા સુષો યદા જીવઃ પ્રવુદ્યતે ।

અજમનિદ્રમસ્વપ્નમદ્વૈતં વુદ્યતે તદા ॥”

ભાવાર્થ:—અનાદિમાયાવડે સુતેલો જીવ ન્યારે (‘તત્ત્વમસિ’ એપ્રકારના ઉપદેશકાલમાં) માયાનિદ્રાને લજેછે, સારે જન્મ, લય ને સ્થિતિઅવસ્થાશૂન્ય પરમાત્માને આત્મપણાવડે અનુભવેછે. પ્રલયમાં કાર્યકારણની એકતા થઇ જવાથી નિયમકારણના અભાવથી વિભાગવડે ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે એ દોષ પણ દૃષ્ટાંતના સદ્ભાવથી દૂર થાયછે. જેમ સુષુપ્તિ અને સમાધિઆદિમાં અવિભાગની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ નહિ થવાથી પૂરેની પેઠે પુનઃ જગત્કાલમાં વિભાગ થાયછે, તેમ અહિં પણ થશે.

પ્રલયકાલમાં અજ્ઞાની જીવો મિથ્યાજ્ઞાનસહિત હોયછે, તેથી તેમની પુનરુત્પત્તિ ઘટેછે, સુકતજીવોનું અજ્ઞાન અત્યંત નિવૃત્ત થઇ ગયેલું હોવાથી તેમની પુનરુત્પત્તિ સંભવતી નથી. પ્રલયકાલમાં આ જગત્ જલમાં વિભક્તરૂપે રહેતું નથી, એટલે પૂર્વપક્ષીનો છલો વિકલ્પ પણ ઘટતો નથી. ૯.

સ્વપક્ષદોષાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—જ અને સ્વપક્ષદોષાત્ [સાંખ્યવાદીના] પોતાના પક્ષમાં [પણ તે] દોષ હોવાથી [તે દોષોનું નિરાકરણ કરવા અમારે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક નથી].

ટીકા:—સાંખ્યવાદીએ જેટલા દોષ વેદાંતપક્ષમાં કહ્યા છે, તેટલા જ દોષ સાંખ્યવાદીના પક્ષમાં પણ પ્રાદુર્ભાવ પામેછે. જેમ વાદી કહેછે કે વિવક્ષણુપણથી જલ જગતનું કારણ સંભવે નહિ, તેમ પ્રધાન પણ શબ્દાદિહીન હોવાથી વિવક્ષણુપણાવડે જગતનું કારણ સંભવે નહિ, એ દોષ સાંખ્યમતમાં સમાન છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં અસહકાર્યાદનો પ્રસંગ કલો તે પણ પ્રધાન અને તેનાં કાર્યોનું વિવક્ષણુપણું હોવાથી સાંખ્યપક્ષમાં સમાન છે. પ્રલયકાલમાં કાર્યવડે કારણ દ્વિપિત થશે એ દોષ પણ સાંખ્યપક્ષમાં સમાન છે. ઇત્યાદિસર્વદોષોના સાધારણુપણથી તે બેમાંનાં એકે પક્ષમાં પૂજાવ્યોગ્ય નથી, અને તેથી તેઓની અદોષતા જાણાયછે, ને તેમ હોવાથી તે દોષોનું નિરાકરણ કરવા અમારે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક નથી. ૧૦.

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાઽનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસન્નઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ તર્કના અપ્રતિષ્ઠાનથી અપિ પણ [બ્રહ્મામાં રહેલી જગત્કારણતાનો બાધ થતો નથી] અન્યથા બીજીરીતે (પ્રતિષ્ઠિતતર્કવડે) [પ્રધાન] અનુમેયમ્ અનુમાનકરવાયોગ્ય [છે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો એવમ્ એમ [કરવાથી] અપિ પણ અવિમોક્ષપ્રસન્નઃ મોક્ષાભાવનો (તર્કના અપ્રતિષ્ઠાનરૂપદોષના અનિવારણનો અથવા સુક્તિના અભાવનો) પ્રસંગ [પ્રાપ્ત થાયછે].

ટીકા:—વેદપ્રમાણથી રહિત કંપિલકણાદિની ભિન્નભિન્નબુદ્ધિમાત્રથી અન્યથાઅન્યથાકલ્પિતતર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી, તેથી બ્રહ્મામાં રહેલી જગત્કારણતા વેદવડે સિદ્ધ હોવાથી કેવલ તેમના તર્કોવડે તેના બાધ થઇ શકતો નથી. જો તર્કવાદી એમ કહે કે કોઇ પ્રતિષ્ઠિતતર્કને અત્રે તર્ક ગણી તે પ્રતિષ્ઠિત-સ્થિર-તર્કવડે પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે, એમ અનુમાનકરવાયોગ્ય છે; સર્વતર્કને અપ્રતિષ્ઠિત કહેશે તો સર્વ લોક-વ્યવહાર તર્કથી ચાલેછે, તેના ઉચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે. તો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે શ્રુતિઅનુકૂલ તર્ક આજ છે, સ્વતંત્ર તર્ક આજ નથી, બુદ્ધિનું તારતમ્ય હોવાથી પ્રબલતર્ક નિર્બલતર્કને સર્વદા હણી નાંખેછે, એટલે કોઇ પણ સ્થિરતર્ક સંભવતો નથી, તેથી તર્કની અનવસ્થાનો જે દોષ પૂર્વે કહ્યો છે, તે દૂર થતો નથી, એટલે પ્રધાનને જગત્કારણ માની શકાય એમ નથી. કિંવા યથાર્થજ્ઞાનથી મોક્ષ થાયછે, એમ સર્વ મોક્ષવાદી માનેછે, અને જ્ઞાનના વસ્તુતત્ત્વપણાથી તે જ્ઞાન અગ્નિના ઉષ્ણજ્વાળની પેઠે એકરૂપ છે, તેથી તેમાં વિવાદનો અભાવ છે, પણ પરસ્પર વિરોધ કરનારા પુરુષોની કલ્પનામાત્રથી રચેલા તર્કોવડે વિવાદના અભાવવાળા એકજ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી નથી, વળી પ્રધાનવાદીને બીજા તાર્કિકોએ શ્રેષ્ઠતર્કવાદીરૂપે સ્વીકાર્યો નથી તેથી, તેમ જ ભૂતકાલના, વર્તમાનકાલના અને ભવિષ્યકાલના બધા તર્કવાદિઓને એકકાલે એકરૂપને એકત્ર યદ્ય એકસુસિદ્ધતર્કદ્વારા એકપ્રકારના જ્ઞાનનો નિર્ણય કરવાનો અસંભવ હોવાથી તેમના મતમાં સુક્તિના અભાવના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાયછે. વેદનું નિલપણું હોવાથી તથા તેને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણપણું હોવાથી તેમાં વ્યવસ્થિતઅર્થના વિષયપણાની સિદ્ધિ સંભવી શકેછે. વેદજનિતજ્ઞાનનું સમ્યક્ષણું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના સર્વેતાર્કિકોએ પણ લોપ કરવાને શક્ય નથી, તેથી ઔપનિષદજ્ઞાનનું સમ્યક્જ્ઞાનપણું સિદ્ધ છે, ને તે કારણથી આગમાનુસારિતર્કવડે ચેતનબ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાધાનકારણ છે. ૧૧.

પ્રધાનકારણવાદના નિષેધનો બીજાકારણવાદનો નિષેધમાં અતિદેશ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું શિષ્ટાપરિગ્રહાધિકરણ રચેછે:—

૪. શિષ્ટાપરિગ્રહાધિકરણ.

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—एतेन આવડે (પ્રધાનકારણવાદના નિરાકરણવડે) शिष्टापरिग्रहा: શિષ્ટોએ નહિ ગ્રહણ કરેલા [પરમાણુકારણવાદઆદિ] અપિ પણ व्याख्याता: નિષેધ કરાયા [છે].

ટીકા:—પ્રધાનકારણવાદનો નિષેધ પૂર્વે થઇ ગયો. એ પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે મનુ, વ્યાસ અને વસિષ્ઠઆદિ શિષ્ટપુરુષોએ કોઇપણ અશવડે નહિ ગ્રહણ કરેલા આયાદિપરિકલ્પિતપરમાણુકારણવાદનો પણ નિષેધ કરાયો છે, એમ જાણવું. પરમગંભીર જગત્કારણનું કેવલતર્કવડે દુર્બોધપણું, તર્કનું અપ્રતિષ્ઠિતપણું, અન્યથાઅનુમાનમાં મોક્ષનો અભાવ, અને વેદવિરોધ એપ્રકારનાં નિષેધનાં કારણો છે. ૧૨.

વ્યવહારિકલોકનામોગ્યનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું લોકનાપત્ત્યધિકરણ રચેછે:—

૫. લોકનાપત્ત્યધિકરણ.

भोक्त्वापत्तेरविभागश्चेत् स्यालोकवत् ॥ १३ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—भोक्त्वापत्ते: [ભોજ્યને] ભોક્તાની પ્રાપ્તિથી અવિભાગ: [ભોજનાભોજ્યનો] ભેદ નહિ [રહે] चेत् [એમ કહે] તો लोकवत् લોકની પેઠે [ભેદ] स्यात् છે.

ટીકા:—અહાંકારણુવાદમાં અભિજ્ઞતાને લીધે ભોક્તા ભોગ્યભાવને પ્રાપ્ત થશે, અથવા ભોગ્ય ભોક્તાના ભાવને પામશે. એવીરીતે તે વાદમાં ઇતરેતરભાવની પ્રાપ્તિ હોવાથી લોકમાં જે આ ચેતન જીવાત્મા ભોક્તા છે, અને આ શબ્દાદિવિષય ભોગ્ય છે, એવા ભોક્તાભોગ્યનો ભેદ દેખાયછે, તે ભેદ નહિ રહે, એમ પૂર્વપક્ષ કહે તો અમે કહીએછીએ કે અમારા પક્ષમાં દૃષ્ટાંતોના મદ્દભાવ હોવાથી તમે કહોછો તે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ લોકમાં સમુદ્રથી જલ અભિન્ન છે, છતાં દેનતરંગપુદ્ગુલાદિરૂપે ભિન્ન પણ છે, તેમ જ અભિન્ન એવાં ભોક્તા ને ભોગ્ય પણ ઉપાધિવડે ભિન્નરૂપે સંભવી શકેછે. ૧૩.

પૂર્વના જ પૂર્વપક્ષમાં વિવર્તવાદવડે મુખ્યસમાધાનને કહેવા ભગવાન મૂવકાર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું આરંભણુાધિકરણ રચેછે:—

૬. આરંભણુાધિકરણ.

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—આરમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ આરંભણુશબ્દાદિથી તદનન્યત્વમ્ તેનું (કાર્યકારણનું) અનન્યપણું [છે].

ટીકા:—આવહારિકભોક્તા અને ભોગ્યને માનીને પૂર્વસૂત્રમાં તેનો વિભાગ કહ્યો છે. એ વિભાગ પર-માર્થથી નથી; કેમકે આરંમ્ભણશબ્દાદિથી કાર્યરૂપજગતનું કારણરૂપઅહથી અનન્યપણું (પૃથક્સત્તા-શૂન્યપણું—વ્યતિરેકાભાવ) કહ્યું છે. એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરીને દૃષ્ટાંતની અપેક્ષામાં ‘યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્તિપિન્ડેન સર્વે મૃનમયં વિજ્ઞાતાં સ્યાદ્વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥’ (હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતો! એક માટીના પિન્ડના યથાર્થજ્ઞાનવડે સર્વધટ્ટશરાવાદિ માટીના વિકારો જાણવામાં આવેછે, કેમકે વાણીવડે જેમનો આરંભ થયો એવા ધટ્ટાદિવિકાર નામમાત્ર છે, પોતાના કારણ મૃત્તિકાથી ભિન્ન નથી, અને કારણરૂપ મૃત્તિકા જ સત્ય છે) એમ કહ્યું છે. શ્રુતિમાંના આરંમ્ભણશબ્દથી સિદ્ધાંતમાં પણ અહથી ભિન્ન કાર્યસમૂહનો અભાવ સિદ્ધ થાયછે. શ્રુતિમાં પુનઃ તેજ, જલ અને પૃથ્વીનાં કાર્યોનો તેજ, જલ અને પૃથ્વીથી ભિન્ન અભાવ કહ્યો છે. એ ત્રણુતત્ત્વોનું પણ સત્ત્વથી ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાંના એ પ્રસંગમાં દૃષ્ટાંતોની તથા તેઉપરથી ઉપજતા સિદ્ધાંતોની જે શ્રુતિઓ તે આરંમ્ભણ શબ્દ છે. સૂત્રમાંના આદિશબ્દવડે ‘બ્રહ્મેવેદં સર્વમ્ ॥’ (અહ જ આ સર્વ છે) તથા ‘આત્મેવેદં સર્વમ્ ॥’ ઇત્યાદિ આત્માનું એકપણું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોનો સમૂહ જાણવો. કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું હોવાથી એક-કારણના વિજ્ઞાનવડે સર્વકાર્યનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાયછે. પ્રાતીતિક અને અનિત્યસ્વરૂપવડે સત્તાસ્પૃતિના શૂન્યપણાથી જેમ ધટ્ટાકાશાદિનું મહાકાશથી અને મૃગજલનું ક્ષારમયપ્રદેશથી અનન્યપણું છે, તેમ આ ભોગ્યભોક્તા-દિપ્રપચસમૂહનું અહથી અનન્યપણું એટલે વ્યતિરેકવડે અભાવ છે.

શંકા:—જેમ વૃક્ષ અનેક શાખાયુક્ત છે, તેમ અહ અનેકશક્તિપ્રવૃત્તિયુક્ત છે; આમ હોવાથી એક-પણું અને નાનાપણું એ બંને સત્ય જ છે, જેમ મૃતિકાનું મૃત્તિકારૂપે એકપણું અને ધટ્ટશરાવાદિરૂપે નાના-પણું છે. તેમાં અહના એકપણાના અંશવડે જ્ઞાનથી મોક્ષવ્યવહાર સિદ્ધ થાયછે, અને નાનાપણાના અંશવડે કર્મકાંડનો આશ્રય કરીને રહેલા લૌકિકવૈદિકવ્યવહાર સિદ્ધ થાયછે.

સમાધાન:—તમે અહને ઉભયરૂપે સત્ય કહેવા ઇચ્છોછો તે યોગ્ય નથી. ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥’ (મૃત્તિકા જ સત્ય છે) ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતોમાં ઉપાધાનકારણના જ સત્યપણાનો નિશ્ચય છે, અને વાણીવડે કહેવાતા વિકાર-સમૂહોના મિથ્યાપણાનો પણ નિશ્ચય છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ‘તત્સત્યમ્ ॥’ (તે સત્ય છે) ઇત્યાદિવચનોવડે પરમકારણના જ સત્યપણાનો નિશ્ચય છે, ને ‘તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ॥’ (હે શ્વેતકેતો! તે તુ છે) એવી રીતે જીવના અહભાવનો ઉપદેશ પણ કર્યો છે, તેથી સિદ્ધ થાયકે પારમાર્થિક એકપણું છે, ને મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્ર-કેટલું નાનાપણું છે. જે બંનેને સત્ય માનશે તો વ્યવહારના જ્ઞાનથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, અને ‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ઇહ નાનેવ પદયતિ ॥’ એ બેદદિષ્ટિવાળાને વારંવાર જન્મમરણ કહેનારી શ્રુ-તિને નિરર્થકતા પ્રાપ્ત થશે. જેમ જાણપહેલાં સ્વપ્નનો સર્વવ્યવહાર ત્રસ છે, તેમ સર્વલૌકિકવૈદિકવ્યવ-

હાર પ્રત્યક્ષઅભિનિષ્ઠાનું જ્ઞાન થયાપૂર્વે સત્ય છે, તેથી તે વ્યવહારની અસિદ્ધિરૂપ દોષ પણ અમારા પક્ષમાં નથી, ને તે અજ્ઞાનદશામાં સર્વલોકિકપ્રમાણોનો અવકાશ હોવાથી પ્રમાણના અનવકાશરૂપ દોષ પણ નથી.

શંકા:—જેમ રજ્જુમાં કલ્પાયેલા મિથ્યાસર્પવડે દંશન કરેલો પુરુષ મરતો નથી, અને મૃગજલવડે સ્નાનપાનાદિપ્રયોગન સિદ્ધ થતું નથી, તેમ અસત્યવેદાંતવાક્યોવડે અહ્યાત્મપણાનું જ્ઞાન થઇ શકતું નથી.

સમાધાન:—કલ્પિતસર્પના દંશની ભ્રાંતિવડે કલ્પિત શંકા અને વિષના નિમિત્તથી સત્યમરણમૂર્ચાદિ જોવામાં આવેછે. સ્વભાવસ્થાના મિથ્યાસર્પથી અને મિથ્યાજલથી દંશન અને સ્નાનાદિ પણ થાયછે. જે તમે કહો કે દંશનાદિકાર્ય પણ મિથ્યા છે, તો અમે કહીએછીએ કે તે કાર્ય બંધે મિથ્યા હોય પણ તેનું જ્ઞાન મિથ્યા નથી; કેમકે જંગલે કોઇ માણસ જ્ઞાનને મિથ્યા માનતો નથી; વળી અસત્યસ્વપ્નવડે વ્યાવહારિકસત્યફલના લાભાલાભને પણ તે વિષયમાં કુશલપુરુષો જાણેછે, એટલે તે કાલનું જ્ઞાન મિથ્યા નથી. જેમ સ્વપ્નના મિથ્યાવ્યાધના દર્શનથી ઉંધની નિવૃત્તિ થઇ જાયછે, તેમ અસત્યવેદાંતવાક્યોવડે પણ બંધની નિવૃત્તિદ્વારા અહ્યાત્મપણાનું જ્ઞાન થવામાં વિરોધ નથી. વસ્તુતાએ તો બંધ પણ પ્રાતિભાસિક છે, અને શાસ્ત્રો પણ પ્રાતિભાસિક છે, એટલે બંને સમસત્તાવાળાં હોવાથી, ખીજું પહેલાનું બાધક થઇ સત્ય જ્ઞાન ઉપજવી શકેછે, એટલે શંકાને અવકાશ નથી.

જે કહો કે શ્રુતિમાં શ્રુતિકાઆદિનાં જે દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે, તે વિકારી કેવા અવિકારી પરિણામવાદ દર્શાવવાના તાત્પર્યથી છે, પણ અનન્યપણું દર્શાવવાના તાત્પર્યથી નથી; તો તે તમારું કથન પૂર્વોપરનો વિચાર ક્યાં-વિનાનું છે; કેમકે 'આત્માડજરોડમરોડમૃતોડમયો બ્રહ્મ ॥' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અહના કૃટસ્થપણાના નિરૂપણથી અહમાં કોઇપણ અન્યથાભાવરૂપ વિક્રિયા નથી, એમ દર્શાવ્યું છે, તેથી વિકારિપરિણામવાદ અને અવિકારિ-પરિણામવાદ એ બંનેનો નિષેધ થાયછે. વસ્તુમાં વિક્રિયા થયાવિના જ ભ્રાંતિથી અન્યનામરૂપ ભાસેછે, તે અવિકારિપરિણામવાદ છે, એમ કહો તો તેથી વિવર્તવાદરૂપ અનન્યપણાની જ સિદ્ધિ થાયછે.

માયાની ઉપાધિવડે ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું, સર્વરૂપણું ને સર્વશક્તિમાનપણું છે, પરમાર્થથી નથી; પરમાર્થ-અવસ્થામાં તો સર્વવ્યવહારનો અભાવ છે, એમ સર્વે ઉપનિષદો કહેછે: માટે પરમાર્થના અભિપ્રાયવડે કાર્ય-કારણનું અનન્યપણું છે, અને વ્યવહારના અભિપ્રાયવડે ઉપાધિનિર્મિતભેદનું કથન છે. ૧૪.

ભાવે ચોપલભ્વે: ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અ અને ભાવે [કારણના] સદ્ભાવમાં ડપલભ્વે: [કાર્યના] જ્ઞાનથી [કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે].

ટીકા:—શ્રુતિકારણ કારણ વિદ્યમાન હોય તો જ ઘટાદિરૂપકાર્યનું જ્ઞાન થાયછે, કારણના અભાવમાં તેનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે. અન્યના સદ્ભાવમાં અન્યનું જ્ઞાન થતું નથી, એ આપણે ગાયના સદ્ભાવમાં અશ્નનું જ્ઞાન ન થવાથી જાણીએછીએ. નિમિત્ત-કારણના સદ્ભાવથી પણ કાર્યનું જ્ઞાન થતું સંભવતું નથી. અવિચ્છિન્નમૂલવાળા અને દીર્ઘરેખાકરૂપઅવસ્થાને પામેલા ધૂમને જોઇને અગ્નિના સદ્ભાવનું જ્ઞાન થાયછે, ત્યાં પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ તે જ્ઞાનમાં કારણ હોવાથી પૂર્વોક્તનિયમમાં દોષ આવતો નથી.

અથવા 'માત્રાક્ષોપલભ્વે: ॥' (અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભાવથી કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે) એવો મૃગપાઠ સ્વીકારી તેનું નીચેપ્રમાણે વ્યાખ્યાન છે, એમ જાણવું:—

કેવલ શબ્દથી જ કાર્યકારણનું અનન્યપણું છે, એમ નથી, પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સદ્ભાવથી પણ તે બંનેનું અનન્યપણું જોવામાં આવેછે. પટમાં આત્મનિવિત્તન(તાણાવાણા)ના સયોગવાળાતતુઓવિના અન્ય જોવામાં આવતું નથી, તેમ તતુઓમાં તેના અંશોથી ને તે અંશોમાં તેના અવયવોથી બિન કાંઇપણ જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રલક્ષજ્ઞાનવડે રાતાં, ધોળાં અને કૃષ્ણ એવાં ત્રણરૂપો જે તેજ, જલ અને પૃથ્વીરૂપ છે તે, ને તેથી વાયુમાત્ર અને તેથી આકાશમાત્ર અનુમાનકરવાયોગ્ય છે. તેથી પર એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, ત્યાં સર્વે પ્રમાણોની સીમા છે. ૧૫.

સત્વાચારસ્ય ॥ ૧૬ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અવરસ્ય કાર્યની સત્તાત્ [કારણરૂપે સ્થિતિ] હોવાથી [કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે].

ટીકા:—‘ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ (હે સૌમ્ય થેતકેતો! આ જગત્ સૃષ્ટિની પહેલાં સત્-કારણરૂપ-જ હતું) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં કાર્યનું કારણની સાથે સમાનાધિકરણપણું કહ્યું છે, તેથી પછીથી યનારા કાર્યનું ઉત્પત્તિની પહેલાં કારણમાં કારણરૂપે હોવાપણું સિદ્ધ થાયછે, ને તેવડે કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. જેમ કારણરૂપ બ્રહ્મ ત્રણેકાલમાં સત્ છે, તેમ કાર્યરૂપ જગત્ પણ બનેતો અબેદ હોવાથી ત્રણેકાલમાં સત્ છે, અને સત્ એક છે, તેથી પણ કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે, એમ જણાયછે. ૧૬.

અસદ્વ્યપદેશાન્નેતિ ચેન્ન ધર્માન્તરેણ વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—અસદ્વ્યપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] અસત્તા કથનથી ન [સૃષ્ટિની પૂર્વે સત્] ન હતું ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તેમ] નથી ધર્માન્તરેણ અન્યધર્મવડે [એ કથન છે, એમ] વાક્યશેષાત્ વાક્યશેષથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘ અસદેવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ (આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ જ હતું) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં અસત્તનું કથન હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ સત્ ન હતું એમ શંકા કરે તો તમારી તે શંકા સમવતી નથી; કેમકે ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યના અત્યંતઅસત્પણાના અભિપ્રાયવડે ત્યાં અસત્તનું કથન નથી, પણ સ્પષ્ટનામરૂપણારૂપધર્મથી ભિન્ન જે અસ્પષ્ટનામરૂપણારૂપ ધર્માંતર, તેના અભિપ્રાયવડે ત્યાં અસત્તનું કથન છે, એમ ‘ તત્સદાસીત્ ॥ ’ (તે જગત્ સત્ હતું) ઇલાદિવાક્યશેષથી જણાયછે. વળી અસત્તને અત્યંતાભાવરૂપ માનીએ તો અસત્તા પૂર્વીપરકાલના અસંબંધથી ‘ આસીત્ ’ (હતું) એ શબ્દની નિર્યંકતા થાયછે, માટે પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસ્પષ્ટનામરૂપણા જગત્ હતું એમ સ્વીકારવું પડેછે. ૧૭.

યુક્તે: શબ્દાન્તરાચ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—યુક્તે: યુક્તિથી ચ અને શબ્દાન્તરાત્ અન્યશબ્દથી [પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે કાર્યનું સત્પણું અને કારણથી અનન્યપણું જણાયછે].

ટીકા:—જે પુરુષને દિલ્લે બનાવવાની અથવા ઘડો બનાવવાની ઇચ્છા હોય તે પુરુષ તેમાં પ્રતિનિયત-કારણ દૂધને અથવા મૃત્તિકાને ગ્રહણ કરેછે, એમ લોકમાં જેવામા આવેછે, પણ અન્યને ગ્રહણ કરતા હોય એમ જેવામાં આવતું નથી, તેથી સંકાર્થવાદ સિદ્ધ થાયછે. જે અસત્થી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તો ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વત્ર સર્વત્ર અસત્પણું સમાન હોવાથી ક્યારેક દૂધથી, ઘડો બનવો જેમજે, અથવા મૃત્તિકાથી દિલ્લે બનવું જેમજે, પણ તેમ તો બનતું નથી તેથી, તથા ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યને અત્યંતાભાવરૂપ માનીએ તો કારકઆધારને નિર્વિપયતાપ્રદોષની પ્રાપ્તિ થાયછે તેથી, અસંકાર્થવાદ મિથ્યા છે. એ યુક્તિથી તથા ‘ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ એ શબ્દાંતર (પૂર્વસ્મૃત્તમાંના અસત્તા કથનના શબ્દથી અન્ય સત્તા કથનના શબ્દ) થી પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે કાર્યનું સત્પણું અને કારણથી અનન્યપણું છે, એમ જણાયછે. ૧૮.

પટવચ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચ અને પટવત્ [સંવેદિત અને પ્રસારિત] વસ્ત્રની પેઠે [અવસ્થાલેદે કારણથી કાર્યનો] લેદ છે, વાસ્તવિકલેદ નથી].

ટીકા:—જેમ વસ્ત્ર જ્યારે સંવેદિત (સારીરીતે વીંટાળેલું) હોય ત્યારે જેનારપુરુષને આ વસ્ત્ર છે કે અન્ય દ્રવ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી; કદચિત્ આ વસ્ત્ર છે, એવું જ્ઞાન થાય તોપણ તેની લંબાઇપ-હોળાઇ કેટલી છે, ઇલાદિ જણવામાં આવતું નથી, પણ જ્યારે તે વસ્ત્રને પ્રસારે (પહેળું કરે) ત્યારે જે સંવેદિત હતું તે વસ્ત્ર છે, તથા તેની લંબાઇપહોળાઇ ઇલાદિ આપ્રમાણ છે, એ સર્વ સ્પષ્ટ જણવામાં આવે-છે; તેમ જ્યારે તંતુરૂપકારણમાં વસ્ત્ર હોયછે, ત્યારે તે વસ્ત્રનું મનુષ્યને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી, પણ તુરી (વણવાનું રાય), વેમ (નલિકા) ને કુર્લિદ (વણકર) આદિ કારકના આધારપછી આ વસ્ત્ર છે, એવું સ્પષ્ટ

ગ્નન થાયછે. આ સંવેદિત અને પ્રસારિત વસ્તુની પેઠે કાર્યકારણનો પણ સ્થિતિભેદ ભેદ છે, વસ્તુતાએ ભેદ નથી. ૧૯.

યથા ચ પ્રાણાદિઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—ચ અને યથા જેમ પ્રાણાદિઃ [કારણરૂપપ્રાણુથી] પ્રાણાદિ [અન્ય નથી, તેમ કારણુથી કાર્ય અન્ય નથી].

ટીકા:—જેમ લોકમાં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન એ પ્રાણના ભેદ જ્યારે પ્રાણાયામવડે નિરુદ્ધ થાયછે, ત્યારે કારણમાત્રરૂપે વર્તમાન પ્રાણુવડે જીવનમાત્ર જ શેષ રહેછે, આકુંચનપ્રસારણાદિકાર્ય રહેતું નથી; અને જ્યારે તે પ્રાણાદિ નિરુદ્ધ નથી હોતા ત્યારે જીવનથી અધિક આકુંચનપ્રસારણાદિકાર્ય પણ થાયછે. આ કારણરૂપપ્રાણુથી પ્રાણુપાનાદિ પ્રાણુના ભેદો અન્ય નથી, તેમ જ સર્વ જગત્ પોતાના કારણુ અલ્પથી અનન્ય છે. આવીરીતે ‘યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ ॥’ આ શ્રુતિની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ. ૨૦.

ચેતનકારણુવાદને દૂઢ કરવા જગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ઇતરવ્યપદેશાધિકરણ રચેછે:—

૭. ઇતરવ્યપદેશાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ— ઇતરવ્યપદેશાદિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—ઇતરવ્યપદેશાત્ [જે ચેતનને જગત્નું કારણ માનશે તો] જીવના [બ્રહ્મપણુના અથવા બ્રહ્મના જીવપણુના] કથનથી હિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિઃ [બ્રહ્મમાં પોતાનું] અહિત કરવું એ આદિ દોષનો પ્રસંગ [આવશે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી ચેતનકારણુવાદમાં પુનઃ ખીજીરીતે આલેખ કરેછે:—જે ચેતનને જગત્નું કારણ માનશે તો ‘તત્ત્વમસિ સ્વેતકેતો ॥’ એ શ્રુતિમાં ઇતર એટલે જીવનું બ્રહ્મરૂપે કથન છે; અથવા ‘તત્સુદૃષ્ટા તદેવાનુપ્રાવિશત્ ॥’ એ શ્રુતિમાં ઇતર એટલે બ્રહ્મનું જીવરૂપે કથન છે; તેથી જે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ છે, તે જીવનું જ સ્વરૂપ પણ છે, માટે જેમ કોઇ સ્વતંત્ર મનુષ્ય પોતાને માટે કારાગાર કરી તેમાં પ્રવેશ કરે નહિ, તેમ સ્વતંત્ર કર્તા પણ પોતાનું હિત જ કરે, પણ જન્મ, મરણ, જરા, રોગ અને નરક આદિ અનેકઅનર્થસમૂહને રચવારૂપ અહિત ન કરે. સૂત્રમાંના ણાદિશબ્દથી બ્રાતિઆદિનું ગ્રહણ કરવું. વળી પોતે અત્યંત નિર્મલ હોવાથી અત્યંતમલિનદેહને આત્મપણુવડે ગ્રહણ ન કરે, કદાચિત્ બ્રાતિથી ગ્રહણ કરે તોપણ જે દુઃખ-કર હોય તે સ્વેચ્છાવડે સજી દે અને સુખકરને ગ્રહણ કરે. તેમ જ આ વિચિત્ર જગત્ મેં રચ્યું છે, એમ પણ તેને સ્મરણ રહેતું જોઈએ, તથા જેમ માયાવી પોતાની પ્રસારેલી માયાને સ્વેચ્છાવડે અનાયાસે ઉપસંહાર કરેછે, તેમ જીવમાં પણ આ સૂચિતો ઉપસંહાર કરવાનું સામર્થ્ય જોઈએ, પણ તે તેનામાં હોય એમ જણાતું નથી. આવીરીતે અહિતક્રિયાદિના દર્શનથી અને હિતક્રિયાઆદિના અદર્શનથી ચેતનથી જગત્ની ઉત્પત્તિ માનવી તે અન્યાય છે. ૨૧.

સિદ્ધાંતઃ—

અધિકં તુ ભેદનિર્દેશાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—તુ પણ ભેદનિર્દેશાત્ [જીવાત્માના તથા પરમાત્માના] ભેદના કથનથી અધિકં [જીવાત્માથી પરમાત્મા] ભિન્ન [છે, તેથી પરમાત્મામાં અહિતકરણાદિદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી].

ટીકા:—સૂત્રમાંના તુશબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે. ‘સોડન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતયઃ ॥’ (તે પરમાત્મા અન્વેષણકરવાયોગ્ય છે, તથા તે વિજિજ્ઞાસકરવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમા બદ્ધ, અલ્પજ્ઞ અને અલ્પશક્તિમાન જીવાત્માથી નિલયુક્ત, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના ભેદનું કથન હોવાથી અવહારકાલમા પરમાત્મા જીવાત્માથી ભિન્ન છે, તેથી તે પરમાત્મામાં અહિતકરણાદિદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. જે

અમે જીવને સૃષ્ટિકર્તા માનીએ તો તેમાં પૂર્વોક્ત દોષો સંભવે, પણ અમે જીવને સૃષ્ટિકર્તા માનતા નથી, કિંતુ પરમાત્માને સૃષ્ટિકર્તા માનીએછીએ, જેથી તેમાં તે દોષોનો અસંભવ છે. પરમાત્મા નિસમુક્તસ્વભાવવાળા હોવાથી તેમને કાંઈ હિત કરવાનું નથી, કિંવા અહિત સંજ્ઞાનું નથી, તેમ જ સર્વેષુપણથી અને સર્વશક્તિમાનપણથી તેમને જ્ઞાનપ્રતિબંધ કિંવા શક્તિપ્રતિબંધ પણ નથી, તેથી તેમાં અહિતકરણાદિદોષો કેમ સંભવે ? ન જ સંભવે. ને પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે ‘તત્ત્વમસિ’ ઇશાદિવેદાંતવાક્યોમાં જીવબ્રહ્મનો અભેદ કહ્યો છે, માટે એક જ વસ્તુમાં ભેદ ને અભેદ એવા વિરુદ્ધભાવ કેમ સંભવી શકે ? તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએછીએ કે ઉપાધિને લીધે એકવસ્તુમાં પણ ભેદાભેદ સંભવી શકેછે; જેમ આકાશ એક છતાં પણ ઘટાદિની ઉપાધિથી તેમાં ભેદ પ્રતીત થાયછે, તેમ જ્ઞાનકાલમાં બ્રહ્મ એક છતાં પણ બ્રાંતિકાલમાં અવિદ્યાકલ્પિતરેહાદિની ઉપાધિથી તેમાં ભેદ પ્રતીત થાયછે. જ્ઞાનકાલમાં તો જીવ, સંસાર, સૃષ્ટિકર્તા કે અહિતકરણાદિદોષો એ સર્વેનો, ભેદવ્યવહારનો બાધ થવાથી, અભાવ છે, એટલે તે જ્ઞાનકાલમાં તો શંકા કે સમાધાન કાંઈ થઈ શકે એમ નથી, ને વ્યવહારકાલમાં તો અવિદ્યાકલ્પિત ભેદ છે, તેથી પરમાત્મામાં તે દોષો સંભવી શકતા નથી. ૨૨.

અખંડએકરૂપબ્રહ્મમાં જીવ તથા ઇશ્વરનું વિચિત્રપણું કેમ સંભવે ? તેમ જ તેનું કાર્યરૂપે વિચિત્રપણું પણ કેમ સંભવે ? એ અસંભવદોષને ભગવાન સૂત્રકાર દૃષ્ટાંતોવડે દૂર કરેછે:—

અશ્માદિવચ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને અશ્માદિવત્ પાપાણાદિની પેઠે તદનુપપત્તિઃ તેની (તે દોષોની) અનુપપત્તિ [છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં સર્વપાપાણો એક પૃથિવીત્વધર્મવાળા છે, છતાં તેમાં કોઈ વજ્ર અને વૈદ્ય આદિ મણિઓ બહુમૂલ્યને યોગ્ય છે, અન્વય મૂર્ધકાંતાદિમણિઓ મધ્યમમૂલ્યને યોગ્ય છે, અને કોઈ કાગડાકૂતરાભણી ફેંકવાયોગ્યપાપાણો કોઈપ્રકારના મૂલ્યને યોગ્ય નથી; એમ અનેકપ્રકારનું વિચિત્રપણું જોવામાં આવેછે; તેવીરીતે એકરૂપબ્રહ્મનું જીવ તથા ઇશ્વરરૂપે પૃથક્પણું તથા વિચિત્રકાર્યરૂપપણું ઉપપન્ન થઈ શકેછે; તેથી પૂર્વપક્ષીએ કહેલા દોષોની અમારા પક્ષમાં અપ્રાપ્તિ છે. સૂત્રમાંના આદિશબ્દથી પૃથિવીમાં એકરૂપવાળું બીજ વાળા છતાં તેમાંથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ, ગંધ અને રસ આદિ અનેક વિચિત્રતા ઉપજતી જોવામાં આવેછે તે, તથા એકપ્રકારના અન્નરસમાંથી જે લોહી, કેશ તથા નખાદિની ઉત્પત્તિરૂપે વિચિત્ર જોવામાં આવેછે તે, દૃષ્ટાંતો બનવામાં. ૨૩.

એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિચિત્રશક્તિના યોગથી જગતનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર એ સૂત્રોવાળું નીચેનું ઉપસંહારદર્શનાધિકરણ રચેછે:—

૮. ઉપસંહારદર્શનાધિકરણ.

ઉપસંહારદર્શનાત્રેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉપસંહારદર્શનાત્ [લોકમાં કાર્યકરનારાપાસે સાધનસામગ્રીના] સંગ્રહના દર્શનથી ન [અસહાય બ્રહ્મ જગતનું કારણ] નથી, કિંતુ એમ ચેત્ [કહે] તો, ન [એમ કહેવું] નહિ, હિ કેમકે ક્ષીરવદ્ દૂધની પેઠે [બાહ્યસાધનવિના બ્રહ્મમાં જગત્કારણતા સંભવી શકેછે].

ટીકા:—લોકમાં જેમ ઘટાદિકાર્યના કર્તા જે કુંભારાદિક છે તે મૃતિકા, દંડ, ચક્ર ને સૂત્ર આદિ તે કાર્યમાં ઉપયોગી એવી અનેકસામગ્રીના સંગ્રહવાળા જોવામાં આવેછે, તેમ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ સૃષ્ટિને બનાવવાની કોઈપ્રકારની સાધનસામગ્રીના સંગ્રહવાળું નથી, તેથી તે જગતનું કારણ સંભવી શકતું નથી, એમ જો કહે તો અમે કહીએછીએ કે તેમ કહેવું નહિ; કેમકે જેમ દૂધ કોષપણ બાહ્યસાધનની અપેક્ષાવિના પોતે જ દધિરૂપે પરિણામ પામેછે, તેમ બ્રહ્મ પણ બાહ્યસાધનની અપેક્ષાવિના જ જગદાકારપરિણામને પામેછે. કદાપિ પૂર્વપક્ષી જો એમ કહે કે દૂધનું દધિરૂપ પરિણામ થવામાં આતંચન (ચેળવણું) અને ઉષ્ણતા એ બે બાહ્યસાધન અપેક્ષિત છે, તો અમે કહીએછીએ કે તે સાધનો દૂધનું દધિરૂપ પરિણામ

કરી શકતાં નથી, પણ માત્ર દધિભાવની શીઘ્રતાને તથા ઉત્તમતાને ઉપજવેછે. જો દૂધમાં દધિરૂપે થવાનો સ્વભાવ જ ન હોય અને આતંચન અને ઉજ્જ્વળતા તેને બલાત્કારે દધિરૂપે પરિણામ પમાડતાં હોય તો તેઓ આકાશ અને વાયુને પણ બલાત્કારે દધિરૂપે પરિણામ પમાડી શકે, પણ તેમ તો તેઓ કરી શકતાં નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે દૂધ જ પોતાના સ્વભાવથી દધિરૂપે પરિણામ પામેછે, ને મેળવણુઆદિ તે પરિણામ થવામાં ત્વરા તથા ઉત્તમતા કરવારૂપ પૂર્ણતા સંપાદન કરેછે. અહિં સિદ્ધાંતમાં પરિપૂર્ણશક્તિમાન અહને અન્યકોઈપરે પૂર્ણતા સંપાદનકરવાયોગ્ય નથી, તેથી એક બ્રહ્મ પણ પોતાની વિચિત્રશક્તિના યોગથી દૂધની પેઠે વિચિત્રપરિણામને પામી શકેછે. ૨૪.

જો કે અચેતનદૂધાદિ પોતાનાં દધિઆદિકાર્યને માટે કોઈ સાધનની અપેક્ષા કરતાં નથી, તથાપિ ચેતનકુબારાદિ પોતાનાં ઘટાદિકાર્યને માટે દ્વયકાદિસાધનસામગ્રીને ગ્રહણ કરેછે, તેમ ચેતન બ્રહ્મ પણ બાહ્યસાધનસામગ્રીની અપેક્ષા કેમ કરતું નથી? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરવા નીચેનું સૂત્ર પ્રવર્તેછે:—

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—[દેવાદિ પ્રભાવવાળાપુરુષો બાહ્યસાધનવિના સંકલ્પમાત્રથી પદાર્થો રચેછે એમ] લોકે શાસ્ત્રમાં [પ્રમાણ હોવાથી] દેવાદિવત્ દેવાદિની પેઠે અપિ [બ્રહ્મ] પણ [બાહ્યસાધનવિના પોતે જ જગત્ રચેછે, એમ સંભવી શકેછે].

ટીકા:—મન, અર્થવાદ, ઇતિહાસ અને પુરાણરૂપ શાસ્ત્રમાં દેવ, ઋષિ ને યોગી ઇત્યાદિ મહાપ્રભાવવાળા ચેતનપુરુષો કંઈપણ બાહ્યસાધનવિના સંકલ્પમાત્રથી જ અપૂર્વ શરીર, પ્રાસાદ અને રથ આદિ અનેકકાર્યોને નિર્માણ કરેછે, એમ વર્ણવેલું જોવામાં આવેછે. તે દેવાદિની પેઠે બ્રહ્મ પણ બાહ્યસાધનવિના પોતે જ જગત્ રચેછે. કરોળીઓ પોતે જ તત્ત્વ રચેછે, બલાકા (બગલી) યુક્તવિના જ વિદ્યુતની ગર્જનાના શ્રવણથી ગર્ભ ધારણ કરેછે, ને પત્નિની (પોયણી) જવાના અન્યસાધનવિના જ એકસરોવરમાંથી બીજ-સરોવરમાં સ્થિતિ કરેછે, તે લૌકિકદૃષ્ટાંતદ્વારા પણ અસદ્ભવબ્રહ્માં જગત્કારણતા બહુ શકાય એમ છે. ૨૫.

દૂધના દૃષ્ટાંતપરે બ્રહ્મ પરિણામી છે, એવી બ્રાંતિ થવા સંભવ છે, તે પરિણામવાદની બ્રાંતિ દૂર કરવા તથા વિવર્તવાદને સુદૃઢ કરવા બગવાન સૂત્રકાર આરસરોવાળું નીચેનું કૃત્ત્વપ્રસક્ત્યધિકરણ રચેછે—

૯. કૃત્ત્વપ્રસક્ત્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—કૃત્ત્વપ્રસક્તિર્નિરવયવત્ત્વશબ્દકોપો વા ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કૃત્ત્વપ્રસક્તિ: [બ્રહ્મને નિરવયવ કહો તો] સમગ્રને [કાર્યરૂપની] પ્રાપ્તિ વા અથવા નિરવયવત્ત્વશબ્દકોપ: [સાવયવ માનો તો] નિરવયવપણાની શ્રુતિનો કોપ (વ્યાધાત) [થાયછે, માટે બ્રહ્મ જગદાકાર થાયછે એમ કહેવું યોગ્ય નથી].

ટીકા:—જો બ્રહ્મ જગદાકાર પરિણામ પામેછે, તે નિરવયવ છે? કે સાવયવ છે? જો નિરવયવ છે, એમ કહો તો અવયવના અભાવે એકદેશનું પરિણામ ન થતાં મમગ્રબ્રહ્મને કાર્યરૂપપરિણામની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી કાર્યરૂપ જ બ્રહ્મ હોવાથી તે સૌને અનાપાસે રાત છે, એટલે ‘આત્મા વા કોર દ્રષ્ટવ્ય: ॥’ ઇલાદિ-શ્રુતિઓને આનર્થક્ય પ્રાપ્ત થાયછે, ને ઉત્પત્તિનાશવાળાકાર્યથી ભિન્ન બ્રહ્મના અભાવથી આત્માને અજર તથા અમર કહેનારી શ્રુતિઓનો વ્યાધાત થાયછે. અથવા પૂર્વોક્તદોષને દૂર કરવા જો બ્રહ્મને પૃથિવીઆદિની પેઠે સાવયવ કહો તો તેનો એકદેશ પરિણામ પામશે, ને એકદેશ અપરિણામી રહેશે ખરો, પણ ‘લિષ્કલ્લં નિષ્કલ્યં શાન્તં નિરવયં નિરજ્જનમ્ ॥’ (નિરવયવ, નિષ્કલ્ય, શાંત, નિર્દોષ અને નિરંજન) ઇલાદિનિરવયવપણાને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો છે, તેનો પ્રકાપ થશે. માટે બંનેરીતે બ્રહ્મ જગદાકારપરિણામને પામ્યું છે એમ કહેવું કોપવાળું દરેછે. ૨૬.

પરિણામપક્ષ દુર્ધટ છે, એમ જો કહ્યું, તે અમને ઇષ્ટ જ છે, એમ વિવર્તવાદપરે સિદ્ધાંત કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ આ શબ્દ આશ્વેપનો પરિહાર કરેછે શ્રુતે: [સર્વશ્રદ્ધ કાર્ય-રૂપપરિણામને પામતું નથી એવી] શ્રુતિ હોવાથી [સમગ્રના પરિણામરૂપ દોષ નથી, અને અવિ-કૃતશ્રદ્ધાના સદ્ભાવથી નિરવયવપણું કહેનારા શબ્દોનો વ્યાકોષ પણ નથી] શબ્દમૂલત્વાત્ [અને શ્રદ્ધાના] શબ્દમૂલપણાથી [શ્રદ્ધામાં તે ધંને સંભવેછે, માટે અમારા પક્ષમાં કાંઈપણ દોષ નથી].

ટીકા:—જેમ શ્રદ્ધથી જગતની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવેછે, તેમ કાર્યરૂપવિકારથી ભિન્ન પણ શ્રદ્ધાની સ્થિતિ સાંભળવામાં આવેછે. ‘સ્તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયોશ્વ પૂરુષ: । પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યા-મૃતં દિવિ ॥’ (આ સર્વપ્રપંચ શ્રદ્ધાની વિભૂતિ છે, અને પૂર્ણશ્રદ્ધા તે પ્રપંચથી અધિક છે; આનો એક પાદ સર્વભૂતો છે, અને આના ત્રણ પાદ સ્વપ્રકાશરૂપે અમૃત છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાયછે કે સર્વશ્રદ્ધ કાર્યરૂપપરિણામને પામતું નથી, તેથી શ્રદ્ધાના સમગ્રપરિણામરૂપ પૂર્વપક્ષીએ કહેલો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; ને શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાની હૃદયમાં સ્થિતિ, સુધુષ્ણિમાં જીવને તેની પ્રાપ્તિ ને તેના ઇન્દ્રિયગોચરપણાનો નિષેધ એ દર્શાવેલાં હોવાથી અવિકારિશ્રદ્ધાનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાયછે; તેથી નિરવયવપણાને કહેનારી શ્રુતિઓ-નો વ્યાકોષ થતો નથી. શ્રદ્ધા ઇન્દ્રિયાદિપ્રમાણથી ગમ્ય નથી, માત્ર શબ્દમૂલક (એકશબ્દપ્રમાણથી જ ગમ્ય) છે, માટે શાસ્ત્રમાં જેવીરીતે તેનું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેવીરીતે જ તે સ્વીકારવું નોંધએ. લૌકિકમ-ણિમેત્રાદિનો પ્રભાવ પણ શબ્દથી સમજાયછે, તર્કથી સમજાતો નથી, તો અર્થિત્યપ્રભાવશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ શ-બ્દવિના કેમ સમજાય? અર્થિત્યવસ્તુઓમાં તર્કને અવકાશ નથી, એમ પૌરાણિકો પણ કહેછે:—

“અચિન્ત્યા: સ્વલ્પ યે ભાવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

પ્રકૃતિભ્ય: પરં યચ્ચ તદચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥”

હોવાર્થ:—જે વસ્તુસ્વભાવો નિશ્ચય અર્થિત્ય છે, તે વસ્તુસ્વભાવોને તર્કની સાથે જોડવા નહિ, પ્રત્યક્ષ દેખાતા વસ્તુના સ્વભાવથી જે વિલક્ષણ (કેવલ ઉપદેશગમ્ય) છે, ને અર્થિત્યનું સ્વરૂપ છે.

જે પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે શબ્દવડે પણ વિરુદ્ધ અર્થ કેમ ગ્રહણ થાય? શ્રદ્ધા નિરવયવ છે, તે પરિ-ણામ પામેછે, ને સમગ્ર પરિણામ પામતું નથી, એમ કહેવું વિરોધવાળું હોવાથી સંભવરહિત છે; કેમકે નિરવયવ હોય તો પરિણામ ન પામે, અથવા પરિણામ પામે તો સમગ્ર પરિણામ પામે, અને જે કોઈરૂપે પરિણામ પામેછે ને કોઈરૂપે પરિણામ પામતું નથી એમ કહે તો રૂપભેદની કલ્પનાથી શ્રદ્ધામાં સાવયવપણું પ્રાપ્ત થાયછે; તો અમે કહીએછીએ કે શ્રદ્ધામાં અવિદ્યાકલ્પિતરૂપભેદની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ ચક્ષુના દોષથી અનેક ચંદ્રમા દેખાવાથી ચંદ્રમાનું અનેકપણું થતું નથી, તેમ અવિદ્યાવડે કલ્પેલારૂપભેદથી નિરવયવવસ્તુ સાવયવપણાને પામતી નથી, પણ પારમાર્થિકરૂપે તે નિરવયવ જ રહેછે. વળી આ પરિણામની શ્રુતિ પરિણામને પ્રતિપાદનકરવામાટે નથી, પણ સર્વઅવહારથી રહિત શ્રદ્ધાસ્વભાવને પ્રતિપાદનકરવામાટે છે; કેમકે પ્રથમનાપ્રતિપાદનથી કાંઈ ફલ થતું નથી. ને બીજા પ્રતિપાદનથી તો ‘અમયં વૈ જનક પ્રાત્નોડસિ ॥’

(જે જનક! તું નિશ્ચય અભયને પ્રાપ્ત થયો છે) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં કહેલા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે અમા-રા પક્ષમાં કોઈપણ પ્રકારના દોષનો પ્રસંગ નથી. ૨૭.

પૂર્વોપસ્થાના નાશવડે જે અવસ્થાંતર તે પરિણામ, જેમ દૂધનો દહિભાવ; અને પૂર્વરૂપના નાશવિના જે અવસ્થાંતર તે વિવર્ત, જેમ યુક્તિ(છીપ)નો રજતભાવ; તેમાં શ્રદ્ધાનું વિવર્તઉપાદાનપણું સ્વપ્રસાદીના દર્શાવ-વડે દૃઢ કરતા છતા ભગવાન સૂત્રકાર માયાવાદને સ્પષ્ટ કરેછે:—

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ર હિ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને હિ જેમ આત્મનિ આત્મામાં વિચિત્રા: વિચિત્ર- [સૃષ્ટિઓ ઉપજેછે] एवं એમ ચ જ [શ્રદ્ધામાં સ્વરૂપનાશવિના જ વિચિત્રસૃષ્ટિઓ ઉપજેછે].

ટીકા:—જેમ સ્વપ્રાવસ્થામાં એકઆત્મામાં પોતાના સ્વરૂપના નાશવિના જ અનેકપ્રકારની વિચિત્ર-સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ જ એકશ્રદ્ધામાં પોતાના સ્વરૂપના નાશવિના જ અનેકપ્રકારની વિચિત્રસૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાયછે. ‘ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો મન્વન્થ રથાન્થયોગાન્ પથ: સ્જતે ॥’ (તે સ્વભા-

વસ્થામાં રથ નથી, રથને યોગ્ય ઘોડા નથી, સાલવાયોગ્ય માર્ગ નથી, પરંતુ રથ, ઘોડા ને માર્ગ આ સર્વને પોતે જ રચેછે) એ શ્રુતિ સ્વભાવસ્થાની સૃષ્ટિમાં પ્રમાણરૂપ છે. લોકમાં દેવાદિમાં અને માયાવીઆદિમાં સ્વરૂપના નાશવિના જ હાથી અને ઘોડા આદિની વિચિત્રસૃષ્ટિ દેખાયછે; તેમ એકબ્રહ્મમાં પણ સ્વરૂપના નાશવિના જ અનેકઆકારવાળી સૃષ્ટિઓ ઉપજી શકેછે. ૨૮.

સ્વપક્ષદોષાન્ત ॥ ૨૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્વપક્ષદોષાન્ત સ્વપક્ષના દોષથી [પણ પૂર્વપક્ષિઓ-એ તે દોષો અમારાભણી ઉદ્ભવકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—સર્વબ્રહ્મને પરિણામનો પ્રસંગ અને નિરવયવના અંગીકારનો વિરોધ એમ વેદાંતપક્ષમાં જ દોષ કહ્યા તે પ્રધાનકારણવાદિસાંખ્યપક્ષમાં તથા આલ્પકારણવાદિન્યાયવૈશેષિકના પક્ષમાં પણ સમાન છે. તેમાં પ્રધાનને નિરવયવ માનવાથી સર્વપ્રધાનના પરિણામનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રધાનનો અભાવ થાયછે, અને સાવયવ માનવાથી નિરવયવના અંગીકારનો વિરોધ આવેછે. ત્રણગુણ પ્રકૃતિના અવયવ નથી, પણ તેનું રૂપ જ છે, તેથી પ્રધાનનું અસ્તિત્વ રહી ચુલ્લોવડે સૃષ્ટિ થાયછે, એમ કહેવાને અવકાશ નથી. પરમાણુને નિરવયવ માની ને બેપરમાણુનો સંયોગ માને તો સમગ્ર સંયોગ થવાથી સ્થૂલતા નહિ વધવાથી દ્રવ્યબુદ્ધ નહિ થતાં પરમાણુમાત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવેછે, અને એમનો એકદેશથી સંયોગ થાયછે, એમ માનવાથી નિરવયવપણુના અંગીકારનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. અવયવવિના એકદેશથી સંયોગ થાય નહિ એ પ્રસિદ્ધ વાર્તા છે. પૂર્વોક્તરીતે પૂર્વપક્ષિઓના પક્ષમાં પણ દોષની સમાનતા હોવાથી તેમણે તે દોષો અમારાપ્રતિ ઉદ્ભવકરવાયોગ્ય નથી. ૨૯.

બ્રહ્મના માયાવિશિષ્ટપણામાં પ્રમાણ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રોવાળું નીચેનું સર્વોપેતાધિકરણ રચેછે:—

૧૦. સર્વોપેતાધિકરણ.

સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને તદ્દર્શનાત્ [શ્રુતિમાં] તેના [સર્વશક્તિયુક્તપણુના] દર્શનથી સર્વોપેતા [તે પરાદેવતા-પરમાત્મા] સર્વ [વિચિત્રશક્તિ]વાળા [છે].

ટીકા:—‘સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ ॥’ (તે પરમાત્મા સર્વકર્મવાળા, સર્વકામવાળા, સર્વગંધવાળા ને સર્વરસવાળા છે) ઇલાદિશ્રુતિમાં પરમાત્માના સર્વવિચિત્રશક્તિયુક્તપણુના કથનથી તે સર્વવિચિત્રશક્તિવાળા પરમાત્મા જ સર્વવિચિત્રજગતના કર્તા છે. ૩૦.

પૂર્વપક્ષની યુક્તિ કહીને તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

વિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્ તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વિકરણત્વાન્ત [દેહેન્દ્રિયાદિરૂપ]સાધનના રહિતપણુથી ન [પરમાત્મા વિચિત્રશક્તિવાળા છતાં પણ જગતના કર્તા સંભવતા] નથી इति એમ ચેત્ [કહે] તો તદુક્તમ્ તે [પૂર્વ] કહ્યું [છે].

ટીકા:—‘અચક્ષુષ્કમશ્રોત્રમવાગમનાઃ ॥’ (પરમાત્મા ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી અને મન ઇલાદિ સર્વેન્દ્રિયોથી રહિત છે) આ શ્રુતિમાં પરમાત્માના દેહેન્દ્રિયાદિરૂપસાધનના રહિતપણુના નિરૂપણથી તે પરમાત્મા સર્વવિચિત્રશક્તિવાળા છતાં પણ જગતના કર્તા સંભવતા નથી. દેવાદિ દેહેન્દ્રિયાદિવાળા હોવાથી તેમાં કર્તાપણું તથા શક્તિનો યોગ સંભવી શકેછે, પણ ‘નેતિ નેતિ’ (આ નહિ, આ નહિ) એ શ્રુતિવડે પરમાત્મામાં સર્વવિશેષોનો નિષેધ કરાયેલો હોવાથી તેમાં કર્તાપણું તથા શક્તિનો યોગ સંભવતો નથી; એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો અમે કહીએછીએ કે આ અતિગંભીર બ્રહ્મ માત્ર શાસ્ત્રગમ્ય છે, તર્કગમ્ય નથી. જીવ શરીરાદિવિના કર્તા ન થઈ શકે માટે ઈશ્વર પણ શરીરાદિવિના કર્તા ન થઈ શકે એવો નિયમ નથી. સર્વવિશેષરહિત બ્રહ્મને પણ

અવિદ્યાકલ્પિતસર્વશક્તિનો યોગ સંભવે, તથા ‘અપાણિપાદો જવનો મહીતા પર્યલ્લચ્છુઃ સ શ્વળોલકર્ણઃ ॥’ (તે પરમાત્મા હાથપગરહિત છતાં વેગવાળા અને સર્વને ગ્રહણ કરનાર છે, તથા ચત્તુરહિત તે જુએછે ને કાનરહિત તે સાંભળે) આ શ્રુતિ પણ ઇદ્રિયરહિત બ્રહ્મને સર્વસામર્થ્યનો યોગ દેખાડે. ૩૧.

પરિતૃપ્તબ્રહ્મથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવામાં વિરોધ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રોવાળું નીચેનું લીલાકૈવલ્યાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. લીલાકૈવલ્યાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ન પ્રયોજનવત્ત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રયોજનવત્ત્વાત્ પ્રયોજનવાળાપણથી [સૃષ્ટિ થઈ શકે, પણ પ્રજ્ઞ પરિતૃપ્ત હોવાથી, પ્રયોજનના અભાવે સૃષ્ટિકર્તા] ન નથી.

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી શંકા કરેછે.—પ્રયોજનવિના નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ પણ કોઇ બુદ્ધિમાન પુરુષ કરતો નથી, તો આ વિચિત્રરચનારૂપ જગત રચવાની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવિના સર્વગ્રાહ્ય કેમ કરે? પોતે આત્મકામ હોવાથી પોતાને તો પ્રયોજનનો અભાવ છે. પ્રયોજનવિના ઉન્નતપણે તે જગત રચે, એમ કહે તો તેના સર્વગ્રાહ્યને બાધ આવે. માટે બ્રહ્માં જગત્કર્તાપણું ધરતું નથી. ૩૨.

સિદ્ધાંત:—

લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે લોકવત્તુ જેમ લોકમાં [કોઇ રાજા પ્રયોજનવિના લીલામાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે, તેમ પરમાત્મા પણ] લીલાકૈવલ્યમ્ કેવલ લીલારૂપ [પ્રવૃત્તિ કરે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં કોઈ આત્મકામરાગની કાંઈપણ પ્રયોજનવિના ક્રીડારૂપવિહારમાં કેવલ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય, વળી જેમ શ્વાસપ્રશ્વાસની કાંઈપણ પ્રયોજનવિના સ્વપ્નપણ્યરૂપ અથવા પ્રારબ્ધરૂપ સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિ થાય, તેમ આત્મકામઈશ્વરની પણ કાંઈપણ અન્યપ્રયોજનની અપેક્ષાવિના કાલકર્મસંહિત માયારૂપસ્વભાવથી જ કેવલ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ સભવી શકે. ઈશ્વર કોઈપ્રકારના પ્રયોજનથી સૃષ્ટિ રચે, એમ શ્રુતિથી અથવા યુક્તિથી કહી શકાય એમ નથી. જે જગત્તરચનાથી પોતાને કાંઈ ફલ નથી, અને અન્યછવોને દુઃખ થાય, એનું જગત ન રચતાં ઈશ્વર તૂણીભાવે (અક્રિયભાવે) રિયત થાય તો તે વધારે યોગ્ય છે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે કાલ અને છવોના ધર્મોધર્મરૂપ સામગ્રી દોવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અટકાવી શકાય એમ નથી. જોકે રાજાની લીલામાં સુખ અને ઉલાસ આદિ કાંઈ સૂક્ષ્મ પ્રયોજન કદંબી શકાય, તથાપિ ઈશ્વર આત્મકામ છે, એવી શ્રુતિઓ હોવાથી તેમાં કાંઈ પ્રયોજનની કલ્પના કરવાનો અવકાશ નથી, ને સર્વગ્રાહ્યની શ્રુતિ હોવાથી ઈશ્વરમાં ઉન્નતપણાનો પણ સંભવ નથી. ૩૩.

ઈશ્વર વિલક્ષણ તથા દુઃખબદ્ધ સૃષ્ટિ રચે, તેથી તેમાં પક્ષપાતપણાનો તથા નિર્દયપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યાધિકરણ રચે:—

૧૨. વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યાધિકરણ.

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્ તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે [ઈશ્વરમાં] વિષમતા અને નિર્દયતા ન નથી સાપેક્ષત્વાત્ [કેમકે છવોના ધર્મોધર્મના] સાપેક્ષપણાથી [તે સૃષ્ટિ રચે] તથાહિ [શ્રુતિ પણ] તેમ જ દર્શયતિ દેખાડે.

ટીકા:—ઈશ્વરે આ જગતમાં દેવાદિને અતિશયસુખના બોક્તા રચ્યા છે, મનુષ્યાદિને મધ્યમસુખના બોક્તા રચ્યા છે, અને પશ્ચાદિને અત્યંતદુઃખના બોક્તા રચ્યા છે, અને દુઃખ તથા સર્વનો નાશ કરનાર પ્રલય બનાવ્યો છે, તેથી સૃષ્ટિકર્તાઈશ્વરમાં વિષમપણું (પક્ષપાતપણું) અને નિર્દયતા એવા બે દોષ પ્રાપ્ત

થાયછે, માટે ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવા એ યોગ્ય નથી, એમ પૂર્વપક્ષી આક્ષેપ કરે તો અમે કહીએછીએ કે તમારો તે આક્ષેપ સમીચીન નથી; કેમકે ઈશ્વર કેવલ નિરપેક્ષ થઇને સૃષ્ટિ, રિચિતિ અને પ્રલય કરતા નથી, હિંતુ સર્વજીવોના ધર્મોધર્મની સાપેક્ષતાથી કરેછે. જેમ ડાંગર તથા જવ આદિની વિપત્તિમાં તે તે બીજામાં રહેલાં અસાધારણ સામર્થ્યો જ કારણ થાયછે, અને પરબંધ તો તેમની ઉત્પત્તિમાં સાધારણ કારણ થાયછે, તેમ દેવમનુષ્યાદિની વિપત્તિમાં તો તે તે જીવમાં રહેલાં અસાધારણ કર્મો જ કારણ થાયછે, અને શ્રીઈશ્વર તો તેમની રચનામાં સાધારણ કારણ થાયછે, તેથી તેમાં વિપત્તિના કે નિર્દેશતાના દોષનો લેશ પણ સંભવ નથી. ‘પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥’ (પુણ્યકર્મવડે પુણ્યાત્મા થાયછે, અને પાપકર્મવડે પાપાત્મા થાયછે) એ શ્રુતિ પણ તેમ જ કથન કરેછે. ઈશ્વરમાં આક્ષેપ કરેલા દોષના અભાવથી તેનું કર્તાપણું સ્વીકારવું એ અયોગ્ય નથી. ૩૪.

પ્રથમસૂત્રિના વિષમપણાનાં હેતુ કર્મના અભાવથી સૂત્રિનું એકરૂપપણું થવું જોઇએ, અને તેપછીના કથનમાં પણ તેમ જ થવું જોઇએ, એપ્રમાણે આક્ષેપ કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

ન કર્મવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અવિભાગાત્ [સૂત્રિની પૂર્વે] અવિભાગથી કર્મ કર્મ ન નથી [તેથી વિષમસૂત્રિ થાય નહિ] इति એમ ચેત્ [કહો] તો અનાદિત્વાત્ [અમે કહીએછીએ કે સૂત્રિના] અનાદિપણાથી ન [તમે કહોછો તે દોષ] નથી.

ટીકા:—‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥’ (હે સૌમ્ય! આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ જ હતું, તે સત્ એક જ આદિતીય હતું) એ શ્રુતિમાં સૂત્રિની પૂર્વે અવિભાગનો (શરીરાદિવિભાગના અભાવનો) નિશ્ચય દર્શાવેલો હોવાથી તે કાલે કર્મ નથી કે જેની અપેક્ષાવડે વિષમસૂત્રિ થાય. સૂત્રિના ઉત્તર-કાલમાં પણ શરીરાદિવિભાગની અપેક્ષાએ કર્મ અને કર્મની અપેક્ષાએ શરીરાદિવિભાગ એમ અન્યોન્યા-અથદોષ આવેછે આદિની પેઠે મધ્યમાં પણ વિષમકર્મની ઉત્પત્તિના હેતુના અભાવથી તે કાલે પણ વિષમ-સૃષ્ટિ થવા અસંભવ છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો અમે કહીએછીએ કે બીજાંકુરની પેઠે સંસારના અનાદિ-પણાથી તમે કહોછો તે દોષ આવતો નથી; જેમ બીજાથી અંકુર થાયછે, અને અંકુરદ્વારા બીજ થાયછે, તેમ જ કર્મથી સંસાર થાયછે, અને સંસારથી કર્મ થાયછે. સંસારને આદિમાત્ર માનીએ ભારે જ તમે કહોછો તે દોષની પ્રાપ્તિ થાય, પણ અમે સંસારને આદિવાળો માનતા નથી; પણ અનાદિ માનીએછીએ તેથી અમારા મતમાં તે દોષની અપ્રાપ્તિ છે. ૩૫.

આપ આ સંસારને અનાદિ કેવીરીતે જાણોછો? એવી પૂર્વપક્ષીને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ૩૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—उपपद्यते च [સૂત્રિનું અનાદિપણું] યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થાયછે ચ અને अपि [શ્રુતિસ્મૃતિમાં] પણ उपलभ्यते [સૂત્રિના અનાદિપણાનું કથન] મળી આવેછે.

ટીકા:—સંસારને આદિવાળો માનવામાં આવે તો સંસારની, વિષમતાના હેતુવિના જ ઉત્પત્તિ સ્વીકારવાથી યુક્તોને પણ પુનઃ સંસારમાં ઉપજવો તથા અન્યજીવોની સાથે અકૃતાભ્યાગમ(નહિ કરેલાની પ્રાપ્તિ)નો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાનકાંડ અને કર્મકાંડને વ્યર્થપણું પ્રાપ્ત થયો. ઈશ્વરમાં વિષમતાનું હેતુપણું નથી, એ પૂર્વે દર્શાવ્યું છે. અવિદ્યા પણ રાગાદિવાસનાથી થયેલાં કર્મોવિના પોતાના એકરૂપપણાથી વિષમતા ઉપજવી શકતી નથી. ને શરીરવિના કર્મ સંભવતાં નથી, તથા કર્મવિના શરીર સંભવતું નથી, એમ અન્યોન્યાઅથદોષનો પ્રસંગ પણ આવેછે, પણ અનાદિપણામાં તો બીજાંકુરન્યાયવડે ઉપપત્તિ હોવાથી દોષપ્રકારનો દોષ આવતો નથી; એ યુક્તિઓદ્વારા સૂત્રિનું અનાદિપણું સિદ્ધ થાયછે, અને સંસારના અનાદિપણામાં ‘સૂર્યચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥’ (પરમાત્મા સર્વચંદ્રાદિને પૂર્વકરૂપની પેઠે રચતા હતા) એ શ્રુતિ તથા ‘ન રૂપમ-સેહ તથોપલભ્યતે માત્તો ન ચાડડિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ॥’ (આદિ આ સંસારરૂક્ષનું સ્વરૂપ સસ છે, અથવા

મિથ્યા છે, એમ ઉપદેશવિના જાણાતું નથી, જ્ઞાનવિના અંત પણ નથી, અસત્પણાથી આતો આદિ પણ જાણાતો નથી, અને દૃષ્ટનદૃષ્ટાથી આની મધ્ય સ્થિતિ પણ જાણાતી નથી)એ સ્મૃતિ પણ પ્રમાણરૂપે મળી આવેછે. ૩૬.

અહમમાં સર્વે કારણધર્મો હોવાથી અહમને જગતકારણ માનવામાં દોષ નથી, એમ દર્શાવી એ પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વધર્મોપપત્ત્યધિકરણ રચેછે:—

૧૩. સર્વધર્મોપપત્ત્યધિકરણ.

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અને સર્વધર્મોપપત્તે: સર્વ[કારણ]ધર્મોની [અહમમાં] સંગતિ હોવાથી [ઔપનિષદસિદ્ધાંતમાં] કાંઇપણ દોષ નથી].

ટીકા:—અને પૂર્વોક્તરીને ભવ્યરૂપણું અને સર્વશક્તિયુક્તપણું આદિ સર્વકારણધર્મોની અહમમાં ઉપપત્તિ હોવાથી અહમને જગતકારણરૂપે નિરૂપણ કરનાર ઔપનિષદસિદ્ધાંતમાં કાંઇપણ દોષ નથી. ૩૭.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો સાંખ્ય, યોગ અને કાણ્વા-
દાદિસ્મૃતિઓથી અને સાંખ્યાદિપ્રયુક્તતર્કોથી વેદાંત-
સમન્વયના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો પહેલો

પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ સાંખ્યાદિમતોના અસારપણાનું પ્રદર્શન એ નામનો બીજાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

આ અધ્યાયના પહેલાપાદમાં સ્વપક્ષનું સારીરીતે સ્થાપન કર્યું. હવે સાંખ્યાદિપરમતના અસારપણાના નિરૂપણદ્વારા સ્વપક્ષની પુષ્ટિ કરવા આ પાદનો આરંભ થાયછે. મુમુક્ષુબનેના હિતમાટે તત્ત્વનિર્ણય-સાર આ શાસ્ત્રનો આરંભ થયો છે, તે તત્ત્વનિર્ણય પરમતોમાં સુદૃઢ અથ્રદ્ધા થયાવિના સિદ્ધ થતો નથી, તે અથ્રદ્ધા તે મતોમાં ભ્રાંતિમૂલકપણાનો નિશ્ચય થયાવિના સિદ્ધ થતો નથી, માટે રાગદ્વેષવિના કેવલ તત્ત્વનિર્ણયની ઇચ્છાવડે પરમતોના ભ્રાંતિરૂપપણાને આ પાદમાં દર્શાવવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ સાંખ્યમતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર દશમુત્રોવાણું નીચેનું રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણ રચેછે:—

૧. રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણ.

રચનાનુપપત્તેશ્ચ નાનુમાનમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને રચનાનુપપત્તે: [સંસારની] રચનાની અનુપપત્તિથી અનુમાનમ્ [અચેતન] પ્રધાન [સંસારનું કારણ છે એમ અનુમાન] ન [યદ્ય શક્યું] નથી.

ટીકા:—પ્રધાનકારણવાદીના મતમાં સંસારની રચનાની અનુપપત્તિરૂપ દૂષણ હોવાથી કેવલ અચેતન-પ્રધાન સંસારનું કારણ છે, એમ અનુમાન યદ્ય શક્ય નથી. કેવલ અચેતન પોતાનું કાર્ય કરતું હોય એવું દદાત નથી. જેમ લોકમાં કુંભારાદિચેતનવિના કેવલ અચેતનમૃત્તિકાદિ પોતાનાં ધટાદિકાર્યોને કરી શકતાં નથી, તેમ ચેતનપરમાત્માવિના અચેતન પ્રધાન પણ આ વ્યવસ્થાવાળા મહાનસંસારને રચી શકે નહિ. સૂત્રમાંના ચશબ્દવડે સાંખ્યોક્તઅન્વયાદિહેતુની અસિદ્ધતા જણાવી છે. પ્રધાન જેમ સુખદુઃખમોહરૂપ છે, તેમ તેનાં કાર્યો પણ સુખદુઃખમોહરૂપ છે, એટલે પ્રત્યેકપદાર્થમાં પ્રધાનનો અન્વય છે, એમ સાંખ્યવાદી માનેછે; પણ તે તેનું માનવું ચોખ્ખું નથી, કેમકે બાહ્યશબ્દાદિવિષયો બાવનાનુસારે મનુષ્યોને પૃથક્ પૃથક્ અનુભવના હેતુ થાયછે, અર્થાત્ એક જ વિષય કોઇને સુખનો વિષય, કોઇને દુઃખનો વિષય ને કોઇને ઉપેક્ષાનો વિષય થાયછે, પણ સૌને સમાનસુખદુઃખમોહરૂપ પ્રતીત થતો નથી. ૧.

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રવૃત્તે: [સૃષ્ટિને માટે] પ્રવૃત્તિની [અનુપપત્તિથી અચેતન પ્રધાન કારણપણાવડે અનુમાનકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—સૂત્રમાત્રો ચશબ્દ અનુપપત્તે:પદની અનુવૃત્તિમાટે છે. સાંખ્યવાદી સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણગુણની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહેછે, અને કહેછે કે સૃષ્ટિના આદિકાલમાં સંસારરચનામાટે સામ્યાવસ્થાના પરિત્યાગરૂપ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થાયછે. એ તેમનું કહેવું ચોખ્ખું નથી; કેમકે જેમ લોકમાં અથ્ર તથા કુંભારાદિ ચેતનવિના પોતાની મેલે જ રચ તથા મૃત્તિકાદિકની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમ ચેતનપરમાત્માવિના અચેતન-પ્રધાનની પણ સૃષ્ટિને માટે પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોવાથી અચેતન પ્રધાન જગતના કારણપણાવડે અનુમાનકરવાયોગ્ય નથી. પરમાત્મા અક્રિય હોવાથી તેમાં પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે, ને તેથી તેનું પ્રવર્તકપણું અસિદ્ધ છે, એમ પૂર્વપક્ષ કહે તેો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે અપરકાંત (યુગ્મકપાયાણ) અને રૂપાદિની પેઠે પ્રવૃત્તિરહિતનું પણ પ્રવર્તકપણું સિદ્ધ યદ્ય શકેછે. જેમ અપરકાંતમણિ પોતે પ્રવૃત્તિરહિત છતાં પણ લોકને

પ્રવર્તક થાયછે, અથવા જેમ રૂપાદિવિષયો પોતે પ્રવૃત્તિરહિત છતાં પણ ચ્યુઆદિના પ્રવર્તક થાયછે, એમ પ્રવૃત્તિરહિત પરમાત્મા પણ પોતાના સર્વશાદિસ્વભાવવડે પ્રવર્તક સંભવી શકેછે. પરમાત્માના એકપણાથી પ્રવર્તના અભાવે પ્રવર્તકપણાની અસિદ્ધિ થશે, એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે અવિદ્યાકલ્પિત પ્રત્યર્થ છે, અને તદનુરૂપ પ્રવર્તક પણ છે. તેથી સર્વચક્રારણ્યપણામાં પ્રવૃત્તિ સંભવેછે, અચેતનકારણ્યપણામાં સંભવતી નથી. ૨.

પયોઽમ્બુવચેત તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પયોઽમ્બુવત્ દૂધ અને જલની પેઠે [અચેતન પ્રધાન પણ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થાયછે] ચેત્ [એમ જો સાંખ્યવાદી કહે] તો તત્ર ત્યાં(દૂધ તથા જલમાં) અપિ પણ [ચેતનથી પ્રવૃત્તિ છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં વાછડાની વૃદ્ધિમાટે અચેતન દૂધ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, અને જેમ લોકોપકારને માટે અચેતન જલ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, તેમ પુરુષના ભોગભોક્ષમાટે અચેતન પ્રધાન પણ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએછીએ કે દૂધમાં તથા જલમાં જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવેછે, તે સ્વભાવથી નહિ, પણ ચેતનદ્વારા છે; કેમકે કેવલ અચેતન જે રચાદિ તેમાં આવે છે કોઈપ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોતા નથી. ધેતુ ચેતન છે, તેની પ્રીતિ તથા ઇચ્છાવડે દૂધની પ્રવૃત્તિ થાયછે, ને વાછડાના ચૂપવાથી પણ પ્રવૃત્તિ થાયછે, કેવલ દૂધના સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નીચીભૂમિની અપેક્ષા કરીને જલ પણ ચેતનની પ્રેરણાથી ચાલેછે, સ્વભાવથી ઇચ્છિત પ્રવૃત્તિ કરતું નથી. ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते ॥ ’ (હે ગાર્ગિ! આ અક્ષરબ્રહ્મની આત્મામાં પૂર્વદિશાની નદીઓ અને બીજી સર્વે નદીઓ ચાલેછે) એ શ્રુતિ જલ ચેતનની પ્રેરણાવડે પ્રવૃત્તિ કરેછે, તેમાં પ્રમાણરૂપ છે. સર્વ પ્રવૃત્તિ ચેતનસાપેક્ષ હોવાથી અચેતન પ્રધાન સ્વભાવથી પ્રવર્ત થઈ શકે નહિ. ૩.

ધર્મોદિકર્મ અને પુરુષ પણ પ્રધાનનાં પ્રવર્તક નથી, એમ દર્શાવેછે:—

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—વ્યતિરેકાનવસ્થિતે: [પ્રધાનથી] ભિન્નની સ્થિતિ ન હોવાથી [પ્રધાન અનપેક્ષ છે] ચ અને અનપેક્ષત્વાત્ અનપેક્ષપણાથી [પ્રધાન ક્યારેક પરિણામ પામશે, અને ક્યારેક નહિ પામે].

ટીકા:—સાંખ્યમતમાં ત્રણચુલોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહેછે. તે પ્રધાનથી ભિન્ન તેની (પ્રધાનની) પ્રવર્તક અથવા નિવર્તક કોઈ અપેક્ષિત બાહ્યવસ્તુ સ્થિત નથી. કર્મ પણ પ્રધાનરૂપ થઈ ગયેલાં અને અચેતન છે, એટલે તેનામાં પ્રવર્તકપણું સંભવતું નથી, અને પુરુષ તો ઉદાસીન હોવાથી પ્રવર્તક કિંવા નિવર્તક નથી. આથી પ્રધાન અનપેક્ષ (સ્વતંત્ર) છે. અનપેક્ષપણાથી તે જગપ્રધાનની જગત્સંબંધમાં નિયમિતપણે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી, અને ઈશ્વર તો સર્વચ તથા સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તેમની નિયમિત-પ્રવૃત્તિમાં અથવા નિવૃત્તિમાં કોઈપ્રકારનો વિરોધ નથી. ૪.

પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિનો નિષેધ, સાંખ્યવાદીના દૃષ્ટાંતમાં બિનચાર દર્શાવીને, કરેછે:—

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અન્યત્રાભાવાત્ અન્યત્ર (બહદ્વાદિમાં) અભાવથી તૃણાદિવત્ તૃણઆદિની પેઠે [પ્રધાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ] ન નથી.

ટીકા:—જેમ તૃણ, પક્ષવ અને ઉદક આદિ, કોઈનિમિત્તની અપેક્ષાવિના પોતાના સ્વભાવથી જ દૂધરૂપપરિણામને પામેછે, તેમ પ્રધાન પણ કોઈ અન્યનિમિત્તની અપેક્ષાવિના સ્વભાવથી જ મહદશદિઆકારે પરિણામ પામેછે, આ સાંખ્યવાદીનું કહેતું ચોખ્ખું નથી; કેમકે ધેતુઆદિનિમિત્તની અપેક્ષાવડે જ તૃણાદિક દૂધરૂપપરિણામને પામેછે, સ્વભાવથી નહિ; જો સ્વભાવથી જ તે દૂધરૂપપરિણામને પામતાં હોય તો બવદ-

આદિએ ખાધેનાં તુલ્યઆદિક પશુ ક્યારેક દૂધરૂપરિણામને પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, તેથી એ દૃષ્ટાંતથી પશુ પ્રધાન સ્વભાવથી પરિણામને પ્રાપ્તું નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. પ.

અમ્યુપગમેષ્યર્થાભાવાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમ્યુપગમે [પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિના] સ્વીકારમાં

અપિ પશુ અર્થાભાવાત્ પુરુષાર્થના અભાવથી [માંખ્યવાદિઓની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે]

ટીકા:—પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ મળવી શકતી નથી, એ વાર્તા પૂર્વોક્તપ્રકારે સિદ્ધ છે, તેપણુ તમારી શ્રદ્ધાને લીધે કદાચ પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિને સ્વીકાર કરીએ તો તેમા પશુ દોષ તો રહે છે જ, કેમકે જે પ્રધાન પોતાની પ્રવૃત્તિને માટે કોઈપ્રયોજનની અપેક્ષા કરતું નથી, તો બોગમોક્ષ એ પુરુષાર્થરૂપ-પ્રયોજનની પણ તે અપેક્ષા નહિ કરે, ને તેથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, આ તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે જે માંખ્યવાદી એમ કહે કે પ્રધાન પોતાની પ્રવૃત્તિમા માત્ર મહાકારીની અપેક્ષા કરતું નથી, પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા કરે છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે ક્યા પ્રયોજનની અપેક્ષા કરે છે? બોગરૂપની? મોક્ષરૂપની? કે ઉત્તરરૂપની? જે બોગરૂપપ્રયોજનની અપેક્ષાએ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહો તો નિર્ણય અને નિષ્ક્રિયપુરુષને બોગને અમભવ છે, અને પ્રધાનની તેવી પ્રવૃત્તિથી પુરુષને મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મોક્ષરૂપપ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ કહો તો તે મોક્ષ તો પ્રવૃત્તિની પટેલાં મિદ્ધ હોવાથી પ્રવૃત્તિમા માર્યકતા રહેતી નથી, અને પુરુષને ગન્ધાદિવિપયોગની અનુપવન્ધિરૂપબોગાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે ઉત્તરરૂપપ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ કહો તો પ્રાકૃતિકબોગ્યપદાર્થોનું અનતપણુ હોવાથી મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આત્મસુખની નિવૃત્તિમાટે પ્રવૃત્તિ કહેવી એ પણ ચોખ્ખું નથી; કેમકે પ્રધાન જરૂર હોવાથી તેમા આત્મસુખ સંભવતું નથી, તેમ જ નિર્મલ અને નિષ્કલ પુરુષમા પણ તે સંભવતું નથી. પુરુષની દૃશ્યક્રિયાની અને પ્રધાનની સદૃશક્રિયાની સાર્યકતામાટે પ્રવૃત્તિ માનવી ઉચિત છે, એમ કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે શક્તિના નિત્યપણુથી સદિના નિત્યપણુની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને તેમ, યવાથી મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી પ્રધાનની પુરુષાર્થમાટે પ્રવૃત્તિ કહેવી અયુક્ત છે. ૬.

પુન પુરુષના પ્રવર્તકપણુની દૃષ્ટાંતવડે આગંધા કરી તેનો નિષેધ કરે છે —

પુરુષાશ્મવદિતિ ચેત્ તથાજપિ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પુરુષાશ્મવત્ [અંધ અને પંથુ] પુરુષની પેઠે અથવા [લોહ અને ચુંબક] પાપાણુની પેઠે [પુરુષ પ્રધાનને પ્રવૃત્ત કરે છે] इति એમ ચેત્ જે [કહે] તથાપિ તો-પણુ [દોષની નિવૃત્તિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ પ્રાણ દેખતો પશુપુરુષ કોઈ પગવાળા અધપુરુષના ઉપર ચડીને તેને પ્રગ્ત કરે છે, અથવા જેમ ચુંબકપાણુ લોહને પ્રગ્ત કરે છે, તેમ પુરુષ પ્રધાનને પ્રગ્ત કરે છે, એમ જે માંખ્યવાદી કહે તેપણુ તેનો મત દોષથી મુક્ત થતો નથી. પુરુષને પ્રવર્તક માનવાથી પ્રધાન સ્વભાવથી પ્રગ્ત થાય છે, અને પુરુષ ઉદાસીન છે, એ માંખ્યમિદ્ધાંતનો સાગ થાય છે. ઉદાસીન પુરુષ પ્રધાનને કેમ પ્રવર્તે છે? પંથુ પણ અંધને વાણીઓવિતરે પ્રવર્તે કહે છે, પણ પુરુષ તો નિષ્ક્રિય અને નિર્ગુણ છે, તેથી તેમાં કોઈપ્રકારે પ્રવર્તન-વ્યાપાર સંભવતો નથી. ચુંબકપાણુની પેઠે સન્નિધિગાત્રથી પુરુષ પ્રધાનનો પ્રવર્તક થાય છે, એમ કહેવાથી, પુરુષ અને પ્રધાન એ બંને વ્યાપક તથા નિલ છે, તેથી તેમને મંબધ નિલ હોવાથી નિલ જ પ્રવૃત્તિ થશે. પ્રધાનના અજેનનપણુથી, પુરુષના ઉદાસીનપણુથી અને તે બંનેનો મંબધ ક્ષયનાર ત્રીજાના અભાવથી તેમના સંબધની અસિદ્ધિ છે. ચોખ્ખાને અંધ ક્ષયનાર માનો તો તે ચોખ્ખાનું નિત્યપણુ તેમણી મોગાભાવનો પ્રસંગ આવે છે અભોગ મનમાં તો પરમાત્માનું ઉદાસીનપણુ જાણી શકાય તેમનું પ્રવર્તકપણુ મળતી શકે છે. ૭ પ્રધાનની અપ્રવૃત્તિમાં અન્વયનું કહે છે —

અદ્વિત્વાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અદ્વિત્વાનુપપત્તે: અગિયારાની અસિદ્ધિથી [મદદાદિની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી]

ટીકા:—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણુગુણની સમઅવસ્થાનું નામ પ્રધાન છે. એ અવસ્થામાં કોઇ ગુણનું ગુણપ્રધાનપણું (અંગાંગિભાવ) સિદ્ધ નથી; ક્રમેકે ગુણોનું વૈપમ્ય થઇ બ્યારે અંગાંગિભાવ ઉપજે છે, સારે સમઅવસ્થાઇપ્રધાનનો નાશ થાયછે; ને એ નાશના બંધથી ગુણોની પ્રવૃત્તિના અભાવે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે, તેમ જ એ પ્રધાનને બહારથી કોઇ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ન હોવાથી ગુણની વિપમતાવડે ઉપજતાં મહદદિતરત્વોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, તેથી પણ પ્રધાનકારણુવાદીને મતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે. ૮.

અન્યથાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અન્યથાનુમિતૌ અન્યથાનુમિતિમાં જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ [પ્રધાનમાં] જ્ઞાનશક્તિના વિયોગથી [સંસારની રચનાની અનુપપત્તિ એ આદિ પૂર્વોક્તદોષો નિવૃત્ત થતા નથી].

ટીકા:—આ ત્રણુ પરસ્પર સાપેક્ષ થઇને જે જે કાર્ય કરવું હોય તે તે કાર્યને અનુકૂલસ્વભાવવાળા થાયછે, ને સામ્યાવસ્થામાં પણ વિપમતાને પામવાની યોગ્યતા તેમનામાં રહેછે, એમ બીજાપ્રકારના અનુમાનનો સ્વીકાર કરો તોપણ પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ હોવાથી સંસારની રચનાની અસિદ્ધિ એ આદિ પૂર્વોક્તદોષોની નિવૃત્તિ થતી નથી. જે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનું અનુમાન કરો તો એક ચેતન સંસારનું કારણ છે, આ બ્રહ્મવાદની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઇ તમારા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ થાયછે. વિપમતાને પામવાની યોગ્યતાવાળા ગુણો પણ સામ્યાવસ્થામાં નિમિત્તના અભાવથી વિપમતાને ન જ પામી શકે. નિમિત્તના અભાવમાં પણ વિપમતાને પામે એમ કહો તો નિમિત્તાભાવના સમાનપણાથી સર્વદા જ વિપમતાને પામશે, એટલે તેમને કોઇવેલા પ્રધાનરૂપ સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ શકશે નહિ. ૯.

વિપ્રતિપેધાચાસમજ્ઞસમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને વિપ્રતિપેધાત્ વિરોધથી અસમજ્ઞસમ્ [આ સાંખ્ય-મત] અસમીચીન [છે].

ટીકા:—સાંખ્યવાદી કોઇ સ્થલે એક ત્વચામાત્રને જ જ્ઞાન્દ્રિય માનીને અને તેના શ્રોત્રાદિપાંચબેદ કહીને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા મન મળી સાત ઇન્દ્રિયો કહેછે, ને કોઇ સ્થલે પાંચ સાતેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન એમ એકાદશ ઇન્દ્રિયો કહેછે. વળી કોઇ સ્થલે મહતત્ત્વથી તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ કહેછે, અને કોઇ સ્થલે અહંકારથી તેની ઉત્પત્તિ કહેછે. કોઇ સ્થલે બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન એ ત્રણને અંતઃકરણ કહેછે, અને કોઇ સ્થલે એક બુદ્ધિને જ અંતઃકરણ કહેછે. આવીરીતે પરસ્પરમાં વિરોધ હોવાથી તેમ જ ઈશ્વરને જગત્કારણ કહેનારી શ્રુતિઓથી તથા તેને અનુસરતી સ્મૃતિઓથી સાંખ્યનો વિરોધ હોવાથી સાંખ્યોનું દર્શન સમીચીન નથી. વેદાંતમતમાં એક બ્રહ્મને જ સ્વીકાર હોવાથી જીવ તપ્ય અને સંસાર તાપક છે, એવો બેદ સંભવી શકતો નથી, તેથી વેદાંતમત અસમીચીન છે, એમ વાદી કહે તો અમે કહીએછીએ કે અમારા મતમાં બ્યવહારમાં બેદનો અંગીકાર હોવાથી તપ્યતાપકભાવ સંભવી શકેછે, ને તે તપ્યતાપકભાવરૂપબંધની તત્ત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ પણ સંભવી શકેછે. વાદી જેમ પુરુષને અવિવેકથી જ્ઞાંતિમાત્ર તપ્યતાપકભાવ સ્વીકારેછે, પરમાર્થથી સ્વીકારતો નથી, તેમ અમે પણ અવિદ્યાથી જ્ઞાંતિમાત્ર બંધ સ્વીકારીએછીએ, પરમાર્થથી સ્વીકારતા નથી, એટલે સઘળું નિર્દોષ છે. ૧૦.

પ્રધાનકારણુવાદનું નિરાકરણ ક્યું; હવે ન્યાયવૈશેષિકાભિમત પરમાણુકારણુવાદનું નિરાકરણ કરવાશેઅ છે. તેમાં પરમાણુકારણુવાદી નિયમ કરેછે કે કારણુનો ગુણ કાર્યમાં પોતાના સમાનગતીયગુણોત્તરને ઉત્પન્ન કરેછે; માટે જેમ શુક્રજંતુથી શુક્રપટની જ ઉત્પત્તિ થાયછે, તેમ ચેતનબ્રહ્મથી ઉપજેલું સર્વજગત્ ચેતન જ હોવું જોઇએ. આ વેદાંતમતપરના આક્ષેપનું ઉત્તર આપવા અને પૂર્વોક્તનિયમમાં વાદીની પ્રક્રિયાથી જ બ્ય-ભિચાર દેખાડવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મહદીર્થધિકરણ રચેછે:—

૨. મહદીર્થધિકરણ.

મહદીર્થવદ્વા દ્વસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—દ્વસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ દ્વસ્વ (દ્વયલુક) અને પરિમંડલ (પ-

રમાણુ)થી મહદ્દીર્ઘવત્ મહત્તદીર્ઘની પેઠે વા અને [અણુહસ્વની પેઠે ચેતનપ્રજ્ઞથી અચેતન જગત ઉપજી શકેછે].

ટીકા:—પરિમંડલનો અર્થ પરમાણુ છે, અને તેના પરિમાણને પારિમાંડલ કહેછે. જેમ વૈશેષિકમતમાં હસ્વ એટલે ઢચણુકથી મહત્તદીર્ઘપરિમાણુવાળું ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને ઢચણુકમાં રહેલું હસ્વપરિમાણુ ઉત્પન્ન થતું નથી; તથા પરિમંડલથી અણુહસ્વપરિમાણુવાળું ઢચણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને તદ્દગત પારિમાંડલ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ જ ચેતનપ્રજ્ઞથી અચેતનજગત ઉત્પન્ન થાયછે, અને અજ્ઞાતચેતન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

વૈશેષિકોની સૃષ્ટિપ્રક્રિયા આપ્રમાણુ છે:—આરભૂતોનાં અસંખ્ય પરમાણુઓ પ્રલયકાલમાં નિશ્ચલ અને અસચુકત રહેછે, તે કાલે તેમનાં રૂપાદિ અને પરિમાણ તેમના અનુરૂપ હોયછે. પછી જીવોનાં અદૃશ્યાદિવેગે તેમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાયછે, ને ઢચણુક ત્ર્યણુક એમ ક્રમે કરીને દ્રવ્યોત્તરરૂપ સૃષ્ટિ થાયછે. બેપરમાણુને ઢચણુક અને ત્રણઢચણુકને ત્ર્યણુક અથવા ત્રસરેણુ કહેછે. કારણના ગુણો કાર્યમાં ગુણોત્તર ઉપજાવેછે. ન્યારે બે પરમાણુ ઢચણુકને ઉપજાવેછે, ત્યારે પરમાણુગતરૂપાદિગુણવિશેષો ને શુક્લાદિ તે ઢચણુકમાં બીજાશુક્લાદિગુણોને ઉપજાવેછે, પણ પરમાણુનો ગુણવિશેષ ને પારિમાંડલ તે ઢચણુકમાં બીજાપારિમાંડલને ઉપજાવતો નથી, તેમ ઢચણુકથી ઉપજતા ત્ર્યણુકાદિમાં પણ જાણવું.

પરમાણુગત શુક્લાદિગુણો ઢચણુકમાં અન્યશુક્લાદિગુણોને ઉપજાવેછે, પણ તદ્દગત (પરમાણુગત) પારિમાંડલગુણ અન્યપારિમાંડલગુણોને ઉપજાવતો નથી, એ વૈશેષિકની પ્રક્રિયામાં બિભિચારહોય છે; કેમકે કારણના ગુણો કાર્યમાં ગુણોત્તર ઉપજાવેછે, એવી તેમની પ્રક્રિયા છે. પૂર્વોક્તરીતે તેમની પ્રક્રિયામાં બિભિચાર હોવાથી તેઓ અમારા સિદ્ધાંતપર આક્ષેપ કરી શકે નહિ; કદી આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન પૂર્વે તેમની પ્રક્રિયાને અવલંબીને આપી દીધું છે. ૧૧.

હવે વૈશેષિકમતની પરીક્ષા કરી પરમાણુકારણવાદનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર છસ્ત્રોવાળું નીચેનું તદ્દભાવાધિકરણ રચેછે:—

૩. તદભાવાધિકરણ.

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

અન્યથા અને અન્વયાર્થ:—ઉભયથા બન્ને પ્રકારે(સંયોગને તથા વિયોગને માટે) અપિ પણ કર્મ [પરમાણુની] ક્રિયા ન નથી અતઃ આથી તદ્દભાવઃ તેનો (સૃષ્ટિ તથા પ્રલયનો) અભાવ [છે, તેથી આ પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકા:—સૃષ્ટિના આદિકાલમાં સર્વપરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાયછે, પછી બેપરમાણુઓનો સંયોગ થઇને ઢચણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને ત્રણ ત્રણ ઢચણુકનો સંયોગ થઇને ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાયછે; એવીરીતે આગળ પણ ચતુરણુકાદિ ઉત્પત્તિક્રમથી મહાપૃથિવી, મહાજલ, મહાતેજસ્ અને મહાવાયુરૂપ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રલયના આદિકાલમાં પરમાણુઓમાં ક્રિયા થઇને ઢચણુકાદિકોના વિભાગ થઇ સર્વ મહાભૂતોરૂપસૃષ્ટિનો નાશ થાયછે, એમ વૈશેષિકો કહેછે. એ તેમનું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સૃષ્ટિના આદિકાલમાં અને પ્રલયના આદિકાલમાં પરમાણુને ક્રિયામાં પ્રવર્તાવનાર કોઇ નિમિત્ત નથી. સૃષ્ટિના આદિકાલમાં પ્રયત્ન અને અભિધાતરૂપ દૃષ્ટિનિમિત્ત નથી, તેમ અદૃષ્ટિનિમિત્ત પણ નથી. શરીરની રચિતિ હોય ત્યારે મનના અને આત્માના સંયોગથી આત્માનો ગુણ ને પ્રયત્ન તે ઉપજેછે, પણ તે કાલે શરીરનો અભાવ હોવાથી પ્રયત્નનો પણ અભાવ છે. સ્થિરદ્રવ્યનો તથા વેગવાળા દ્રવ્યનો સંયોગવિશેષ તે અભિધાત કહેવાયછે, વાયુઆદિવેગવાળા દ્રવ્યનો તે કાલે અભાવ હોવાથી અભિધાતનો પણ અભાવ છે. અદૃષ્ટ પોતે અચેતન છે, તેમ આત્મા પણ તે કાલે અચેતન છે, એટલે તે પ્રવર્તક થઇ શકે નહિ. પરમાણુને વિષે અદૃષ્ટનો અભાવ હોવાથી તેઓ પોતે પણ પોતાનાં પ્રવર્તક થઇ શકે નહિ. આત્મામાં રહેલા અદૃષ્ટનો અને પરમાણુઓનો સંયોગ હોવાથી ક્રિયા ઉપજશે એમ કદો તો તેવો સંયોગ નિલ હોવાથી સર્વદા જ ક્રિયા થતી રહેશે, પ્રલયાદિ નહિ થાય. મહાપ્રલયમાં પણ વિભાગની ઉત્પત્તિમાટે અણુઓમાં ક્રિયા સંભવતી નથી; કેમકે તેનું કોઇ નિમિત્ત દૃષ્ટિનિમિત્ત નથી, અને અદૃષ્ટ તો બોગની સિદ્ધિમાટે છે, પ્રલયની સિદ્ધિમાટે નથી. પૂર્વોક્તરીતે દૃષ્ટિનિમિત્તના તથા અદૃષ્ટિનિમિ-

તના અભાવથી બંનેપ્રકારે (સયોગાર્થપણાવડે અને વિભાગાર્થપણાવડે) પણ પરમાણુઓમાં સંયોગવિ-
યોગરૂપ ક્રિયા સભવતી નથી, અને તેથી સૃષ્ટિ અને પ્રલયના અભાવની પ્રાપ્તિરૂપ આપત્તિ આવેછે, તેથી પ-
રમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૨.

સમવાયામ્યુપગમાત્ સમ્યાદનવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સમવાયામ્યુપગમાત્ સમવાયના અંગીકારથી સા-
મ્યાત્ સમપણાથી અનવસ્થિતેઃ અનવસ્થા હોવાથી [સૃષ્ટિ, તથા પ્રલયનો અભાવ સિદ્ધ થાયછે,
તેથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકાઃ—અને વૈશેષિકમતમાં સમવાયનો અંગીકાર હોવાથી હ્વચલુક અને સમવાયના પરમાણુથી ભિ-
ન્નપણાની સમાનતા છે. જેમ પરમાણુથી અત્યત ભિન્ન હ્વચલુક સમવાયસંબંધથી પરમાણુમાં રહેછે, તેમ પર-
માણુથી અત્યત ભિન્ન સમવાય પણ કોઇ અન્યસમવાયસંબંધથી પરમાણુમાં રહેશે, તેમ તે સમવાયનો
મમવાય પણ કોઇ અન્યસમવાયથી તેમાં રહેશે, એમ આગળ પણ બંધવું. એવીરીતે અનવસ્થાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થવાથી હ્વચલુક ન ઉપજવાથી તેના મતમાં સૃષ્ટિપ્રલયનો અભાવ સિદ્ધ થાયછે, તેથી પરમાણુકારણ-
વાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૩.

નિત્યમેવ ચ ભવાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને નિત્યમ્ નિત્ય એવ જ ભવાત્ [પ્રવૃત્તિઆદિના]
ભાવથી [પ્રલયાદિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, તેથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકાઃ—પરમાણુએ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળા છે? અથવા નિવૃત્તિસ્વભાવવાળાં છે? વા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ બંને-
સ્વભાવવાળાં છે? કિંવા અતુભયસ્વભાવવાળાં છે? જે પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળાં કહેા તેા નિત્ય જ પ્રવૃત્તિના ભા-
વથી પ્રલયના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જે નિવૃત્તિસ્વભાવવાળાં કહેા તેા નિત્ય જ નિવૃત્તિના ભાવથી સ-
દિના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, અને પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપબંનેસ્વભાવવાળા કહેા તેા તે યોગ્ય નથી; કેમકે
પ્રવૃત્તિનો તથા નિવૃત્તિનો પરસ્પર વિરોધ છે. અતુભયસ્વભાવવાળાં કહેા તેા તેમાં પણ નિમિત્તવડે પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિનો અંગીકાર કરવો પડશે. હવે કાલ તથા અદૃષ્ટાદિ નિમિત્તના નિલસંનિધાનથી નિત્ય પ્રવૃત્તિ થવી
જોઇએ, અથવા તે નિમિત્તનું અનિલપણું સ્વીકારો તેા નિત્ય અપ્રવૃત્તિ રહેવી જોઇએ. પૂર્વોક્તરીતે પર-
માણુકારણવાદમાં હોયોની પ્રાપ્તિ હોવાથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૪.

રૂપાદિમત્ત્વાચ વિપર્યયો દર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને રૂપાદિમત્ત્વાત્ રૂપાદિમાનપણાથી વિપર્યયઃ વિપર્યય
[છે] દર્શનાત્ [લોકમાં તેવા] દર્શનથી.

ટીકાઃ—પૃથિવી, જલ, તેજ અને વાયુ આ ચારપ્રકારનાં પરમાણુઓ નિત્ય છે, ને તેઓ રૂપાદિશુ-
ણવાળાં છે, એમ વૈશેષિકો માનેછે, તે તેમનું માનવું નિરાસન જ છે, કેમકે તેમનું રૂપાદિમાનપણું સ્વી-
કારવાથી તેમના અણુપણાનો અને નિત્યપણાનો વિપર્યય પ્રાપ્ત થાયછે, કેમકે લોકમાં તેવું જોવામાં આવેછે.
જેમ લોકમાં રૂપાદિશુણવાણુ વસ્તુ છે, તે પોતાના કારણ તંતુની અપેક્ષાએ સ્થૂલ તથા અનિલ છે, તેમ પર-
માણુ પણ રૂપાદિશુણવાળાં હોવાથી પોતાના પરમકારણની અપેક્ષાએ સ્થૂલ અને અનિલ મિદ્ધ થશે. ‘સદ-
કારણવન્નિત્યમ્ ॥’ (અકારણવાળો ભાવ તે નિત્ય) એમ વૈશેષિકોએ જે નિત્યનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે પણ,
પરમાણુનું કોઇ અન્ય કારણ છે, એમ અનુમાનદ્વારા જ્ઞાત થવાથી, પરમાણુમાં મળવું નથી. એવીરીતે
પરમાણુઓને રૂપાદિવાળાપણું છે, એમ માનવાથી તેમના સિદ્ધાંતનો વિપર્યય થઇ પરમાણુઓને સ્થૂલતા તથા
અનિલતા પ્રાપ્ત થાયછે, માટે વૈશેષિકમત અયુક્ત છે. ૧૫.

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ઉભયથા બન્નેપ્રકારે દોષાત્ દોષથી [પરમાણુકારણુવાદ અચુકત છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં ગંધ, રસ, રૂપ ને સ્પર્શ આ ચારગુણુવાળી પૃથિવી સ્થૂલ છે; રસ, રૂપ અને સ્પર્શ આ ત્રણગુણુવાળું જલ સૂક્ષ્મ છે; રૂપ અને સ્પર્શ આ બેગુણુવાળું તેજ સૂક્ષ્મતર છે; અને એક-સ્પર્શગુણુવાળો વાયુ સૂક્ષ્મતમ છે, તેમ પરમાણુ અધિકન્યૂનગુણુવાળો છે? અથવા નથી? આ બન્નેપ્રકારે પણ તમારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ છે, કેમકે જે અધિકન્યૂનગુણુવાળો કહો તો જેમાં અધિક ગુણુ છે, તે સ્થૂલ હોવાથી પરમાણુ નહિ રહે, એ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે, અને જે સર્વપરમાણુ સર્વગુણુવાળો છે, એમ કહો તો જલમાં પણ ગંધ હોવો જોઈએ, અને તેજમાં ગંધ અને રસ હોવા જોઈએ, તેમ જ વાયુમાં ગંધ, રસ અને રૂપ હોવા જોઈએ, એ દોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. કદાચ ચારેભૂતોનાં પરમાણુઓમાં એક એક ગુણુ કદ્યો તો ખીન્નગુણુની ઉપલબ્ધિ નહિ થવી જોઈએ, એ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. એ કારણથી પરમાણુકારણુવાદ અચુકત છે. ૧૬.

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અપરિગ્રહાત્ [શિષ્ટપુરુષોના] અપરિગ્રહણથી અત્યંતમ્ [પરમાણુકારણુવાદમાં વેદવાદિપુરુષોના] અત્યંત અનપેક્ષા અનાદર [છે].

ટીકા:—આ પરમાણુકારણુવાદને શ્રીમતુઆદિ કોષપણુ શિષ્ટપુરુષે કોષપણુ અંશે ગ્રહણ કર્યો નથી, તેથી આ પરમાણુકારણુવાદમાં વેદવાદિપુરુષોનો અત્યંત અનાદર છે.

વૈશેષિકો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય એ છપદાર્થોને ભિન્નલક્ષણુવાળા અત્યંત-ભિન્નપદાર્થોરૂપે સ્વીકારેછે, અને તેમ સ્વીકારીને તેનાથી વિરુદ્ધ પાછલા પાંચપદાર્થોને દ્રવ્યનું અધીનપણું છે, એમ સ્વીકારેછે, તે અચુકત છે; કેમકે લોકમાં જેમ હરણુ અને દર્ભ આદિ જેઓ અત્યંત ભિન્ન છે, તેમનું પરસ્પરમાં અધીનપણું થતું નથી, તેમ દ્રવ્યાદિનું પણ અત્યંતભિન્નપણું હોવાથી ગુણુદિનું પણ દ્રવ્યાધીનપણું થવાને યોગ્ય નથી. જે અયુતસિદ્ધ(અપૃથગરૂપે ઉત્પન્ન અને નાશપર્વત તેમ રહેનાર)ના પરસ્પરસંબંધને તેઓ સમવાયસંબંધ કહેછે, તે નિલસંબંધરૂપસમવાયસંબંધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે; કેમકે કેવલ સંયોગસંબંધથી પણ તેમને મતે તેનો નિર્વાહ થઈ શકેછે. જેમ ઉત્પન્નમાત્ર અક્રિયકાર્યદ્રવ્યનો વિષુ ઝોવાં આકાશાદિદ્રવ્યોતરોસાયે જે સંબંધ છે, તેને તેઓ મંયોગસંબંધરૂપે અંગીકાર કરેછે, પણ સમવાયસંબંધરૂપે અંગીકાર કરતા નથી, તેમ જ કાર્યદ્રવ્યનો કારણુદ્રવ્યની સાથેનો સંબંધ પણ સંયોગસંબંધ જ થવો જોઈએ, સમવાયસંબંધ ન થવો જોઈએ. વળી પરમાણુ, આત્મા અને મન એમનું નિરવવપરૂપ અપ્રદેશપણું હોવાથી તેમનો સંયોગ સભવતો નથી, અને દ્રવ્યાદિ છ જ પદાર્થો કલ્પવામાં કોષ નિયામક હેતુ નથી. એપ્રમાણે અસારતરફચુકત પરમાણુકારણુવાદ મોક્ષને ઇચ્છનારને આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૧૭.

વૈશેષિકમતનું નિરાકરણુ કરીને હવે વૈનાશિકબૌદ્ધમતનું ખંડન કરવા બગવાન સૂત્રકાર દશસ્ત્રોત્રાણું નીચેનું સમુદાયાધિકરણુ રચેછે:—

૪. સમુદાયાધિકરણુ.

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ઉભયહેતુકે [પરમાણુ તથા રૂપાદિ એ] ઉભયહેતુકે સમુદાયે [બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક] સમુદાયમાં અપિ પણ તદપ્રાપ્તિ: તેની (સમુદાયની) અપ્રાપ્તિ [ને તેથી તેને આશ્રયે રહેલી લોકયાત્રા લોપ પામવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે].

ટીકા:—શુદ્ધતા મતમાં આચારબંદે હીનપાન અને મદ્યાપાન એવા બે બેદ છે. વિચારબેદે સૌત્રાં-

ત્રિક, વૈભાષિક, યોગ્યાચાર અને માધ્યમિક એ ચાર ભેદ છે. યુદ્ધસૂત્રના અંતનો (૨૬સ્ત્રનો) નિર્ણય કરનારા તે સૌત્રાતિક, તેઓ બાહ્યપદાર્થોને પરાક્ષ માને છે. યુદ્ધના ઉપદેશમાં જે વિભાષા (વિરોધ) દેખાય છે, તે અધિકારિભેદ છે, (દેશના લોકનાથાનાં સરવાશયવશાનુગા) એમ વિરોધનું શમન કરનારા તે વૈભાષિક, તેઓ બાહ્યપદાર્થોને અપરાક્ષ માને છે. ગુરુને શંકાઓ પૂછવી તે યોગ અને ગુરુની આદ્યાપ્રમાણે વર્તવું તે આચાર; તે એ જોનામાં હોય તે યોગ્યાચાર એમ યુદ્ધમતની પરિભાષા છે. યોગ્યાચારનું અન્ય નામ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી પણ છે. તે માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ માને છે. યોગનો ત્યાગ કરવાથી અધમ અને આચારનું સારીરીતે પાલન કરવાથી ઉત્તમ એમ અધમતા અને ઉત્તમતાનું જોનામાં મિશ્રણ હોય તે માધ્યમિક (મધ્યમસ્થિતિવાળા) એમ યુદ્ધમતની પરિભાષા છે. માધ્યમિકનું અન્ય નામ શૂન્યવાદી પણ છે. તે માત્ર શૂન્યનું જ અસ્તિત્વ માને છે. પહેલા બેમતમાં બાહ્યપદાર્થોનું પરાક્ષપણું અને અપરાક્ષપણું એવો ભેદ છે ખરો, પણ તેમનામાં બાહ્યપદાર્થોના અસ્તિત્વમાં મતભેદ નથી, તેથી તે બન્ને સર્વોસ્તિત્વવાદી કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે સર્વપદાર્થ બાહ્ય અને આંતર ભેદથી બેપ્રકારના છે. પૃથિવીઆદિ ચારભૂતો અને રૂપાદિભૌતિક આ બાહ્યપદાર્થો છે, ને ચિત્ત અને કામાદિચૈત્ત આ આંતરપદાર્થો છે. કઠિન, રોહ, ઉષ્ણ અને ચલન સ્વભાવવાળાં પૃથિવી, જલ, તેજ અને વાયુનાં પરમાણુઓ મળીને બાહ્યસમુદાય થાય છે, અને રૂપ (વિષયોસહિત ઇન્દ્રિયો), વિજ્ઞાન (‘હું હું’ એપ્રકારનો આલયવિજ્ઞાનપ્રવાહ), વેદના (સુખાદિનો અનુભવ), સંસાર (‘ગાય’ ‘અશ્વ’ એવીરીતનું નામવિશિષ્ટ સવિકલ્પજ્ઞાન) અને સંસ્કાર (રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધર્મ અને અધર્મ) આ પાંચ રૂકંધ મળીને સર્વવ્યવહારનો હેતુ આધ્યાત્મસમુદાય થાય છે. તેમાં વિજ્ઞાનરૂકંધ એ ચિત્ત છે, ને તે જ આત્મા છે, અને અન્ય ચાર રૂકંધો ચૈત્ત છે. એ સર્વોસ્તિત્વવાદિબૌદ્ધોનું કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે બૌદ્ધના મતમાં કર્તા, ભોક્તા અથવા પ્રેરક કોઈ સ્થિર ચેતન નથી. ચારભૂતોનાં પરમાણુઓ અને રૂપાદિપાંચરૂકંધો જલ છે, તેથી તેઓ પોતાથી સમુદાયરૂપ થઈ શકે નહિ, એટલે પરમાણુહેતુકબાહ્યસમુદાયનો અને રૂપાદિહેતુકઆધ્યાત્મસમુદાયનો અભાવ જ રહે છે, અને સમુદાયનો અભાવ રહેવાથી તેને આશ્રયે રહેલી લોકયાત્રાના લોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮.

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—इतरेतरप्रत्ययत्वात् [अविद्यादिना] परस्परभां कारणुपल्ला-
थी [समुदायनी उत्पत्ति होवाथी लोकयात्रानी सिद्धि છે] इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો [અને
કહીએછીએ કે] उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उत्पत्तिमात्रना કારણુપલ્લાથી ન [તેમ સંભવે] નહિ.

ટીકા:—જોકે અમારા મતમાં ભોક્તા અથવા પ્રેરક કોઈ સ્થિર ચેતન નથી, તથાપિ અવિદ્યા(ક્ષણિકમાં સ્થિરપલ્લાની યુદ્ધિ), સંસ્કાર(અવિદ્યાથી ઉપજતા રાગદ્વેષમોહ), વિજ્ઞાન(સંસ્કારોથી ઉપજતું ગર્ભસ્થનું પ્રથમ આલયવિજ્ઞાન), નામરૂપ(આલયવિજ્ઞાનથી ઉપજતી ગર્ભસ્થની કલલ તથા યુદ્ધુદાયવસ્થા), પચાતન(વિજ્ઞાન, પૃથિવીઆદિ ચારભૂતો ને રૂપ-ઇન્દ્રિયોસહિત શરીર), રપર્શ(નામ, રૂપ અને ઇન્દ્રિયોનો પરસ્પર સંયોગ), વેદના(રપર્શથી થતો સુખાદિનો અનુભવ), તૃષ્ણા(વેદનાથી થતી વિષયલાલસા), ઉપાદાન(તૃષ્ણાથી થતી પ્રવૃત્તિ), ભવ(પ્રવૃત્તિથી થતા ધર્માદિ), જાતિ(ધર્માદિથી થતો દેહજન્મ-પંચરૂકંધનો સમુદાય), જરા(ઉપજેલા રૂકંધોનો પરિપાક), મરણ(નાશ), શોક(પ્રિયના મરણના રોહથી થતો અંતર્દોહ), પરિદેવના(શોકવડે થતો વિલાપ), દુઃખ(અનિદ્યોનો અનુભવ), દુર્મનસ્તા(દુઃખવડે થતી માનસી વ્યથા) અને માનાપમાનાદિ કપેશ છે. આ અવિદ્યાદિક પરસ્પરમાં કારણ છે. તેમાં અવિદ્યાદિ જન્માદિકનું કારણ છે, અને જન્માદિ અવિદ્યાદિકનું કારણ છે. એવીરીતે સમુદાયની ઉત્પત્તિ હોવાથી લોકયાત્રાની સિદ્ધિ છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તમારા મતપ્રમાણે અવિદ્યાદિક પરસ્પરની ઉત્પત્તિનાં કારણ બને હોય, પણ સમુદાયની ઉત્પત્તિનું કોઈ ભોક્તારૂપ નિમિત્ત નથી, અને નિમિત્તના અભાવથી લોકયાત્રાની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૧૯.

અવિદ્યાથી સંસ્કાર ને તેથી વિજ્ઞાન એમ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી એમ દર્શાવે છે:—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને ઉત્તરોત્પાદે ઉત્તરની (ઉત્તરક્ષણની) ઉત્પત્તિમાં પૂર્વ-નિરોધાત્ પૂર્વના (પૂર્વક્ષણના) અભાવથી [પૂર્વક્ષણમાં ઉત્તરક્ષણનું કારણપણું સંભવતું નથી].

ટીકા:—‘તમારા મતપ્રમાણે અવિદ્યાર્થ પરસ્પરની ઉત્પત્તિનાં કારણ બલે હોય’ એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેસંબંધમાં વિશેષ વિચાર આ સૂત્રમાં કરે છે. ક્ષણિક પદાર્થ ક્ષણ કહેવાય છે. ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ થાય છે, સારે પૂર્વક્ષણ નાશ પામી જાય છે, એમ ક્ષણભંગવાદી માને છે. ક્ષણભંગવાદિબૌદ્ધને મતે અવિદ્યાર્થ પરસ્પરની ઉત્પત્તિમાત્રનાં પણ કારણ સંભવતાં નથી; કેમકે તેને મતે ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિકાલે પૂર્વક્ષણ વિધમાન નથી, તેથી નાશ પામેલ પૂર્વક્ષણ, ઉત્તરક્ષણનું કારણ થઈ શકે નહિ. ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો ક્ષણાંતરના સંબંધના પ્રસંગથી ક્ષણિકપણની હાનિરૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આ સુગત(બુદ્ધ)નું મત સમીચીન નથી. ૨૦.

અસતિ પ્રતિજ્ઞોપરોધો યૌગપદ્યમન્યથા ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસતિ [કારણના] અભાવમાં [કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેવામાં] પ્રતિજ્ઞોપરોધ: પ્રતિજ્ઞાની હાનિ અન્યથા [અને] ખીજીરીતે (ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણની સ્થિતિમાં) યૌગપદ્યમ [કાર્યકારણનું] એકકાલમાં હોવાપણું [એ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે].

ટીકા:—ક્ષણભંગવાદમાં પૂર્વક્ષણના અભાવપ્રસ્તુતિપણથી તે ઉત્તરક્ષણનો હેતુ થઈ શકે નહિ, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. જે હેતુના અભાવમાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહે તો ‘ચતુર્થિધાનૂ હેતૂ પ્રતીત્ય ચિત્તચૈત્તા ઉત્પવન્તો’ (વિષય, કરણ, સહકારી-પ્રકાશાદિ-અને સસ્કાર આ ચારપ્રકારના હેતુને પામીને ચિત્ત-રૂપાદિકાનું વિજ્ઞાન-અને ચૈત્ત-સુખાદિ-ઉત્પન્ન થાય છે) એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે, અને હેતુવિનાની ઉત્પત્તિમાં અપ્રતિયંધ હોવાથી સર્વ સર્વજ ઉપજશે; તથા જે ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણ રહે છે, એમ કહે તો કારણકાર્યના સહભાવની પ્રાપ્તિથી ‘ક્ષણિકા: સર્વે સંસ્કારા: ॥’ (સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે) આ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે. ૨૧.

‘હવે બેપ્રકારના વિનાશને દૂષણ આપે છે:—

પ્રતિસંજ્ઞ્યાપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અવિચ્છેદાત્ [પ્રવાહના] અવિચ્છેદથી પ્રતિસંજ્ઞ્યાપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિ: બુદ્ધિપૂર્વકનાશ અને અબુદ્ધિપૂર્વકનાશનો અસંભવ [છે].

ટીકા:—બૌદ્ધો બુદ્ધિપૂર્વક પદાર્થોના નાશને પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ કહે છે, અને અબુદ્ધિપૂર્વક પદાર્થોના નાશને અપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ કહે છે. ઉત્તરક્ષણ અને પૂર્વક્ષણનો જે કાર્યકારણરૂપ પ્રવાહ છે, તેના વિચ્છેદ ન થવાથી તેમ જ પદાર્થોના અન્વયવિનાશને નિઃસ્વરૂપ નાશ નહિ થતો હોવાને લીધે સર્વે અવસ્થામાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના બલથી અન્વયીના અવિચ્છેદના દર્શનથી બૌદ્ધપરિકલ્પિત બંનેપ્રકારના નાશનો અસંભવ છે. ૨૨.

અવિદ્યાદિના પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધમાં દોષ દેખાડે છે:—

ઉભયથા ચ દોષાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉભયથા બંનેપ્રકારે ચ પણ દોષાત્ દોષ હોવાથી [આ દર્શન અયથાર્થ છે].

ટીકા:—તે બૌદ્ધો પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધની અંતર્ભૂત જ અવિદ્યાદિકાનો નિરોધ છે, એમ કહે છે, તે તેમનું કહેવું સંભવવિનાશું છે, કેમકે જે યમનિયમાદિસાધનસહિત સમ્યક્જ્ઞાનથી અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, એમ કહે તો ‘હેતુવિના જ અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, સર્વ ક્ષણરૂપાથી હોવાથી’ આ તેના મતની હાનિરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, અને જે પોતાની મેળે જ અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, એમ કહે તો ‘સર્વ દુ:ખ ક્ષણિક છે’ આ ભાવનાને ઉપદેશ અનર્થક થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. આવીરીતે બંનેપ્રકારે પણ દોષની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ દર્શન અયથાર્થ છે. ૨૩.

આકાશના અવસ્તુભાવનું નિરાકરણ કરેછે:—

આકાશે चाविशेषात् ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આકાશે આકાશમાં ચ પણ અવિશેષાત્ [વસ્તુપણના જ્ઞાનના] અવિશેષથી [આકાશના અવસ્તુપણનો અંગીકાર અચુક છે].

ટીકા:—સૌમતો કહેછે કે આકાશ કાંઈ વસ્તુ નથી, તે તેમનું કહેવું યથાર્થ નથી, કેમકે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધની પેઠે આકાશમાં પણ વસ્તુપણનું જ્ઞાન સમાન છે. ‘આત્મન લાકાશ: સન્મૂત: ॥’ (આત્માથી આકાશ ઉપન્યું) એ શ્રુતિ પણ આકાશના વસ્તુપણમાં પ્રભાવરૂપ છે. શબ્દ કાંઈ વસ્તુમાં રહેલો છે, શુણ્ણપણથી, ગંધાદિની પેઠે, એ અનુભાવથી પણ આકાશનું વસ્તુપણું સિદ્ધ થાયછે. સૌમતના ગ્રંથમાં પણ ‘વાયુ કેને આશ્રયે રહેલો છે?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘આકાશને આશ્રયે રહેલો છે’ એમ કહ્યું છે, એટલે આકાશનું અવસ્તુપણું તેના પોતાના ગ્રંથથી પણ વિરુદ્ધ છે. આકાશને અવસ્તુ કહી નિલ્ય કહેવું એ પણ વિરુદ્ધ છે, કેમકે અવસ્તુનું નિલ્યપણું અથવા અનિલ્યપણું સંભવતું નથી. ધર્મમાં વસ્તુપણું હોય તો જ તેના ધર્મનો વ્યવહાર થાય, અન્યથા થાય નહિ. માટે સૌમતોને આકાશના અવસ્તુપણાનો અંગીકાર અચુક છે. ૨૪.

આત્માના ક્ષણિકપણામાં રોષ દેખાડેછે:—

અનુસ્મૃતેશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અનુસ્મૃતે: અનુસ્મૃતિથી (અનુભવ યથાપછી ઉપજતા સ્મરણથી) [આત્મા ક્ષણિક નથી].

ટીકા:—ક્ષણભગવાદી સર્વવસ્તુના ક્ષણિકપણાસાથે આત્માના ક્ષણિકપણાને પણ કહેછે, એ તેમનું કહેવું ચોક્કસ નથી; કેમકે જો આત્મા ક્ષણિક હોય તો ‘જે હું પહેલાં ધમને જોતા હતો, તે હું હવે ધમનું સ્મરણ કરું છું’ એવું અનુસ્મરણ થાયછે, તે ન યનું જોઈએ, કારણ કે તેને મતે તો ધમને દેખનારો આત્મા નાશ પામી ગયો છે, અને અન્યપુરુષની દોડેલી વસ્તુનું અન્યને સ્મરણ થતું નથી. જોનાર અને પછીથી સ્મરણ કરનાર આત્મા એક છે, એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એ અનુસ્મરણથી સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા ક્ષણિક નથી. ૨૫.

અભાવથી ઉત્પત્તિ થાય નહિ એમ દેખાડેછે:—

નાસતોઽદૃષ્ટવાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસત: અભાવથી ન [ભાવની ઉત્પત્તિ] નહિ અદૃષ્ટવાત્ [અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિના] અદૃષ્ટપણાથી.

ટીકા:—કારણના નાશથી કાર્યનો જન્મ થાયછે. જન્મ નદૃષ્ટીથી અકુર ઉત્પન્ન થાયછે, નદૃષ્ટથી દર્શિ ઉત્પન્ન થાયછે, અને નદૃષ્ટિપછી ઘટ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સર્વત્ર થાયછે, એમ ક્ષણભગવાદી માનેછે, એ તેમનું માનવું યથાર્થ નથી. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. જો અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો અભાવના અવિશેષથી અચુકકાર્યનું અચુક કારણ એવો કારણવિશેષનો અંગીકાર અનર્થક થશે. નિર્દિશેષઅભાવના સ્વીકારમાં શરણંગાદિથી અકુરાદિ થવાં જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી. અભાવના વિશેષનો સ્વીકાર કરો તો અભાવને ભાવની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે અભાવથી ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું મિથ્યા થશે. કાર્યમાં કારણનો અન્ય જોવામાં આવેછે, તેપ્રમાણે સર્વકાર્યોમાં અભાવનો અન્ય જણાવો જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, પણ સર્વવસ્તુમાં પાતપોતાના ભાવવાળી જણાયછે. કારણનો નાશ થઈને કાર્ય થાયછે, એ કહેવું પણ મિથ્યા છે; કેમકે મુવર્ત્તનો નાશ યથાવિના કટકાદિ અસંકાર થાયછે. બીજાદિનો નાશ થઈ અકુરાદિ થતાં નથી, પણ બીજાદિના અવયવોવડે અકુરાદિ થાયછે. માટે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ કહેવી સર્વથા અચુક છે. ૨૬.

અભાવથી ઉત્પત્તિ માનવામાં અન્યઅતિપ્રમુખને કહેછે:—

ઉદાસીનાનામપિ ચૈવં સિદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને એવં એમ (અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ) [હોય તો] ઉદાસીનાનામ પ્રયત્નરહિતોને અપિ પણ સિદ્ધિઃ [અભિમતની] સિદ્ધિ [થવી જોઈએ].

ટીકાઃ—જો અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો અભાવના સુલભપણાથી પ્રયત્નરહિતપુરુષોને પણ વાંછિતપદાર્થોની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. ખેતીના યત્નવિના જ ખેડુતને અન્ન મળતું જોઈએ, મૃતિકાના સસ્કારદિધનવિના જ કુંભારને ઘટાદિપાત્રો મળ્યાં જોઈએ, અને વણુવાનો યત્ન કર્યાવિના જ વણુકરને વસ્ત્ર મળ્યાં જોઈએ. સ્વર્ગ તથા મોક્ષને માટે પણ કોઈએ કોઈપ્રકારનો યત્ન ન કરવો જોઈએ. આ સર્વ અનુકૂળ છે, એમ સર્વ સમજી શકે એમ છે, તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર યુક્તિરહિત છે. ૨૭.

દ્વણ્ણિકવિજ્ઞાનવાદી જોઈ માને છે કે વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈપણ ઘટપટાદિ બાહ્ય પદાર્થ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં બાહ્યવસ્તુવિના જ સર્વવ્યવહાર વિજ્ઞાનભાવથી થાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ પ્રમાણપ્રમેયાદિ સર્વવ્યવહાર વિજ્ઞાનભાવથી થાય છે. એ મતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું ઉપલબ્ધ્યધિકરણ રચે છે:—

૫. ઉપલબ્ધ્યધિકરણ.

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉપલબ્ધેઃ [બાહ્યપદાર્થોના પ્રત્યક્ષ]જ્ઞાનથી અભાવઃ [તેમનો] અભાવ ન [સંભવતો] નથી.

ટીકાઃ—‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ એવીરીતે બાહ્યપદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે, તેથી તેમનો અભાવ સંભવતો નથી. પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોતા છતાં કહેવું કે ‘હું પદાર્થોને જોતો નથી’ તે ભોજન કરી તૃપ્ત થયાપછી ‘હું જાગ્યો નથી, અતે તૃપ્ત થયો નથી’ એમ કહેવાસમાન છે. કેવલ જ્ઞાન જ અનુભવાય છે, એમ કહો તોપણ બાહ્યવિષયવિના જ્ઞાન વિષય કોને કરે? પોતે પોતાને વિષય કરે છે, એમ કહો તો તે કથન અગ્નિ પોતાને બાળે છે, તે કથનજેવું છે. પદાર્થો અંતર છતાં બહિર્વેત્ પ્રતીત થાય છે, એમ કહો તો બહિર્વેત્માંનો ‘વત્’શબ્દ બાહ્યપદાર્થોનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે, અભાવવાળા પદાર્થમાં ‘વત્’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી; ‘વિષ્ણુભિન્ન વધ્યાણુનરોપે શોભે છે’, એમ કોણ કહે છે? તમે કહો કે બાહ્યપદાર્થોનો સમ્ભવ ન હોવાથી ‘બહારના જેવા’ એમ કહીએછીએ, તો અમે કહીએછીએ કે સંભવઅસંભવ પ્રમાણુધીન છે. જે પદાર્થો પ્રત્યક્ષપ્રમાણુથી જણાય છે, તે જણાતા નથી, એમ કહેવું એ જ અસંભવ છે. ૨૮.

જાગૃતનું વિજ્ઞાન સ્વમાદિના વિજ્ઞાનની પેઠે બાહ્યપદાર્થના આલબ્ધનવિનાનું છે, એવું જ ઔદોનું અનુમાન છે, તેમાં દ્વણ્ણુ બતાવે છે:—

વૈધર્મ્યાન્ન ન સ્વમાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને વૈધર્મ્યાન્ વિધર્મપણાથી સ્વમાદિવત્ સ્વમાદિની પેઠે [જાગૃતનું વિજ્ઞાન બાહ્યપદાર્થના આલબ્ધનવિનાનું] ન નથી.

ટીકાઃ—જેમ બાહ્યપદાર્થવિના જ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ બાહ્યપદાર્થવિના જ જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવું ચોગ્ય નથી; કેમકે સ્વપ્નના પદાર્થનું અને જાગૃતના પદાર્થનું બાધઅબાધરૂપ વિધર્મપણુ છે. પુરુષ ત્યારે જાગૃત થાય છે, ત્યારે સ્વપ્નદૃષ્ટપદાર્થનો બાધ થાય છે, અને જાગૃતને વિધે દેખેલા ઘટાદિપદાર્થોનો વ્યવહારદશામાં કદીપણુ બાધ થતો નથી. શ્રુતિપ્રમાણુથી પરમાર્થદશામાં ઘટાદિપદાર્થો જે જાગૃતમાં જોવામાં આવે છે, તેનો બાધ થાય છે, એમ કહો તો અમારા સિદ્ધાંતની પ્રાપ્તિ થવાથી તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે. ૨૯.

વાસ્તવની વિચિત્રતાથી બહાર નાનાપ્રકારના પદાર્થો જણાય છે, એમ દ્વણ્ણિકવિજ્ઞાનવાદી માને છે, તેમાં દ્વણ્ણુ બતાવે છે:—

ન ભાવોઽનુપલબ્ધેઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અનુપલબ્ધેઃ [બાહ્યવસ્તુના] જ્ઞાનના અભાવથી ભાવઃ [વા-
ચનાની] ઉત્પત્તિ ન [થતી] નથી.

ટીકા:—આહ્યવસ્તુવિના જ વાસનાની વિચિત્રતાથી ઘટપટાદિજ્ઞાનની વિચિત્રતા છે. એમ કહેવું પણ
યોગ્ય નથી; કેમકે તમારા મતમાં બાહ્યવસ્તુ ન હોવાથી તેના જ્ઞાનનો અભાવ છે, ને તેથી જ્ઞાનના સરકા-
રકે વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. વળી વાચના એ સરકારવિશેષ છે, અને મરકારે આશ્રયવિના રહી શ-
કતા નથી; તમારા મતમાં કોઈ વાસનાનો આશ્રય નથી, તેથી પણ વાસનાની સત્તા સંભવી શકતી નથી. ૩૦.
આલયવિજ્ઞાનને વાસનાનો આશ્રય કહો તો તે સભવે નહિ એમ દર્શાવેલું—

ક્ષણિકત્વાચ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ક્ષણિકત્વાત્ [આલયવિજ્ઞાનના] ક્ષણિકપણાથી [તે
વાસનાનો આશ્રય થઈ શકતું નથી].

ટીકા:—‘હું’ ‘હું’ એવીરીતના આલયવિજ્ઞાનને વાસનાનો આશ્રય કહો તો તે સંભવિત નથી; કેમકે
‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ એ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનની પેઠે આલયવિજ્ઞાનનું પણ ક્ષણિકપણું હોવાથી તે આલયવિજ્ઞાન
વાચનાનો આશ્રય થઈ શકતું નથી. આલયવિજ્ઞાન અને વાસનાની સાથે ઉત્પત્તિ હોવાથી તેઓમા આશ્રય-
આશ્રયિભાવ કેમ સભવે? કદાચ આલયવિજ્ઞાનની પૂર્વકાણે ઉત્પત્તિ માની વાસનાની ઉત્તરકાણે ઉત્પત્તિ માનો તો
તમારા ક્ષણિકવાદની હાનિ થાય છે. શૂન્યવાદનો મત તો સર્વપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, અર્થાત્ જ્ઞાન અને પદાર્થ
બન્નેનો અભાવ કોઈપ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી, માટે તે મતનું નિગ્રહરણ કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, તેથી
સૂત્રકારભગવાને તેના નિરાકરણમાટે પૃથક્ સૂત્ર રચ્યું નથી. ૩૧.

સુગતમતના અસંગતપણાને ઉપસહાર કરેલું—

સર્વથાઽનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સર્વથા સર્વપ્રકારે અનુપપત્તેઃ અસંગત હોવાથી [સુ-
ગતમત આદરકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—વધારે કહેવાથી શું? સર્વપ્રકારવડે જેમ જેમ આ સુગતમતની પરીક્ષા કરીએછીએ તેમ તેમ
રેતીના દૂવાની પેઠે તે વિદીરણ થાય છે, અને તેમાં કોઈ સંગતિ જોવામા આવતી નથી, તેથી આ સુગત-
મત યુક્તિરહિત છે, માટે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે તે સુગતમત આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૩૨.

બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરીને હવે દિગ્વિગમમતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ચારસ્રોવાણું ની-
ચેતું એકસ્મિન્નસંભવાધિકરણ રચેલું—

૬. એકસ્મિન્નસંભવાધિકરણ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—એકસ્મિન્ એકમાં (એકપદાર્થમાં) અસંભવાત્ [એકકાલે
બહુવિકૃદ્ધર્મોના] અસંભવથી ન [જૈનમત યથાર્થ] નથી.

ટીકા:—દિગ્વિગમે જીવ, અજીવ, આત્મવ, સવર, નિર્નર, બધ અને મોક્ષ એ સાતપદાર્થોને માને છે.
જીવ અને અજીવ એ અનુક્રમે ભોક્તા તથા ભોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયોની વિષયાભિમુખપણે પ્રવૃત્તિ તે આત્મવ, એ
પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરનાર જે યમનિયમાદિ તે સવર, પાપનો નાશ કરનાર જે તપશિવારોહણાદિ તપ તે નિ-
ર્નર, કર્મ તે બધ અને કર્મપાશનો નાશ થયે સતે અધોક્ષકાકાશમાં યોદેલાનું સર્વદા બિર્ધ્યગમન અથવા સિદ્ધશિ-
લાપર સ્થિતિ તે મોક્ષ કહેવાય છે. સહેપમા જીવ તથા અજીવ એમ બે પદાર્થ માની બીજાઓના તેમાં સ-
માવેશ પણ તેઓ કરે છે; વળી તેઓ પ્રકારાંતરે જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય (પરમાણુસમૂહકાય), ધર્માસ્તિ-
કાય (શાસ્ત્રીયપ્રવૃત્તિના હેતુભૂત મંદકાર), અધર્માસ્તિકાય (બિર્ધ્યગમનશીલજીવની દેહમાં સ્થિતિ)

અને આકાશસ્થિતકાય (આવરણનો અભાવ) એમ પાંચ અસ્થિતકાય(પદાર્થ)ને પણ સ્વીકારેછે. નિલમુક્ત (અર્હન્યાદિ), સાંપ્રતમુક્ત ને બદ્ધ એમ ત્રણપ્રકારના જીવો છે. ચાર ભૂતો અને સ્થાવરજંગમ એ છ પુ-
 હ્ગકાશસ્થિતકાયના ભેદ છે. આકાશસ્થિતકાયના બે ભેદ છે, લોકાકાશ અને અલોકાકાશ; લોકાકાશમાં સાંસારિક-
 જીવો રહેછે, અને અલોકાકાશમાં મુક્તજીવો રહેછે. ચારપ્રકારનાં ધાતિકર્મો અને ચારપ્રકારનાં અધાતિકર્મો
 મળીને આઠપ્રકારનાં કર્મો તે બંધ કહેવાયછે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને આંતર્ય એ ધા-
 તિકર્મનાં નામો છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ નથી, એવું જ્ઞાન તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, આર્હતતંત્ર(જૈનશાસ્ત્ર)ના શ્ર-
 વણથી મુક્તિ નથી એવું જ્ઞાન તે દર્શનાવરણીયકર્મ, ધણી દર્શનકારોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાડેલા મોક્ષમાર્ગમાં
 વિશેષનો અનિશ્ચય તે મોહનીયકર્મ, અને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં વિદ્ધ કરનાર તે આંતર્યકર્મ કહેવાયછે. એ
 ચાર શ્રેયનાં હણુનાર હોવાથી ધાતિકર્મો કહેવાયછે. વેદનીય, નામિક, ગોત્રિક અને આયુષ્ક એ ચાર અધાતિ-
 કર્મો છે. ‘મને તત્ત્વ જાણ્યુંલું છે,’ એવું અભિમાન તે વેદનીયકર્મ, ‘અમુકનામવાળો હું છું’ એવું અભિ-
 માન તે નામિકકર્મ, ‘હું આર્હતના શિષ્યવશમાં પ્રવેશ પામેલો છું’ એવું અભિમાન તે ગોત્રિકકર્મ, અને શ-
 રીરની સ્થિતિભાટેવું કર્મ તે આયુષ્કર્મ છે. એ આઠ કર્મો જન્મદિહારા પુરુષને બાંધેછે, માટે બંધ કહેવા-
 યછે. એ સર્વ તેમના તંત્રના સંકેતમાત્રથી પરિકલ્પિત છે. સર્વપદાર્થોમાં તેઓ નીચેના સમભંગીનયનામના
 ન્યાયને યોજેછે. સ્યાદસ્તિ (કોઇપ્રકારે છે), સ્યાન્નાસ્તિ (કોઇપ્રકારે નથી), સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ (કોઇ-
 પ્રકારે છે, અને નથી), સ્યાદવક્તવ્યઃ (કોઇપ્રકારે અવક્તવ્ય છે), સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે
 છે, અને અવક્તવ્ય છે), સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે નથી, અને અવક્તવ્ય છે) અને સ્યાદસ્તિ
 ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે છે, અને નથી, તથા અવક્તવ્ય છે) એ સમભંગીનય (સાત-
 વિભાગવાળો ન્યાય) છે. ધટાદિવસ્તુનું તે તે રૂપે અસ્તિત્વ કહેવાની ઇચ્છામાં પ્રથમ ભંગ યોગ્યયછે, તે વ-
 સ્તુનો પ્રાપ્તપણરૂપે નિષેધ કહી પ્રવૃત્તિના અસ્તિત્વને કહેવાની ઇચ્છામાં બીજો ભંગ યોગ્યયછે, ક્રમવડે ઉભયને
 કહેવાની ઇચ્છામાં ત્રીજો ભંગ યોગ્યયછે, એકકાલે બંનેને કહેવાની ઇચ્છામાં, ‘છે, નથી’ એવા બેશબ્દનું
 એકવેલાએ કહેવાનું અશક્યપણું હોવાથી, ચોથો ભંગ યોગ્યયછે, પહેલા અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છા-
 માં પાંચમો ભંગ યોગ્યયછે, બીજા અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છામાં છઠ્ઠો ભંગ યોગ્યયછે, અને ત્રીજા
 અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છામાં સાતમો ભંગ યોગ્યયછે. એકપણા અને નિલપણા આદિમાં પણ આ
 સમભંગીનયને તેઓ જોડેછે, અને કહેછે કે વસ્તુના એકરૂપપણામાં પ્રાપ્તિસાધાદિનો વ્યવહાર સંભવી શકતો
 નથી, માટે વસ્તુનું અનેકપણું માનવું ઉચિત છે. એ સમભંગીનયને કહેનારો દિગંબરમત (તપા તથા હુંઠકાદિને
 પણ આમાં જ સમાવેશ જાણવો) યથાર્થ નથી; કેમકે એકધર્મમાં એકકાલે શીતેજીવની પેઠે સત્ત્વસત્ત્વાદિ-
 વિરુદ્ધધર્મોનો સમાવેશ સંભવતો નથી. જે છે તે સર્વદા સર્વત્ર છેજ, જેમ જ્ઞાતાતા. એમ હોય તો તેની
 પ્રાપ્તિમાટે યત્ન નહિ સંભવે એવી શકા કરવી નહિ; કેમકે અપ્રાપ્તિની જ્ઞાતિવડે યત્નનો સંભવ છે. જે નથી
 તે નથી જ, જેમ સસલાનાં શિંગડાંઆદિ. પ્રપચ તો ઉભયથી વિલક્ષણ છે, એટલે એકાંતવાદ જ યુક્ત છે,
 અનેકાંતવાદ યુક્ત નથી. વસ્તુના અન્યઆકારને અસત્ કહો તો તેમ કહેવાથી જ વસ્તુનું સ્વેકરૂપપણું સિદ્ધ
 થાયછે. દૂરના ગ્રામની પ્રાપ્તિના અભાવમાં પણ ગ્રામનો અસંભવ નથી, જો અસંભવ માનશો તો પ્રાપ્તિના
 અસપ્તપણામાં પ્રાપ્તિના યત્નો અસંભવ થશે, માટે વ્યવહારાનુસાર પ્રપચનું એકરૂપપણું જ આસ્થાકરવાયોગ્ય
 છે, જે આ જીવાદિસાતપદાર્થો નિર્ધારણ કર્યા છે, તે એટલા જ અને એવાપ્રકારના જ છે કે બીજીરીતે
 છે? એટલા જ અને એવાપ્રકારના જ કહેા તો તેમાં વ્યભિચારદોષની પ્રાપ્તિ થાયછે, ને બીજીરીતે પણ
 છે, એમ કહેા તો તે અનિર્ધારિતજ્ઞાન સંશયજ્ઞાનની પેઠે અપ્રમાણુ જ ઠરશે. ‘વસ્તુમાત્ર બહુરૂપ છે’ એવી-
 રીતનું નિશ્ચિતજ્ઞાન ઉપજે તે સંશયની પેઠે અપ્રમાણુરૂપ નથી, એમ કહેા તો અમે કહીએછીએ કે તમે
 સર્વવસ્તુનું નિરૂપણબહુરૂપપણું સ્વીકારોછો, તેથી તમારો નિશ્ચય પણ અનિશ્ચયમાં ગણવાયોગ્ય છે; કેમકે નિ-
 શ્ચયમાં પણ ‘સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ’ ઇલાદિવિકલ્પોની પ્રાપ્તિ ચવાથી તે નિશ્ચયનું પણ અનિશ્ચયપણું જ થશે.
 એવીરીતે નિશ્ચય કરનારનું અને નિશ્ચયકર્તાનું એકપ્રકારે હોવાપણું અને એકપ્રકારે નહિ હોવાપણું છે, તેથી
 ઉપદેશ અને નિષ્કંપપ્રવૃત્તિ એ બંને સંભવી શકશે નહિ. ફક્ત નિશ્ચયતા હોય તો જ તેના સાધનના અવગણનમાટે સર્વે
 લોક વ્યુત્કથાવિના પ્રવર્તેછે, અન્યથા પ્રવર્તતા નથી, તેથી અનિર્ધારિતઅર્થને કહેનારાં શાસ્ત્ર સાધનદોષિમાં ગણવાયો-

અથ છે, સિદ્ધકોટિમાં ગણવાયોગ્ય નથી. અનેકાંતવાદમાં અસ્તિકાયની પાંચ એ સંખ્યા પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે સ્યાદ્વાદમાં નિશ્ચિતવાતનો સ્વીકાર નથી; વળી એ સર્વપદ્યથોના અવાચ્યપણાનો પક્ષ પણ અસંભવ્યુક્ત છે; કેમકે અવાચ્ય (અવક્તવ્ય) હોય તે બોલી શકાય નહિ, વક્તવ્ય અને અવક્તવ્ય એ બંને પરસ્પરમાં વિરુદ્ધ છે. ઉચ્ચારિત થાય સારે પણ નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિત એવા બેપ્રકારના પક્ષ સ્થાપિત થાયછે. અવધારણું ફલ સમ્યક્જ્ઞાન તે પણ 'છે અને નથી' એ બેપક્ષથી અસ્ત છે, અને તેનાથી વિપરીત અસમ્યક્જ્ઞાન તે પૂર્વોક્ત બેપક્ષથી અસ્ત છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં પણ બીજાનંગપ્રમાણે અભાવ તથા અનિશ્ચયતા સ્થાપિત થાયછે, તેથી તેમની પ્રાપ્તિમાટે પ્રવૃત્તિનો અસંભવ થાયછે, ને અનાદિસિદ્ધજીવાદિના તથા તમારા શાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વભાવોના પણ અપચાવત્પણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. એવીરીતે જીવાદિ પદ્યથોરૂપ એકધર્મીમાં સત્પણું તથા અસત્પણું એવા બે વિરુદ્ધધર્મોનો અસંભવ છે, સત્પણાના એકધર્મમાં અસત્પણાઈપણાઈપણીતરનો અભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ અસત્પણામાં સત્પણું પણ અસંગત છે. પૂર્વોક્તકથનવડે એક-અનેક, નિશ્ચયનિશ્ચય, અને વ્યતિરિક્તઅવ્યતિરિક્ત એ આદિ અનેકાંતોના સ્વીકારનું નિરાકરણ પણ યથ ગયું છે, એમ જાણવું. પુદ્ગલસંગ્રાવાણાં પરમાણુઓથી સમૂહ ઉપજેછે, એવી દિગંબરોની કલ્પનાનું ખંડન પૂર્વે આજીવાદના નિરાકરણવડે યથ ગયું છે, માટે અત્ર તેનો વિસ્તાર કરતા નથી. ૩૩.

જીવના દેહપરિમાણપણામાં દોષ દર્શાવેછે:—

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અ અને એવં [જેમ એકધર્મીમાં વિરુદ્ધધર્મના અસંભવરૂપ દોષ 'સ્યાદ્વાદમાં છે] તેમ આત્માકાત્સ્ન્યમ્ જીવના મધ્યમપરિમાણપણાઈપ [બીજી દોષ પણ તેમાં છે].

દીકા:—જેમ એકધર્મીમાં વિરુદ્ધધર્મના અસંભવરૂપ દોષ સ્યાદ્વાદમાં છે, તેમ જીવાત્માના મધ્યમપરિમાણરૂપ અન્ય દોષ પણ તેમાં છે. દિગંબરો શરીરના પરિમાણુજેવડુ જીવનું પરિમાણ માનેછે, જે શરીરના પરિમાણુજેવડે જીવ છે, તો તે જીવ પરિચ્છિન્ન હોવાથી ઘટાદિની પેઠે અનિશ્ચય થશે. વળી શરીરના અનવસ્થિતપરિમાણુપણાથી મનુષ્યજીવ મનુષ્યના શરીરના પરિમાણરૂપ યથ પુનઃ કોઈ કર્મેવિપાકવડે હાથીના જન્મને પ્રાપ્ત થાય તો સમગ્રહસ્તિશરીરમાં વ્યાપી શકશે નહિ એટલે તે શરીરનો કેટલાક ભાગ નિર્જીવ રહેશે, અને કોડીના જન્મને પ્રાપ્ત થાય તો સમગ્રકોડીશરીરમાં સમાઈ શકશે નહિ, એટલે તે શરીરથી જહાર પણ જીવ રહેશે. નાનાખાલકનો જીવ તેના શરીરપ્રમાણે છે, તે ખાલક બ્યારે યુવાવસ્થાને પામી સ્થૂલ થશે, સારે તે શરીરનો કેટલાક ભાગ નિર્જીવ રહેશે. જેમ દીવાના અવયવોનો ઘડામાં સંક્રાય અને ધરમાં વિકાસ થાયછે, તેમ જીવના અવયવોનો નાનાશરીરમાં સંક્રાય અને મોટાશરીરમાં વિકાસ થાયછે, એમ કહો તો અમે પૂછીએછીએ કે જીવના અવયવો ભિન્નદેશમાં રહેલા છે કે એકદેશમાં રહેલા છે? જે ભિન્નદેશમાં રહેલા છે એમ કહો તો જેમ ઘડાની બહારના દીપના અવયવો નાશ પામેછે, તેમ નાનાશરીરમાં જીવનો પ્રવેશ થાયછે, સારે તેના વધારાના બીજા અવયવો નાશ પામેછે, એમ કહેવું પડશે, ને તેથી તે વિકારી જીવ નાશવાનું દરશે. અવયવોનો નાશ નથી થતો પણ તે સંક્રાય પામેછે, એમ કહો તો ઘટમાં સંક્રાય પામેલા દીપના અવયવોથી જેમ ઘટમાં જિભા તથા પ્રકાશ વધેછે, તેમ મોટાશરીરકરતાં નાનાશરીરમાં જીવનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, માટે તે ક્યન પણ અસંભવદોષવાળું છે. જીવના અનંત અવયવો એકદેશમાં રહેલા છે, એમ કહો તો સર્વેઅવયવોના સ્થૂલપણાની અસિદ્ધિથી જીવને આણુપરિમાણુની પ્રાપ્તિ યથ તમારે મધ્યમપરિમાણુપક્ષ નિવૃત્ત યથ જશે; વળી શરીરજેવગ પરિચ્છિન્ન જીવના અવયવોનું અનંતપણું કલ્પવું એ પણ અયુક્ત છે. ૩૪.

મોટાશરીરની પ્રાપ્તિના સમયમાં જીવના કેટલાક આગમપ્રાપ્તિ અવયવો વૃદ્ધિ પામેછે, અને અલ્પશરીરની પ્રાપ્તિના સમયમાં તેવા કેટલાક અવયવો ક્ષય પામેછે, એમ જે જૈનમતવાળા કહે તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

ન ચ પર્યાયાદપ્યવિરોધો વિકારાદિભ્યઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને વિકારાદિભ્યઃ [વિકારઆદિ[દોષ]થી પર્યાયાત્ પર્યાયથી (ક્રમવટે અવયવોના આગમ તથા અપાયથી) અપિ પણ અવિરોધઃ [દેહપરિમાણપણાનો] અવિરોધ [નાધવો] ન [શક્ય] નથી.

ટીકા:—વિકારાદિદોષના પ્રસંગથી ક્રમવટે અવયવોના આગમ તથા અપાયથી પણ જીવનું મધ્યમપરિમાણપણું અવિરોધવટે મિદ્ધ કરવું અશક્ય છે અવયવોના આવવા અને જવાવટે નિરતર વૃદ્ધિ પામતા તથા ક્ષીણ થતા જીવનું વિક્રિયાવાળાપણું અપરિહાર્ય છે, અને વિકારિપણામાં ચર્મદિની પેઠે અનિલપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી બધામોક્ષને સ્વીકાર બાધ પામે છે, વળી અન્ય આવનારા તથા જનારા અવયવોના આગમપાપિધર્મવાળાપણાથી શરીરાદિની પેઠે તેમનું અનિલપણું છે, અને અવશિષ્ટ કૃત્ર્યઅવયવના નિરૂપણની અશક્યતા દોષાથી આત્મજ્ઞાનના અભાવથી સુક્તિ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. જીવના આવનારા અવયવો કયાથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે? અને જીવના જનારા અવયવો કયા લય પામે છે? એ પણ તમારે દર્શાવવું જોઈએ જીવનું અભૌતિકપણું દોષાથી ભૂતોમાંથી તે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને ભૂતોમાં તે લય પામે છે, એમ તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી. પ્રમાણના અભાવથી જીવોના અવયવોના કોઈ અન્ય સાધારણ અથવા અમાધારણ આધાર પણ નિરૂપણું કરાય એમ નથી આવનારા અને જનારા અવયવોના અનિયતપરિમાણપણાથી આત્માનું સ્થિતરતરૂપ અને નિર્દિષ્ટ પરિમાણ પણ રહ્યું નહિ જીવના એ અવયવોમાં શુ પ્રત્યેક અવયવ ચૈતન્યરૂપ છે? અથવા તેના સમૂહ ચૈતન્યરૂપ છે? પ્રત્યેક અન્યવ ચૈતન્યરૂપ છે, એમ કહો તો એકશરીરમાં ઘણા ચૈતન્યો થવાથી બધાના એકઅભિપ્રાયપણાના અનિયમપણાથી પરસ્પરના વિરોધને લીધે શરીરનો નાશ થશે. સમૂહને ચૈતન્યરૂપ કહો તો હાથીના શરીરને કીડીના શરીરની પ્રાપ્તિ થયે કીડીના શરીરમાં બધા અવયવોના પ્રવેશ નહિ થઇ શકે, તે માત્ર એ ત્રણ અવયવોના પ્રવેશ થવાથી પૂરી ચૈતન્યતા પ્રાપ્ત નહિ થાય પૂર્વોકતદોષોને લીધે આત્માના અવયવોનું આવવું તથા જવું એ સ્વીકારી શકાય એવું નથી.

અથવા આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અન્ય અર્થ જાણવો —

પૂર્વસૂત્રમાં દેહપરિમાણઆત્માને નાનામોટા શરીરની પ્રાપ્તિથી અકૃત્સ્તનપણાના દોષની પ્રાપ્તિ અને તેથી અનિલપણાની પ્રાપ્તિ કહી છે, એ અનિલસતાના દોષની નિવૃત્તિમાટે જૈન કહી એમ કહે કે ઔદ્ભવતાના સ્તોત્રસત્તાન[અદ્યુદિના અપિચ્છેદના પ્રવાહ]ની પેઠે અમારા મતનો આત્મા નિલ છે, તો તેના ઉત્તરમાટે આ સૂત્રનું ઉપાધાન જાણવું જોઈએ તમે સત્તાન કહો છો તે અવસ્તુ છે કે વસ્તુ છે? અવસ્તુ કહો તો શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે છે, અને વસ્તુ કહો તો આત્માને વિકારાદિદોષનો પ્રસંગ આવે છે. એ કારણથી જૈનમત અસંગત છે ૩૫.

જે અથ અથવા સૂક્ષ્મ દેહને ગ્રહણ કરે છે, તે દેહપરિમાણ જ જીવ છે, એવીરીતના નિયમમાં દોષ દર્શાવે છે —

અન્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને અન્યાવસ્થિતેઃ અંત્યના (મોક્ષાવસ્થાના) [જીવપરિમાણના] નિત્યપણાવટે ઉભયનિત્યત્વાત્ ઉભયના (આધના તથા મધ્યમના) નિત્યપણાથી અવિશેષઃ અમાન [પ્રમગ છે, નાનામોટાશરીરાંતરની પ્રાપ્તિનો અનભવ છે]

ટીકા:—મોક્ષાવસ્થામાં યનાર જીવનું પરિમાણ નિલ છે, એમ જૈનમતવાળા માને છે, તેમના તે સ્વીકારથી જીવનાં આદ્ય તથા મધ્યમ પરિમાણને પણ નિત્યપણાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રણે નિત્યપરિમાણોનું અમાનપણું છે, કેમકે વિરુદ્ધપરિમાણનો એમન યોગ થઇ શકે નહિ એમ થવાથી એક નિત્યપરિમાણવાળા જીવને નાનામોટાપરિમાણવાળા શરીરાંતરની પ્રાપ્તિનો અનભવ સિદ્ધ થાય છે. તમે કહો કે અમે તો વ્યવહારનયથી જીવના રૂપાંતર માનીએ છીએ, પણ નિશ્ચયનયથી માનતા નથી, નિશ્ચયનયથી તો

હવ અવિહારી ન છે. તો અમે પૂછીએછીએ કે તે બ્વધારનય કલ્પિત છે કે સત્ય છે? જો કલ્પિત કહો તો તે મિથ્યા હોવાથી તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થઈ વેદાંતસિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે. જો સત્ય કહો તો તેની નિશ્ચયનયથી એકતા થઈ જવાથી એ નય માનવા એ નિરર્થક છે. મોક્ષકાચમાં અલોકકાચમાં રહેલા જે મુ-કાજનું તમે નિલ પરિમાણ કહો છો તે પરિમાણ કેવું છે? અણુજેવું છે કે મહાન છે? અણુજેવું કહો તો તેમાં તમારા કલ્પેલા જ્ઞાનાદિ અનંતશુદ્ધો રહી શકશે નહિ, તથા તેના એવા પરિમાણથી પરમાણુની પેઠે તે વિનાશી થશે. મહાન કહો તો તેની સિદ્ધિજામાં ન સ્થિતિ કહેવી અપુષ્ક છે. મુક્તાત્માની અલો-કાચમાં સ્થિતિ કહેવાથી તે અલોકકાચની મુક્તાત્માથી વિરોધ સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા સિદ્ધ થવાથી તે મુક્તપુરુષો અંતિમસ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા નથી, એમ પણ તમારે સ્વીકારવું પડશે. કલ્પાદિ અનેકદોષથી ભરત હોવાથી મુમુક્ષુને આ જૈનમત પણ સૌગતમતની પેઠે આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૩૬.

હુંચિતકેશના મતનું નિરાકરણ કરીને ઈશ્વરને કેવલ નિમિત્તકારણરૂપ માનનારા જટાધારિશૈવમતનું તથા તેવા જ અન્યમતોનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂતકર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું પાશુપતાધિકરણ રચેછે:—

૭. પાશુપતાધિકરણ.

પત્યુરસામજ્ઞસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસામજ્ઞસ્યાત્ વિષમકારિપણાથી પત્યુઃ ઈશ્વરનું [જગત્કા-રણપણું સંભવી શકતું નથી].

ટીકા:—ઈશ્વર આ જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે, એવી વેદબાલકલ્પના અનેકપ્રકારની છે. શૈવ, પાશુપત, કારણિકસિદ્ધાંતો ને કૌપાલિક એ ચારપ્રકારના માહેશ્વર કાર્ય (મહદાદિક), કારણ (પ્રધાન અને ઈશ્વર), યોગ (સમાધિ), વિધિ (ત્રિકાલસ્નાનાદિ) ને દુઃખાંત (મોક્ષ) એ પાંચ પદાર્થો પશુપતિએ (ઈશ્વરે) પશુ(જીવ)ના પાશ(બંધ)ના નાશમાટે ઉપદેશ કરેલા છે, એમ માનેછે, અને પશુપતિરૂપ ઈશ્વર આ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, એમ કહેછે; યોગમતવાળા પ્રધાન, પુરુષ અને ઈશ્વરને પરસ્પરથી વિલક્ષણ માની પ્રધાનપુરુષના અધિષ્ઠાતા ઈશ્વર આ જગતનું કેવલ નિમિત્તકારણ છે, એમ કહેછે, અને વૈશેષિકઆદિ કેટલાક અન્ય પણ ઈશ્વરને કેવલ નિમિત્તકારણરૂપે માનેછે. તે તેમનું માનવું યથાર્થ નથી, કેમકે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રાણિઓના ભેદને કરનાર ઈશ્વરને રાગદ્વેષાદિદોષોનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી તેને પ્રાકૃતકર્તાની પેઠે અનીશ્વરતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જે વિષમકારી છે તે દોષવાન છે, આ વ્યાપ્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જીવોનાં કર્મોનુસાર ઈશ્વર સૃષ્ટિ કરેછે, તેથી તેમને વિષે વિષમકારિપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે કર્મ જડ હોવાથી તેમાં પ્રેરકતા સંભવતી નથી. ઈશ્વરે પ્રેરેલું કર્મ ઈશ્વરને પ્રેરેછે, એમ કહો તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ પ્રાપ્ત થાયછે; વળી નૈયાયિકો પ્રવર્તકપણાના હેતુ દોષો માનેછે, તેથી ઈશ્વરમાં પ્રવર્તકપણું માનવાથી તેમના મતાનુસાર જ તેમાં સ્વાર્થ તથા રાગાદિદોષોની પ્રાપ્તિ થાયછે. યોગવાળા ઈશ્વરને ઉદાસીન માની તેને સૃષ્ટિના પ્રવર્તક માનેછે, તેમાં વ્યાધાતદોષ પ્રાપ્ત થાયછે. ૩૭.

પ્રધાનવાદમાં દોષાંતર કહેછે:—

સમ્વન્ધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સમ્વન્ધાનુપપત્તે: સંબંધની અનુપપત્તિથી [ઇશ્વરમાં પ્રેરકતા સંભવતી નથી].

ટીકા:—પ્રધાન તથા પુરુષથી ભિન્ન ઈશ્વર સંયોગસમવાયાદિસંબંધવિના પ્રધાનપુરુષને પ્રેરણા કરી શકે નહિ. તેમાં પ્રધાન, પુરુષ અને ઈશ્વર આ ત્રણેનો સંયોગસંબંધ થઈ શકે નહિ; કેમકે આ ત્રણે સર્વ વ્યાપક અને નિરવયવ છે; તથા તેમનો સમવાયસંબંધ પણ થઈ શકતો નથી; કેમકે તેમનો આશ્રયાશ્રયિભાવ નથી; તેમ જ કાર્યકારણભાવના અદાપિ અસિદ્ધપણાથી અન્ય કોઈ કાર્યગમ્યસંબંધ કહી શકતો નથી. વેદાંતમતે તો માયા અને બ્રહ્મના અનિર્વાચ્યતાદાત્મ્યસંબંધવડે પરમાત્મામાં પ્રેરકતા સંભવી શકેછે. જાન

જન્ય છે, મનવિનાનાને જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેથી મનરહિતધ્વિરના નિત્યજ્ઞાનની કલ્પનાને અનવકાશ છે. પ્રધાનની પેઠે પરમાણુઓની સાથે પણ નિરવયવ ધ્વિરના સંયોગાદિનો અસંભવ હોવાથી ધ્વિરમાં પ્રેરકતાનો અભાવ છે; કદાચ બાહ્યારે પ્રેરકતા માનવામાં આવે તો ધ્વિરમાં રાગાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૩૮.

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેઃ [ધ્વિરના] અધિષ્ઠાનની અસિદ્ધિથી [તાર્કિકપરિકલ્પિત ધ્વિરની અસિદ્ધિ છે].

ટીકા:—જેમ મુક્તિકાદિકને લઈને કુંભાર ઘડો કરવાને પ્રવર્તે થાયછે, તેમ ધ્વિર પણ પ્રધાનાદિકને લઈને પ્રવર્તે થાયછે, એમ તાર્કિક માનેછે, તે તેમનું માનનું ચોગ્ય નથી; કેમકે મુક્તિકાદિથી વિલક્ષણ રૂપાદિહીન અપ્રલક્ષ્ય પ્રધાનાદિકને લઈને ધ્વિર પ્રવર્તે થઈ શકતા નથી. ૩૯.

ચક્ષુરાદિમાં બિંબારની આશંકા કરીને તેનો નિષેધ કરેછે:—

કરણવચ્ચેન્ન ભોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—કરણવત્ [ચક્ષુરાદિ] કરણની પેઠે [ધ્વિર પ્રવૃત્ત થાયછે] ચેત્ [એમ કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ ભોગાદિભ્યઃ ભોગાદિથી.

ટીકા:—જેમ રૂપાદિહીન અપ્રલક્ષ્ય ચક્ષુરાદિકરણને ગ્રહણ કરીને પુરુષ પ્રવૃત્ત થાયછે, તેમ પ્રધાનાદિકને ગ્રહણ કરીને ધ્વિર પ્રવૃત્ત થાયછે, એમ કહેા તો તે તમારુ કથન સંભવનું નથી; કેમકે ભોગાદિ ભોગ-સુખદુઃખાનુભવ, ‘આદિ’ પદથી વિષયાનુભવ)ના દર્શનથી પુરુષનું કરણસમૂહપ્રતિ અધિષ્ઠાતાપણું જણાયછે, પણ આદિ (ધ્વિરમાં) ભોગાદિ જોવામાં આવતા નથી; અને ચક્ષુરાદિકરણના સમાન પ્રધાનાદિકને માનશેા તો સંસારિપુરુષની પેઠે ધ્વિરને પણ ભોગાદિકનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

અથવા ૩૯ અને ૪૦ એ બેસૂત્રોનું વ્યાખ્યાન નીચેપ્રમાણે જાણવું:—

લોકમાં શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનવાળો દેશનો ધ્વિર રાગ જોવામાં આવેછે, તે દર્શતાનુસાર ધ્વિરને પણ ઇદ્રિયોના આધારભૂત કોઈ શરીર કહેવું જોઈએ, પણ તે તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે શરીરની ઉત્પત્તિ સ્થિતિની ઉત્પત્તિની પછી થાયછે, સ્થિતિની ઉત્પત્તિની પહેલાં શરીરસ્થિતિનો અસંભવ છે. શરીરવિનાના ધ્વિર છે, એમ કહેા તો તેવા ધ્વિરનું પ્રવર્તકપણું સંભવનું નથી.

ધ્વિરનું સ્થિતિની પૂર્વે સ્વેચ્છાનિર્મિત શરીર પણ કલ્પી શકાતું નથી; કેમકે સશરીરપણમાં સંસારિજીવોની પેઠે ધ્વિરને પણ ભોગાદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી ધ્વિરને પણ અનીશ્વરપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૪૦.

શુદ્ધતર્કવડે તાર્કિકાએ કલ્પેલા ધ્વિરના નિલપણાનો અને સર્વસ્વપણાનો નિર્ણય પણ સંભવતો નથી, એમ દર્શાવેછે:—

અન્તવત્ત્વમસર્વજ્ઞતા વા ॥ ૪૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અન્તવત્ત્વમ્ [ધ્વિરનું] અંતવાળાપણું વા અથવા અસર્વજ્ઞતા અસર્વજ્ઞપણું [થવાથી તાર્કિકપરિકલ્પિત ધ્વિરકારણવાદ અસંગત છે].

ટીકા:—ધ્વિર સર્વજ્ઞ અને અનંત છે, તથા પ્રધાન અને પુરુષ અનંત છે, એમ તાર્કિકો કહેછે. તે સંબંધમાં અમે તેમને પૂછીએછીએ કે ધ્વિર પોતાની તથા પ્રધાનપુરુષની સંખ્યાને વા પરિમાણને જાણેછે વા નહિ? જો જાણેછે એમ કહે તો જેમ લોકમાં સંખ્યાપરિમાણવાળા ઘટાદિ પદાર્થ અનિત્ય છે, તેમ પ્રધાન, પુરુષ અને ધ્વિર એ ત્રણે અનિત્ય થશે, અને જો નથી જાણુતા એમ કહે તો ધ્વિર સર્વજ્ઞ નથી, એમ સિદ્ધ થશે. એવીરીતે તાર્કિકપરિકલ્પિત ધ્વિરકારણવાદ અસંગત છે. ૪૧.

પાંચરાત્રમતને અનુસરનારા બ્રહ્મથી જીવોની ઉત્પત્તિને તથા જીવોથી અંતઃકરણોની ઉત્પત્તિને કહેછે. તેના મતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સ્વત્ત્વકાર ચારસૂત્રોવાળું નીચેનું પાંચરાત્રાધિકરણ રચેછે:—

૮. પાંચરાત્રાધિકરણ.

ઉત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ [જીવની] ઉત્પત્તિના અસંભવથી [પાંચરાત્ર-ભાગવત-મતની] એ કલ્પના અયુક્ત છે.]

ટીકા:—એક જ ભગવાનવાસુદેવ નિરંજન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમાર્થતત્ત્વ છે; તે વાસુદેવબ્રૂહ, સંકર્ષણબ્રૂહ, પ્રદ્યુમ્નબ્રૂહ અને અનિરુદ્ધબ્રૂહ આ ચતુર્બ્રૂહરૂપ કરીને સ્થિત છે; વાસુદેવ પરમાત્મા છે, સંકર્ષણ જીવ છે, પ્રદ્યુમ્ન મન છે, અને અનિરુદ્ધ અહંકાર છે; તેમાં વાસુદેવ પરા પ્રકૃતિ છે, અને સંકર્ષણાદિ કાર્ય છે; વાસુદેવથી સંકર્ષણ ઉત્પન્ન થાયછે, સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્ન ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રદ્યુમ્નથી અનિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થાયછે; એ ચતુર્બ્રૂહરૂપ પરમેશ્વરને અભિગમન (મન, વાણી અને શરીરના અવધાનપૂર્વક દેવતાગૃહગમન), ઉપાદાન (પૂજાદ્રવ્યને સંપાદન કરવું), ઇન્દ્રિયા (પૂજા), સ્વાધ્યાય (અષ્ટાક્ષરાદિના જપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ સાધનોવડે આયુષ્યપર્યંત પૂજીને પુરુષ ક્ષીણક્રેશ યજ્ઞને ભગવતને જ પામેછે, એમ ભાગવતો માનેછે. તેમાં વાસુદેવપરમાત્માથી સંકર્ષણજીવની ઉત્પત્તિનું કથન અસંભવદોષવાળું છે. જો જીવોની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તે ઉત્પત્તિવાળા જીવો ઘટાદિની પેઠે અનિલ યશો, ને તે અનિલ થવાથી તેને ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ નહિ થાય, તેથી જીવની ઉત્પત્તિની કલ્પના અસંગત છે. ૪૨.

જીવની ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરીને હવે જીવથી મનની ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરેછે:—

ન ચ કર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ જેથી કર્તુઃ કર્તાથી કરણમ્ કરણની [ઉત્પત્તિ] ન [જોવામાં આવતી] નથી [તેથી] એ કલ્પના અસંગત છે.]

ટીકા:—સંકર્ષણસંસારાવાળા જીવરૂપ કર્તાથી પ્રદ્યુમ્નસંસારાવાળું મનરૂપ કરણ ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રદ્યુમ્ન-સંસારાવાળા મનથી અનિરુદ્ધસંસારાવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાયછે, એમ ભાગવતો કહેછે, તે સમીચીન નથી; કે-મકે લોકમાં દેવદત્તાદિકર્તાથી કુદારાદિકરણની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી. પૂર્વપક્ષી જો એમ કહે કે દેવદત્ત પોતે કુદારને બનાવીને તેવડે વૃક્ષને છેદેછે, એમ લોકમાં જોવામાં આવેછે, માટે અમારી કલ્પના અસંગત નથી, તો અમે કહીએછીએ કે દેવદત્ત પોતાના હાથથી કુદારને બનાવી છેદનક્રિયા કરેછે, પણ જીવને કોષ કરણ નથી, તેથી તે મનને ઉપજાવી શકે નહિ; કરણવિના જ કર્તાપણું સ્વીકારશો તો મનને વ્યર્થપણની પ્રાપ્તિ યશો: વળી જીવથી મનની ઉત્પત્તિ કહેનારી કોષ શ્રુતિ પણ નથી, તેથી તમારી તે કલ્પના અસંગત છે. ૪૩.

ચતુર્બ્રૂહની કલ્પનામાં દોષ દર્શાવેછે:—

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદ્વ્રતિપેધઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિજ્ઞાનાદિભાવે વિજ્ઞાનાદિના ભાવમાં વા પણ તદ્વ્રતિપેધઃ તેનું (ઉત્પત્તિના અસંભવનું) અનિવારણ [છે].

ટીકા:—સંકર્ષણાદિને જીવાદિભાવે નહિ સ્વીકારીને તે ચારને (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન ને અનિરુદ્ધને) વિજ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ (આંતરસામર્થ્ય), બલ (શરીરસામર્થ્ય), શૌર્ય ને તેજ એ ઐશ્વર્યોથી યુક્ત નિર્દોષ નિરધિબ્ધાન વાસુદેવરૂપે માનીએછીએ, તેથી યથાર્થિત ઉત્પત્તિને અસંભવ નથી, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો અમે કહીએછીએ કે પ્રકારાંતરે તે ઉત્પત્તિને અસંભવ રહે જ છે, નિવારણ યતો નથી. એક ઈશ્વરથી કાર્યસિદ્ધિ હોવાથી તુલ્યધર્મવાળા વાસુદેવાદિ ચાર ઈશ્વરો માનવા નિરર્થક છે, અને એક વાસુદેવ પરમાર્થતત્ત્વ છે, એ તમારા સિદ્ધાંતની પણ હાનિ થાયછે. ચારધર્મિરોમાં તમારે મતે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા નથી, તેથી વાસુદેવાદિમાંથી સંકર્ષણાદિની ઉત્પત્તિ કહેવી અયુક્ત છે. બ્રહ્માથી આરંભી સ્તંભપર્યંત સમસ્ત જગત્ ભગવદ્બ્રૂહ છે, એમ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલું હોવાથી ભગવદ્બ્રૂહની સંખ્યા ચાર કહેવી એ પણ યુક્તિની બહાર છે. ૪૪.

જીવોત્પત્તિવાદ ઉપેક્ષાકરવાયોગ્ય છે, એમ દર્શાવે છે —

વિપ્રતિપેઘાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને વિપ્રતિપેઘાત્ વિરુદ્ધકથનથી [જીવની ઉત્પત્તિની કલ્પના અસંગત છે]

ટીકાઃ—આ શાસ્ત્રમાં, આત્મા જ ગુણ અને ગુણી છે, પ્રવૃત્ત અને અનિરુદ્ધ આત્માથી બિન્ન છે, જ્ઞાન, જ્યૈશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ એ ગુણો છે, વાસુદેવાદિ ચારે આત્મા છે, અને તેઓ જ્ઞાનાદિ રૂપ છે, ઇલાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન છે, વળી ‘શાંડિલ્ય-ઋષિ ચારેવેદોને વિષે કલ્યાણને નહિ જોઈને આ શાસ્ત્રને ભણતા હવા’ ઇલાદિ વેદર્થિના પણ જોવામાં આવે છે, તેથી જીવની ઉત્પત્તિઆદિની કલ્પના અસંગત છે ૪૫

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો સાંખ્યાદિમતોના અસારપણાનું

પ્રદર્શન એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ પંચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના અને જીવસંબંધિશ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો ખીજઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં આકાશવાયુની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને છાંદોગ્યમાં કહી નથી. વાજસનેયિશાખાવાળા જીવ અને પ્રાણોની ઉત્પત્તિ માનેછે, અને અથર્વવેદવાળા પ્રાણની ઉત્પત્તિ માનેછે. એવીરીતે ઉપનિષદોમાં ઉત્પત્તિની શ્રુતિઓના પરસ્પરમાં વિરોધ છે, તે દૂર કરી સર્વવેદાંતગત સૃષ્ટિશ્રુતિઓના અર્થના નિર્ભયપણા-માટે આ ત્રીજાપાદનો આરભ થાયછે. તેમાં પ્રથમ આકાશની ઉત્પત્તિ નહિ માનનાર એકદેશીના મતમા દૂષણ બતાવી આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું સાતસૂત્રોવાળું વિવદધિકરણ રચેછે:—

૧. વિવદધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— **ન વિવદશ્રુતે: ॥ ૧ ॥**

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અશ્રુતે: અશ્રુતિથી (ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિના અભાવથી) **વિવદ્** આકાશ ન [ઉત્પન્ન થતું] નથી.

ટીકા:— ‘તત્ત્વોડસૂત્રજાત ॥’ (તે બ્રહ્મ તેજને સજગુ હતું) એ શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદની શ્રુતિમાં તેજની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવેછે, આગળ ચાલતાં જલ અને પૃથિવીની ઉત્પત્તિનું પણ શ્રવણ થાયછે, કિંતુ તે ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં આકાશની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી. અર્તાંદ્રિયપદાર્થના વિજ્ઞાનમાં આપણને શ્રુતિ પ્રમાણ છે, અને અહિં આકાશની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નથી, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે; એમ એકદેશી કિંવા કોઇ પૂર્વપક્ષી કહેછે. ૧.

એકદેશીપ્રતિ કિંવા પૂર્વપક્ષીપ્રતિ અન્ય પૂર્વપક્ષી શ્રુતિઓનો વિરોધ દેખાડી તેમનું અપ્રમાણપણું દર્શાવેછે:—

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પણ અસ્તિ [અન્યશ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ] છે [તેથી શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ છે].

ટીકા:—તુશબ્દ પક્ષાંતરના ગ્રહણમાટે છે. જે છાંદોગ્યમાં આકાશની ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ન હોય તો ભલે ન હો, પરંતુ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ: સમ્ભૂત: ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) એ શ્રુતિ આકાશની ઉત્પત્તિ કહેછે. એવીરીતે શ્રુત્યંતરમાં આકાશની ઉત્પત્તિનું કથન હોવાથી શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે. છાંદોગ્યમાં પ્રથમોત્પત્તિ તેજની કહી છે, અને તૈત્તિરીયમાં પ્રથમોત્પત્તિ આકાશની કહી છે; બન્નેમાં પ્રથમોત્પત્તિપણાનું કથન હોવાથી એક સદા બન્નેને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, તેથી તે શ્રુતિઓની એકવાક્યતા પણ થઇ શકતી નથી, અર્થાત્ શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાયછે, માટે તેમનું પ્રમાણપણું નથી. ૨.

વેદાંતનો એકદેશી પૂર્વોક્તવિરોધનું કણાદના મતનો આશ્રય લઇ સમાધાન કરેછે:—

ગૌણ્યસમ્ભવાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસમ્ભવાત્ [આકાશની ઉત્પત્તિનો] અસંભવ હોવાથી ગૌણી [આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ] ગૌણી [છે].

ટીકા:—સમવાયી, અસમવાયી ને નિમિત્ત એ ત્રણ કારણ હોય ત્યારે કોઇપણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકાશનાં પરમાણુઓ ન હોવાથી આકાશના સમવાયિકારણનો અભાવ છે; સમવાયિકારણ હોય તો જ કારણરૂપના સંયોગરૂપ અસમવાયિકારણનો સંભવ થાય, પણ અહિં સમવાયિકારણનો અભાવ છે, તેથી અસમવાયિકારણનો પણ અભાવ છે; તે બન્નેકારણના અભાવથી નિમિત્તકારણનો તો દૂરથી જ અભાવ છે. એવીરીતે ઉત્પત્તિની સામગ્રીના અભાવથી આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. વળી વ્યાપક આકાશ પ્રલય-કાલમાં સૂત્રરૂપના પરમાણુઓના આશ્રયરૂપે રહે છે, તેથી તેના પ્રાગભાવનો અભાવ છે, તે કારણથી પણ તેની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી છે. ૩.

ફવલ તરફથી જ આકાશની અનુત્પત્તિ છે, એમ નહિ, પણ શ્રુતિથી પણ આકાશની અનુત્પત્તિ છે, એમ દર્શાવે છે:—

શબ્દાન્ત ॥ ૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શબ્દાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [આકાશની અનુત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે].

ટીકા:—‘વાયુશ્ચાન્તરિક્ષં ચૈતદમૃતમ્ ॥’ (વાયુ અને આકાશ આ અમૃત છે) એ શ્રુતિમાં આકાશને અમૃત કહેલું છે, અમૃત નામ નિલનું છે, નિલની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને ‘આકાશશરીરં બ્રહ્મ ॥’ (આકાશરૂપશરીરવાળું બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિથી પણ આકાશ અનાદિ છે, એમ જણાય છે. આકાશની ઉત્પત્તિ હોય તો આકાશ બ્રહ્મનું વિશેષણ થઇ શકે નહિ. નીલોત્પલમાં નીલ જેમ ઉત્પલનું વિશેષણ છે, તેમ આકાશ પણ બ્રહ્મનું વિશેષણ છે. આકાશવિશેષણદ્વારા જાણવામાં આવે છે કે બ્રહ્મની અને આકાશની નિલતા સમાન છે. ૪.

એક જ સંમૂતશબ્દ આકાશમાં ગૌણ અને તેજમાં મુખ્ય કેમ છે? એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું ઉત્તર તે એકદેશી આપે છે:—

સ્યાચ્ચૈકસ્ય બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥ ૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—બ્રહ્મશબ્દવત્ બ્રહ્મશબ્દની પેઠે એકસ્ય એક [સંમૂતશબ્દ] નો ચ પણ સ્વાત્ [વિષયવિશેષથી ગૌણ અને મુખ્ય પ્રયોગ] છે.

ટીકા:—જેમ એક બ્રહ્મપ્રકરણમાં ‘ઞ્જં બ્રહ્મ ॥’ ‘આનંદો બ્રહ્મ ॥’ આ બેવાક્યોપરે અનન્ય તથા આનંદને બ્રહ્મ કહેલ છે, ત્યાં યોગ્યતાના બલથી અન્યમાં બ્રહ્મશબ્દ ગૌણ છે, અને આનંદમાં મુખ્ય છે, તેમ જ એક જ સંમૂત શબ્દ (તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥ એ પ્રકરણમાં આકાશમાં વર્તમાનને આગળ ચાલતાં તેજદિમાં અનુવર્તમાન સંમૂત શબ્દ) યોગ્યતાના બલથી આકાશમાં ગૌણ છે, અને તેજમાં મુખ્ય છે. આકાશને નિલ માનશો તો ‘એકમેવાદિતીયમ્ ॥’ આ પ્રતિજ્ઞા કેમ સમર્થિત થશે? અને બ્રહ્મના વિગ્નથી સર્વનું વિગ્ન થાય છે, એ પ્રતિજ્ઞાનું પણ બ્રહ્મ સદિતીય થવાથી કેમ સંરક્ષણ થઇ શકશે? એમ કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ‘એકમેવ’ (એક જ) એ શબ્દવડે કાર્યરૂપદિતીયનો પ્રાગવસ્થામાં અભાવ નિશ્ચય કરેલો છે, પણ બ્રહ્મની સાથે તે કાલે રહેનાર આકાશનો અભાવ નિશ્ચય કરાયેલો નથી. જેમ લોકમાં કોઇ મનુષ્ય કુભારના ઘરમાં આગલે દિવસે મૃતિકા, દંડ અને ચાકડાઆદિને જોઇને પછી બીજા દિવસે ત્યાં નાનાપ્રકારનાં ઘટાદિવાત્રાને પ્રસારેલાં જોઇને કહે છે કે કાલ તો અહિં એકલી મૃતિકા જ હતી, ત્યાં તેનો અભિપ્રાય આગલે દિવસે મૃતિકાનાં કાંઈ ન હતો એટલો જ છે, પણ હચકાદિ ન હતો એમ નથી, તેમ અહિં પણ જાણવું. ‘અદિતીયમ્’ એ શબ્દ અન્યઅધિષ્ઠાતાનું નિવારણ કરે છે, અર્થાત્ જગતનું ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ બિન્ન નથી, પણ એક બ્રહ્મ જ છે, એમ દર્શાવે છે. નભની સ્થિતિવડે બ્રહ્મને સદિતીયપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. લક્ષણના અન્યપણાવડે નાનાપણું થાય છે, પણ ઉત્પત્તિની પહેલાં બ્રહ્મ અને આકાશના લક્ષણનું અન્યપણું નથી. દૂધ અને જલ જેમ મિશ્રિત થઇને સમાનધર્મવાળાં થઇ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ અને આકાશમાં પણ તે કાલે વ્યાપિપણું અને અમૃતપણું એ આદિ ધર્મો સમાન છે. સૃષ્ટિકાલમાં

બ્રહ્મ જગતને ઉત્પન્ન કરવાને યત્ન કરેછે, અને આકાશ નિશ્ચય રહેછે, તેથી તેનું બિન્નપણું નિશ્ચય કરાય-
છે. એવીરીતે બ્રહ્મ અને આકાશના અભેદની ગોણપણે સિદ્ધિ હોવાથી બ્રહ્મના વિગાનવડે સર્વેનું વિગાન
સિદ્ધ થઇ શકેછે. બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યોથી આકાશનું અભિનદેશકાવપણું છે, તેથી બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યોના
ગાનસાથે આકાશનું ગાન પણ થાયછે. જેમ દૂધથી બરેલા ધડમાં કેટલાંએક જલખિંદુઓ નાંખ્યાં હોય તે-
મનું ગ્રહણ દૂધના ગ્રહણથી થાયછે, તેમ બ્રહ્મના ગ્રહણથી આકાશનું પણ ગ્રહણ થાયછે. ૫.

એવીરીતે આકાશની અનુત્પત્તિમાં સર્વશ્રુતિઓનો અવિરોધ છે, એમ એકદેશીનો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થતાં
તેમાં મુખ્યસિદ્ધાંતી દ્વયજી દર્શાવેછે—

સિદ્ધાંત:— પ્રતિજ્ઞાહાનિરવ્યતિરેકાચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અવ્યતિરેકાત્ [કાર્યકારણના] અભેદથી જન્દેભ્યઃ [અને]
શ્રુતિઓથી [પણ] પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ પ્રતિજ્ઞાની અહાનિ [છે].

ટીકા:—‘આત્મનિ કલ્પે દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાત इदं सर्वं विदितम् ॥’ (અરે! નિશ્ચય આત્મા દૃષ્ટ,
શ્રુત, મત અને વિજ્ઞાત થયે આ સર્વ વિદિત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓની પ્રતિજ્ઞા છે કે એક કારણરૂપ-
આત્માના જાણવાથી કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ જાણવામાં આવેછે, અને ‘એતદામ્યમિદં સર્વમ્ ॥’ (આત્માના
બાવવાથી આ સર્વ છે) ઇલાદિશ્રુતિઓવડે પણ એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ જણાયછે. જો સર્વજગતને બ્ર-
હ્મથી અભિન્ન માને તો આ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ન થાય, અને જો આકાશને બ્રહ્મનું કાર્ય ન માને તો બ્રહ્મના
ગાનથી આકાશનું ગાન નહિ થશે, ને તેથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે, અને પ્રતિજ્ઞાની હાનિવડે વેદને અપ્રમાણ-
પણાની પ્રાપ્તિ થશે, જેમ કરવું આસ્તિકને ઉચિત નથી. ‘તસ્માદ્વા एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशा-
द्वायुः। वायोरग्निः॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું, આકાશથી વાયુ, અને વાયુથી અગ્નિ) એ તૈત્તીરીય-
શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહી છે, તેનો અન્યથા અર્થ થઇ શકે તેમ નથી, ને ‘તત્તેજોऽसृजत ॥’
એ છાંદોગ્યની શ્રુતિનો તદાકાશં વાયુं च सृष्ट्वा ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’ (તે આકાશને અને વાયુને સૃષ્ટને
તેજને સૃજતું હતું) એમ અન્ય અર્થ થઇ શકે એમ છે, તેથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ આકાશની
ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિનું વારણ કરી શકતી નથી. એકકર્તા એકકાલે તેજ અને આકાશને પ્રથમ સૃષ્ટ શકે
નહિ એમ શંકા કરવી તે પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય જાણવાપિનાની છે; કેમકે શ્રુતિમાં એકકાલે તે જાને સૃજવાનો
ભાવ નથી, પણ ક્રમપૂર્વક છે. એકકર્તા પણ ક્રમે કરીને અનેકદ્રવ્યને સૃષ્ટ શકેછે, એ વાતો લોકપ્રસિદ્ધ
છે. જ્યાં બેશ્રુતિઓમાં વિરોધ પ્રતીત થતો હોય ત્યાં યુક્તિથી એકવાક્યતાનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. અહિં
યુક્તિથી વિચાર કરતાં તેજથી વાયુની અને વાયુથી આકાશની (અવકાશની નહિ, પણ વાયુના ઉપાદાનકાર-
ણરૂપ સૂક્ષ્મદ્રવ્યની) સૂક્ષ્મતા હોવાનું અનુમાન થાયછે, તેથી તેજની પહેલાં બેજાતોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી
જોઇએ. અર્તાદ્રિયવિષયોમાં શ્રુતિ એ પ્રબલપ્રમાણરૂપ છે, તે શ્રુતિ આકાશની ઉત્પત્તિ કહેછે, છતાં કદ્ધના
કરવી કે આકાશનું સમવાયિકારણ ન હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ, એ અનુચિત છે.
દૂધ અને જલની પેઠે બ્રહ્મ અને આકાશનો અભેદ હોવાથી બ્રહ્મના ગાનથી આકાશનું ગાન થઇ શકશે, ને
તેથી વેદની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ નહિ થાય, તથા ‘एकमेवाद्वितीयम् ॥’ એ શ્રુતિનો કોષ પણ નહિ થાય, એમ
કહેવું એ પણ શ્રુતિના તાત્પર્યનો પૂર્વોપરનો વિચાર કર્યાવિનાનું છે. દૂધ અને જલના ન્યાયવડે આ એકના
વિગાનવડે સર્વેનું વિગાન શ્રુતિમાં કહ્યું નથી, પણ શ્રુતિકાવ્યાખ્યાનાં દર્શનોવડે પ્રકૃતિ (ઉપાદાનકારણ) તથા
વિકાર(કાર્ય)ના ન્યાયવડે જ આ સર્વેનું વિગાન કહ્યું છે. જલનું ઉપાદાનકારણ દૂધ નથી, માટે દૂધના ગાનથી
જલનું યથાર્થ ગાન થાય નહિ, ને તેથી આકાશને બ્રહ્મનું કાર્ય માન્યાવિના પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ને શ્રુતિનો કોષ
નિરૂપ થતો નથી. ૬.

આકાશની ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ગોણી છે, એમ જો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું સમાધાન કરેછે:—

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તુ શંકાની નિવૃત્તિમાટે છે લોકવત્ લોકમાં ચાવત્ જેટલા વિકારં વિકાર [છે] વિભાગઃ [તેટલા] વિભાગ [છે].

ટીકા:—લોકમાં ઘટશરાવાદિ અથવા કટકેયુરકુંડલાદિ જેટલા વિકારો છે, તેટલા બધા વિભાગરૂપે જણાયછે, અને વિકારરહિતવસ્તુનો વિભાગ જોવામાં આવતો નથી. આકાશ, દિશા, કાલ, મન અને પરમાણુનો પૃથિવીઆદિકથી વિભાગ હોવાથી આકાશાદિ સર્વ આત્માના વિકાર છે. જેકે આત્માનો આકાશાદિકથી વિભાગ છે, તેપણુ આત્માથી પર કોઇ વસ્તુ નથી, તેથી આત્મા કોઇનો વિકાર નથી. જો આત્માને પણ વિકાર માનો તો આકાશાદિસર્વકાર્યને નિરાત્મકપણું પ્રાપ્ત થવાથી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમા આત્માવડે સિદ્ધ થાયછે, માટે આત્મા પ્રમાણનિરપેક્ષ છે, પણ આકાશાદિક પદાર્થો પ્રમાણસાપેક્ષ છે. એવીરીતે પ્રમાણની પૂર્વે જેની મિદ્ધિ છે, તેનું નિરાકરણ થઇ શકતું નથી. આગતુકવસ્તુનું નિરાકરણ કરાયછે, પણ સ્વરૂપનું નિરાકરણ કરાતું નથી. જે નિરાકરણ કરનાર છે, તે જ તેનું સ્વરૂપ છે. જેમ અગ્નિનું ઉષ્ણપણું અગ્નિથી નિરાકરણ કરાતું નથી, તેમ આત્માનું ગુણપણું પણ આત્માથી નિરાકરણ કરાતું નથી. એવીરીતે અબાધ્યસ્વભાવપણાથી જ આત્માનું અકાર્યપણું છે, અને આકાશનું કાર્યપણું છે. સમાનજાતીય અનેકકારણુદ્રવ્યના અભાવથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, એમ કહેવું પણ નિરર્થક છે; કેમકે સમાનજાતીય અનેકકારણુદ્રવ્યથી જ એક વસ્તુ ઉપજે એવો નિયમ નથી, ક્યારેક મૃત્તિકા અને બીજાદિકથી અકુસાદિની પેઠે અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ થાયછે, અને ક્યારેક દૂધાદિથી દહિંઆદિની પેઠે એકથી એકની ઉત્પત્તિ થાયછે. અનેક કારણુ એક કાર્ય ઉપજવે એવો ઇશ્વરનો આદેશ પણ નથી. આથી શ્રુતિપ્રામાણ્યવડે એકબ્રહ્મથી આકાશાદિમહાભૂતોની ઉત્પત્તિના ક્રમવડે જગત ઉપજ્યું છે, એવો નિશ્ચય થાયછે. પ્રલયકાલમાં આકાશનો અભાવ સંભવે નહિ, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ માનવી ચોગ્ય નથી, એમ કહો તો અને કહીએછીએ કે શબ્દાદિમાન આકાશ પ્રલયકાલમાં રહેતું નથી; માટે તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ નથી. આકાશને કોઇ સ્થલે અવિનાશી કહ્યું હોય ત્યાં તેને સાપેક્ષઅવિનાશી કહેલું છે, એમ જાણવું. 'જ્યાયાનાકાશાત્ ॥' (બ્રહ્મ આકાશથી મહાન) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં આકાશથી બ્રહ્મનું મહત્ત્વનું દર્શાવ્યું છે, માટે આકાશ અને બ્રહ્મ સમાન નથી, કોઇ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને આકાશની ઉપમા આપેલી જોવામાં આવેછે, તે નિર્લેપપણાદિ એકદેશને લઈને આપવામાં આવેલી છે. એ સર્વ હેતુઓથી આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૭.

વાયુ પણ આકાશનો વિકાર છે, એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું માતરિશ્વાધિકરણ રચેછે:—

૨. માતરિશ્વાધિકરણ.

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—एतेन આવડે (આકાશના વ્યાખ્યાનવડે) માતરિશ્વા વાયુ [પણ] વ્યાખ્યાતઃ વ્યાખ્યાન કરાયો.

ટીકા:—આ આકાશના વ્યાખ્યાનવડે આકાશને આશ્રયે રહેલા વાયુનું પણ વ્યાખ્યાન કરાયું. જે તૈત્તિરીયશ્રુતિ આકાશને આત્માનો વિકાર કહેછે, તે શ્રુતિ વાયુને આકાશનો વિકાર કહેછે. વાયુના અવિનાશિપણાનું તથા અમૃતપણાનું કથન દેવતાઓના અમરપણાના કથનનેતું આપેલ્લિક હોવાથી વાયુ નિલ નથી. ૮.

આકાશાદિની પેઠે બ્રહ્મની પણ કોઇકારણુથી ઉત્પત્તિ થતી હશે, એવી શંકાના નિવારણુમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અસંભવાધિકરણ રચેછે.—

૩. અસંભવાધિકરણ.

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—अनुपपत्तेः [બ્રહ્મની ઉત્પત્તિની] અસંગતિથી સતઃ બ્રહ્મની અસંભવઃ [ઉત્પત્તિનો] અસંભવ તુ જ [છે].

ટીકા:—જો કોઇ એમ કહે કે જેમ આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ થાયછે, તેમ બ્રહ્મની પણ કોઇકારણથી ઉત્પત્તિ થશે, તો અમે તેને પૂછીએછીએ કે સદ્બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ સત્તી થશે? અથવા અસત્તી થશે? જો સત્તી ઉત્પત્તિ થશે, એમ કહો તો બ્રહ્મથી બિન્ન બીજું કોઇ સત્ નથી, માટે કારણકાર્યમાં જે અતિશય જોઇએ તે તેમાં નથી માટે સત્તી તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, અને જો અસત્તી ઉત્પત્તિ થશે એમ કહો તો કદાચિત્ વંધ્યાપુત્રની પણ કોઇની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ, પણ તેમ તો ક્યાંઇપણ જોવામાં આવતું નથી, માટે અસત્તી પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થાય નહિ; વળી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ કહેનારી કોઇ શ્રુતિ પણ નથી. વિકારથી વિકારાંતરોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેછે, માટે બ્રહ્મ પણ વિકારરૂપ છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે જો તમે મૂલપ્રકૃતિનો સ્વીકાર નહિ કરો તો અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે, જે યુક્ત નથી, માટે મૂલ-અવિકારી-ઉપાદાનકારણનો સ્વીકાર કરવો જ જોઇએ, તે તે મૂલ-અવિકારી ઉપાદાનકારણ તે જ અમારું બ્રહ્મ છે. એવીરીતે બ્રહ્મની ઉત્પત્તિની અસંગતિ હોવાથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિનો અસંભવ જ છે. ૯.

વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તેજોધિકરણ રચેછે —

૪. તેજોધિકરણ.

તેજોઽતસ્તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (વાયુથી) તેજઃ તેજ [ઉત્પન્ન થયું] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ આહ કહેતી હવી.

ટીકા:—વાયુથી તેજ ઉત્પન્ન થયું; કેમકે ‘વાયોરગ્નિઃ ॥’ આ શ્રુતિવાક્ય વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેછે, અને શ્રીષ્ટાંદોષમાં જે ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’ આ શ્રુતિ છે, તે પરપરાથી અર્થાત્ વાયુપ્રહિતબ્રહ્મથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેછે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મથી નહિ. સાક્ષાત્ અથવા પરપરાએ કરીને સર્વપદાર્થો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાયછે, એ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ થતી નથી, માટે અક્રમવાદિની અને ક્રમવાદિની સર્વેશ્રુતિઓની વ્યવસ્થા તૈત્તિરીયશ્રુતિઅનુસાર યથાયોગ્ય કરવી એ જ ઉચિત છે. ૧૦.

તેજથી જલની ઉત્પત્તિને કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અબધિકરણ રચેછે.—

૫. અબધિકરણ.

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આપઃ [તેજથી] જલ [ઉત્પન્ન થયું, કેમકે શ્રુતિ તેમ કહેતી હવી].

ટીકા:—પૂર્વસૂત્રથી ‘અતસ્તથા હ્યાહ ॥’ આ પહેલી અનુવૃત્તિ કરી ‘આપોઽતસ્તથા હ્યાહ ॥’ એવીરીતે આ સૂત્રની રચના કરવી. તેજથી જલ ઉત્પન્ન થયું; કેમકે ‘અગ્નિરપઃ ॥’ આ શ્રુતિવાક્ય અગ્નિથી જલની ઉત્પત્તિ કહેછે. અતીન્દ્રિયવિષયમાં શ્રુતિનું મુખ્યપ્રમાણપણ હોવાથી, અગ્નિથી જલ કેમ ઉત્પન્ન થઇ શકે? એ શકાને અવકાશ નથી. ૧૧.

જલથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પૃથિવ્યધિકરણ રચેછે —

૬. પૃથિવ્યધિકરણ.

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૃથિવી [શ્રુતિમાંના અન્નશબ્દનો અર્થ] પૃથિવી [છે એમ] અધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ પ્રકરણ, ૩૫ અને અન્યશ્રુતિથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘તા અન્નમસૃજન્ત ॥’ (તે જલ અને સૂર્ય હવું) એ શ્રુતિમાંના અન્નશબ્દથી ત્રીદિયવાદિ-ધાન્યનું અહણ કરવું કિંવા પૃથિવીનું અહણ કરવું એ સશય થાયછે. એ મશયના નિવારણાર્થે ભગવાન સૂત્રકાર કહેછે કે તે શ્રુતિમાંના અન્નશબ્દનો અર્થ પૃથિવી છે, એમ પ્રકરણ, ૩૫ અને અન્યશ્રુતિથી જણાયછે. ‘તત્તેજોઽસૃજતા ॥’

‘તદપોડમુજતા’ (તે બ્રહ્મ તેજને સ્વર્ગતું હતું, તે બ્રહ્મ જલને સ્વર્ગતું હતું) એ મહાભૂતવિષયનું પ્રકરણ છે, તેમાં ક્રમપ્રાપ્ત પૃથિવીનું ઉલ્લંઘન કરી અકરમાત્ત્રીહિઆદિનું ગ્રહણ કરવું એ ન્યાય નથી; અને ‘યત્કૃષ્ણં તદનસ્યા’ (જે કૃષ્ણરૂપ છે, તે અગ્નિનું છે) એ વાક્યશેષની શ્રુતિમાં અગ્નિનું રૂપ પૃથિવીના રૂપને મળતું કહ્યું છે, ત્રીહિઆદિનું રૂપ કૃષ્ણ જ હોય એવો નિયમ નથી, અને પૃથિવીનો વિશેષ ભાગ કૃષ્ણ છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે, માટે તે વાક્યશેષથી પણ અન્નશબ્દનો અર્થ પૃથિવી જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ એમ જણાય છે; તેમ જ ‘અદમ્યઃ પૃથિવી’ (જલથી પૃથિવી યથી) તથા ‘તથદપાં શર આસીત્ તત્તમહન્યત સા પૃથિવ્યમ્ભવત્’ (સૃષ્ટિકાલમાં જે જલનું ધનીભાવરૂપ હતું તે કડિન સંઘાતરૂપ થયું તે પૃથિવી યથી) એ અન્યશ્રુતિઓથી પણ જલથી પૃથિવી ઉત્પન્ન થયો એમ જણાય છે. એવીરીતે પ્રકરણાદિમાં પૃથિવીનું પ્રતિપાદન હોવાથી અન્નશબ્દથી પૃથિવીનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. ૧૨.

આકાશાદિ પચમહાભૂત પોતે જ પોતાના કાર્યને રચેછે? અથવા પરમાત્મા તે તે આકાશાદિરૂપથી સ્થિત થઈને તે તે કાર્યનું ચિંતન કરીને તે તે કાર્યને રચેછે? એવી શકાના સમાધાનાર્થે ભગવાન મૂનકાર નીચેના તદભિધ્યાનાધિકરણને રચેછે:—

૭. તદભિધ્યાનાધિકરણ.

તદભિધ્યાનાદેવ તુ તલ્લિજ્ઞાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સઃ તે (પરમેશ્વર) એવ જ તદભિધ્યાનાત્ તેના (તે તે કાર્યના) ચિંતનથી [તે તે કાર્યને રચેછે] તુ એમ તલ્લિજ્ઞાત્ તેના [સર્વનિયંતાપણાના] લિંગથી [જણાય છે].

ટીકા:—તે પરમાત્મા જ તે તે આકાશાદિરૂપથી સ્થિત થઈને તે તે કાર્યના ચિંતનવડે તે તે કાર્યને રચેછે, એમ તે પરમાત્માના સર્વનિયંતાપણાના લિંગથી જણાય છે. ‘યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ’ (જે પૃથિવીમાં સ્થિત થઈને પૃથિવીની અંતરૂ છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે પૃથિવીની અંતરૂ રહીને તેને ગ્રેરણા કરેછે) એવાપ્રકારની જે શ્રુતિઓ અધ્યક્ષસહિતનાં ભૂતોની પ્રવૃત્તિ દેખાડેછે, તે પરમાત્માના સર્વનિયંતાપણાના લિંગરૂપે જાણવી. ‘તત્તેજ એક્ષતા’ (તે તેજ આલોચના કરતું હતું) ઇક્ષાદિશ્રુતિઓમાં જે તેજાદિનું આલોચન શ્રવણ થાય છે, તે પરમાત્માના આવેશથી છે, એમ જણાવ્યું; કેમકે ‘નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા’ (આ પરમાત્માથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) એ શ્રુતિમાં અન્યદ્રષ્ટાનો નિગેધ કર્યો છે. ૧૩.

ભૂતોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહીને હવે પ્રલયનો ક્રમ કહેવા ભગવાન મૂનકાર નીચેનું વિપર્યયાધિકરણ રચેછે:—

૮. વિપર્યયાધિકરણ.

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોડત્ ઉપપદ્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (ઉત્પત્તિના ક્રમથી) વિપર્યયેણ વિપરીત[ક્રમ]વડે તુ જ ક્રમઃ [પ્રલયનો] ક્રમ [છે] ચ અને ઉપપદ્યતે [તે] સુદ્ધ થાય છે.

ટીકા:—જેવીરીતે ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે, તેવી જ રીતે પ્રલયનો ક્રમ છે? અથવા તેથી વિપરીત છે? એવી શંકા થતાં કહેછે કે ઉત્પત્તિના ક્રમથી વિપરીતક્રમવડે જ પ્રલયનો ક્રમ છે, અને તે લોકિકદેહાંતરવડે સંભવિત થાય છે. જેમ મનુષ્ય જે ક્રમથી મોખાન(નીસેણી)પર ચડેછે, તેથી વિપરીતક્રમે ઊતરેછે, તથા શ્રુતિકાથી ઉપજેલાં ઘટશરાનાદિ નાશકારે શ્રુતિકામાં લય પામેછે, તેમ જલથી ઉપજેલી પૃથિવી સ્થિતિકાલ સમાપ્ત થયે જલમાં લીન થાય છે, અને તેજથી ઉપજેલું જલ સ્થિતિકાલ સમાપ્ત થયે તેજમાં લીન

યાયછે, એમ ઉત્તરોત્તર વિપરીતક્રમે. તે ભૂતો પોતપોતાના કારણમાં લીન થાયછે, અને તે યોગ્ય સ્મૃતિમાં પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહ્યું છે.—

“જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથિવ્યપ્તુ પ્રલીયતે ।

જ્યોતિષ્પાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયૌ પ્રલીયતે ॥

વાયુશ્ચ લીયતે જ્યોત્તિ ત્ત્રાવ્યક્તે પ્રલીયતે ॥”

અર્થ:—હે નારદ! જગતને ધારણ કરનારી પૃથિવી જલમાં લીન થાયછે, જલ તેજમાં લીન થાયછે, તેજ વાયુમાં લીન થાયછે, વાયુ આકાશમાં લીન થાયછે, અને આકાશ અવ્યક્તમાં લીન થાયછે.

ઉત્પત્તિક્રમની પેઠે લયનો ક્રમ સ્વીકારીએ તો કાર્યવિધમાન છતાં કારણનો નાશ માનવો પડે જે યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે ૧૪.

ઇન્દ્રિયોસહિત બુદ્ધિ અને મનનો ઉત્પત્તિવ્યક્રમ ભૂતોના ઉત્પત્તિવ્યક્રમવડે સિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાવિજ્ઞાનાધિકરણ રચે છે—

૯. અંતરાવિજ્ઞાનાધિકરણ.

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિજ્ઞાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તલ્લિજ્ઞાત્ તેના (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના મંત્રના) લિંગથી અન્તરા [આત્માની અને ભૂતોની] મધ્યમાં વિજ્ઞાનમનસી બુદ્ધિ અને મન [એમની ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે] ક્રમેણ [તે] ક્રમવડે [પૂર્વોક્તભૂતોનો ઉત્પત્તિવ્યક્રમ બાધ પામશે] इति એમ ચેત્ [જે કહે]] તો અવિશેષાત્ વિશેષના અભાવથી ન [એમ] નહિ.

ટીકા:—અથર્વવેદમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥’ (આ આત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાયછે) આ શ્રુતિ છે. તે મંત્રરૂપલિંગથી આત્માની અને ભૂતોની મધ્યમાં ઇન્દ્રિયાદિસહિત બુદ્ધિ અને મનની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાયછે. તે બુદ્ધિ તથા મનના ઉત્પત્તિક્રમવડે પૂર્વોક્તભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયના ક્રમનો ભગ થશે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયાદિસર્વ ભૂતોનાં કાર્ય છે, તેથી ભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયવડે જ તેમનો પણ ઉત્પત્તિપ્રલય સિદ્ધ છે, એવીરીતે વિશેષના અભાવથી ભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયના ક્રમનો ભગ થતો નથી. ‘अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्॥’ (હે સૌમ્ય! અન્નના વિકારરૂપ મન છે, જલના વિકારરૂપ પ્રાણ છે, અને તેજના વિકારરૂપ વાણી છે) એ શ્રુતિ કરણોના ભૌતિકપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. આયર્વણ્યશ્રુતિ તો માત્ર કરણ અને ભૂતો આત્માથી ઉપજ્યાં છે, એમ દર્શાવનારી છે, ઉત્પત્તિનો ક્રમ દર્શાવનારી નથી, તેથી પણ ભૂતોત્પત્તિના ક્રમનો ભગ નથી. ૧૫.

‘देवदत्त जन्मो’ ‘देवदत्त मृत्यु पाप्मो’ એવાપ્રકારના લૌકિકવ્યવહારથી તથા જાતકર્મોદ્ધિસ્ત્રકારના વિધાનથી કોઇને જીવના ઉત્પત્તિનાશની આંતિ થતી હોય તો તે દૂર કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ચરાચરવ્યપાશ્રયધિકરણ રચે છે:—

૧૦. ચરાચરવ્યપાશ્રયાધિકરણ.

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદ્ભાવમાવિત્વાત્ તેના (દેહના) જન્મમાં [જીવના] જન્મપણાથી તદ્વ્યપદેશ: તેનું (જન્મમરણનું) કથન તુ તો ચરાચરવ્યપાશ્રયઃ સ્થાવરજંગમ [શરીર]ને આશ્રયે સ્યાત્ [યુખ્ય] છે ભાક્ત: [જીવમાં જન્મમરણનું કથન] ગૌણ [છે].

ટીકા:—દેહના પ્રાદુર્ભાવ અને તિશેભાવવડે જીવના જન્મમરણનો વ્યવહાર થાયછે, શરીરસમઘવિના જીવને કોઇ જન્મનો કે મરતો જોતું નથી, માટે જીવના જન્મમરણનું કથન સ્થાવરજંગમશરીરને આશ્રયે યુખ્ય છે, અને

જીવમાં જન્મમરણશબ્દનું કથન ગૌણ છે. ‘ન જીવો મ્રિયતે ॥’ (જીવ મૃત્યુ પામતો નથી) એ શ્રુતિ પણ જીવ મરણ થતું નથી, એમ કહે છે. જીવના પ્રાદુર્ભાવના અભાવથી જાતકર્મોદિતુ વિધાન પણ દેહના પ્રાદુર્ભાવ અપેક્ષાએ જ છે. મોક્ષકાલમાં માત્ર જીવના જીવત્વનો (અદંતામતારૂપમિત્યાધર્મનો) જ નાશ પામતો તેના કૃતસ્વસ્વરૂપનો નાશ થતો નથી. ૧૬.

જેમ આકાશાદિક અલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીરાદિના અધ્યક્ષ અને કર્મફલના સંબંધવાળો જીવન મનો આત્મા અલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે કિંવા નથી થતો? એ શંકાના સમાધાનાર્થે ભગવાન સૂત્રકાર નીચે નાત્માશ્રુત્યધિકરણ રચે છે:—

૧૧. નાત્માશ્રુત્યધિકરણ.

નાડસ્માડ્શ્રુતેર્નિત્યત્વાચ્ચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અશ્રુતે: [ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જીવની ઉત્પત્તિ કહેનારી] શ્રુતિના અભાવથી ચ અને તામ્યઃ તેઓ(શ્રુતિઓ)વડે નિત્યત્વાત્ [તેના] નિત્યપણાથી આત્મા જીવ ન [ઉત્પન્ન થતો] નથી.

ટીકા:—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેનારા ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જીવની યોગ્યરીતે ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિના અભાવથી અને ‘સ વા એપ મહાનજ આત્માડજરોડમરોડમૃતોડમયો બ્રહ્મ ॥’ (તે આ આત્મા મહાન, અનન્ન, અમર, અમર, અમૃત, અમય ને બ્રહ્મ છે) ‘અજો નિલયઃ શાશ્વતોડયં પુરાણઃ ॥’ (આ આત્મા અનન્ન, નિલય, શાશ્વત અને પ્રાચીન છે) ‘અયમત્મા બ્રહ્મ ॥’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે) છલાદિશ્રુતિઓવડે આત્માનું નિલયપણું સિદ્ધ હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. જીવ વિભક્ત હોવાથી વિકારરૂપ છે, અને વિકારરૂપ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, એમ કહે તો અને કહીએછીએ કે જેમ ઘડાદિના સખધથી આકાશનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે, તેમ બુદ્ધિઆદિઉપાધિના નિમિત્તથી આ જીવનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે, વસ્તુતઃ તેનો વિભાગ નથી. કોષશ્રુતિઓમાં જીવના ઉત્પત્તિમરણનું કથન જોવામાં આવે છે, તે ઉપાધિના સંબંધથી છે, એમ ભણું; ઉપાધિની ઉત્પત્તિમાં આત્મા ઉત્પત્તિ અને ઉપાધિના પ્રલયમાં આત્મા પ્રલય પ્રતીત થાય છે, એમ ‘પ્રજ્ઞાનવન એવૈતેમ્યો ભૂતેમ્યઃ સમુદાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાડસ્તિ ॥’ (પ્રજ્ઞાનવન આ દેહરૂપે પ રિણામ પામેલાં બ્રહ્માથી ઉપજીને તેની જ પછવાડે નાશ પામે છે, ઉપાધિના નાશપછી વિશેષજ્ઞાન નથી) એ શ્રુતિમાં પણ દર્શાવ્યું છે. જીવ અને બ્રહ્મ એ બંનેના લક્ષણોનો ભેદ પણ ઉપાધિના નિમિત્તથી જ છે. તેથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, અથવા નાશ પામતો નથી. ૧૭.

જીવાત્મા સ્વતઃ જડ છે; જીવાત્માનો અને મનનો સંયોગ થવાથી જીવાત્મામાં ચૈતન્યગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વૈશેષિકમતવાળા માને છે: અને જીવાત્મા નિલયૈતન્યસ્વરૂપ છે, એમ સમૃપ્તમતવાળા માને છે. એ પ્રશ્નને વાદિઓનો વિરોધ હોવાથી જીવાત્માના સ્વરૂપમાં ઉપજેલા સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું શાધિકરણ રચે છે:—

૧૨. શાધિકરણ.

જ્ઞોજત એવ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જ્ઞઃ [જીવાત્મા] નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપ [છે] અતઃ આથી એવ જ [તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી].

ટીકા:—આ જીવાત્મા નિલયૈતન્યસ્વરૂપ છે, આથી જ તે ઉત્પન્ન થતો નથી. અવિદ્યુત બ્રહ્મ જ ઉપાધિના સંપર્કથી જીવભાવવડે રિયત થાય છે. ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે) ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥’ (બ્રહ્મ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અનંતરૂપ છે) છલાદિશ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું ચૈતન્યરૂપપણું કહેલું છે, અને બ્રહ્મ જ જીવ છે, તેથી જીવનું પણ નિલયૈતન્યસ્વરૂપપણું અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પદ્માસની પેડે સિદ્ધ થાય છે. વિજ્ઞાનમયપ્રકરણમાં ‘અમુતઃ મુક્તાનનિવાકરણી ॥’ (સ્વયંપ્રમથ આત્મા

આપારરહિતવાગાદિને પ્રકાશે) ઇલાદિશ્રુતિઓવડે સુપ્રતિમાં પણ આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, એમ જણાવ્યું છે આત્માનું નિત્યચૈતન્યરૂપપણું સ્વીકારવાથી ધ્યાણાદિઈદ્રિયોની સાર્થકતા નહિ રહે એવી શક્યને અવકાશ નથી; કેમકે ગંધાદિવિષયવિશેષના વિભાગમાટે તેમની આવશ્યકતા છે. જેમ આકાશને આશ્રયે રહેલા પ્રકાશની પ્રકાશવસ્તુના અભાવથી અનભિવ્યક્તિ છે, સ્વરૂપના અભાવથી અનભિવ્યક્તિ નથી, તેમ સુપ્રતિમાં વિષયોના અભાવ હોવાથી આત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપની અનભિવ્યક્તિ રહે, પણ ચૈતન્યના અભાવથી તેની અનભિવ્યક્તિ રહેતી નથી. ‘ન હિ દ્રઘદૃષ્ટેર્વિપરિલોપો નિવૃત્તેઽવિનાશિત્વાત્ ॥’ (અવિનાશિપણાથી દ્રશ્યની દૃષ્ટિનો લોપ નથી જ) એ શ્રુતિ પણ સુપ્રતિમાં આત્મા અચેતનરૂપ નથી, એમ જણાવેછે. ૧૮.

જનન અણુપરિમાણ છે, કિંવા મધ્યમપરિમાણ છે, અથવા મહત્પરિમાણ છે ? એ અર્થનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર યૌદ્ધસૂત્રોવાળું નીચેનું ઉત્કાંત્યધિકરણ રચે છે —

૧૩. ઉત્કાંત્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ઉત્કાંતિ, ગતિ અને આગમનનું [શ્રવણ હોવાથી જીવ અણુપરિમાણ છે].

ટીકા:—‘સ યદાડસ્માચ્છરીરાદુક્ત્વામતિ સદૈવૈતૈઃ સર્વૈસ્ત્કામતિ ॥’ (તે જીવ જ્યારે આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરેછે, સારે આ સર્વે કરણોમહિત ઉત્ક્રમણ કરેછે) એ ઉત્ક્રાંતિની તથા ‘યે વૈ કે ચાસ્માલ્લોકાત્ પ્રયન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ ॥’ (જે કોઇ કર્મણે આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરેછે, તે સર્વે ચંદ્રલોકમાં જીવ ગમન કરેછે) તે ગતિની, અને ‘તસ્માલ્લોકાત્ પુનરૈત્યસ્મૈ લોકાય કર્મણે ॥’ (કર્મ કરવામાટે પુનઃ તે ચંદ્રલોકથી આ લોકને માટે ગમન કરેછે) એ આગતિની શ્રુતિવડે જીવ પરિચ્છિન્ન અણુપરિમાણ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે; કેમકે વ્યાપકમાં ગતિઆદિ સંભવી શકે નહિ, અને શરીરના પરિમાણનેવડે આત્મા માનવામાં જૈનમતની પરીક્ષાના સમયમાં તમે દેહો દર્શાવ્યા છે. ૧૯.

દેહથી બહાર નીકળવું એ ઉત્ક્રાંતિ નથી, પણ દેહના સ્વામિપણની નિવૃત્તિ એ ઉત્ક્રાંતિ છે, એમ કહે તોપણ આત્મા અણુપરિમાણ જ માનવો જોઇએ એમ કહેડે.—

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ચત્તરયોઃ [ઉત્ક્રાંતિની] પછીનાનો (ગમનાગમનનો) સ્વાત્મના પોતાના આત્મા (કર્તા) [સાથે સંબંધ હોવાથી આત્માનું અણુપણું છે].

ટીકા:—જેમ કોઇ પુરુષ કોઇઆમનો સ્વામી છે, તે ત્યાંથી ન ચાલે તોપણ કદાચિત્ તેનું સ્વામિપણું દૂર થઇ જાયછે, તેમ જીવ આ શરીરથી ન ચાલે તોપણ કર્મના ક્ષયવડે આ શરીરના સ્વામિપણાની નિવૃત્તિરૂપ ઉત્ક્રાંતિ થઇ શકેછે, પણ તેપછીનાં જે ગમન અને આગમન છે, તે કર્તૌના સંબંધવિના થઇ શકતાં નથી, માટે જીવ અણુરૂપ છે. અણુવિના સંબંધ થાય નહિ, સમ્યન્ધવિના ચાલવું થાય નહિ, અને ચાલ્યાવિના ગમનાગમન થાય નહિ. જ્યારે ગમનાગમનનો સ્વીકાર કર્યો સારે દેહથી બહાર નીકળવાને જ ઉત્ક્રાંતિ કહેવી જોઇએ, દેહના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિને ઉત્ક્રાંતિ ન કહેવી જોઇએ. દેહથી બહાર નીકળ્યાવિના ગમનાગમન થઇ શકે નહિ ‘ચક્ષુઃપ્રો વા મૂર્ત્તે વાઽન્યન્યો વા શરીરેદેશેન્યઃ ॥’ (અણુથી વા મૂર્ધાથી વા અન્યઅંગોથી જીવ ઉત્ક્રમણ કરેછે) એ શ્રુતિ પણ શરીરના પ્રદેશવિશેષને ઉત્ક્રાંતિના અપાદાનરૂપે વર્ણવેડે, તેમ જ અન્યશ્રુતિઓમાં શરીરના પણ જીવના વિચરવાનું શ્રવણ થાયછે, તેથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા અણુપરિમાણ છે. ૨૦.

નાણુસ્તન્નૃતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતન્નૃતેઃ મહત્ [પરિમાણ]ની શ્રુતિથી અણુઃ [જીવ]

અણુ ન નથી' इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો 'इतराधिकारात्' અન્યના (પરમાત્માના) પ્રકરણથી ન [એમ] નહિ.

टीका:—‘स वा एष महानज आत्मा ॥’ (તે આ મહાન અજન્મા આત્મા છે) અને ‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ॥’ (આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય) ઇલાદિશ્રુતિવાક્યો આત્માના અણુપરિમાણથી વિપરીત મહત્પરિમાણને કહેછે; તે મહત્પરિમાણને કહેનારી શ્રુતિથી સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા અણુપરિમાણ નથી, એમ જો કહો તો અમે કહીએછીએ કે મહત્પરિમાણને કહેનારી શ્રુતિ પરમાત્માના પ્રકરણની છે, પરમાત્મા મહત્પરિમાણવાળા છે, પણ જીવ મહત્પરિમાણ નથી. ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ॥’ (જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં છે) એ શ્રુતિમાં આ જીવ જ મહત્પરિમાણ કહ્યો છે, એમ કહો તો અમે કહીએ-
છીએ કે એ મહત્પણું કયન વામદેવની પેઠે રાસ્ટ્રીયઅભેદદષ્ટિવડે છે, તેથી મહત્પરિમાણું પરમાત્મા-
વિષયપણું હોવાથી જીવનું અણુપણું વિરોધ પામતું નથી. ૨૧.

ઉકાંતિઆદિની શ્રુતિઓવડે આત્માના અણુપણાનું અનુમાન કર્યું હતું, હવે તેમાં શ્રુતિપ્રમાણ દર્શાવેછે:—

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સ્વશબ્દોન્માનાભ્યામ્ સ્વશબ્દથી (અણુવાચક શબ્દથી) અને ઉન્માનાથી (અત્યંતઅલ્પપણાથી) ચ પણ [આત્માનું અણુપણું સિદ્ધ થાયછે].

टीका:—જીવના અણુપરિમાણને સાક્ષાત્ શ્રુતિ પણ કહેછે. ‘एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥’ (આ અણુરૂપ આત્મા ચિત્તવડે નાણવાયોગ્ય છે, જેમાં પ્રાણ પાંચપ્રકારે પ્રવેશ કરતો હશે) એ શ્રુતિમાં અણુવાચક શબ્દ હોવાથી અને પ્રાણનો સંબંધ હોવાથી જીવનું અણુપરિમાણ સિદ્ધ થાય-
છે; વળી ‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः ॥’ (કેશના અગ્રભાગના સોમા ભાગનો કલ્પેસો સોમા ભાગ જીવ છે, અને તે નાણવાયોગ્ય છે) એ ઉન્માના(અલ્પથી અલ્પ એવીરીતે લી-
ધેલા પરિમાણ—અત્યંતઅલ્પપરિમાણ)થી પણ જીવનું અણુપરિમાણ સિદ્ધ થાયછે. ૨૨.

જો જીવ અણુપરિમાણ હોય તો ગંગામાં કુબેલાને સર્વશરીરમાં શીતતાદિનું જ્ઞાન ન થતું બેઠએ, એવો પૂર્વપક્ષ થતાં તેનું ઉત્તર કહેછે:—

‘अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચંદનવત્ ચંદનની પેઠે અવિરોધ: [સર્વશરીરમાં શીતતા-
દિનું જ્ઞાન થવામાં] અવિરોધ [છે].

टीका:—જેમ હરિચંદનનું એક બિંદુ શરીરના એકદેશને સંબંધ પામ્યું હતું પણ આખાશરીરને આ-
નંદ ઉપજાવેછે, તેમ આત્મા પણ શરીરના એકદેશમાં રહ્યો છતાં ત્વચાની સાથે સંયોગ પામીને સર્વશરી-
રમાં વ્યાપેલી શીતતાદિને નાણી શકેછે. ત્વચા અને આત્માનો સંબંધ સમગ્રત્વચામાં વર્તેછે, અને ત્વચા સ-
મગ્રશરીરમાં વ્યાપેલી છે. ૨૩.

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि हि ॥ २४ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અવસ્થિતિવૈશેષ્યાત્ [ચંદનના] એકદેશસ્થપણારૂપવિશે-
યથી [દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું તુલ્યપણું નથી] इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો ન [એમ] નહિ હૃદિ
[આ આત્મા] હૃદયમાં હિ જ [છે, એમ] અભ્યુપગમાત્ [શ્રુતિમાં] નિશ્ચય હોવાથી.

टीका:—દૃષ્ટાંતમાં શરીરના એકદેશમાં ચંદનની સ્થિતિ અને સર્વશરીરમાં ચંદનરૂત આનંદ આ બંને પ્રસક્ષ છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં શરીરના એકદેશમાં આત્માની સ્થિતિ પ્રસક્ષ નથી, માત્ર આનંદરૂત સર્વશરીર-
આપી જ્ઞાન જ પ્રસક્ષ છે. એવીરીતે એકદેશસ્થપણારૂપવિશેષથી ‘દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું તુલ્યપણું નથી, એમ કહો

તો અમે કહીએછીએ કે એમ કહેવું નહિ; કેમકે ‘હૃદિ હોપ આત્મા ॥’ (આ આત્મા હૃદયમાં જ છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં આત્મા હૃદયમાં જ છે, એમ આત્માની સ્થિતિનો નિશ્ચય છે. એવીરીતે દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું અવિધમપણું હોવાથી અમારું કથન યુક્ત જ છે. ૨૪.

ચદનના દૃષ્ટાંતમાં અસંતોષ રહેતો હોય તો તે અસંતોષને દૂર કરવા મતાંતરને કહેછે:—

ગુણાદ્વા લોકવત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—વા અથવા લોકવત્ લોકમાં ગુણાત્ [જેમ મણિઆદિના પ્રકાશથી સર્વ ગુહ પ્રકાશવાળું થાયછે, તેમ છવ પોતાના ચૈતન્ય] ગુણથી [સર્વશરીરવ્યાપી થાયછે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં મણિ અથવા દીપકઆદિ કોઈ પ્રકાશક વસ્તુ ગૃહના એકદેશમાં સ્થિત છતાં તેની પ્રભા સર્વગૃહમાં વ્યાપી અંધકારનિવૃત્તિરૂપ કાર્ય કરેછે, તેમ આત્મા અણુરૂપ છતાં પણ તેના ચૈતન્યગુણની સર્વશરીરમાં વ્યાપ્તિ હોવાથી સર્વશરીરવ્યાપી શીતતાદિના જ્ઞાનનો વિશેષ આવતો નથી. ચદનના સાવયવપણુથી તેના સૂક્ષ્મઅવયવોના પ્રસારવડે સકલશરીરમાં આનન્દ આપવાપણું સંભવી શકે, પણ અણુરૂપછવના અવયવો નથી, કે જેવડે આ છવ સકલશરીરમાં પ્રસાર પામે, એવી શક્તિ ઉત્તરમાં આ સૂત્ર કહ્યું છે. ૨૫.

જેમ પટનો સૂક્લગુણ પટવિના અન્યત્ર રહેતો નથી, તેમ છવનો ચૈતન્યગુણ પણ છવના વિના સર્વશરીરમાં નહિ રહેશે; દીપ એ નિષ્પિડઅવયવ તેજોદ્રવ્ય છે, અને પ્રભા એ પ્રવિરલઅવયવ તેજોદ્રવ્ય છે, તેથી એ દૃષ્ટાંત છવ અને ચૈતન્ય જેમનો ગુણિગુણભાવસંબંધ છે, એમ તમે કહોછો, તેમાં સંભવી શકું નથી, એવી શંકા યતાં તેના ઉત્તરમાં કહેછે:—

વ્યતિરેકો ગન્યવત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ગન્યવત્ ગંધની પેઠે વ્યતિરેક: [છવના ચૈતન્યગુણનો] વ્યતિરેક (આશ્રય ત્યજીને અન્યત્ર સ્થિતિ) [છે].

ટીકા:—જેમ ગંધગુણ પોતાના આશ્રય પુષ્પાદિમાં રહીને તે આશ્રયથી અન્યત્ર પણ રહેછે, તેમ ચૈતન્યગુણ પણ પોતાના આશ્રય અણુરૂપછવમાં રહીને અન્યત્ર એટલે સર્વશરીરમાં પણ રહેશે; આથી ગુણીથી ગુણ પૃથક્ ન રહી શકે એ નિયમ અવ્યભિચારી નથી. ગંધવાળાદ્રવ્યનાં પરમાણુસાથે જ ગંધગુણની સ્થિતિ છે, તેથી આશ્રયનો ત્યાગ કરીને ગંધગુણ જતો નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે જો ગંધવાળા દ્રવ્યમાંથી પરમાણુ જુદાં પડતાં હોય તો તે દ્રવ્યનો વિસ્તાર તથા તોલ ઘટવાં જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, માટે પરમાણુ જુદાં પડતાં નથી, એમ જણાયછે. ગંધનાં આશ્રય પરમાણુઓનું અદ્યપણું હોવાથી મૂલદ્રવ્યના વિસ્તાર તથા તોલમાં આપણને ન્યૂનતા પ્રતીત થતી નથી, પણ સૂક્ષ્મ ગંધ પરમાણુઓ સર્વભણી પ્રસરી નામિકાપુટમાં પ્રવેશ કરી ગંધબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરેછે, એ વાર્તા યુક્તિસિદ્ધ છે, એમ કહેવું પણ સંભવિત નથી; કેમકે પરમાણુઓ અર્તાક્રિય હોવાથી નાસિકાવડે તેનું ગ્રહણ થઈ શકે નહિ; વળી લોકમાં પણ ગંધવાળાદ્રવ્યને સુધ્યું એવી પ્રતીતિ થતી નથી, પણ ગંધ જ સુધ્યો એવી પ્રતીતિ થાયછે. એ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે ગંધગુણ પોતાના આશ્રયને ત્યજીને અન્યત્ર પણ રહી શકેછે ૨૬.

આત્માનું ચૈતન્યગુણવડે શરીરવ્યાપિપણું છે, એમા શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપે છે, એમ કહેછે:—

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—તથા [શ્રુતિ પણ] તેમ ચ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—શ્રુતિ આત્માના હૃદયસ્થાનપણુને તથા અણુપરિમાણુપણુને કહીને ‘આલોમમ્ય વાનલાપ્રેમ્ય: ॥’ (તોમે-તોમે-પર્વત અને નજોપર્વત) એ વચનવડે તે આત્માનું જ ચૈતન્યગુણવડે સર્વશરીરવ્યાપિપણું દર્શાવેછે. ૨૭.

તેમાં જ અન્યશ્રુતિનું પ્રમાણ આપવામાટે નીચેનું સૂત્ર પ્રવર્તેછે:—

પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૃથગુપદેશાત્ (પૃથક્ ઉપદેશાત્) [આત્મા અને પ્રજ્ઞાના] પૃથક્ ઉપદેશથી [જીવ ચૈતન્યગુણવડે સર્વશરીરવ્યાપી છે].

ટીકા:—‘ પ્રજ્ઞા શરીરં સમારુહ ॥ ’ (યુદ્ધિવડે શરીરમાં સમારૂઢ થઈને) આ શ્રુતિમાં આત્માને અને યુદ્ધિનો કર્તાભાવે તથા કરણભાવે પૃથક્ ઉપદેશ હોવાથી ચૈતન્યગુણવડે જ આ આણુરૂપઆત્માનું શરીરવ્યાપિપણું જણાય છે. ૨૮.

જીવના આણુપરિભાણને કહેનારા એકદેશીના મતમાં દોષ દર્શાવવા મુખ્યસિદ્ધાંતી કહે છે:—

સિદ્ધાંત:—તદ્દુગ્ધસારત્વાત્ તદ્વ્યવપદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ એકદેશીના પક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે પ્રાજ્ઞવત્ પરમાત્માના [આણુપણાની] પેટે તદ્દુગ્ધસારત્વાત્ તેના (યુદ્ધિના) ગુણના સારપણાથી તદ્વ્યવપદેશઃ તેનું (યુદ્ધિના આણુપરિભાણનું) [જીવમાં] કથન [છે].

ટીકા:—ઉત્પત્તિના અગ્રવણથી, પરબ્રહ્મના જ પ્રવેશગ્રવણથી, અને તાદાત્મ્યોપદેશથી પરબ્રહ્મ જ જીવ છે, તેથી પરબ્રહ્મ જેમ વિશુ છે, તેમ જીવ પણ તે રૂપ હોવાથી વિશુ છે, અણુ નથી. ‘ સ વા એપ મહાનજ આત્મા ॥ ’ (તે આ આત્મા મહાન અને અજન્મા છે) ઇલાદિશ્રુતિઓ તથા ‘ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ ॥ ’ (નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને અચળ) ઇલાદિશ્રુતિઓ આત્માના વિશુપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. આણુરૂપ જીવ હોય તો તેને સર્વશરીરગત વેદના જ્ઞાત થઈ શકે નહિ. ત્વચાના સંબંધથી થઈ શકે એમ કહ્યો તો પગમાં કોટિ લાગવાથી સર્વશરીરમાં વેદનાપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; કેમકે ત્વચાનો અને કટકનો સંયોગ સમગ્રત્વચામાં વર્તે છે, અને ત્વચા સમગ્રશરીરવ્યાપિની છે, માટે પગમાં લાગેલા કટકની પગમાં જ વેદના ન થતાં સર્વશરીરમાં વેદના થવી જોઈએ, પણ તેમ તો અનુભવમાં આવતું નથી, માટે તમારું કથન અનુભવવિરુદ્ધ હોવાથી અસંગત છે. ગુણનું ગુણીના જ દેશમાં રહેવાપણું હોવાથી આણુરૂપજીવના ગુણની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પ્રદીપ અને પ્રભાનું દ્રવ્યાંતરપણું પૂર્વે કહ્યું છે, તેથી પ્રભા એ પ્રદીપનો ગુણ નથી. ગદ્ય એ ગુણ હોવાથી આશ્રયસહિત જ સચાર કરવાને યોગ્ય છે, એમ ન થાય તો તેના ગુણપણાની હાનિ થાય છે, ભગવાન દ્વેષાયને પણ તેમ જ કહ્યું છે:—

“ ઉપલભ્યાષ્તુ ચેદ્ગન્ધં કેચિદ્ધૂયુરનૈપુણઃ ।

પૃથિવ્યામેવ તં વિચાદપો વાયું ચ સંશ્રિતમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જલમાં ગંધનો અનુભવ કરીને જો કાંઈ અનિપુણ મનુષ્યો તે ગંધ જલનો છે, એમ કહે તો તે તેમનું કથન દોષવાળુ છે, તે ગંધ પૃથિવીનો જ છે, એમ જાણવું; માત્ર તેણે જલ અને વાયુનો આશ્રય કરેલો છે.

અહિં ગુણગુણિવિભાગ નથી. અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પ્રકાશની પેટે ચૈતન્ય એ જીવનું સ્વરૂપ છે, તેથી ચૈતન્ય જો સર્વશરીરવ્યાપી છે, તો જીવ અણુ નથી, પણ સકલશરીરમાં વ્યાપ્ત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે જીવનું શરીરપરિભાણપણું સંભવે નહિ એમ પૂર્વે નિરૂપણું કર્યું છે, એટલે પરિશેષપણાથી જીવ વિશુ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જીવ વ્યાપક છતાં તેના આણુપણાનું કથન કોઈ કોઈ સ્થલે જોવામાં આવે છે, તે કથન, ઇચ્છા, દ્રેષ, મુખ અને દુઃખાદિ યુદ્ધિના ધર્મો, જેવડે જીવને સંસારિપણું છે, તે (યુદ્ધિના ધર્મો)ના પ્રધાનપણાવડે છે. રાગદ્વેષાદિ યુદ્ધિના ધર્મોના અધ્યાસવિના અસંસારી અને નિત્યમુક્ત આત્માને કર્તૃત્વએકત્વત્વદિરૂપ સંસારિપણું નથી, તેથી યુદ્ધિના ધર્મના પ્રધાનપણાથી યુદ્ધિના પરિભાણવડે જીવના પરિભાણનું કથન છે, તેમ જ યુદ્ધિની ઉત્કંઠિતવડે આની ઉત્કંઠિતનું કથન છે, સ્વતઃ નથી. ‘ વાલામ્રશતમાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય ચ । માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાઽઽનત્યાય કલ્પતે ॥ ’ (દેશના અગ્રના સોમા ભાગના કલ્પેલા સોમા ભાગરૂપ જીવ છે, તે જાણવાયોગ્ય છે, અને તે અનંતરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે) એ શ્રુતિ જીવનું આણુપણું કહીને પુનઃ તેનું જ અનંતપણું કહે છે, તે કથન જો જીવનું આધ્યાત્મિક આણુપણું અને પારમાર્થિક અનંતપણું હોય તો જ ચચાર્થ થાય, અન્યથા થાય નહિ. ઉભય મુખ્ય છે, એમ કહી શકાય એમ નથી, અને સર્વેવ-

પ્રતિષ્ઠાને બ્રહ્માત્મભાવનું પ્રતિપાદન અભિપ્રેત હોવાથી અનંતપણું ઔપચારિક છે, એમ કહેવાને અવકાશ નથી. ‘એવોડણુસાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ ॥’ (આ અણુરૂપ આત્મા ચિત્તવડે જાણવાયોગ્ય છે) એ શ્રુતિ આત્માના અણુપણાને કહેનારી નથી, પણ પરમાત્માનું ચક્ષુરાદિછન્દ્રિયોથી અગ્રાણપણું છે, અને નિર્મેલ-ચિત્તવડે ગ્રાણપણું છે, એમ કહેનારી છે; વળી જીવનું પણ વાસ્તવિકરીતે અણુપરિમાણુપણું અસિદ્ધ છે. તેથી તે અણુપણાનું કથન દુર્વિજ્ઞાનપણાના અભિપ્રાયથી કિંવા બુદ્ધિરૂપઉપાધિના અભિપ્રાયથી છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. ‘પ્રજ્ઞયા શરીરં સમારુહ્ય ॥’ એવા પ્રકારના બેદના ઉપદેશમાં પણ ઉપાધિરૂપબુદ્ધિવડે જ જીવ શરીરમાં સમારૂઢ થાય છે, એમ યોજના કરવી યોગ્ય છે. હૃદયરૂપસ્થાનપણાનું કથન પણ બુદ્ધિના ત્યાં સ્થાનપણાથી છે. ‘કસ્મિન્નવહ્નુસ્ત્રાન્તં સત્ક્રાન્તો મવિષ્યામિ ॥’ (કાણું ઉત્કાંત થયે હું ઉત્કાંત થઈશ?) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં જીવની ઉત્કાંતિ ઉપાધિને અધીન વર્ણવી છે. ઉત્કાંતિના અભાવમાં ગમનાગમનનો અભાવ પણ જણાય છે. તેથી જેમ પરમાત્મા વ્યાપક છે, પરંતુ સગુણઉપાસનામાં ઉપાધિના પ્રધાનપણાથી તેમને વ્રીહિ અથવા ચવાદિક્ષી પણ અણુ કહ્યા છે, તેમ બુદ્ધિના ધર્મરૂપઉપાધિના પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાદિનું કથન છે. ૨૯.

જો બુદ્ધિના સયોગથી જીવ સસારી છે, તો બ્યારે બુદ્ધિનો વિયોગ થશે ત્યારે જીવને અસત્પણાની કિંવા અસસારિપણાની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શંકા થતાં તેનું ઉત્તર આપે છે:—

યાવદાત્મમાવિત્વાન્ન ન દોષસ્તદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યાવદાત્મમાવિત્વાત્ [બુદ્ધિસંયોગનું] યાવત્આત્મભાવિ-પણું (જ્યાંસુધી જીવભાવ રહે ત્યાંસુધી રહેવાપણું) હોવાથી જ અને તદર્શનાત્ [શાસ્ત્રમાં] તેના દર્શનથી દોષ: દોષ ન નથી.

ટીકા:—જ્યાંસુધી આ આત્મા સંસારી છે—જ્યાંસુધી આનું સંસારિપણું યથાર્થજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી આ આત્માને બુદ્ધિનો સયોગ વિદ્યમાન રહેવાથી જીવપણું—સંસારિપણું—વિદ્યમાન રહે છે. આત્માનું જીવ એવું નામ પણ બુદ્ધિની ઉપાધિથી કહ્યાનું છે, પરમાર્થથી નથી; કેમકે ‘નાન્યોડત્તોડસ્તિ દ્રષ્ટા શ્રોતા મન્તા વિજ્ઞાતા ॥’ (આ આત્માથી ભિન્ન દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા ને વિજ્ઞાતા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં નિ-સયુક્તસ્વરૂપપરમાત્માથી ભિન્ન ચેતનના અસ્તિત્વનો નિષેધ કર્યો છે, અને ‘યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ ॥’ ‘ધ્યાય-ત્તીવ લેહાયતીવ ॥’ (જે આ બુદ્ધિમય છે. બુદ્ધિની ઉપાધિથી આ આત્મા ધ્યાન કરતો હોય એમ અને ચલાયમાન થતો હોય એમ જણાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જીવને બુદ્ધિમય કહ્યો છે; તેથી પૂર્વોક્ત દોષ અજ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આત્માનો અને બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સંબંધ મિથ્યાજ્ઞાનથી છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનની સમ્યક્જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થાય છે, માટે જ્યાંસુધી બ્રહ્માત્મપણાનું અજ્ઞાન છે, ત્યાંસુધી આ બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સ-બંધ શમતો નથી. ૩૦.

સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં સર્વવિકારનો નાશ હોવાથી આત્મા અને બુદ્ધિનો સયોગ પણ રહેતો નથી, એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સત્તોઽભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વ વીર્યાદિની પેઠેનું જ અસ્ય આ સત્ત: [બીજરૂપે] વિદ્યમાનની અભિવ્યક્તિયોગાત્ અભિવ્યક્તિના યોગથી [તે કાલે પણ બુદ્ધિસંયોગ રહે છે].

ટીકા:—જેવીરીતે લોકમાં વીર્ય, મૂંઠ અને દાદી બીજરૂપે વિદ્યમાન છતાં પણ પુરુષને બાલ્યાદિઅવસ્થામાં અવિદ્યમાનની પેઠે રહે છે, અને યૌવનાદિઅવસ્થામાં આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ આ બુદ્ધિસંબંધ પણ સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં શકિતરૂપે વિદ્યમાન જ છે, પુનઃ જન્મત્ અને સૃષ્ટિકાલમાં આવિર્ભાવ પામે છે કોષપદાર્થની આકર્ષિમક્રી ઉત્પત્તિ સમવતી નથી; કેમકે તેમ માનવાથી અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જીવભાવપર્યંત બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સયોગ આત્માને રહે છે, એ સિદ્ધ વાર્તા છે. ૩૧.

બુદ્ધિના સદ્ભાવમાં પ્રમાણને કહે છે:—

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસક્તોઽન્યતરનિયમો વાઽન્યથા ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્યથા ખીજ રીતે (અંતઃકરણના અસ્વીકારમાં) નિત્યોપ-
લબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસક્તઃ સર્વદા જ્ઞાનનો અથવા અજ્ઞાનનો પ્રસંગ વા અથવા અન્યતરનિયમઃ બેમાંથી
એકની શક્તિનો પ્રતિબંધ [માનવો જોઈએ જે યુક્ત નથી, માટે અંતઃકરણ છે, અને તેના ધર્મોના
પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાનું કથન છે, એ યુક્ત છે].

ટીકા:—સંશયાદિવૃત્તિવાળું મન, નિશ્ચયાદિવૃત્તિવાળી બુદ્ધિ, સ્મૃતિપ્રધાન ચિત્ત અને ગર્વવૃત્તિવાળો અહં-
કાર એ ચારપ્રકારનું અંતઃકરણ આત્માની ઉપાધિ છે. એ અંતઃકરણનું અસ્તિત્વ અવશ્ય સ્વીકારવાયોગ્ય છે.
જો અંતઃકરણના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જ્ઞાનના સાધનરૂપ આત્મા, ઈંદ્રિયો અને વિષયોનો
સંબંધ નિલ હોવાથી નિલ જ જ્ઞાન થવું જોઈએ. જો સામગ્રી છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ કહો તો સર્વદા જ
જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, પણ એમ તો જોવામાં આવતું નથી. અથવા આત્મા કિંવા ઈંદ્રિય એ બેમાંથી એકની
શક્તિનો પ્રતિબંધ સ્વીકારવો જોઈએ. તેમાં અવિક્ષિપણથી આત્માની શક્તિનો પ્રતિબંધ તો સંભવતો નથી,
તેમ જ પ્રતિબંધકના અભાવથી ઈંદ્રિયની શક્તિનો પ્રતિબંધ પણ સંભવતો નથી, તેથી જેના યોગવડે જ્ઞાન
થાય છે, અને જેના અયોગવડે જ્ઞાન થતું નથી, તે અંતઃકરણ છે. ‘મનસા હોવ પરવતિ મનસા શુણોતિ ॥’ એ
શ્રુતિ પણ પુરુષ મન (અંતઃકરણ) વડે જ દેખે છે, અને મનવડે સાંભળે છે, એમ કહે છે, તેથી અંતઃકર-
ણનો સદ્ભાવ સ્વીકારવાયોગ્ય છે, અને તેના ધર્મોના પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાનું કથન છે. ૩૨.

બુદ્ધિ પુણ્યપાપ કરનારી છે, અને પુરુષ પુણ્યપાપના ફલનો ભોક્તા છે, એ સાંખ્યના મતનું નિરાકરણ
કરી જીવનું કર્તાપણું દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું કર્તૃધિકરણ રચે છે:—

૧૪. કર્તૃધિકરણ.

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વાત્ શાસ્ત્રના અર્થવાનપણાથી કર્તા [જીવ]
કર્તા [છે].

ટીકા:—‘યજેત’ ‘જુહવાત્’ ‘દવાત્’ (યજન કરે, હોમ કરે, દાન કરે) ઇત્યાદિવિધિશાસ્ત્રનું અર્થ-
વાળાપણું હોવાથી બુદ્ધિના સંબંધથી જીવ કર્તા છે. જીવને કર્તા નહિ માનો તો તે વિધિશાસ્ત્ર અનર્થક થશે.
જીવ કર્તા છે, માટે જ શાસ્ત્ર તેના કર્તૃવ્યનો ઉપદેશ કરે છે, જો જીવ અકર્તા હોય તો તેના કર્તૃવ્યનો બોધ
શાસ્ત્ર કરે નહિ; વળી ‘एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥’ (આ જ દ્રષ્ટા, શ્રોતા,
મંતા, બોલનાર, કર્તા, વિજ્ઞાનરૂપ અને પુરુષ છે) આ શાસ્ત્રવચન પણ જીવને કર્તા માનીએ તો જ અર્થ-
વાળું થાય છે. ૩૩.

विहारोपदेशात् ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વિહારોપદેશાત્ સંચારના ઉપદેશથી [પણ જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—‘स ईयतेऽमृतो यत्र कामम् ॥’ (તે અમૃતરૂપ આત્મા સ્વપ્નમાં પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક ગમન
કરે છે) આ શ્રુતિ સ્વભાવસ્થામાં જીવના સંચારનો ઉપદેશ કરે છે, તેથી પણ જીવ કર્તા છે, એમ જણાય છે. ૩૪.

उपादानात् ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉપાદાનાત્ [ઈંદ્રિયોના] અહણથી [પણ જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—‘तदेयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय ॥’ (તે આ ઇન્દ્રિયોની અહણશક્તિને બુદ્ધિવડે અ-

હણ કરીને) તથા 'પ્રાણાન્ ગૃહીત્વા ॥' (ધન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને) એ જીવપ્રકરણમાંની શ્રુતિઓ જીવના ધન્દ્રિયગ્રહણને કહેછે, તેથી પણ જીવ કર્તા છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. ૩૫.

વ્યપદેશાच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને ક્રિયાયાં ક્રિયામાં વ્યપદેશાત્ [જીવના કર્તાપણાના] કથનથી [જીવ કર્તા છે] ન નહિ ચેત્ તે નિર્દેશવિપર્યયઃ [વિભક્તિના] કથનનો વિપર્યય [હોવાનો જોઈએ].

ટીકા:—'વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્માણિ તનુતેऽપિ ચ ॥' (જીવાત્મા યજ્ઞનો વિસ્તાર કરેછે, અને કર્મોના પણ વિસ્તાર કરેછે) એ શાસ્ત્રવચન લોકિકવૈદિકક્રિયાઓમાં જીવના કર્તાપણાનું કથન કરેછે, તેથી જીવ કર્તા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. પૂર્વોક્તવચનમાં વિજ્ઞાનશબ્દવડે જીવાત્માનું કથન ન માનતાં બુદ્ધિનું કથન માનો તો તે માની શકાય એમ નથી; કેમકે તેમ હોય તો પ્રથમાથી વિપરીત વિજ્ઞાનેન એમ કરણમાં તૃતીયાનું કથન હોવું જોઈએ, પણ તેમ નથી, તેથી વિજ્ઞાનશબ્દવડે બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવનું કર્તાપણું મૂલ્યવંતું છે. ૩૬.

જો બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા હોય તો તે સ્વતંત્ર હોવાથી નિયમવડે પોતાનું પ્રિય અને હિત સંપાદન કરે, વિપરીત ન સંપાદન કરે, પણ વિપરીત પણ સંપાદન કરતો જોવામાં આવેછે; સ્વતંત્રજીવની આવી અનિયમિત પ્રવૃત્તિ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, એવી શકા કોઈને થાય તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉપલબ્ધિવત્ જ્ઞાનની પેઠે અનિયમઃ અનિયમ [છે, તેથી આત્માની અનિયમવડે પ્રવૃત્તિ વિરોધ પામતી નથી].

ટીકા:—જેમ આ જીવ જ્ઞાનપ્રતિ સ્વતંત્ર છતાં પણ અનિયમિતરીતે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાયછે, તેમ જીવ સ્વતંત્ર છતાં પણ તે ક્રિયામાં દેશકાલાદિનિમિત્તવિશેષની અપેક્ષાવાળો હોવાથી અનિયમિતરીતે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટને સંપાદન કરેછે. જેમ જલ, કાષ્ટ અને અગ્નિની અપેક્ષાવાળા પાચકનું પાચકપણું નિશ્ચય થતું નથી, તેમ દેશકાલાદિની અપેક્ષાવાળો જીવનું કર્તાપણું નિશ્ચય થતું નથી. સદ્દેશની વિચિત્રપણાથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટરૂપ ક્રિયાઓમાં આત્માની અનિયમિતરીતે પ્રવૃત્તિ થાયછે, તેથી તમે કહેછો, તે દૂષણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૩૭.

જીવના કર્તાપણામાં અન્યહેતુને કહેછે:—

शक्तिविपर्ययात् ॥ ૩૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શક્તિવિપર્યયાત્ [બુદ્ધિની કરણ] શક્તિના વિપર્યયથી [બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—વિજ્ઞાનશબ્દવાચ્ય બુદ્ધિ કરણ છે, અને બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા છે. જો બુદ્ધિને કર્તા માનવામાં આવે તો તેની કરણશક્તિની નિશ્ચય થઈ તેને કર્તૃશક્તિની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેમ થવાથી તેનું જ અહંપ્રસયનું વિષયપણું સ્વીકારવું જોઈએ; કેમકે 'હું જાઉં છું,' 'હું આવું છું' એ પ્રમાણે સર્વત્ર અહંકારપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ દેખવામાં આવેછે. જ્યારે બુદ્ધિને સર્વકાર્યની કર્ત્રી માની ત્યારે કર્તાને પોતાના કાર્યના નિર્વાહને માટે કરણની અપેક્ષા હોવાથી તમારે કોઈકરણની કલ્પના કરવી પડશે, એટલે કરણથી ભિન્ન કર્તાનો સ્વીકાર થવાથી કોઈપ્રકારનો વસ્તુભેદ ન રહેતાં નામમાત્રમાં વિવાદ રહેશે. ૩૮.

જ્ઞાનસાધનવિધિની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી પણ જીવનું કર્તાપણું કહેવું જોઈએ એમ કહેછે:—

समाध्यभावाच्च ॥ ૩૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને સમાધ્યભાવાત્ [અન્યથા] સમાધિના અભાવથી [જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા આત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનવાળો સમાધિ ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે ! આત્મા જ સાક્ષાત્કારકરવાયોગ્ય છે, શ્રવણકરવાયોગ્ય છે, મનનકરવાયોગ્ય છે, અને નિદિધ્યાસકરવાયોગ્ય છે) ‘ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનમ્ ॥’ (ઔ એવીરીતે આત્માનું ધ્યાન કર) ઇલાદિવચનોવડે વેદાંતોમાં ઉપદેશ કરાયેલો છે, તે પણ આત્માનું કર્તાપણું ન સ્વીકારીએ તો સંભવી શકતો નથી, તેથી પણ આત્માના કર્તાપણાની સિદ્ધિ છે. ૩૯.

હવેનું કર્તાપણું પ્રદર્શિત કર્યું હાં સંશય છે કે તે સ્વભાવથી કર્તા છે? અથવા ઉપાધિનિમિત્તથી કર્તા છે? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તક્ષાધિકરણ રચેછે:—

૧૫. તક્ષાધિકરણ.

यथा च तक्षोभयथा ॥ ૪૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને યથા જેમ તક્ષા સૂતાર ઉભયથા બંનેપ્રકારે [સ્થિતિ કરેછે, તેમ હવ પણ બંનેપ્રકારે સ્થિતિ કરેછે].

ટીકા:—હવેનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું સંભવનું નથી, કેમકે તેમ માનવાથી મોક્ષની અસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. હવાત્માનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું હોય તો અગ્નિ જેમ પોતાની સ્વાભાવિક ઉષ્ણતાથી રહિત થતો નથી, તેમ તે પણ પોતાના સ્વાભાવિક કર્તાપણાથી રહિત થઈ શકશે નહિ, અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ નહિ થાય, માટે ઉપાધિરૂપબુદ્ધિના ધર્મના અધ્યાસવડે જ હવાત્માનું કર્તાપણું છે, સ્વાભાવિક નથી. ‘યત્ર હિ દૈતમિવ ભવતિ તદિતરં ઇતરં પश्यति ॥’ (જ્યાં પ્રસિદ્ધ દૈતની પેઠે થાયછે, હાં અન્ય અન્યને દેખેછે) એ શ્રુતિ અવિદ્યાવસ્થામાં હવના કર્તાભોક્તાપણાને દેખાડેછે, અને ‘યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવાભૂતત્ત્વેન કં પश्यેત્ ॥’ (જે અવસ્થામાં આને સર્વ આત્મરૂપ જ થયું હોયે કયા કરણવડે કોને જુએ?) એ શ્રુતિ વિદ્યાવસ્થામાં કર્તાભોક્તાપણાનું નિવારણ કરેછે. જેમ લોકમાં કાણું છેદન કરનાર સૂતાર જેટલો સમય વાંસલાઆદિકરણને પોતાના હાથમાં ધારણ કરેછે, તેટલો સમય કર્તા છે, અને દુઃખી છે, અને જ્યારે પોતાના ધરમાં જઈને વાંસલાઆદિકરણને સ્થગ કરેછે, હારે સ્વસ્થ તથા નિર્ભયપાર થઈને સુખરૂપ સ્થિતિ કરેછે, તેમ હવાત્મા પણ ભગવત્સ્વપ્નમાં બુદ્ધ્યાદિકરણને લઈને કર્તા છે, અને દુઃખી છે, અને સુ-પ્રસિદ્ધ તથા મોક્ષને વિષે બુદ્ધિઆદિકરણને લઈને સુખરૂપ સ્થિતિ કરેછે, તે કાલે કર્તા પણ નથી, તેમ દુઃખી પણ નથી. સૂતાર જેમ સ્વશરીરવડે અકર્તા છે, તેમ આત્મા પણ સ્વરૂપે અકર્તા જ છે, માત્ર ઉપાધિવડે તે-મનામાં કર્તાપણાનો આરોપ થાયછે. આગળનાં સૂત્રોમાં જે હવનું કર્તાપણું કહ્યું છે, તે વ્યવહારદશામાં અ-વિદ્યાએ કરેલા કર્તાપણાના અનુવાદરૂપ જાણવું; કેમકે પરમાર્થદશામાં તો હવશ્રદ્ધનો અભેદ હોવાથી તે કાલે તેમાં લૌકિકૈવેદિકકર્મના કર્તાપણાના સદ્ભાવનો સંભવ નથી. સ્વપ્નમાં પણ હવનો મનસહિત જ સંચાર છે; સ્વપ્નમાં કામાદિજનિઓ દેખાયછે, ને તે યત્નિઓ મનની છે, એમ ‘કામાદયશ્ચ મનસો વૃત્તયઃ ॥’ એ શ્રુ-તિમાં કહ્યું છે; નીચેની સ્મૃતિમાં પણ સ્વપ્નકાલે મનનો સદ્ભાવ છે, એમ દર્શાવ્યું છે:—

“इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।

सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥”

ભાષાર્થ:—ઈન્દ્રિયોનો વિરામ થયે સતે ઉપરામ નહિ પામેયું મન બે વિષયોને જ એવેછે, તો તેને સ્વપ્નદર્શન જાણે. ૪૦.

અવિદ્યાદશામાં ઉપાધિને લઈને હવ કર્તા છે, એમ કહેવામાં આવ્યું હાં સંશય ? પો-તાના કર્તાપણામાં ઇમરની અપેક્ષા છે કિંવા નહિ? આ સંશયને દૂર કર- પરા-પ્રાપ્તિકરણ રચેછે:—

૧૬. પરાયત્તાધિકરણ.

પરાતુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તુ જીવના સ્વતંત્રકર્તાપણાને નિષેધ કરેછે પરાત્ પરમાત્મા-
થી [જીવના કર્તાપણાદિની સિદ્ધિ છે] તચ્છ્રુતેઃ (તત્શ્રુતેઃ) તેના [કર્તાપણાની] શ્રુતિ હોવાથી.

ટીકા:—અવિદ્યાદશામાં અજ્ઞાનરૂપઅંધકારવડે અંધ થયેલા જીવના કર્તાપણા તથા ભોક્તાપણારૂપ લ-
ક્ષણવાળા સંસારની સિદ્ધિ કર્તાધ્યક્ષ, સર્વજ્ઞતોના નિવાસસ્થાન, સાક્ષી અને સત્તારશ્રુતિ આપનાર પરમાત્માની
અનુગ્રાથી થાયછે, અને તે પરમાત્માના અનુગ્રહરૂપહેતુથી વિજ્ઞાનવડે ભોક્ષની સિદ્ધિ થાયછે. એ અર્થમાં
' એવ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેમ્યો લોકેમ્ય ઝગ્નિનીપતે । એવ હોવાસાધુ કર્મ કારયતિ તં યમઘો નિ-
નીપતે ॥ ' (જેને તેના કર્મોનુસાર આ લોકમાંથી ઉત્તમલોકમાં લઇ જવાને ઇચ્છેછે તેને આ પરમાત્મા
શુભકર્મ કરાવેછે, અને જેને અધોલોકમાં લઇ જવાને ઇચ્છેછે, તેને આ અશુભ કર્મ કરાવેછે) આ શ્રુતિ
પ્રમાણરૂપ છે. ભેદે જીવ રાગાદિદોષયુક્ત તથા બુદ્ધ્યાદિસામગ્રીસપ્ન છે, અને લોકોમાં કૃતિઆદિકર્મોમાં
ઈશ્વરનું કારણપણું પ્રસિદ્ધ નથી, તોપણ સર્વપ્રવૃત્તિમાં ઈશ્વરનું ત્રેરકપણું શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી જીવ સ્વતઃ જ
કર્તા નથી. ૪૧.

જો ઈશ્વર જ શુભાશુભકર્મને કરાવેછે, તો ઈશ્વરમાં વિપત્તિ તથા દૂરતાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે, અને
જીવને અકૃતાબ્યાગમ(નહિ કરેલા કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ)ની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શકા થાય તો તેને દૂર
કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહેછે:—

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ વિહિત અને નિષિદ્ધના
અવ્યર્થપણાદિથી તુ [ઈશ્વર] તો કૃતપ્રયત્નાપેક્ષઃ [જીવના] કરેલા [ધર્માધર્મરૂપ] પ્રયત્નની અપેક્ષા-
વાળા [છે, તેથી પૂર્વોક્તદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી].

ટીકા:—' સ્વર્ગકામો યજેત ॥ ' (સ્વર્ગની કામનાવાળો યજ્ઞન કરે) એવીરીતિનાં વિહિતવચનોનું તથા
' બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ ॥ ' (બ્રાહ્મણ હનનકરવાયોગ્ય નથી) એવાપ્રકારનાં નિષિદ્ધવચનોનું અવ્યર્થપણું (સા-
ધકપણું) હોવાથી, જીવના અસંતપરતંત્રપણાથી ઈશ્વર જ તેમને તેમનાં કર્મોનુસાર વિહિતનિષિદ્ધકર્મોમાં
જોડેછે. ઈશ્વરના અત્યંતઅનપેક્ષપણામાં લૌકિકપણનું પણ વ્યર્થપણું થાયછે, એમ સૂત્રમાંના આદિ શ-
બ્દથી સ્પષ્ટ થયું છે. જીવે જે ધર્મોધર્મરૂપ પ્રયત્ન પૂર્વે કર્યો છે, તેની અપેક્ષાવડે જ ઈશ્વર તેને શુભાશુભ કર્મો
કરાવેછે, તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. જીવોનાં પૂર્વકર્મો બીજાની પેઠે ફલપ્રાપ્તિમાં અસાધારણ-
કારણ છે, અને ઈશ્વર પર્વત્યની પેઠે સાધારણકારણ છે. પર્વત્ય ન હોય તો રસ, પુષ્પ, ફલ અને પત્રા-
દિનું વિપત્તિપણું થાય નહિ; અને સ્વસ્વળીજ ન હોય તોપણ રસાદિનું વિપત્તિપણું થાય નહિ. તેમ જીવે
કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા ઈશ્વર તેઓને શુભાશુભમાં જોડેછે, ધર્મોધર્મની અપેક્ષાવિના સ્વેચ્છાથી જોડતા
નથી. બીજાંકુરની પેઠે સસાર પ્રવાહરૂપથી અનાદિ હોવાથી પ્રથમમુદ્ધિમાં ઈશ્વરે જીવોને કાંતી અપેક્ષાવડે
શુભાશુભકર્મોમાં જોડ્યા હશે, એવી શકાનો અવકાશ રહેતો નથી. ૪૨.

જીવ તથા ઈશ્વરનો ઉપકાર્યઉપકારકભાવ કહ્યો. હવે જીવેશ્વરનો આશિવિશ્રુદ્ધિગના જેવો કરિપત અશા-
શિભાવ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર અગ્રીઆરસૂત્રોવાળું નીચેનું અંશાધિકરણ રચેછે:—

૧૭. અંશાધિકરણ.

અંશો નાનાન્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતવાદિત્વમધીયત એકે ॥ ૪૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અંશઃ [જીવ પરમાત્માનો] અંશ [છે] નાનાવ્યપદેશાત્

લેદનું કથન હોવાથી ચ અને અન્યથા પ્રકારાંતરે અપિ પણ એક એક [શાખાવાળાઓ] દાશ-કિતવાદિત્વમ્ કૈવર્ત અને જૂગારીઆદિપણાને અધીયતે લણે છે.

ટીકા:—જીવેશ્વરનો ઉપકાર્યઉપકારકભાવ કહ્યો. તે ઉપકાર્યઉપકારકભાવ લોકમાં સંબંધવાળાનો જોવામાં આવે છે, જેમ સ્વામિભૂતનો તથા અગ્નિવિસ્ફુલ્લિગનો. જીવેશ્વરનો સ્વામિભૂતના જેવો સંબંધ નથી, પણ અગ્નિવિસ્ફુલ્લિગના જેવો સંબંધ છે. વિસ્ફુલ્લિગ જેમ અગ્નિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ પરમાત્માના અંશસમાન છે. નિરવયવતો મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી, માટે અંશસમાન એમ કહ્યું છે. પરમાત્મા નિરવયવ છતાં જીવ તેના અંશસમાન છે, કેમકે ‘સોડન્વેદ્ય: સ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય: ||’ (તે અન્વેષણકરવાયોગ્ય છે, તે ગિજ્ઞાસકરવાયોગ્ય છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં જીવેશ્વરના લેદનું કથન છે. વળી પ્રકારાંતરે પણ એટલે અનાનાત્વ(અ-લેદ)ના કથનથી પણ તેનું વ્યાવહારિકઅંશપણું સિદ્ધ થાય છે. એકશાખાવાળાઓ ‘બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મૈવમે કિતવા: ||’ (બ્રહ્મ કૈવર્તો છે, બ્રહ્મ દાસો છે અને બ્રહ્મ જ આ જૂગારીઓ છે) એ વચનવડે બ્રહ્મના કૈવર્ત તથા જૂગારીઆદિપણાને ભણે છે. અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિગનું ઉષ્ણપણું જેમ સમ છે, તેમ ઈશ્વર અને જીવનું ચૈતન્ય સમ છે, આથી લેદાલેદના સ્વીકારવડે જીવનું અંશપણું છે. ૪૩.

જીવના અશભાવમાં અન્યહેતુને કહે છે:—

મન્ત્રવર્ણાચ્ચ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—મન્ત્રવર્ણાત્ મન્ત્રવર્ણ(શ્લોક૩૫ વેદશબ્દ)થી ચ પણ [જીવેશ્વરનો અંશ છે, એમ જણાય છે].

ટીકા:—‘તાવાનસ્ય મહિમા તતો ય્યાયૌશ્ચ વૃણ્ય: । પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ (આ સહસ્રશીર્ષપુરુષની સમગ્ર પ્રપંચ વિભૂતિ છે, અને પુરુષ તે પ્રપંચથી મહત્તર છે, આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જીવો આ પુરુષનો અંશ છે, અને તેના અમૃતરૂપ ત્રણ અંશ પોતાના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપમાં છે) આ મન્ત્રવર્ણથી પણ જીવેશ્વરનો અંશ છે, એમ પ્રતીત થાય છે. ૪૪.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્મર્યતે [જીવનું ઈશ્વરાંશપણું] સ્મૃતિમાં કહ્યું છે અપિ [તેથી] પણ [જીવના અંશપણાની પ્રતીતિ થાય છે].

ટીકા:—શ્રીભગવદ્ગીતા૩૫સ્મૃતિમાં પણ ‘મમૈવાંસો જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: ॥’ (હે અ. ભૂત! આ જીવલોકમાં આ સનાતન જીવરૂપ મારો જ અંશ છે) જીવ એ ઈશ્વરનો અંશ છે, એમ કહ્યું છે, તેથી પણ જીવના અંશપણાની પ્રતીતિ થાય છે. ઈશ્વરનો ઉપાધિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી અને જીવનો ઉપાધિ નિમ્નૃષ્ટ હોવાથી વ્યવહારદશામાં ઈશ્વર નિયંતા અને જીવ નિયમ્ય છે, એમ માનવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી. ૪૫. જેમ હાથપગાદિ એકઅંગમાં દુ:ખ યવાથી અંગનાજો દેવદત્ત દુ:ખી થાય છે, તેમ જીવરૂપઅંશમાં દુ:ખ યવાથી અંશી ઈશ્વર પણ દુ:ખી યવા જોઈએ, ને એમ થાય તો મોક્ષકાલે પ્રાપ્ત થનારી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિને તે દુ:ખખટુલ હોવાથી કોઈ ઇચ્છશે નહિ, અને તેથી સમ્યગ્દર્શનને અનર્થપણાની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શંકા યતાં તેનું ઉત્તર કહે છે:—

પ્રકાશાદિવન્નૈવં પર: ॥ ૪૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની પેઠે પર: પરમાત્મા एवં એમ (જીવની પેઠે દુ:ખી) ન [યતા] નથી.

ટીકા:—જેમ આંગળાઆદિઉપાધિ સીધી કિંવા વાંકી યવાથી આકાશમાં વ્યાપી રહેલો સૂર્યનો કિંવા અંદરનો પ્રકાશ સીધો અથવા વાંકો થયાતું ભાન થાય છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સીધો કિંવા વાંકો થતો નથી; તેમ ઉપાધિવાળા જીવરૂપઅંશમાં દુ:ખનો ભાવ પ્રતીત યતાં છતાં પણ પરમાત્મા દુ:ખયુક્ત યતા નથી. સૂત્રમાંના જ્ઞાદિશબ્દથી યદાકાશનું તથા જલ ભરેલા કુંડમાંના સૂર્યપ્રતિબિંબનું દર્શન મેલણ કરવું. જેમ

ઘટના જવાઆવવાથી ઘટાકાશ જતું આવતું પ્રતીત થાયછે, પણ વસ્તુતાએ તે જતું આવતું નથી; વળી જેમ પાણી ભરેલા કુંડામાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય, ત્યાં કુંડાના કિંવા જલના કંપવાથી પ્રતિબિંબ કંપમાન થયા છતાં પણ બિંબરૂપ સૂર્ય કંપમાન થતો નથી; તેમ અવિદ્યાએ ઉપજાવેલી બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિવાળો જીવનામનો અંશ દુઃખી થવાથી અંશરૂપ ક્ષિત્ર દુઃખી થતા નથી. જીવ પણ પરમાર્થથી દુઃખી નથી, અવિદ્યાના આવેશથી દેહાદિમાં આત્મભાવને પામીને તેનાં દુઃખોવડે હું દુઃખી છું, એમ અવિદ્યાએ કહેલા દુઃખોપભોગનું અભિમાન કરેછે. અભિમાનને લીધે દુઃખ થાયછે, એ વાર્તા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ જીવાથી સમ્યક્દર્શનને અનર્થપણાની પ્રાપ્તિ નથી. ૪૬.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્મરન્તિ [વ્યાસાદિ પણ જીવના દુઃખથી પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી, એમ] કહેછે.

ટીકા:—જીવના દુઃખવડે પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી, આ અર્થમાં શ્રીવ્યાસાદિકાની સ્મૃતિ પણ છે:—

“તત્ર યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ ।

ન લિપ્યતે ફલૈશ્વાપિ પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥

કર્માત્મા ત્વપરો યોઽસૌ મોક્ષવન્ધૈઃ સ યુજ્યતે ।

સ સમ્પદશકેનાપિ રાશિના યુજ્યતે પુનઃ ॥”

ભાવાર્થ:—તેમાં જે પરમાત્મા છે, તે નિત્ય અને નિર્ગુણ કહેલા છે. જેમ કમલપત્ર જલવડે લેપાતું નથી, તેમ પરમાત્મા પણ સુખદુઃખરૂપકેવડે લેપાતા નથી. જે આ અન્ય કર્માશ્રય જીવ છે, તે મોક્ષબંધમાં જોડાયછે. અને તેજ સત્તર (દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ગ્રાણ, મન ને બુદ્ધિ)ના સમૂહરૂપ લિંગશરીરસાથે પણ જોડાયછે.

સૂત્રમાંનો ચ શબ્દ ‘एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोકदुःखेन बाह्यः ॥’ (જેમ આદિત્ય પ્રકાશના દોષોવડે લેપાતા નથી, તેમ સર્વભૂતોના અંતરાત્મા જે એક છે, તે બહારના લોકદુઃખવડે લેપાતા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓના સમુચ્ચયમાટે છે. ૪૭.

પરમાર્થથી જીવબ્રહ્મની એકતા છે, અને ભેદનો તો માત્ર અનુવાદ જ છે, તો જીવને વિધિનિષેધ કોના સંબંધથી છે? એ સંકાતું નિવારણ કરવા નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરેછે:—

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસમ્બન્ધાજ્જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અનુજ્ઞાપરિહારૌ વિધિ અને નિષેધ દેહસમ્બન્ધાત્ દેહની સાથેના સંબંધથી [છે] જ્યોતિરાદિવત્ અગ્નિઆદિની પેઠે.

ટીકા:—‘મિત્રમુપસેવિતવ્યમ્ ॥’ (મિત્ર સેવનકરવાયોગ્ય છે) એ લૌકિકવિધિ તથા ‘શત્રુઃ પરિહર્તવ્યઃ ॥’ (શત્રુ ત્યજવાયોગ્ય છે) એ લૌકિકનિષેધ, તેમ જ ‘ઋતૌ માર્યામુપેયાત્ ॥’ (ચંદ્રસ્થ ઋતુકાલમાં સ્વસ્થીનો સંગ કરે) એ વૈદિકવિધિ તથા ‘ગુર્વજ્ઞનાં નોપગચ્છેત્ ॥’ (ચુરની ભાષાનો સંગ ન કરે) એ વૈદિકનિષેધ એક જ આત્માને દેહની સાથેના સંબંધથી છે. દેહાદિસંઘાતમાં આત્મપણાની ભ્રાંતિ એ દેહની સાથેના સંબંધ છે. યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી એ ભ્રાંતિ રહેછે. પરોક્ષજ્ઞાનકાલમાં પણ વિધિનિષેધનો સહભાવ છે; કેમકે તે કાલે તેને સર્વત્ર આત્મદર્શન થયું નથી. અપરોક્ષજ્ઞાનની વિધિનિષેધનો અભાવ છતાં અભિમાનના અભાવથી યથેષ્ટએજ્ઞાની પ્રાપ્તિ નથી. તેથી અગ્નિઆદિની પેઠે દેહના સંબંધથી જ અનુજ્ઞાપરિહાર છે. જેમ અગ્નિ એક જ છે, પરંતુ રમશાનના અગ્નિનો નિષેધ છે, અન્યરથાનના અગ્નિનો નથી. સૂત્રમાંના આદિશબ્દવડે સૂર્યપ્રકાશ તથા પાર્થિવપદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું: જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ એક જ છે, પરંતુ અપવિત્ર પ્રદેશથી સંબંધ પામેલો પ્રકાશ સ્વચ્છ છે, પવિત્રભૂમિથી સંબંધ પામેલો સ્વચ્છ નથી, તથા પાર્થિવપણાની સ-

માનતા છતાં હીરકવૈદ્યર્થાદિ યદ્યપ્ય કસ્યપે, અને નરકલેવરાદિનો ત્યાગ કરાયછે, તેમ દેહના સંબંધથી જ એક-આત્માને અનુગાપરિહાર છે. ૪૮.

એકઆત્માનો સર્વશરીરની સાથે સંબંધ હોવાથી દેવદત્તાના કર્મનું ફલ યદ્યદત્ત કેમ ભોગવતો નથી? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

અસન્તતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ પરંતુ અસન્તતે: [સર્વશરીરો સાથે] સંબંધના અભાવથી અવ્યતિકરઃ [કર્મનું વા ફલનું] અસંકરપણું [છે].

ટીકા:—બુદ્ધિઅહંકારાદિઉપાધિવાળો જીવ કર્તાબોક્તા છે. તેનો સર્વશરીરોસાથે સંબંધ નથી, કેમકે ઉપાધિના સંબંધને અધીન ઉપહિતનો સંબંધ છે. સર્વશરીરોસાથે એકઉપાધિના સંબંધનો અભાવ હોવાથી જીવના સંબંધનો પણ અભાવ છે, ને તેથી કર્મનું અથવા ફલનું સંકરપણું થતું નથી, અર્થાત્ એકપુરુષના કર્મનું ફલ અન્યપુરુષ ભોગવી શકતો નથી. ૪૯.

આગળ અવગ્રહેત્વપક્ષની રીતે જીવનું અંશપણું કહ્યું, હવે તેમાં અરુચિ સૂચવતા છતાં ભગવાન સૂત્ર-કાર પ્રતિબિંબપક્ષનો ઉપન્યાસ કરેછે:—

આભાસ એવ ચ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને આભાસઃ [આ જીવ પરમાત્માનો] આભાસ એવ જ [છે, તેથી કર્મફલનું સંકરપણું નથી].

ટીકા:—જેમ જલમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સૂર્યનો આભાસ કહેવાયછે, તેમ અજ્ઞાનના અંશમાં અથવા બુદ્ધિમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પરમાત્માનો આભાસ ક્રિવા જીવ કહેવાયછે. જેમ એકજલ-માંના પ્રતિબિંબના કપવાથી અન્યજલમાંનું પ્રતિબિંબ કંપતું નથી, તેમ એકજીવના કર્મફલને અન્યજીવ ભોગવતો નથી. જેમના મતમાં વ્યાપક નાના આત્મા છે, તેમના મતમાં સર્વઆત્માનો સર્વશરીરોસાથે સંબંધ હોવાથી એકપુરુષના કર્મનું ફલ અન્યપુરુષે ભોગવતું નેપ્રમ્ય એક સંકર પ્રાપ્ત થાયછે. સાંખ્યમતે આત્મા બહુ છે. તે બધા વિષુ, ચૈતન્યમાત્ર, નિર્ગુણ અને તારતમ્યરહિત છે; પ્રધાન સર્વઆત્માઓને માટે સાધારણ છે, અને તે પ્રધાનજડે એ આત્માઓને ભોગમોક્ષની સિદ્ધિ થાયછે. વૈશેષિકમતે આત્મા બહુ અને વિષુ છતાં પણ ઘટાદિમમાન દ્રવ્યમાત્રરૂપવાળા, અને સ્વભાવથી અચેતન છે; તે આત્માનાં ઉપકરણો મનો પણ અલૃપ્ત અને અચેતન છે; આત્મદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યના સંયોગથી જ્ઞાન, મુખ્ય, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રેમ, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના એ નવ આત્મગુણો ઉપજેછે; અને તે અભિવ્યક્તિ પ્રત્યેકઆત્માઓમાં સમવાયસંબંધથી રહેછે; તે સંસાર છે, તથા તે નવ આત્મગુણોની અત્યંત અનુપત્તિ તે મોક્ષ છે. તેમાં સાંખ્યને મતે બધા આત્માઓ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી અને તે સર્વને ઉદ્દેશસ્થ નરકપ્રવૃત્તિનું સન્નિધાનાદિ સમાન હોવાથી એકના મુખદુઃખના મંબંધમાં સર્વને મુખદુઃખના સંબંધની પ્રાપ્તિ થાયછે. કણ્યાદના મતમાં પણ આત્માઓ વિષુ હોવાથી જે કાલે મનનો એક આત્માસાથે સંયોગ થાય તે કાલે સન્નિધાનાદિના અવિશેષથી સર્વઆત્માઓથી તે મનનો સંયોગ થવાથી એકઆત્માના મુખદુઃખના મંબંધમાં સર્વઆત્માઓને સમાન મુખદુઃખના સંયોગની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૫૦.

જે આત્માના અદૃષ્ટવડે જે આત્માનો મનથી સંયોગ થયો હોય તે આત્માને જ તે સંયોગ મુખદુઃખનો હેતુ છે, અન્યને નહિ, એમ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે તો તેનું હિતર આપેછે.—

અદૃષ્ટાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અદૃષ્ટાનિયમાત્ અદૃષ્ટના અનિયમથી [મુખદુઃખની વ્યવસ્થા નથી].

ટીકા:—આ જ આત્માનું આ અદૃષ્ટ છે, એવીરીતિના નિયમમાં હેતુનો અભાવ હોવાથી મુખદુઃખની

વ્યવસ્થા ન થવાથી પૂર્વોક્તદોષ વિઘ્નમાન રહે છે. આકાશના જેવા મર્વગત બહુ આત્માઓ પ્રતિશરીરની બહાર અને અંતર સમાનપણે સ્થિત હોવાથી મન, વાણી અને શરીરોત્તરે ધર્મોધર્મરૂપઅદૃષ્ટને ઉપાર્જન કરે છે. સાંખ્યોને મતે તે અદૃષ્ટ આત્મામાં રહેતું નથી, પણ પ્રધાનમાં રહે છે, તે પ્રધાન સર્વઆત્માઓને સાધારણ હોવાથી પ્રત્યેકઆત્માના સુખદુઃખના ભોગનું નિયામક થઈ શકતું નથી. ૫૧.

હું આ કર્મને કરીને આ ક્ષણે પ્રાપ્ત યજ્ઞરા એવાપ્રકારના રાગાદિના સંકલ્પો પ્રત્યેકઆત્માઓમાં છે, તે ભિન્ન ભિન્ન આત્માની અને અદૃષ્ટની સ્વસ્વામિભાવરૂપે વ્યવસ્થા કરે છે, એમ પૂર્વપક્ષી ઉત્તર આપે તો મિદ્ધાંતી તેનું પ્રત્યુત્તર આપે છે.—

અભિસન્ધ્યાદિષ્વપિ ચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અભિસન્ધ્યાદિષુ રાગાદિના સંકલ્પોમાં અપિ પણ એવમ્ એમ [હોવાથી પૂર્વોક્તદોષની પ્રાપ્તિ રહે છે].

ટીકા:—રાગાદિના સંકલ્પોમાં પણ સર્વઆત્માઓનો મનથી સયોગ સમાનપણે છે, અને એમ હોવાથી અમુકઆત્માનો અમુક સંકલ્પ છે, એમ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી, તેથી પૂર્વોક્તદોષ વિઘ્નમાન જ રહે છે. ૫૨.

એ પ્રસંગમાં શંકાસમાધાનવાળું સૂત્ર કહે છે —

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્તર્ભાવાત્ ॥ ૫૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પ્રદેશાત્ [શરીરાવચ્છિન્નઆત્માના] પ્રદેશથી [વ્યવસ્થા થઈ શકે છે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો અન્તર્ભાવાત્ [સર્વઆત્માઓનો સર્વશરીરોમાં] અંતર્ભાવ હોવાથી ન [વ્યવસ્થા થઈ શકતી] નથી.

ટીકા:—જોકે આત્મા વિશુ છે, તોપણ શરીરમાં સ્થિત મનનો સયોગ શરીરાવચ્છિન્નઆત્મપ્રદેશમાં થાય છે: જે શરીરાવચ્છિન્નઆત્મા મનનો સયોગ છે, તે શરીરાવચ્છિન્ન આત્મા જ પોતાનાં સુખદુઃખો ભોગવે છે, અન્ય નહિ, એમ સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે તમારા મતમાં સર્વે આત્માઓ સમાન વ્યાપક હોવાથી તેમનો સર્વશરીરોમાં અંતર્ભાવ છે, એટલે સર્વે આત્માઓનો સર્વમનોસાથે સયોગ હોવાથી સંકલ્પ, અદૃષ્ટ કે સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. શરીર સર્વઆત્માઓની સન્નિધિમાં ઉપજતું હોવાથી આ આત્માતું જ આ શરીર છે, અન્યોતું નથી, એવો નિયમ થઈ શકતો નથી. વળી ઘણા આત્માઓતું વ્યાપકપણું માનવું એમાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી તે કયન પણ યુક્તિરહિત છે. અમારા મતમાં આકાશ બ્રહ્મતું કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મસમાન વ્યાપક નથી, તેથી એ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી આત્માના એકત્વનો પક્ષ જ મર્વદોષના અભાવવાળો છે. ૫૩.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

અવિરોધનામના બીજઅધ્યાયનો પંચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના

અને હવસંબંધિશ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર એ

નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ લિંગશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો ખીજઅધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

તૃતીયપાદમાં આકાશાદિપંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિનો તથા કર્તાબોક્તા જીવના સ્વરૂપનો, શ્રુતિઓના વિરોધના પરિહારદ્વારા વિચાર કર્યો. હવે લિંગશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધના પરિહારદ્વારા પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવામાટે આ ચતુર્થપાદનો પ્રારંભ છે. ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન) એ ઉત્પત્તિપ્રકરણની શ્રુતિમાં પ્રાણોની (ઇન્દ્રિયોની) ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી; અને ‘તેડમેડસદાસીત્ । તદાદુઃ કે તે ક્ષપય ઇતિ । પ્રાણા વા ક્ષપયઃ ॥’ (તે ક્ષપિઓ પૂર્વે અસતરૂપ હતા, સારે પૂછ્યું કે તે ક્ષપિઓ કોણ ? પ્રાણો જ ક્ષપિઓ) એ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણોના સદ્ભાવનું શ્રવણ થાય છે; વળી ‘યથામેઝ્વલતઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિજ્જા વ્યુચ્ચરન્તિ એવમેવૈતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ ॥’ (જેમ બળતા અગ્નિમાંથી ઝીણા તણખા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ આ આત્માથી સર્વે પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે) એ આદિઅન્યશ્રુતિઓમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાય છે. એવીરીતે પ્રાણોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શ્રુતિઓનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતાં તેનો પરિહાર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રાણોત્પત્ત્યધિકરણ રચે છે—

૧. પ્રાણોત્પત્ત્યધિકરણ.

તથા પ્રાણાઃ ॥ ૧ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—તથા [એવીરીતે પરમાત્માથી આકાશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે] તેવીરીતે પ્રાણાઃ પ્રાણો [પણ ઉત્પન્ન થાય છે].

ટીકાઃ—જેમ આકાશાદિપંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી થાય છે, તેમ પ્રાણો(ઇન્દ્રિયો)ની ઉત્પત્તિ પણ પરમાત્માથી થાય છે. ‘એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । યં વાયુર્ચોત્તિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥’ (આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વેન્દ્રિયો અને આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે) તથા ‘એતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ચ વ્યુચ્ચરન્તિ ॥’ (આ આત્માથી સર્વપ્રાણો, સર્વલોકો, સર્વદેવો અને સર્વેભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પ્રાણોની ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણરૂપ છે. આકાશાદિ જેમ પરમાત્માના વિકારો છે, તેમ પ્રાણો પણ પરમાત્માના વિકારો છે, એમ બંધુત્વ કાઢીશ્રુતિઓમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિ ન કહી હોય તેથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી બલવતી શ્રુતિઓ બાધ પામે નહિ. ૧.

ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણોના સદ્ભાવના શ્રવણથી ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી છે, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તેો તેનો પરિહાર કરે છે:—

ગૌણ્યસમ્ભવાત્ ॥ ૨ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—ગૌણ્યસમ્ભવાત્ (ગૌણ્યાઃ અસમ્ભવાત્) [પ્રતિજ્ઞાહાનિરૂપ-હોયથી] ગૌણીને અસંભવ હોવાથી [પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી નથી, કિંતુ મુખ્યા છે].

ટીકાઃ—પ્રતિજ્ઞાહાનિના પ્રસંગથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી હોવાનો સંભવ નથી. ‘ક્લિપ્તમગ્રમગ્નિમગ્નિમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥’ (દે ભગવન્! કોને બાંધવાથી આ સર્વ જ્ઞાત થાય છે)

એપ્રમાણે એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિગા કરીને તેના સાધનભાટે ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ ઇલાદિ કહ્યું છે. પ્રાણુદિ સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મના વિકારરૂપ હોય તો પ્રકૃતિથી (ઉપાદાનકારણથી) બિન્ન વિકારને અભાવ હોવાથી તે પ્રતિગા સિદ્ધ થાયછે, પણ પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિને ગૌણી માનીએ તો તે પ્રતિગાનો ત્યાગ થાયછે. ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं ॥’ (અરે ! આત્માના જ સાક્ષાત્કારવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે અને નિદિધ્યાસવડે આ સર્વ વિદિત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં પણ એવી જ પ્રતિગા છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં પ્રાણુના સદ્ભાવનું જે શ્રવણ થાયછે, તે અવાંતરપ્રલયમાં હિરણ્યગર્ભનામની અવાંતરપ્રકૃતિરૂપ પ્રાણુના સદ્ભાવપર છે, કેમકે તેના અન્યવિકાશની પૂર્વે તેનો સદ્ભાવ છે; પણ મહાપ્રલયમાં પરમકારણ બ્રહ્મના પ્રાણુવાનપણ્યપર નથી; કેમકે ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥’ (પરમાત્મા પ્રાણુરહિત, મનરહિત, શુભ્ર અને અક્ષરથી પર છે) એ શ્રુતિમાં મૂલઉપાદાનકારણમાં પ્રાણુદિસમસ્તવિશેષના રહિતપણુનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે. ૨.

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને તત્ તે (જન્મવાચી શબ્દ) પ્રાક્ પહેલાં શ્રુતે: [પ્રાણુની ઉત્પત્તિમાં] શ્રવણ થવાથી [પ્રાણોની ઉત્પત્તિ સુખ્યા છે].

ટીકા:—જે ‘जायते’ એવો એક જ જન્મવાચી શબ્દ છે, તે પહેલાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિને કહીને પશ્ચાત્ આકાશાદિની ઉત્પત્તિમાં અનુવર્તેછે, જેથી ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ એ શ્રુતિવડે આકાશાદિનો મુખ્ય જન્મ સ્થાપિત કર્યો છે, તેથી પ્રાણુનો પણ મુખ્ય જ જન્મ સંભવેછે. એકપ્રકરણમાં અને એકવાક્યમાં એકવાર કથન કરેલા બહુની સાથે સમંધવાળા એકશબ્દનું ક્વચિત્ મુખ્યપણું અને ક્વચિત્ ગૌણપણું એવી વિરૂપતા યોગ્ય નથી, ભાટે અહિં મુખ્યપણું જ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ૩.

છાંદોગ્યના ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં પણ પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વાચઃ વાણી [પ્રાણુ અને મનના] તત્પૂર્વકત્વાત્ તેના (તેજ, જલ અને પૃથ્વીના) પૂર્વકપણાથી (મૂલકપણાથી) [અશ્રવણ અસિદ્ધ છે].

ટીકા:—જેકે ‘तत्तेजोऽमुजत ॥’ (તે બ્રહ્મ તેજને સજનું હતું) આ પ્રકરણમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કહી નથી, તેજ, જલ અને પૃથ્વીની આ ત્રણની ઉત્પત્તિ કહી છે, તોપણ તેજ, જલ અને પૃથ્વીની બ્રહ્મનાં કાર્ય હોવાથી અને તે તેજ, જલ અને પૃથ્વીના વિકારરૂપે વાણી, પ્રાણુ અને મનનું કથન હોવાથી તેમની તથા કરણના સમાનપણાથી સર્વેપ્રાણોની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. આ જ પ્રકરણમાં ‘अन्तमयं हि सौम्य मत्त आपोगयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ॥’ (હિ સૌમ્યા ! આ મન પૃથ્વીમય છે, પ્રાણુ જલમય છે, અને વાણી તેજોમયી છે) એ વાક્યવડે વાણી, પ્રાણુ અને મનનું તેજ, જલ અને પૃથ્વીપૂર્વકપણું કહ્યું છે, અર્થાત્ વાણીઆદિને તેજાદિના વિકારરૂપે કહેવાં છે, એટલે પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું અશ્રવણ અસિદ્ધ છે. ૪.

પ્રાણો(હિન્દ્રિયો)ની સંખ્યા કહેનારી શ્રુતિઓના વિરોધને દૂર કરી પ્રાણોની સંખ્યાનો નિર્ણય કરતું બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સામગત્યધિકરણ રચેછે:—

૨. સસગત્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ—

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ગતે: [શ્રુતિથી સાતપ્રાણોના] જ્ઞાનથી ચ અને [શિરવડે] વિશેષિતપણાથી [પ્રાણો] સપ્ત સાત [છે].

ટીકા:—મુખ્યપ્રાણને આગળ કહેશે. હમણાં તો મુખ્યપ્રાણથી ભિન્ન કેટલા પ્રાણો છે, તેનો વિચાર આરંભે. ‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્ ॥’ (તેથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાણી અને મન આ સાત પ્રાણો ઉપજે) એ શ્રુતિમાં સાત પ્રાણો કહ્યા છે; ‘અષ્ટૌ પ્રહા અષ્ટાવતિપ્રહાઃ ॥’ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાણી, હાથ અને મન એ આઠ ઇન્દ્રિયો અને આઠ વિષયો) એ શ્રુતિમાં આઠ પ્રાણો કહ્યા છે; ‘સત્ત વૈ શીર્ષણ્યાઃ પ્રાણા દ્વાવવાચ્ચૌ ॥’ (બે શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે દ્રાણ અને વાણી એ સાત મસ્તકમાંથી ઉપજેલા પ્રાણો અને પાણુ તથા ઉપરથ એ નીચેના પ્રાણો) એ શ્રુતિમાં નવ, ‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નાભિર્દશમી ॥’ (પુરુષમાં નવ પ્રાણો અને નાભિ દશમી) એ શ્રુતિમાં દશ, ‘દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ ॥’ (આ પુરુષ-દેહમાં દશ પ્રાણો અને અગ્નિઆરમો પ્રાણુ મન) એ શ્રુતિમાં અગ્નિઆર, ‘સર્વેષાં સ્પર્શાનાં ત્વગેકાયનમ્ ॥’ (સર્વસ્પર્શોનું ત્વચ એક-મુખ્ય-આયતન છે) એ શ્રુતિમાં બાર, અને ‘ચક્ષુશ્ચ દ્રષ્ટવ્યં ચ ॥’ (ચક્ષુ અને દ્રષ્ટવ્ય) એ શ્રુતિમાં તેર પ્રાણો કહ્યા છે. એવીરીતે શ્રુતિઓમાં પ્રાણોની સંખ્યાનો વિરોધ હોવાથી સંશય થાય છે કે એમાંની કયી સંખ્યા માનવી જોઈએ? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સાતપ્રાણોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; કેમકે ‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્ ॥’ એ શ્રુતિથી સાતપ્રાણોનું જ્ઞાન થાય છે, અને ‘સત્ત વૈ શીર્ષણ્યાઃ પ્રાણાઃ ॥’ (સાત જ મસ્તકમાંથી ઉપજેલા પ્રાણો) એ શ્રુતિમાં એ સંખ્યા મસ્તકવડે વિશેષિત (વિશેષણવડે કથન કરાયેલી) છે. આઠ, નવ આદિ જે પ્રાણોની સંખ્યા કહી છે, તે વૃત્તિભેદને લઈને કહી છે, માટે પ્રાણોની સૌથી નાની સંખ્યા જે સાત છે, તે જ અંગીકારકરવાયોગ્ય છે. ૫.

સિદ્ધાંત:—

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેઽતો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે હસ્તાદયઃ હાથઆદિ સ્થિતે હોવાથી [સાત પ્રાણો નથી] અતઃ આથી એવમ્ [સાત જ પ્રાણો છે] એમ ન નહિ [માનવું જોઈએ].

ટીકા:—‘હસ્તો વૈ પ્રહઃ ॥’ (હાથ ઇન્દ્રિય છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં સાતથી વધિક હસ્તાદિક અન્ય-ઇન્દ્રિયોનું શ્રવણ થાય છે, માટે હાથઆદિ સ્થિત હોવાથી સાત પ્રાણો નથી; આથી સાત જ ઇન્દ્રિયો છે, એમ નહિ માનવું જોઈએ. ‘દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ ॥’ (આ પુરુષમાં દશ પ્રાણો છે, અને મન અગ્નિઆરમો પ્રાણુ છે) એ શ્રુતિમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન એમ અગ્નિઆર જ ઇન્દ્રિયો કહી છે, માટે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અગ્નિઆર છે, ન્યૂનાધિક નથી. જોકે કોઇશ્રુતિમાં બાર કિંવા તેર ઇન્દ્રિયો કહી છે, તોપણ તે વધારાની એક (બુદ્ધિ) કિંવા બે(બુદ્ધિ તથા અહંકાર)નો સમાવેશ મનમાં જ થાય છે, એટલે વધારે સંખ્યા સ્વીકારવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. પૂર્વપક્ષીએ જે સાત પ્રાણો કહ્યા છે, તે ગોલકો જ કહ્યાં છે, વસ્તુતાએ તો ત્યાં શ્રોત્ર, ચક્ષુ, નાસિકા ને વાણી એ ચાર જ પ્રાણો છે, એટલે તેણે સાતપ્રાણોને સ્થાને ચાર જ પ્રાણો સ્વીકારવા જોઈએ. સાતપ્રાણોથી વધારાના પ્રાણો વૃત્તિભેદરૂપે છે, એમ જે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું છે, તે પણ મિથ્યા છે, કેમકે હસ્તાદિ જેઓ અત્યંત વિગ્નતીય છે, તેઓ શ્રોત્રાદિમાંથી કાના વૃત્તિભેદરૂપે સ્વીકારી શકાય? કોઈના પણ નહિ. ‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નાભિર્દશમી ॥’ એ શ્રુતિમાં શરીરમાંનાં છિદ્રોના અભિપ્રાયવડે દશ પ્રાણો કહ્યા છે, ને નવપ્રાણનાં નવ સ્થાન તથા મુખ્યપ્રાણનું નાભિ-સ્થાન દર્શાવ્યું છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચવિષયો શ્રોત્રાદિપાંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે, વચન, આદાન, ગમન, મલસાગ ને આનંદ એ પાંચ ક્રિયાના બોદો છે, તેને માટે વાણીઆદિપાંચકર્મેન્દ્રિયો છે, અને સર્વઅર્થને તથા તજોગ્રાહને વિષય કરનારું મન જે અનેકવૃત્તિવાળું છે, તે મામાન્યપણે બહારના વિષયોનું ને વિશેષપણે અંતરના વિષયોનું નિર્વોદક છે, એ અગ્નિઆરથી વિશેષ કાર્યસમૂહ ન હોવાથી અગ્નિઆરથી વધારે કરણ સ્વીકારવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૬.

પ્રાણોના પરિભાણનો નિશ્ચય કરવા બગવાન ચૂત્રકાર નીચેનું પ્રાણાણુત્પાદિકરણ રચે છે:—

૩. પ્રાણાણુત્પાદિકરણ.

અળવશ્ચ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અળવ: [સર્વે પ્રાણો] અણુ (સૂક્ષ્મ અને પરિચિત્ત પરિમાણવાળા) ચ ૪ [છે].

ટીકા:—પૂર્વોક્ત અગીઆરે પ્રાણો અણુ એટલે સૂક્ષ્મ (અનુદ્ભૂતરૂપરૂપરાં) અને પરિચિત્ત (એકદેશમાં રહેનાર) પરિમાણવાળા છે, પરમાણુની તુલ્ય નથી, જે પરમાણુતુલ્ય માનીએ તો મનઆદિને સર્વશરીરનું જ્ઞાન ન થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. એ પ્રાણો સ્થૂળ પણ નથી, કેમકે જે સ્થૂળ હોય તો જેમ દરમાંથી નીકળતો સર્પ જેવામાં આવેછે, તેમ પ્રાણો પણ મૃત્યુકાલમાં પાસે બેઠેલાને મરનારના દેહમાંથી નીકળતા જેવામાં આવવા બેઠેછે. પ્રાણોને વ્યાપક માનીએ તો ગમનાગમન કહેનારી શ્રુતિના પ્રમાણનો બાધ થાયછે, અને જીવનું બુદ્ધિના ધર્મનું પ્રધાનપણું મિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ૭

મુખ્યપ્રાણની બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના પ્રાણુશ્રેષ્ઠ્યાધિકરણને રચેછે.—

૪. પ્રાણુશ્રેષ્ઠ્યાધિકરણ.

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શ્રેષ્ઠ: મુખ્યપ્રાણુ ચ પણ [બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે].

ટીકા:—જેમ અન્ય પ્રાણો બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ મુખ્યપ્રાણુ પણ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે. ‘સ પ્રાણમસૃજત ॥’ (તે પ્રાણુને સૃજતા હવા) તથા ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ (એ પરમાત્માથી પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાયછે) એ શ્રુતિઓ પણ મુખ્યપ્રાણુની બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ થાયછે, એમ કહેછે. ‘પ્રાણો વાન જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥’ (પ્રાણુ ૪ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણુને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે સૂત્રમાં મુખ્યપ્રાણુને રચાને શ્રેષ્ઠશબ્દ મૂક્યો છે. મુખ્યપ્રાણુનો વીરેની સાથે ૪ ગર્ભોશયમાં પ્રવેશ થાયછે, અને અન્ય પ્રાણો તો તેમનાં ગોત્રકાદિ થયાપછી તેમાં પોતાની રિથિત કરેછે, માટે મુખ્યપ્રાણુનું જ્યેષ્ઠપણુ છે, અને ‘ન વૈ શક્ત્યામસ્ત્વદ્દતે જીવિતુમ્ ॥’ (તારાવિના અમે (અન્ય પ્રાણો) જીવવાને શક્તિમાન નથી) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણુના શુભાધિકરણનું કથન હોવાથી તેનું શ્રેષ્ઠપણુ છે. ૮.

મુખ્યપ્રાણુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના વાયુક્રિયાધિકરણને રચેછે:—

૫. વાયુક્રિયાધિકરણ.

ન વાયુક્રિયે પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૃથગુપદેશાત્ [શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણુનો] પૃથક્ ઉપદેશ હોવાથી વાયુક્રિયે [મુખ્યપ્રાણુ] વાયુ અને ક્રિયા (ઇન્દ્રિયોનો એકત્ર વ્યાપાર) ન નથી.

ટીકા:—‘પ્રાણ एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च ॥’ (મનોરૂપબ્રહ્મના વાદ, પ્રાણુ, ચતુર અને શ્રોત્ર એ ચારપાદમાં પ્રાણુ ૪ તે બ્રહ્મનો ચતુર્થ પાદ છે, તે પ્રાણુ પોતાના અધિદેવ વાયુવડે પ્રકટ થાયછે, અને તેજવડે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થાયછે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણુનો વાયુથી પૃથક્ ઉપદેશ છે, અને ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥’ એ શ્રુતિમાં તેનો કરજોથી મિત્ર ઉપદેશ છે. એવીરીતે મુખ્યપ્રાણુનો વાયુ અને કરજોથી મિત્ર ઉપદેશ હોવાથી મુખ્યપ્રાણુ વાયુ નથી, અને ઇન્દ્રિયોનો એકત્ર વ્યાપાર પણ નથી. ‘य. प्राणः स वायुः स एव वायुः पश्यविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः ॥’ (જે પ્રાણુ તે વાયુ, તે આ વાયુ પાંચપ્રકારનો છે; પ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન) એ શ્રુતિમાં પ્રાણુ એ વાયુ છે, એમ કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે વાયુ ૪ અધ્યાત્મભાવને પામી વિશેષરૂપે સ્થિત થાય સારે પ્રાણુ કહેવાયછે, તેથી તેમ કહ્યું છે. પ્રાણુ એ વાયુથી કેવળ બિન્નતત્ત્વ નથી, તેમ વાયુમાત્ર પણ નથી, તેથી તેમના બેદાબેદને કહેનારી શ્રુતિઓ વિશેષ પામતી નથી. ‘सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाया वायवः पञ्च ॥’ (પ્રાણાદિપાંચવાયુઓ કરજોની સામાન્ય રત્તિ છે) ૯

સાંખ્યસૂત્રમાં પ્રાણને કરણોની વૃત્તિરૂપ કહ્યો છે, તે પણ ચોખ્ખી નથી, કેમકે અવજ્ઞાદિધન્દ્રિયોની વૃત્તિથી પ્રાણની પ્રાણનવૃત્તિ અત્યંત વિગતીય છે, તથા શ્રુતિમાં સુખ્યપ્રાણની શ્રેષ્ઠતાનું સ્પષ્ટ કથન છે. ૯.

જેમ આ શરીરમાં જીવ સ્વતંત્ર છે, તેમ પ્રાણ પણ વાગાદિધન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

ચક્ષુરાદિવત્તુ તત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ પ્રાણની સ્વતંત્રતાની નિવૃત્તિમાટે છે ચક્ષુરાદિવત્તુ ચક્ષુરાદિની પેઠે [પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર નથી] તત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ તેની (ચક્ષુરાદિની) સાથેના પાંચ આદિથી.

ટીકા:—જેમ ચક્ષુરાદિ ધન્દ્રિયો અમાણ્યપ્રાણની પેઠે જીવરૂપરાજનાં કર્તૃત્વભોક્તાત્વનાં સાધનો છે, તેમ સુખ્યપ્રાણ પણ રાજભંગીની પેઠે જીવના સર્વઅર્થની સિદ્ધિકરનારા હોવાથી જીવનું સાધન છે, સ્વતંત્ર નથી; કેમકે પ્રાણસંવાદિના પ્રકરણમાં તેનું અન્યધન્દ્રિયોની પેઠે ભોગ્યપણું દર્શાવ્યું છે, તથા તે ધન્દ્રિયોની સાથે જ પ્રાણનો પાઠ (કથન) પણ છે. સૂત્રમાંના આદિશબ્દથી પ્રાણનું સાવધવપણું, અચેતનપણું અને ભૌતિકપણું કહી તેના સ્વતંત્રપણા (કર્તાભોક્તાપણા)ના નિષેધના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે. ૧૦.

ચક્ષુરાદિકરણોના જેમ રૂપઆદિ વિષયો છે, તેમ પ્રાણને કરણ કહેવાથી તેને કાષ્ઠવિષયની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; પૂર્વે અગ્નીઆર વિષયો કહી તેનાં અગ્નીઆર કરણો કહ્યાં છે, આરમ્ભો વિષય કહ્યો નથી, તેથી પ્રાણનું કરણપણું અસિદ્ધ છે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

અકરણત્વાच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અકરણત્વાત્ અકરણપણાથી ચ પણ દોષ: દોષ ન નથી [કેમકે શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—નેત્રાદિની પેઠે જ્ઞાનકર્મરૂપવિષયના પરિચ્છેદવડે પ્રાણનું કરણપણું નહિ. છતાં પણ શરીરની રક્ષા કરવી તથા ઉત્ક્રાંતિ કરવી એ પ્રાણનું અસાધારણ કાર્ય હોવાથી તે જીવના ભોગનું સાધન (કરણ) છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ‘પ્રાણેન રક્ષણવરં કુલ્યાયમ્ ॥’ (પ્રાણવડે આ શરીરનામના નીચગૃહની રક્ષા કરતો છતો જીવાત્મા સચેછે) તથા ‘કસ્મિન્નવહમુત્ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તો મશિષ્યામિ કસ્મિન્ વા પ્રતિષ્ઠિતે’ડહં પ્રતિષ્ઠાસ્યામિ ॥ સ પ્રાણમસૃજત ॥’ (કોના ઉત્ક્રમણમાં હું ઉત્ક્રાંત થઇશ? અથવા કોની સ્થિતિમાં હું સ્થિત થઇશ? પછી તે પ્રાણને સૃજતા હવા) એ શ્રુતિઓ પણ શરીરની રક્ષા તથા ઉત્ક્રાંતિ(શરીરથી બહાર નીકળવા)રૂપ પ્રાણના અસાધારણકાર્યને દર્શાવેછે. ૧૧.

પञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—મનોવત્ મનની પેઠે પञ्चवृत्ति: [કાર્યદ્વારા પ્રાણને પણ] પાંચ અવસ્થાવાળો વ્યપદિશ્યતે કથન કરાયછે.

ટીકા:—પ્રમાણ (પ્રમાણિત્યથાર્થદાન), વિપર્યય (શ્રમ), વિકલ્પ (ચશચુગાદિનું જ્ઞાન), નિદ્રા (તાપસી વૃત્તિ) અને રમૃતિ (ઉદ્બૂત સંસ્કાર) એ મનની પાંચઅવસ્થાની પેઠે કાર્યદ્વારા પ્રાણને પણ ‘પ્રાણોડપાનો વ્યાન ઉદાન: સમાન: ॥’ (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન ને સમાન) એ શ્રુતિમાં પાંચ અવસ્થાવાળો કહ્યો છે. પ્રાણની એ પાંચે વૃત્તિઓ (અવસ્થાઓ) ક્રિયાબેદથી છે. પ્રાગૃત્તિવાળા પ્રાણની ઉન્ન્યાસાદિક ક્રિયા છે, અવાગૃત્તિવાળા અપાનની નિઃશ્વાસાદિક ક્રિયા છે, પ્રાણાપાનની સંધિમાં રહેલા વ્યાનની અભિમેયનાદિક વીર્યવાળી ક્રિયા છે, જર્ધ્વૃત્તિવાળા ઉદાનની ઉત્ક્રાંતિઆદિક ક્રિયા છે, અને સમગ્રવૃત્તિવાળા સમાનની સર્વેઅંગમાં અત્રાદિના રસને લઇ જવાની ક્રિયા છે. આ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે મન જેમ જીવનું ઉપકરણ છે, તેમ પ્રાણ પણ જીવનું ઉપકરણ છે. ૧૨.

મુખ્યપ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા સ્વરૂપને કહીને હવે તેના પરિભાષણને કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મુખ્ય-પ્રાણાણુત્પાદિકરણ રચેછે:—

૬. મુખ્યપ્રાણાણુત્પાદિકરણ.

અણુશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ [મુખ્યપ્રાણ] પણુ અણુ: [અન્યપ્રાણોની પેઠે] અણુ [છે].

ટીકા:—મુખ્યપ્રાણ પણુ ઇતરપ્રાણોની પેઠે અણુ છે. આણુશબ્દથી અહિં સૂક્ષ્મ અને પરિચિત્ત પ-રિભાષણનું મહત્ત્વ છે, પરમાણુપરિભાષણનું મહત્ત્વ નથી, કેમકે તે પ્રાણુ એવા પરિભાષણવાળા હોય તો સમગ્રશ-રીરમાં પાંચઠ્ઠિતવડે વ્યાપી શકે નહિ. મરણકાલમાં સમીપ એટલા મનુષ્યોને દેખાતો નથી, માટે તે સૂક્ષ્મ છે, અને ઉદ્ઘાતિ તથા લોકાંતરગમનાગમનની શ્રુતિઓથી તે પરિચિત્ત છે. કોષશ્રુતિઓમાં પ્રાણના વિભુપણાનું શ્રવણ થાયછે, તે તેના આધિદેવિકરૂપને લઇને છે, આધ્યાત્મિકરૂપે તો તે પરિચિત્ત જ છે. ૧૩.

પૂર્વે જે પ્રાણી કહ્યા તે અથા પોતાના સ્વભાવથી પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાયછે? અથવા પોતાના અધિષ્ઠાતાદેવને અધીન થઇને પ્રવૃત્ત થાયછે? આં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તેઓ સ્વકાર્ય કરવાની શક્તિવાળા હો-વાથી પોતાના સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થાયછે, જે દેવતાને અધીન થઇને પ્રવૃત્ત થાયછે, એમ માનશું તો બલવાન દેવ જ ભોક્તા રહેશે, હુર્બલ જીવ ભોક્તા નહિ રહે એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જ્યોતિરાઘધિષ્ઠાનાધિકરણ રચેછે:—

૭. જ્યોતિરાઘધિષ્ઠાનાધિકરણ.

જ્યોતિરાઘધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે જ્યોતિરાઘધિષ્ઠાનં [વાગાદિનું] અગ્નિઆદિ અધિષ્ઠાન [છે] તદામનનાત્ [શ્રુતિઓમાં] તેના કથનથી.

ટીકા:—વાગાદિસર્વપ્રાણોનું અગ્નિઆદિ અધિષ્ઠાન છે, અર્થાત્ અગ્નિઆદિઅભિમાનીદેવતાને અધીન થઇને વાગાદિસર્વપ્રાણો સ્વકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. ‘અગ્નિર્વામૂત્વા મુલં પ્રાવિશત્ ॥’ (અગ્નિ વાણી થઇને મુખમાં પ્રવેશ કરતો હવો) તથા ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ ॥’ (વાયુ પ્રાણ થઇને નાસિ-કામાં પ્રવેશ કરતો હવો) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં પણ એ જ વાતનું કથન કર્યું છે. અગ્નિઆદિ દેવો વાગાદિના ઉપાધાનકારણરૂપ નથી, પણ અધિષ્ઠાતા છે, કેમકે દૂર રહેલા તે દેવોમાં વાગાદિનું ઉપાધાનપણું સંભવતું નથી; વાગ્આદિ અધ્યાત્મ છે, અને અગ્નિઆદિ અધિદેવ છે, એ વાર્તા નીચેની રચ્ચિતિમાં પણ દર્શાવી છે:—

“વાગધ્વાત્મમિતિ માદુર્ગ્રાસણાસ્ત્વદર્શનઃ ।

વક્તવ્યમધિભૂતં તુ વક્તિસ્ત્રાધિદૈવતમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણ વાણીને અધ્યાત્મ એપ્રમાણે કહેતા હવા, અને વક્તાએ અધિભૂત તથા અગ્નિને અધિદેવત કહેતા હવા.

દ્યૌઃપ્રાદિની અધિષ્ઠાતાવિના દધિઆદિરૂપે પ્રવૃત્તિ નેવામાં આવેછે, અને સ્વકાર્ય કરવામાં સમર્થ શકતા-દિની પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મઆદિઅધિષ્ઠાતાને અધીન નેવામાં આવેછે; એમ બન્નેપ્રકારે પ્રવૃત્તિનો સંભવ છતાં પણ અહિં શ્રુતિપ્રમાણથી દેવતાના અધિષ્ઠાતાપણાનો જ નિશ્ચય થાયછે. ૧૪.

અધિષ્ઠાત્રીદેવતાને ભોક્તાપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ દર્શાવેછે:—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શબ્દાત્ શ્રુતિથી પ્રાણવતા પ્રાણવાળા (કાર્યકરણસંધાતના સ્વામી) [જીવને જ પ્રાણોની સાથે લોકાન્તુલોચ્યસંબંધ છે].

ટીકા:—‘અય યૌતદાકારમનુવિપગ્નં ચક્ષુઃ સ ચાક્ષુપઃ પુરુષો દર્શનાય ચક્ષુરય યો વેદેદં જિગ્રાણીતિ સ સાત્મા ગન્ધાય પ્રાણમ્ ॥’ (દેહમાં પ્રાણપ્રવેશ થવા પછી જે ગ્રેહકાં આ હિંદને આધારે

અનુપ્રવિષ્ટ ચક્ષુરિન્દ્રિય, તેમાં ચક્ષુનો અભિમાની જે આત્મા તેના રૂપદર્શનને માટે ચક્ષુ; પ્રાણપ્રવેશપછી આ સુંદ્ર એમ જે જાણે છે તે આત્મા, તેના ગંધને માટે નાસિકા) એ શ્રુતિથી દેહદ્રિયસંધાતના રવામી જીવનો જ પ્રાણોની સાથે ભોક્તૃભોગ્યસંબંધ છે. કરણોના અધિષ્ઠાતા દેવો અનેક હોવાથી તેમનું ભોક્તાપણું આ શરીરમાં સંભવી શકતું નથી; ‘જે હું રૂપને જોતો હતો તે જ હું સાંભળું છું’ એવા પ્રતિસંધાનથી પણ આ શરીરમાં એક જીવ જ ભોક્તા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૫.

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને તસ્ય તેના (જીવના) નિત્યત્વાત્ [ભોક્તાપણાવડે] નિત્યપણાથી [તે જ ભોક્તા છે].

ટીકા:—જીવાત્મા આ શરીરમાં ભોક્તારૂપે નિત્ય છે, તેથી જ તેને પુણ્યપાપનો લેપ અને સુખદુઃખનો ભોગ થાય છે. પરમચૈશ્વર્યપદમાં સ્થિત દેવો આ હીનશરીરમાં ભોગ ભોગવવાને યોગ્ય નથી. અથવા ‘તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામન્તિ પ્રાણમનૂત્ક્રામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂત્ક્રામન્તિ ॥’ (તે જીવના ઉત્ક્રમણમાં પ્રાણ અનૂત્ક્રમણ કરે છે, પ્રાણના અનૂત્ક્રમણમાં સર્વે પ્રાણો અનૂત્ક્રમણ કરે છે) એ શ્રુતિમાં જીવની ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રાણોની અનુવૃત્તિનું દર્શન હોવાથી જીવની જ સાથે પ્રાણનો નિલસંબંધ છે, એ કારણથી કરણોના નિર્મતા દેવો છતાં પણ જીવનું ભોક્તાપણું દૂર થતું નથી. કરણપક્ષના જ અગ્નિઆદિ દેવો છે, ભોક્તાપણાના પક્ષના નથી. ૧૬.

એક મુખ્યપ્રાણ છે, અને બીજા વાગાદિ અગ્નિઆર પ્રાણો છે, સાં સરાય થાય છે કે વાગાદિપ્રાણો મુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો છે? અથવા અન્ય તત્ત્વો છે? સાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વાગાદિપ્રાણો મુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો છે, કેમકે એ સર્વેનો પ્રાણ એવા સમાનનામથી વ્યવહાર થાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇન્દ્રિયાધિકરણ રચે છે:—

૮. ઇન્દ્રિયાધિકરણ.

ત ઇન્દ્રિયાણિ તદ્વચપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શ્રેષ્ઠાત્ મુખ્યપ્રાણથી અન્યત્ર અન્ય (અવશિષ્ટ) તે તે (વાગાદિપ્રાણો) ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો [કહેવાય છે] તદ્વચપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] તેના [એવા] કથનથી.

ટીકા:—મુખ્યપ્રાણથી ભિન્ન વાગાદિ અગ્નિઆર પ્રાણો ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે; કેમકે ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥’ (આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણનું અને ઇન્દ્રિયોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે, તેથી વાગાદિપ્રાણો મુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો નથી, કિંતુ તત્ત્વાંતરો છે. પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોથી મનની ગણના પૃથક્ કરી છે, માટે મુખ્યપ્રાણની પેઠે મનને પણ ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ ગણવું જોઈએ, એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે ‘मनःपष्ठानीन्द्रियाणि ॥’ (અને મન જેમાં છઠ્ઠું છે એવી ઇન્દ્રિયોને) એ સ્મૃતિમાં મનને ઇન્દ્રિય કહેલું છે. શ્રુતિમાં મનની ઇન્દ્રિયોથી જે પૃથક્ ગણના કરી છે, તે માત્ર ઇન્દ્રિયોથી મનનું ક્ષિપ્ર દર્શાવવાના હેતુથી છે, ઇન્દ્રિયોથી તેનું ભિન્નપણું દર્શાવવાના હેતુથી નથી, અને પ્રાણનું ઇન્દ્રિયપણું તો કાષ્ઠ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ૧૭.

ભેદશ્રુતેઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદશ્રુતેઃ ભેદની શ્રુતિથી [પણ મુખ્યપ્રાણથી અન્યપ્રાણો તત્ત્વાંતરરૂપ છે].

ટીકા:—પ્રકરણના ભેદનું આ સૂત્રમાં કથન છે, માટે પુનરક્તિદોષ નથી. શ્રીછાંદોગ્યમાં કથન કરેલા ઉદ્ગીયકર્મમાં પાપવૃત્તિરૂપઅસુરોના નાશમાટે શાસ્ત્રીયવૃત્તિરૂપે વાગિન્દ્રિયને કહેવા લાગ્યા કે ‘તું પાપવૃત્તિરૂપઅસુરના નાશમાટે ઉદ્ગાન કર.’ ન્યારે વાણી ઉદ્ગાન કરવા લાગી, ત્યારે અસુરો અનૃતાદિદિવસે વા-

ણીનો વિધ્વંસ કરતા હવા. એવીરીતે અસુરો ઉદ્દગાન કરનારી સર્વેષ્ઠન્દ્રિયોને ક્રમપૂર્વક માપવડે ઘસત કરતા હવા. પશ્ચાત્ નિર્વિષય અને સંગદોષરહિત મુખ્યપ્રાણ ઉદ્દગાન કરવા લાગ્યો, સારે અસુરો નાશ પામ્યા. એ આશયની શ્રુતિઓમાં અસુરોથી પરાભવ પામનારી ઇન્દ્રિયોથી અસુરોનો નાશ કરનાર પ્રાણનું પ્રત્યક્ષણ જણાય છે, તેથી મુખ્યપ્રાણથી અન્યપ્રાણો જુદા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૮.

વૈલક્ષણ્યાચ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને વૈલક્ષણ્યાત્ વિરુદ્ધધર્મપણાથી [પણ વાગાદિપ્રાણો મુખ્યપ્રાણથી ભિન્ન છે].

ટીકાઃ—વાગાદિકોથી મુખ્યપ્રાણ વિરુદ્ધધર્મવાળો છે. જ્યારે વાગાદિક સર્વેષ્ઠન્દ્રિયો શયન કરે છે, સારે આ એક મુખ્યપ્રાણ જાગે છે; અન્ય ઇન્દ્રિયો જ્યારે શ્રમરૂપમૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, સારે આ પ્રાણ નિરતર પોતાનું કાર્ય કરતાં છતાં પણ શ્રમરૂપમૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી; પ્રાણની સ્થિતિ અને ઉત્ક્રાંતિ શરીરનાં ધારણપતનનાં હેતુ છે, પણ ઇન્દ્રિયોનું તેમ નથી; અને ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનો અનુભવ કરે છે, પણ પ્રાણને તેવો કોઈ વિષય નથી. એવીરીતે મુખ્યપ્રાણના અને ઇન્દ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મો હોવાથી મુખ્યપ્રાણથી વાગાદિ ઇન્દ્રિયો ભિન્ન છે. ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ પ્રાણાધીન હોવાથી કોઈશ્રુતિઓમાં ઇન્દ્રિયોનો પ્રાણશબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે, ઇન્દ્રિયોનો અને પ્રાણનો અભેદ છે, એવા હેતુથી તે વ્યવહાર કર્યો નથી. ૧૯.

નામરૂપસ્થૂલસૂક્ષ્મનો કર્તા હવ છે અથવા ઇન્દ્રિય છે? એવો સસય થાય છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નામરૂપસ્થૂલસૂક્ષ્મનો કર્તા હવ છે, કેમકે ક્ષિત્યભિત્ય(કાષ્ટના હાથી તથા કાષ્ટના મૃગ)આદિ નામોમાં અને ઘટશરાવાદિરૂપોમાં હવનું જ વ્યક્તકર્તૃત્વ જોવામાં આવે છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂનકાર ભીમેના સંજ્ઞામૂર્તિકલૂપધિકરણને રચે છેઃ—

૯. સંજ્ઞામૂર્તિકલૂપધિકરણ.

સંજ્ઞામૂર્તિકૃમિસ્તુ ત્રિવૃત્કુર્વત ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે સંજ્ઞામૂર્તિકૃમિઃ નામરૂપની કલ્પના (ક્રિયા) ત્રિવૃત્કુર્વતઃ ત્રિવૃત્ (તેજ, જલ અને પૃથિવી) કરમારની [છે] ઉપદેશાત્ [શ્રુતિમાં તેવો] ઉપદેશ હોવાથી.

ટીકાઃ—અગ્નિ, આદિત્ય અને ચંદ્રમા; કુશ, કાશ અને પલાશ; તથા મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષી એ આદિ અનેકનામરૂપની ક્રિયા તેજ, જલ અને પૃથિવી એ ત્રણસૂક્ષ્મભૂતોને મિશ્ર કરીને સૃષ્ટિ રચનારા પરમાત્માની છે; કેમકે ‘આકાશો હ વૈ નામનામરૂપયોર્નિર્વહિતા ॥’ (પ્રસિદ્ધ આકાશ*—બ્રહ્મા-જ નામરૂપનું નિર્વાહક છે) એ શ્રુતિમાં એપ્રમાણે કથન છે. ગિરિનદીસમુદ્રાદિ નાનાવિધ નામરૂપો રચવાનું સામાર્થ્ય અનીશ્વરજીવમાં ન જ હોય, અને જોઓમાં તે હોય તેઓમાં પણ તે પરમાત્માને અધીન છે. પૂર્વોક્ત ત્રિવૃત્કરણ પચીકરણનું ઉપલક્ષણ છે, કેમકે છાંદોગ્યમાં પણ આકાશ અને વાયુના ઉપસહારનું કથન છે. પ્રથમ આકાશાદિકમયી સૂક્ષ્મભૂતોની ઉત્પત્તિ, પછી તે ભૂતોના મિશ્રણરૂપ પચીકરણ યદ્ય રચ્યભૂતોની ઉત્પત્તિ, અને અતે બૌતિકસૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સર્વનાં નામરૂપનું પ્રકટીકરણ પરમાત્માને અધીન છે, અલ્પહુપાધિવાળા જીવને અધીન નથી, એમ આ મતનું તાત્પર્ય છે. ૨૦.

આભિત્રિવૃત્ત કહીને હવે અધ્યાત્મત્રિવૃત્ત કહે છે.—

માંસાદિ ભૌમં યથાશબ્દમિતરયોશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—માંસાદિ માંસાદિ ભૌમં ભૂમિનાં કાર્ય યથાશબ્દં શ્રુતિઅનુસાર [સિદ્ધ થાય છે] ચ અને રૂપયોઃ [એપ્રમાણે] બીજા બેનાં (જલ અને તેજનાં) [કાર્ય પણ શ્રુતિઅનુસાર જાણવાં].

ટીકાઃ—આ ત્રિવૃત્તતા ભૂમિ જ મીઠિયવાદિઅનરૂપે પુરુષ બક્ષણ કરે છે, બક્ષણ કરેલી અનરૂપા ભૂમિ

પુરુષશરીરને પામીને ત્રણરૂપવાળી થાયછે. માંસાદિ ત્રણ ભૂમિનાં કાર્ય છે, એમ ‘અન્નમશિતં ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્વવિષ્ઠો ધાતુસ્તત્પુરીયં ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માસં ચોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥’ (ભક્ષણ કરેલું અન્ન ત્રણ-પ્રકારે વિભાગ પામેછે, તેનો જે સ્થૂલભાગ છે તે વિદ્યા થઇને બહાર નીકળેછે, જે મધ્યમભાગ છે તે માંસને વધારેછે, અને જે અણુભાગ છે તે મનનું પોષણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એપ્રમાણે જલ તથા તેજનાં ત્રણ ત્રણ કાર્યો પણ ‘મૂત્રં લોહિતં પ્રાણશ્વાપાં કાર્યમ્ । અસ્થિ મજ્જા વાક્તેજસઃ ॥’ (જલનો સ્થૂલભાગ મૂત્ર થઇને બહાર નીકળેછે, મધ્યમભાગ રુધિર થાયછે, અને અણુભાગ પ્રાણ થાયછે. તેજનો સ્થૂલભાગ અસ્થિ થાયછે, મધ્યમભાગ મજ્જા થાયછે, અને અણુભાગ વાક થાયછે) એમ શ્રુતિપ્રમાણે જાણવો. ૨૧.

જે સર્વભૂતભૌતિક ત્રિવૃત્ત છે, તો આ તેજ છે, આ જલ છે, આ પૃથિવી છે, અને આ માંસાદિ તેનાં કાર્ય છે, એવું વિશેષ કથન શામાટે છે? એવી સંકા થાય તો તેને દૂર કરેછે:—

વૈશેષ્યાત્ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ શંકાની નિવૃત્તિ કરેછે વૈશેષ્યાત્ વિશેષપણાથી તદ્વાદઃ તેનું [વિશેષ] કથન [છે] તદ્વાદઃ તેનું [વિશેષ] કથન [છે].

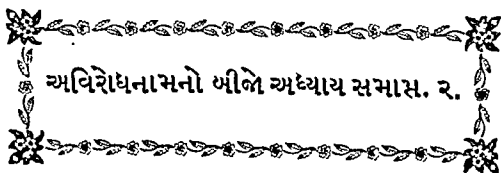
ટીકા:—યદપિ સર્વભૂતભૌતિકમાં ત્રિવૃત્તરણુ છે, તથાપિ બ્યાં જે ભૂતનું અધિકપણું હોય ત્યાં તે અધિકપણાને લઇને તેનું વિશેષ કથન છે, અર્થાત્ અગ્નિમાં તેજનું અધિકપણું, અપ્માં જલનું અધિકપણું, પૃથિવીમાં અન્નનું અધિકપણું અને માંસમાં પૃથિવીનું અધિકપણું છે, તેથી તેને લઇને તેમના વિશેષનું કથન છે. ત્રિવૃત્તરણુવિના પૃથક્સૂક્ષ્મભૂતોથી વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય નહિ, માટે વ્યવહારની સિદ્ધિને અર્થે ત્રિવૃત્તરણુ છે. સૂત્રમાંના તદ્વાદઃ એ પદની દ્વિરુક્તિ આ અવિરોધાધ્યાયની સમાપ્તિનું ઘોષન કરેછે. ૨૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટી-

કામાં અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો લિંગશરીરસં-

બંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો

ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

અવિરોધનામનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત. ૨.

॥ શ્રીવેદાતદર્શન ॥

૩. સાધનાધ્યાય.

૧. અથ જીવના પરલોકગમનાગમનના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનિરૂપણ
એ નામનો ત્રીજા અધ્યાયનો પહેલો પાઠ.

ખીજા અધ્યાયમાં વેદાંતવિહિત બ્રહ્મદર્શનમાં સાંખ્યસ્થિતિ અને ન્યાયના વિરોધનો પરિહાર કરી પર-
પક્ષેનું અસારપણું દર્શાવ્યું, અને શ્રુતિઓના વિરોધને દૂર કરી જીવથી ભિન્ન જીવનાં કરણો બ્રહ્મમાંથી ઉ-
પન્નમાં છે, એમ પણ વર્ણવ્યું. હવે પૂર્વોક્ત વાગાદિઉપકરણસહિત જીવની સસારગતિનો પ્રકાર, તેનાં
અવસ્થાંતરો, ત્વમ્પદાર્થ, બ્રહ્મતત્ત્વ, ઉપાસનાના બેઘભેદ, શુભોનો ઉપસંહાર અને અનુપસંહાર, સમ્યગ્દર્શ-
નથી મોક્ષસિદ્ધિ, સમ્યગ્દર્શનના સાધનના પ્રભેદ, અને સુક્તિફલનું એકરૂપપણું, તથા પ્રસંગથી પ્રાપ્ત દેહાત્મ-
વાદમાં દૂષણ એ વિષયોનું આ ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ પાઠમાં વૈરાગ્યને
માટે પંચાગ્નિવિધાને દેખાડે છે. દુઃ, પર્ણન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચમા અગ્નિપણાનું ધ્યાન એ
પંચાગ્નિવિદ્યા કહેવાય છે. સુખ્યપ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, અવિદ્યા, ધર્મોધર્મ ને જન્માન્તરસરકાર એ સર્વને લાઇને
જીવ પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરીને ખીજા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉત્તરદેહનાં કારણ જે ભૂતસૂક્ષ્મ તેને ત્યજીને
જાવે છે અથવા લાઇને જાય છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જીવ માત્ર ઉપકરણોને લાઇને જ જાય છે, ભૂતસૂક્ષ્મ
ત્યાં સુલભ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરીને જાય છે. એ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદંતર-
રપ્રતિપત્ત્યધિકરણ રચે છે:—

૧. તદંતરપ્રતિપત્ત્યધિકરણ.

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સમ્પરિણ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદન્તરપ્રતિપત્તૌ તેથી (પૂર્વદેહથી) અન્યની (ઉત્તરદેહની)
પ્રાપ્તિમાં [જીવ] સમ્પરિણ્વક્તઃ [દેહનાં ખીજ જે ભૂતસૂક્ષ્મ તેવડે] પરિવેષિત [થયો છો]
રંહતિ જાય છે [એમ] પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનથી [નિશ્ચય થાય છે].

ટીકા:—જીવ જ્યારે પૂર્વદેહનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરદેહને પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યારે તે દેહનાં બીજા જે ભૂત-સૂક્ષ્મ તેવડે પરિવેષિત થયેા છતાં જાણછે, એમ ‘કેવલ યથા પચ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો ભવન્તિ ॥’ (જલ પાંચમીઆહુતિમાં જેમ પુરુષરૂપે પરિણામ પામેછે, તેમ હે જ્યૈતકેતો ! તું જાણેછે ?) એ પ્રવાહણુરા-જના પ્રશ્નથી તથા જ્યૈતકેતુના પિતા ગૌતમપ્રતિ પ્રવાહણુરાજના ‘ઇતિ તુ પચ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો ભવન્તિ ॥’ (એવીરીતે જલ પાંચમીઆહુતિમાં પુરુષરૂપે પરિણામ પામેછે) એ પ્રતિવચનથી નિશ્ચય થાયછે.

વેદમાં ઉપાસનામાટે ધુ, પર્જન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી આ પાંચને અગ્નિરૂપે કહ્યાં છે. એ પાંચ-અગ્નિમાં ક્રમથી શ્રદ્ધા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન અને વીર્યરૂપ પાંચ આહુતિઓ હોમાયછે. આ હોદ્ધમાં અગ્નિહોત્રને વિષે શ્રદ્ધાવડે દુધાદિરૂપ જલ હોમવાથી તે યજમાનથી સંલગ્ન થઇને સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થઇ સોમરૂપિ-વ્યદેહવડે રિયત થાયછે, પછી કર્મના અંતમાં તે સોમરૂપ જલ પર્જન્યમાં હોમાયછે, પછી વૃદ્ધિરૂપ જલ પૃથિવીમાં હોમાયછે, પછી અન્નરૂપ જલ પુરુષમાં હોમાયછે, અને પશ્ચાત્ વીર્યરૂપ જલ ચોપિતમાં હોમવાથી તે પુરુષરૂપપરિણામને પામેછે, એમ પ્રતિવચનનું તાત્પર્ય છે. એ પ્રતિવચનવડે જલવડે પરિવેષિત જીવ અ-ન્યશરીરપ્રતિ જાયછે, એમ જણાયછે. કર્મોનુસાર નવાદેહનું અભિમાન સ્વરૂપપછી તે જીવ તે નવાદેહને પામેછે. આ વિનાની પુરુષોની બુદ્ધિથી ઉપજેલી નાનાપ્રકારની દેહાંતરની પ્રાપ્તિની કલ્પનાઓ અનાદરકરવાયોગ્ય છે. ૧.

પૂર્વોક્તપ્રશ્નપ્રતિવચનથી કેવલ જલવડે પરિવેષિત થઇને જીવાત્મા દેહાંતરમાં જાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે, પણ સર્વભૂતસૂક્ષ્મથી વેષિત થઇને જતો હોય એમ જણાતું નથી, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરેછે:—

જ્યાત્મકત્વાત્ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ શંકાની નિવૃત્તિ કરેછે જ્યાત્મકત્વાત્ [જલનું] ત્રણરૂપ-પણું હોવાથી [અન્ય જે ભૂતો પણ અવશ્ય અંગીકાર થાયછે] ભૂયસ્ત્વાત્ [શરીરમાં જલનું] બ-હુપણું હોવાથી [એક જલનું કથન છે].

ટીકા:—ત્રિદશરણુશ્રુતિથી જલનું આત્મકપણું હોવાથી દેહારંભક જલમાં પણ અન્ય જે ભૂતો-પૃથિવી અને તેજ-અવશ્ય અંગીકાર થાયછે. ગંધ, સ્વેદ, આહારપરિપાક, પ્રાણ અને અવકાશદાન આ પૃ-થિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં કાર્મોનાં દર્શનથી વસ્તુતાએ તો આ દેહ પચ્ચભૂતાત્મક છે, તેથી જલમાં બીજા ચાર ભૂતો ગૌણપણે રહ્યાં છે, એમ જણાયછે. પ્રશ્નપ્રતિવચનમાં માત્ર જે જલનું કથન છે, તે દેહાંતરનાં નિમિત્તકારણ અગ્નિહોત્રાદિકમાં સોમ, ધી અને દુધાદિ દ્રવદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલાં છે, તથા શુક-શોણિતરૂપ દેહબીજ પ્રવાહીદ્રવ્ય છે, તેમ જ સર્વદેહોમાં રસરશિરાદિ પ્રવાહીદ્રવ્યનું બહુપણું જોવામાં આવે-છે, માટે જલના બહુપણાની અપેક્ષાએ છે, કેવલપણાની અપેક્ષાએ નથી. એમ હોવાથી સર્વ દેહબીજરૂપ ભૂતસૂક્ષ્મો ઉપાદાન છે, એ વાર્તા નિર્દોષ છે. ૨.

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રાણગતે: [દેહાંતરપ્રાપ્તિમાટે] પ્રાણોની ગતિથી ચ પણ [બીજાંભૂતોથી મળેલા જલની ગતિનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—જીવાત્મા જ્યારે પૂર્વદેહને ત્યજીને ઉત્તરદેહપ્રતિ ગમન કરેછે, ત્યારે જીવની પાછળ મુખ્યપ્રાણ ગમન કરેછે, અને મુખ્યપ્રાણની પાછળ અન્ય પ્રાણો (હૃદયો) ગમન કરેછે, એમ ‘તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોડનૂ-ત્ક્રામન્તિ પ્રાણમનૂત્ક્રામન્તં સર્વે પ્રાણા બનૂત્ક્રામન્તિ ॥’ એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પ્રાણોની તે ગતિ ભૂતસૂક્ષ્મરૂપ આશ્રયવિના સંભવતી નથી, માટે પ્રાણની ગતિસાથે બીજાં ચારભૂતોથી મળેલા જલની ગતિનો નિશ્ચય થાયછે. ૩.

પ્રાણોની ગતિ અસિદ્ધ છે, એમ આશંકા કરીને તેનો નિષેધ કરેછે:—

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેરિતિ ચૈન્ન ભાક્તત્વાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતે: [પ્રાણોની] અગ્નિઆદિમાં ગતિની શ્રુ-

તિથી [અન્યદેહપ્રતિ જીવની સાથે પ્રાણો જતા નથી] इति એમ ચેત્ કહો તો ભાવતત્વાત્ [તે જીવના] ગૌણપણાથી ન [તેમ] નથી.

ટીકા:—‘યત્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્પાનિનં વાગયેતિ વાતં પ્રાણઃ ॥’ (જે કાલમા આ મૃતપુરુષની પાંચ અગ્નિમાં, અને પ્રાણ વાયુમાં લય પામેછે) એ વાગાદિપ્રાણોની અગ્નિઆદિમાં ગતિ કહેનારી શ્રુતિથી જીવની સાથે અન્યશરીરપ્રતિ પ્રાણો જતા નથી, પણ અગ્નિઆદિ દેવોપ્રતિ જાયછે, એમ શકા કરે તો તે શ્રુતિના ગૌણપણાથી તમારી તે શકા નિરર્થક છે. તે શ્રુતિના પાછળના ભાગમાં ‘ઓપધીર્લોમાનિ વનસ્પતીન્કેશાઃ ॥’ એ વચનવડે લોભો (રુવાણં) ઓપધીમાં અને કેશો વનસ્પતિમાં જાયછે, એમ કહ્યું છે, પણ લોભો અને કેશો જાખડીને ઓપધી અને વનસ્પતિમાં જાય એવો સંભવ નથી, તેથી તે શ્રુતિમાં ગૌણપણું છે. વાગાદિને ઉપકાર કરનારા તેમના અધિષ્ઠાતા અગ્નિઆદિદેવોના ઉપકારની નિવૃત્તિ મરણકાલે થાયછે, તેથી વાગાદિ અગ્નિઆદિમાં જાયછે, એમ ઉપચારથી કહ્યું છે. જીવ પ્રાણોવિના ગમન કરી શકતો નથી, અને પ્રાણોવિના દેહાંતરમાં ઉપભોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૪.

પાંચમીઆહુતિમાં પુરુષરૂપ પરિણામ થતો નથી, એમ આશંકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે.—

પ્રથમેશ્રવણાદિતિ ચેન્નઃ તા એવ હ્યુપપત્તેઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—પ્રથમે પ્રથમ[અગ્નિ]માં અશ્રવણાત્ [જલના] અશ્રવણથી [પાંચમીઆહુતિમાં જલનો પુરુષભાવ અચ્યુક્ત છે] इति એમ ચેત્ [એ કહો] તો ન [આ દોષ] નથી હિ કેમકે ઉપપત્તેઃ [પૂર્વાપરગ્રંથની] સંગતિથી તાઃ તે (જલ) એવ જ [ત્યાં શ્રદ્ધાશબ્દવડે ગ્રહણ કરાયછે].

ટીકા:—દુલોકરૂપ પ્રથમઅગ્નિમાં પ્રથમ શ્રદ્ધાને હોમવાનું શ્રવણ છે, પણ જલને હોમવાનું અશ્રવણ છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનવિશેષ છે, પણ હોમદ્રવ્ય નથી. શ્રુતશ્રદ્ધાતો ત્યાગ કરી અશ્રુતજલની કલ્પના કરવી એ સાહસ છે, તેથી પાંચમીઆહુતિમાં જલનો પુરુષભાવ અચ્યુક્ત છે; એમ જો કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએછીએ કે આ દોષ નથી; કેમકે પ્રશ્નરૂપઉપક્રમમાં પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષભાવ પામેછે, એમ કહ્યું છે, અને પ્રતિવચનરૂપઉપસહારમાં પણ તેમ જ કહ્યું છે, તે જો પ્રથમઆહુતિમાં જલનું ગ્રહણ ન કરીએ તો સંગત થતું નથી. પ્રથમઆહુતિમાં જલનું ગ્રહણ ન હોત તો ચોથીઆહુતિમાં જલ પુરુષભાવને પામેછે, એમ ઉપક્રમોપસંહાર હોત, પણ તેમ નથી, તેથી તે પૂર્વાપરગ્રંથની સંગતિથી પ્રથમઆહુતિમાં શ્રદ્ધાશબ્દવડે જલ જ ગ્રહણ કરાયછે. સોમવૃષ્ટિઆદિ જે ઉત્તરઆહુતિઓ તે જલજલુલ છે, ને શ્રદ્ધાનાં કાર્ય છે, તે શ્રદ્ધાના જલપણામાં યુક્તિ છે. વળી શ્રદ્ધાશબ્દનો અર્થ જલ પણ થાયછે, એમ ‘શ્રદ્ધા વા આપઃ ॥’ (શ્રદ્ધા જ જલ છે) એ શ્રુતિથી જણાયછે. ૫.

જલની સાથે જીવોની ગતિ થયાનું અશ્રવણ છે, એમ શકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે:—

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતેઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અશ્રુતત્વાત્ અશ્રુતપણાથી (શ્રુતિમાં કથન ન હોવાથી) इति [જલની સાથે અન્યદેહપ્રતિ જીવો જતા નથી] એમ ચેત્ [કહો] તો ઇષ્ટાદિકારિણામ્ ઇષ્ટાદિકરનારાઓની પ્રતીતેઃ [તેથી] પ્રતીતિ હોવાથી ન [દોષ] નથી.

ટીકા:—યદ્યપિ પૂર્વોક્તપ્રશ્નપ્રતિવચનથી શ્રદ્ધાદિક્રમવડે પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકારને પામેછે, આ નિશ્ચય થયો, તથાપિ જલથી પરિવેષિત થઈ દેહાંતરપ્રતિ જીવ જાયછે, એવો નિશ્ચય થતો નથી; કેમકે કોઈશ્રુતિમાં જલની સાથે જીવો દેહાંતરપ્રતિ જતા હોય એવું કથન નથી, તેથી જલની સાથે અન્યદેહપ્રતિ જીવો જતા નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ ધૂમાદિધિત્યાણુમાર્ગવડે ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં સોમરૂપે સ્થિત થાયછે, એમ ‘આકાશાચન્દ્રમસમેવ

(ઇષ્ટપૂર્ત કર્મ કરનાર આકાશથી ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાયછે, આ સોમરાજ છે) એ શ્રુતિથી જણાયછે, તેમ અહિં પણ ‘તસ્મિન્નેતસ્મિન્મૌ દેવાઃ શ્રદ્ધાં જુહ્વતિ તસ્યા આહુતેઃ સોમો રાજા સમ્મવતિ ॥’ (તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધા-જલ-ને હોમેછે, તેની આહુતિથી સોમરાજા થાયછે) એ શ્રુતિવડે સોમરૂપે સ્થિતિ થયાનું જણાયછે, એવીરીતે સોમરાજશબ્દના સામાન્યપણાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા જીવોની પેઠે અહિં પણ જલની સાથે જ જીવનું ગમન થાયછે, એમ જણાયછે. તેથી તમે કહોછો તે દોષ નથી. ઇષ્ટાદિમાંના આદિશબ્દથી પૂર્તનું અ-દ્યય કરવું. અગ્નિહોત્રાદિકર્મ ઇષ્ટ કહેવાયછે, અને લોકોપયોગભાટે વાવ, ફૂવા તથા ધર્મશાલાદિ કરાવવાં તે પૂર્ત કહેવાયછે. અગ્નિહોત્રાદિકર્મનાં સાધનભૂત જે દધિપયાદિ છે, તેમાં પ્રવાહીદ્રવ્યનું બહુપણું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ જ જલ છે. તે અગ્નિમાં હોમવાથી સૂક્ષ્મરૂપે યદ્યપ્ત અપૂર્વરૂપે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારનો આશ્રય કરેછે, અને તેનું ચતુરથયે તેના શરીરના દાહપછી તે જીવને પરિવેશિત યદ્યપ્ત જલપ્રદાનભાટે લોકાંતરમાં લઇ જાયછે, તેમ આ પંચાગ્નિવિધાના ઉપાસકની પણ જલથી પરિવેશિત યદ્યપ્ત જલભોગભાટે ગતિ થાયછે. ૬.

ઇષ્ટાદિકર્મ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જાયછે, આ પ્રતિગા યોગ્ય નથી; કેમકે ‘एष सोमो राजा तदेवानामलं तं देवा भक्षयन्ति ॥’ (આ સોમરાજ દેવોનું અન્ન છે, તેને દેવો બક્ષણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં સોમરાજ- (ચંદ્ર)ને દેવોનું અન્ન કહેલ છે. જો ઇષ્ટાદિકર્મ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જશે તો તે અન્ન યદ્ય જશે, અને દેવો તેનું બક્ષણ કરશે, ત્યારે તે ભોક્તા નહિ રહે. વ્યાઘ્રાદિની પેઠે દેવોએ બક્ષણ કરેલાને કેવીરીતે ઉપભોગ સંભવે ? એવી શકા થાય તો તેને દૂર કરવા નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરેછે:—

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

અન્યથ અને અન્યાર્થ:—વા પૂર્વોક્તશંકાની નિવૃત્તિ કરેછે ભાક્તં [તેઓનું અન્નપણું] ગૌણ [છે] અનાત્મવિચ્ચાત્ અનાત્મજનપણાથી [તેઓ દેવોને ઉપકારક છે, કેમકે શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—ચંદ્રલોકમાં જનારાઓનું અન્નપણું ગૌણ છે, મુખ્ય નથી. જો મુખ્ય અન્નપણું હોય તો ‘स्व- र्गकामो यजेत ॥’ (સ્વર્ગની કામનાવાળો યજન કરે) ઇષ્ટાદિકર્મકામનાની શ્રુતિઓનો ઉપરોધ થાય. ચંદ્ર- મંડલમાં ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારને જો ઉપભોગ ન હોય તો અધિકારિજનો આચાર્યપુલ્લ ઇષ્ટાદિકર્મ શાખાટે કરે ? ઉપભોગના હેતુપણાના સામાન્યથી અન્ન ન હોય તેમાં પણ અન્નશબ્દ ગૌણપણે વપરાયછે, જેમ વૈરથને રાજાનું અન્ન તથા પશુઓને વેશ્યોનું અન્ન કહેવામાં આવેછે. તેથી સ્ત્રીપુત્રભિન્નાદિની પેઠે ગુણભાવને પા- મેલા ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓવડે જે સુઅવિહાર દેવોને થાયછે, તે જ તેઓનું બક્ષણ એમ અભિપ્રાય છે, મોઢાદિની પેઠે ચર્વણ અથવા નિગરણ (ગળી જવું) કહેવાને ઇચ્છિત નથી; કેમકે ‘नह वै देवा अन्नमिति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥’ (દેવો બક્ષણ કરતા નથી, અને પીતા પણ નથી, તેઓ અમૃતને ભેધને જ તૃપ્ત થાયછે) એ શ્રુતિ દેવોના ચર્વણદિવ્યાપારનો નિષેધ કરેછે. જેમ રાજાના આશ્રયવડે જીવન- નિર્વાહ કરનારા પરિજનોનો ઉપભોગ સિદ્ધ થાયછે, તેમ દેવોપ્રતિ ગુણભાવને પામેલા ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા- ઓનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થાયછે. આત્મરાજાથી રહિત હોવાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારને દેવોનું ભોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાયછે. ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् ॥’ (જો ઉપાસક આત્માથી અન્ય દેવને ઉપાસેછે, આ દેવ અન્ય છે અને હું અન્ય છું, એમ જે બેદબુદ્ધિ કરેછે, તે બાણ્ડો નથી, જેમ મનુષ્યોને પશુ ભોગ્ય છે, તેમ તે બેદબુદ્ધિવાળો અગ્નિ દેવોને ભોગ્ય છે) એ શ્રુતિ પણ અનાત્મજો દેવોના ભોગ્ય છે એમ દર્શાવેછે. તે આ લોકમાં ઇષ્ટાદિકર્મવડે દેવોને સંતોષ પમાડતા છતાં પશુની પેઠે ઉપકાર કરેછે, અને પરલોકમાં તેમના આશ્રયવડે જીવન ચલાવી તથા તેમની આગાનું પા- લન કરી ફલ ભોગવના છતાં પશુની પેઠે જ તે દેવોને ઉપકાર કરેછે. એવીરીતે અન્નભાવના વચનનું ગૌ- ણપણું હોવાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓના ચંદ્રલોકગમનની પ્રતિગા સુખ જ છે. ૭.

ચંદ્રલોકમાં ગયેલાના પુનરાગમનના પ્રકારને દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકારનીએના કૃતાત્યયાધિકરણને રચેછે.—

૨. કૃતાત્યયાધિકરણ.

કૃતાત્યયેऽનુશયવાન્દષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કૃતાત્યયે કરેલા[કર્મ]ના અંતમાં અનુશયવાન્ શેષકર્મવાળો [આ લોકમાં આવેછે, એમ] દષ્ટસ્મૃતિભ્યામ્ શ્રુતિસ્મૃતિથી [જણાવેછે] યથા જે[માર્ગ] વડે હતું ગમન[તે જ માર્ગવડે આગમન] ચ અથવા અતેવમ્ વિપર્યય[માર્ગવડે આગમન થાયછે].

ટીકા:—ઘટાદિકર્મ કરનારા ધૂમાદિમાર્ગવડે ચંદ્રલોકમાં જઈ ત્યાંની વિભૂતિને ભોગવીને પછી કરેલા ઘટાદિકર્મના અંતમાં ઉપભોગના ક્ષયના દર્શનથી ઉપજેલા શોકરૂપઅશિવડે તેમનું જલમય શરીર વિલીન થઈ તેઓ આ લોકમાં આવેછે, ત્યાં સંશય થાયછે કે તેઓ સર્વકર્મનાં ફલ ભોગવીને આવેછે? અથવા કાંઈ કર્મ શેષ લઈને આવેછે? ત્યાં કહેછે કે આયુષ્મિકફલવાળા કર્મસમૂહના ભોગના અંતમાં જ્યારે પુનરાગમન થાયછે, ત્યારે ઔદિકફલવાળા કાંઈ કર્મ શેષ લઈને આવેછે. ‘તથા ઇહ રમણીયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિમાપયેરન્ બ્રાહ્મણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈશ્યયોનિં વા । અથ ય ઇહ કપૂયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે કપૂયા યોનિમાપયેરન્ શ્વયોનિં વા સૂકરયોનિં વા ચાણ્ડાલયોનિં વા ॥’ (તે અવરોહણ કરનારા જીવોમાં જે કાંઈ આ કર્મભૂમિમાં પુણ્યકર્મવાળા હોયછે, તેઓ અવશ્ય જ પુણ્યયોનિ-પવિત્રનાતિ-ને પ્રાપ્ત થાયછે, બ્રાહ્મણયોનિને, વા ક્ષત્રિયયોનિને, વા વૈશ્યયોનિને, અને જેઓ આ કર્મભૂમિમાં પાપકર્મવાળા હોયછે, તેઓ અવશ્ય જ પાપયોનિને પ્રાપ્ત થાયછે, જ્ઞાનયોનિને, સૂકરયોનિને વા ચાંડાલયોનિને) એ શ્રુતિ તથા ‘વર્ણા આશ્રમાશ્ચ સ્વકર્મનિષ્ઠાઃ

પ્રેયઃ કર્મફલમનુભૂય તતઃ શોષેણ વિશિષ્ટદેશજાતિકુલરૂપાયુઃશ્રુતવૃત્તવિત્તસુખમેધસો જન્મ પ્રતિપદ્યન્તે ॥’ (સ્વકર્મમાં નિષ્ઠાવાળા બ્રાહ્મણાદિવર્ણો અને બ્રહ્મચારીઆદિઆશ્રમિઓ મૃત્યુ પામીને લોકાંતરમાં કર્મના ફલને ભોગવીને પછી શેષકર્મવડે વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુલ, રૂપ, આયુષ્, ગ્ધાન, આચાર, દ્રવ્ય, સુખ અને મેધા(અથવા અર્ધને ધારણ કરવાના બધા)યુક્ત પુનર્જન્મને પામેછે) એ સ્મૃતિ પણ કર્મશેષવાળાના અવરોહને દેખાડેછે વર્તમાનમાં જે નાનાપ્રકારના ઉચ્ચનીચ ભોગો પ્રાણિઓને જન્મસાથે જ જોવામાં આવેછે, તે પણ અનુશયને સદ્ભાવ સૂચવેછે અવરોહણ કરનાર જે માર્ગે ચંદ્રલોકમાં ગયો હોયછે તે માર્ગવડે એટલે પિતૃયાણુમાર્ગવડે અવરોહણ કરેછે, અથવા તેથી વિપર્યયમાર્ગવડે (આકાશથી વાયુ, વાયુથી ધૂમ, ધૂમથી અગ્નિ, અગ્નિથી મેધ, અને મેધથી વૃષ્ટિવડે યવાદિદ્વારા પુરુષશરીરને પામી માતાના ગર્ભમાં જવારૂપ માર્ગવડે) અવરોહણ કરેછે. ૮.

શ્રુતિમાંના ચરણશબ્દસખી આશંકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચરણાત્ [શ્રુતિ] શીલથી [યોનિની પ્રાપ્તિને દેખાડેછે, અનુશયથી દેખાડતી નથી] ઇતિ એમ ચેત્ [જે કહેા] તે ન [આ દોષ] નથી ઉપલક્ષણાર્થ [કેમકે આ ચરણશ્રુતિ અનુશયના] ઉપલક્ષણરૂપ [છે] ઇતિ એમ કાર્ણાજિનિઃ કાર્ણાજિનિ [માનેછે].

છે, અનુશયથી ઉચ્ચનીચયોનિની પ્રાપ્તિને દેખાડતી નથી, તેથી અનુશયની અસિદ્ધિ છે, એમ કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આ દોષ નથી, કેમકે શીલ સર્વકર્મના અંગભૂત છે, તેથી તે શબ્દ ઔતાદિકર્મનો લક્ષક છે, ને એમ કર્મની લક્ષણાવડે તેનાથી અભિન્ન અપૂર્વતામના અનુશયની સિદ્ધિ છે, માટે આ અરણ્યશ્રુતિ અનુશયના ઉપલક્ષણરૂપ છે, એમ કાણ્યાગ્નિનિઆચાર્ય માને છે. ૯.

તે જ વાર્તા સંકાસમાધાનવડે કહે છે:—

આનર્થક્યમિતિ चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ૧૦ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—આનર્થક્યમ્ [શીલને] અનર્થકપણુ [પ્રાપ્ત થશે] इति એમ चेत् [ને કહો] તો ન [આ દોષ] નથી તદપેક્ષત્વાત્ તેના અપેક્ષપણાથી.

ટીકા:—શ્રુતિવિહિત શીલનો ત્યાગ કરીને ચરણશબ્દની કર્મશેષમાં લક્ષણા માનવી ઉચિત નથી, જો લક્ષણા માનશો, અને શીલનું કાંઈપણુ ફલ નહિ અગીકાર કરો તો શ્રુતિપ્રતિપાદિત શીલને અનર્થકપણુ-સાધ્યકરહિતપણુ-પ્રાપ્ત થશે, એમ ને કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આ દોષ નથી, શીલની અપેક્ષાથી જ ઇષ્ટાદિકર્મ થાય છે, શીલ (સદાચાર) હીનને કર્મનો અધિકાર નથી. ‘આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદા: ॥’ (સદાચારહીનને વેદો પવિત્ર કરતા નથી) ઇલાદિરમૃતિઓવડે શીલના કર્મોગપણાથી પૃથક્કલની અપેક્ષા નથી, કર્મરૂપઅગીતા ફલવડે શીલની સાર્થકતા છે, નિર્થકતા નથી. તેથી શીલવડે ઉપલક્ષિત અનુશયરૂપ કર્મ જ ઉચ્ચનીચયોનિની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે, એમ કાણ્યાગ્નિનિઆચાર્યનો મત છે. ૧૦.

ચરણશબ્દ કર્મવાચક છે, શીલનો વાચક નથી, તેથી લક્ષણાને અવકાશ નથી, એવા આદરિઆચાર્યના મતરૂપ સુખ્યસિદ્ધાંતને કહે છે —

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ૧૧ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—વાદરિ: આદરિ તુ તો સુકૃતદુષ્કૃતે [ચરણશબ્દવડે] સુકૃત-દુષ્કૃત એ જ [ગ્રહણ કરાય છે] इति એમ [માને છે].

ટીકા:—શ્રીઆદરિઆચાર્ય તો ચરણશબ્દવડે પુણ્યપાપ જ ગ્રહણ કરાય છે, એમ માને છે. અરણ્ય, કર્મ અને અનુશાન એ શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે. જે વેદવિહિત ઇષ્ટાદિકર્મને કરે છે, તેને લોક કહે છે કે આ મહાત્મા પુણ્યકર્મ કરે છે, અને તેનાથી વિપરીત નિપિદ્ધકર્મ કરનારને કહે છે કે આ પાપકર્મ કરે છે. તેથી શ્રુતિમાંના ‘રમણીયચરણા: ॥’ એ શબ્દનો અર્થ પ્રશસ્તકર્મ કરનારા, અને ‘કપૂયચરણા: ॥’ એ શબ્દનો અર્થ નિદિષ્ટકર્મ કરનારા એવો થાય છે, એમ નિર્ણય છે. ૧૧.

એવીરીતે પુણ્યાત્માઓના ગમનાગમનના વિચારવડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરી પાપિઓના ગમનાગમનના વિચારવડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનિષ્ટાદિકાર્યધિકરણ રચે છે:—

૩. અનિષ્ટાદિકાર્યધિકરણ.

पूर्वपक्षः—अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ૧૨ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—અનિષ્ટાદિકારિણામ્ અનિષ્ટાદિ કરનારાઓને અપિ ચ પશ્ય શ્રુતમ્ [ચન્દ્રમંડલ ગંતવ્યપણાવડે] સાંભળ્યું [છે].

ટીકા:—ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા ચન્દ્રમંડલમાં જાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને (ઇષ્ટાદિકર્મ નહિ કરનારા-પાપિઓ-ને) પશ્ય ‘યે વૈ કે વાસ્માલ્લોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસસેવ તે સર્વે ગન્તુન્તિ ॥’ જે (કોઇ આ લોકથી જાય છે, તે સર્વે જ ચન્દ્રમંડલમાંથી જાય છે) એ કૌપીતકિશાબાની શ્રુતિમાં ચન્દ્રમંડલ ગંતવ્યપણાવડે સાંભળ્યું છે. પાંચમી યોગિહરપઅગ્નિમાં દેહાદર્મનો નિયમ હોવાથી પ્રથમના સ્વર્ગલોકરૂપઅગ્નિની પ્રાપ્તિ અવશ્ય સ્વીકારવી જોઇએ ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓની અને અન્યની સમાન ગતિ યુક્ત નથી, એમ ચકા કરવી નહિ, કેમકે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને ચન્દ્રમંડલમાં ભોગની પ્રાપ્તિ છે, અને અન્યને ભોમનો અભાવ છે, એમ બન્નેમાં વિષમતા છે. ૧૨.

સિદ્ધાંત:—સંયમને ત્વનુભૂયેતરેપામારોહાવરોહૌ તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે સંયમને યમલોકમાં અનુભૂય [યમે કરેલી પીડાનો] અનુભવ કરીને રૂપેપામા ધીનત્વેનું (અનિષ્ટકર્મ કરનારાઓનું) [આ લોકપ્રતિ અવરોહણ થાયછે] આરોહાવરોહૌ [એવીરીતેનું તેમનું] ગમનાગમન [થાયછે એમ] તદ્ગતિદર્શનાત્ તેના (યમલોકના) ગમનના દર્શનથી [જણાયછે].

ટીકા:—ભોગને માટે જ ચંદ્રારોહણ છે, નિષ્પ્રયોજન અથવા પ્રતિઅવરોહને માટે નથી; જેમ કોઇ વૃક્ષપર ચડેછે, તે પુષ્પ કિંવા ફલને ગ્રહણ કરવા ચડેછે, નિષ્પ્રયોજન અથવા પડવામાટે ચડતો નથી. અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને ચંદ્રલોકમાં ભોગ નથી, એમ કહ્યું છે, તેથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ જ ચંદ્રલોકમાં જાયછે, પાપિઓ જતા નથી. તેઓ તો યમલોકપ્રતિ જાયછે, ને તે યમલોકમાં સ્વપાપાતુસાર યમે કરેલી પીડાનો અનુભવ કરીને તેઓનું આ લોકપ્રતિ આગમન થાયછે. એવીરીતે તેમનું ગમનાગમન થાયછે, એમ પાપિઓના યમલોકપ્રતિ ગમનને કહેનારી નીચેની શ્રુતિથી જણાયછે:—

“ ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ વાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોદેન મૂદમ્ ।

અર્ચ લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥ ”

ભાવાર્થ:—યમરાજ નચિકેતાપ્રતિ કહેછે:—હે નચિકેત: ! જે મૂર્ખ પરલોકના ઉપાયને જાણતો નથી, અને વિત્તના મોહવડે મૂઢ થઇને પ્રમાદને કરેછે, અને આ સ્વીપુનરવ્યાધિવાળો લોક છે, પરલોક નથી, એમ માનેછે, તે વારંવાર મારે વશ થાયછે.

પાપિઓ યમને વશ થાયછે, એમ કહેનારી વિશેષશ્રુતિસ્મૃતિના બલથી ‘ યે વૈ કે ચ ॥ ’ એ અવિશેષશ્રુતિ ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને જ ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે, એમ જણાવેછે, એમ નિર્ણય થાયછે. ૧૩.

સરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને ‘ સરન્તિ [મનુવ્યાસાદિ એમ] સ્મરણ કરેછે.

ટીકા:—અને મનુવ્યાસાદિ શિષ્ટપુરુષો પણ નિંદિતકર્મ કરનારાઓને યમપુરમાં યમને અધીન સ્વકર્મનું ફલ ભોગવવું પડેછે, એમ યોતાની સ્મૃતિઓમાં કહેછે. ૧૪.

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અપિ ચ વળી સપ્ત સાત [નરકો છે એમ પૌરાણિકો કહેછે].

ટીકા:—વળી પાપકર્મ કરનારા પુરુષોને દુષ્કૃતનું ફલ ભોગવવામાટે સૈરવાદિ સાત નરકો છે, ને તે નરકોને પાપકર્મ કરનારાઓ પ્રાપ્ત થાયછે, એમ પૌરાણિકો કહેછે. તેથી તેવાઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થતા નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૫.

યમરાજની યાતનાને પાપકર્મ કરનારા પુરુષો ભોગવેછે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે સૈરવાદિનરકને વિષે ચિત્રગુપ્તાદિ નાનાઅધિષ્ઠાતાઓનું સ્મરણ થાયછે; એમ શંકા થતાં તેને દૂર કરેછે:—

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને તત્ર ત્યાં અપિ પણ તદ્વ્યાપારાત્ તેના (યમના) વ્યાપારથી અવિરોધઃ અવિરોધ [છે].

ટીકા:—તે સૈરવાદિ સાતનરકોમાં તે યમના જ અધિષ્ઠાતાપણુના વ્યાપારના સ્વીકારથી અવિરોધ છે. યમરાજવડે પ્રેરિત તે ચિત્રગુપ્તાદિઅધિષ્ઠાતાઓનું સ્મરણ થાયછે, તેઓ સ્વતત્ત છે, એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું નથી. ૧૬.

અન્યમાર્ગના અભાવથી પાપિઓની ચંદ્રભણી ગતિ થાયછે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે તેવાઓને માટે તૃતીયમાર્ગ શ્રુતિએ દર્શાવ્યો છે, એમ કહેછે:—

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિદ્યાકર્મણોઃ [આ દેવધાન અને પિતૃયાણુમાર્ગ] ઉપાસના અને કર્મના તુ જ [છે] इति એમ પ્રકૃતત્વાત્ પ્રકૃતપણાથી (ઉપાસના તથા કર્મના પ્રકરણમાં કહેલ હોવાથી) [સિદ્ધ થાયછે].

ટીકાઃ—પંચામિવિદ્યામાં ‘વેત્ય યથાઽસૌ લોકો ન સમ્પૂર્વતે ॥’ (જેવડે આ ચંદ્રલોક પૂરિત થતો નથી, તેને તું જાણુછે?) એ પ્રશ્ના ઉત્તરમાં ‘અથૈતયોઃ પથોર્ને કતરેણ ચ ન તાનીમાનિ ક્ષુદ્રાણ્યસક્રુદાવર્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ । જાયસ્વ ત્રિયસ્વેત્યેતત્ તૃતીયં સ્થાનં તેનાસૌ લોકો ન સમ્પૂર્વતે ॥’ (હવે જે મનુષ્યો દેવધાન અથવા પિતૃયાણુ એ બેમાંના એકમાર્ગના સાધનથી એટલે વિદ્યા કિંવા કર્મથી યુક્ત નથી, તેઓ વારંવાર જન્મમૃત્યુ પામનારાં આ મશકાદિ ક્ષુદ્રપ્રાણીઓ થાયછે. જાયસ્વ-જન્મ પામ, ત્રિયસ્વ-મૃત્યુ પામ, એપ્રમાણુ આ તૃતીય સ્થાન છે. તે હેતુથી આ ચંદ્રલોક પૂરિત થતો નથી.) એપ્રમાણુ શ્રવણ થાયછે. એ પ્રકરણમાં દેવધાન અને પિતૃયાણુનાં સાધન વિદ્યા અને ઇષ્ટાદિકર્મને જ કહ્યાં છે, એમ પ્રકૃતપણાથી સિદ્ધ થાયછે. જેઓ વિદ્યાપ્રસાધનવડે દેવધાનમાર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, અને કર્મવડે પિતૃયાણુમાર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, તેઓને આ ક્ષુદ્રજંતુના જન્મરૂપ વારંવાર જન્મવામરવાનો ત્રીજો માર્ગ પ્રાપ્ત થાયછે, તેથી અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારા ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થતા નથી, એમ જણાયછે. ૧૭.

દેહની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ જ ચંદ્રલોકમાં જવાને યોગ્ય છે, કેમકે પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકાર થાયછે, એમ પાંચ એ સંખ્યાનો નિયમ દર્શાવ્યો છે, એમ પૂર્વે જે શંકા કરવામાં આવી છે, તેનું સમાધાન કરેછેઃ—

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તૃતીયે ત્રીજા [સ્થાન]માં ન [આહુતિની પાંચસંખ્યાનો નિયમ આદરકરવાયોગ્ય] નથી તથા તેવા ઉપલબ્ધેઃ જ્ઞાનથી.

ટીકાઃ—તૃતીયસ્થાનમાં દેહલાભને માટે આહુતિની પાંચસંખ્યાનો નિયમ આદરકરવાયોગ્ય નથી; કેમકે આહુતિસંખ્યાના નિયમવિના જ ‘જાયસ્વ ત્રિયસ્વ’ એમ આ તૃતીયસ્થાનની પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન છે. પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકાર થાયછે, એ નિયમ જેઓનો આરોહઅવરોહ (સ્વર્ગાદિમાં જવુંઆવવું) સંભવેછે, તેવા મનુષ્યોને માટે છે, ક્રીટપતંગાદિ તથા અન્યમનુષ્યોમાટે નથી. તેવાઓના દેહનો આરંભ તો આહુતિસંખ્યાના નિયમવિના જ અન્યજૂતોથી મિશ્ર જલપડે થાયછે. ૧૮.

અનિયમમાં અન્ય પ્રમાણુ આપેછેઃ—

સ્મર્યતેઽપિ ચ લોકે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને લોકે લોકમાં (ભારતાદિમાં) અપિ પણ સ્મર્યતે [આહુતિસંખ્યાના અનિયમનું] સ્મરણ થાયછે.

ટીકાઃ—ભારતાદિમાં પણ દ્રોણસૌતાદિના અથેનિજમણાના કથનથી આહુતિની સંખ્યાના અનિયમનું સ્મરણ થાયછે. દ્રોણાદિને ઓવિવચની એક આહુતિ નથી, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિને પુરુષ અને ઓવિવચની એમ બે આહુતિ નથી. જેમ સાં આહુતિસંખ્યાનો અનાદર છે, એમ અન્યત્ર પણ એવા પ્રસંગોમાં જાણવું. બગલી રૈતઃસેકવિના જ ગર્ભ ધારણ કરેછે, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ક્રીટાદિમાં પણ આહુતિસંખ્યાનો અનિયમ છે, એમ જણાયછે. ૧૯.

દર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને દર્શનાત્ [આચ્યધર્મવિના જ સ્વેદન અને ઉદ્ભિજનની ઉત્પત્તિના] દર્શનથી [પણ આહુતિસંખ્યાનો અનાદર છે].

ટીકા:—જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉહ્ભિજ્જ આ ચારપ્રકારના ભૂતસમૂહમાંથી મૈથુનધર્મવિનાજ સ્વેદજ તથા ઉહ્ભિજ્જની ઉત્પત્તિના દર્શનથી જેમ આહુતિની સંખ્યાનો અનાદર છે, તેમ અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને માટે પણ આહુતિની સંખ્યાનો અનિયમ છે. ૨૦.

‘અળ્લજં જીવજમુદ્ભિજમિતિ ॥’ એ શ્રુતિમાં ત્રણપ્રકારના ભૂતસમૂહનું શ્રવણ થાયછે, છતાં ચારપ્રકારના ભૂતસમૂહની પ્રતિજ્ઞા શામાટે કરી છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંશોકજસ્ય સ્વેદજનો તૃતીય(ઉહ્ભિજ્જ)શબ્દવડે સંગ્રહ [છે, એમ જાણવું].

ટીકા:—અંડજ, જીવજ-જરાયુજ-અને ઉહ્ભિજ્જમાંના ત્રીજા એટલે ઉહ્ભિજ્જશબ્દવડે સ્વેદજનો પણ તુલ્યતાથી સંગ્રહ (અહણુ) છે, એમ જાણવું, કેમકે જેમ ઉહ્ભિજ્જ ભૂમિનું ભેદન કરીને નીકળેછે, તેમ યૂકાદિસ્વેદજ જલનું ભેદન કરીને નીકળેછે. ભૂમિના ઉદ્ભેદ કરીને નીકળનારાં સ્થાવરવૃક્ષાદિકને ઉહ્ભિજ્જ અને જલને ભેદીને નીકળનારાં જંગમ યૂકાદિને સ્વેદજ કહેવામાં આવેછે, એમ ત્રીજાના જ એ બે વિભાગો હોવાથી ચારપ્રકારના ભૂતસમૂહની પ્રતિજ્ઞાનો અને શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૨૧.

એવીરીતે પાપિઓના ગમનાગમનનો વિચાર કરીને હવે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓના અવરોહમાં કાંઈ વિશેષ કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તત્સાભાવ્યાપત્યધિકરણ રચેછે:—

૪. તત્સાભાવ્યાપત્યધિકરણ.

સામાવ્યાપત્તિરૂપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સામાવ્યાપત્તિઃ [આકાશાદિકના] સમાનપણાની પ્રાપ્તિ [થાયછે, આકાશાદિકના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ] ઉપપત્તેઃ સંગતિ હોવાથી [સિદ્ધ છે].

ટીકા:—ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ પુણ્યફલના ભોગની સમાપ્તિએ આકાશાદિકારા ચૈત્રલોકથી અવરોહણુ કરેછે, એમ ‘અદ્યૈતમેવાઘ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમાકાશાદ્વાયં વાયુર્મૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વાઽન્ન ભવત્યન્ન મૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો મૂત્વા પ્રવર્ષતિ ॥’ (પછી જે માર્ગથી આગમન કર્યું હતું તેથી વિપરીતમાર્ગવડે અવરોહણુ કરેછે. ચન્દ્રમંડલમાં ભોગાર્યે જે જલમયશરીર ઉપજ્યું હતું, તે ભોગનો ક્ષય થયે વિલીન થઈ આકાશને પામી આકાશના સમાન સૂક્ષ્મ થાયછે. પછી પિંડીકૃત અતિસૂક્ષ્મ લિંગદેહસહિત વાયુવડે ન્યાં ભાં જમણુ કરતો છતો વાયુની સમાન થાયછે. પછી ધૂમને પામીને ધૂમ-વિરલ આપ્ત-ની સમાન થાયછે. અનંતર અન્ન-જલને ધારણુ કરનાર વાદળા-ને પામીને અન્નની સમાન થાયછે. પશ્ચાત્ મેઘ-જલની વૃદ્ધિ કરનાર વાદળા-ને પામીને મેઘની સમાન થાયછે. અંતે વૃદ્ધિદ્વારા પૃથિવીમાં પ્રવેશ કરીને વ્રીહિયવાદિરૂપ થાયછે) એ અવરોહણુશ્રુતિ નિરૂપણુ કરેછે. એ અવરોહણુ કરનારાઓ આકાશાદિના સ્વરૂપપણાને પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ આકાશાદિના સમાનપણાને પ્રાપ્ત થાયછે, એમ સુક્તિસિદ્ધ છે. જે આકાશાદિના સ્વરૂપને પામે તો આકાશ વિભુ હોવાથી તેનું વાયુઆદિકર્મવડે અવરોહણુ સંભવી શકતું નથી, માટે વિભુપણાથી અને નિલસંબંધપણાથી તેના સાદૃશ્યની પ્રાપ્તિથી અન્ય તેના સંબંધ ઘટતો નથી. આકાશાદિના ભાવનો અસંભવ હોવાથી આકાશાદિના તુલ્યપણાની પ્રાપ્તિનું ગ્રહણુ કરવું એ અસુકત નથી. ૨૨.

ચન્દ્રલોકથી અવરોહણુ કરનારા વ્રીહિયવાદિની પ્રાપ્તિની પૂર્વે બહુ બહુ કાલ આકાશાદિકની સદૃશ રહીને ઉત્તરઉત્તરની સદૃશ થાયછે? વા અદ્ય અદ્ય કાલ રહીને થાયછે? એ સંદેહનું નિરાકરણુ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું નાતિચિરાધિકરણુ રચેછે:—

૫. નાતિચિરાધિકરણુ.

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નાતિચિરેણ અવિલંબે (અદ્ય અદ્ય કાલ આકાશાદિસમાન

સ્થિતિ કરીને) [વૃષ્ટિની ધારાસાથે આ ભૂમિપર આવેછે, એમ] વિશેષાત્ વિશેષ[દર્શન]થી [નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—અપ્ય અપ્ય કાલ આકાશાદિના તુલ્યપણથી સ્થિતિ કરી તે અવરોહણ કરનાર વૃષ્ટિની ધારાસાથે આ પૃથિવીપર આવેછે, એમ ‘ઘતો વૈ ચલ્લ દુર્નિષ્પત્તરમ્ ॥’ (નિશ્ચય આ ત્રીહિયવાદિકાથી દુઃખવડે નીકળતું થાયછે) એવા વિશેષદર્શનથી નિશ્ચય થાયછે. ત્રીહિયવાદિકાના સમાનભાવથી દુઃખવડે નીકળતું દર્શાવીને પૂર્વની સ્થિતિઓના ભાવથી સુખવડે નીકળવાનું દર્શાવ્યું છે. આ સુખદુઃખપણાનો વિશેષ, નીકળવાના કાલના અલ્પપણાના અને દીર્ઘપણાના નિમિત્તથી છે; કેમકે સાંસુધી શરીરની ઉત્પત્તિ ન થવાથી ભોગનો અસંભવ છે. ૨૩.

ત્રીહિયવાદિના ભાવને પામેલા અનુશયી જીવો તે તે શરીરવડે ઉપજતા સુખદુઃખના ભોક્તા થાયછે, એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના અન્યાધિષ્ટાતાધિકરણને રચેછે:—

૬. અન્યાધિષ્ટાતાધિકરણ.

અન્યાધિષ્ટિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પૂર્વવત્ પૂર્વની પેઠે અન્યાધિષ્ટિતેષુ અન્યવડે અધિષ્ટિતમાં [કર્મરોષેપવાળા સંસર્ગમાત્રને પામેછે, એમ] અમિલાપાત્ [શાસ્ત્રના] કથનથી [જણાયછે].

ટીકા:—અન્વલોકથી અવરોહણ કરનારા વૃષ્ટિદ્વારા ભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને ત્રીહિયવાદિભાવને પામેછે, એમ ‘ત ઇહ ત્રીહિયવા ઓપધિવનસ્પતયસ્તિલમાપા ઇતિ જાયન્તે ॥’ (આ ભૂમિપર પડેલા તે કર્મરોષેપવાળા જીવો ત્રીહિ, યવ, ઓપધિ, વનસ્પતિ, તલ અને અકંડના સમાનપણથી ઉપજેછે) એ શ્રુતિ કહેછે. સાં સંશય છે કે એ કાલે સ્થાવરજાતિને પામેલા તે અનુશયી જીવો સ્થાવરજાતિના સુખદુઃખને ભોગવેછે? અથવા જીવાંતરવડે અધિષ્ટિત સ્થાવરશરીરમાં સંબંધમાત્રને પામેછે? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા કહેછે કે પૂર્વે જેમ વાયુ-ધૂમાદિમાં સંબંધમાત્રની પ્રાપ્તિ થયી હતી, તેમ આદિ પણ અન્યજીવોવડે અધિષ્ટિત ત્રીહિઆદિમાં કર્મરોષેપવાળાને સંબંધમાત્રની પ્રાપ્તિ થાયછે, તે સ્થાવરજાતિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ શાસ્ત્રના કથનથી જણાયછે. કર્મવ્યાપારવિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આદિ ત્રીહિઆદિના જન્મમાં કાષ્ઠપ્રકારનો કર્મવ્યાપાર શ્રુતિએ દર્શાવ્યો નથી, તેથી તે અનુશયી જીવો સુખદુઃખના ભાગી થતા નથી, એ નિશ્ચય છે. પોતાનાં પાપકર્મોવડે સ્થાવરજાતિને પામેલા તે શરીરમાં રહી સુખ:દુઃખના ભાગી થાયછે, એ વાર્તા અમે પણ અંગીકાર કરીએછીએ. ૨૪.

વૈદિકકર્મ શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી અશુદ્ધ નથી, એમ કહેછે:—

અશુદ્ધમિતિ ચેન્ન શબ્દાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અશુદ્ધ્ [ઇષ્ટાદિકર્મ] અશુદ્ધ [છે, તેથી તે કર્મના ફલરૂપે ત્રીહિયવાદિનો જન્મ સંભવી શકેછે] ઇતિ એમ ચેન્ન [કહો] તો શબ્દાત્ શાસ્ત્રથી [ધર્મરૂપ હોવાથી] ન [અશુદ્ધ] નથી.

ટીકા:—પશુદિસાદિના યોગથી યત્કર્મ અશુદ્ધ છે, તેથી તેના અનિષ્ટફલરૂપે કર્મરોષેપવાળાનો ત્રીહિયવાદિજન્મ મુખ્ય જ છે, સંબંધમાત્રપ ગૌણ નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે શાસ્ત્રથી તે યત્કર્મ ધર્મરૂપ હોવાથી અશુદ્ધ નથી. ધર્મોધર્મના અર્તાદ્રિયપણથી ‘આ ધર્મ’ અને ‘આ અધર્મ’ એવા વિદ્યાનમાં શાસ્ત્ર જ કારણ-હેતુ-છે. હિંમા અને અનુચ્છાદિરૂપ જ્યોતિષ્ઠોમ ધર્મ છે, એમ શાસ્ત્રથી નિર્ણય છે તે અશુદ્ધ છે, એમ કેમ કહી શકાય? ‘ન દિષ્ટાત્ સર્વા મૂતાનિ ॥’ (સર્વજૂતોને ન દર્શો) એ શાસ્ત્રથી જૂતસંબંધી દિસા અધર્મ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે ઉત્તર છે, અને તેનો અપવાદ ‘અમીયોમીયં પશુમાલમેત ॥’ (અમિ અને સોમને ઉદ્દેશે પશુનું દનન કરે) એ શાસ્ત્ર છે. ઉત્તરથી અપવાદ બસવાન દોષછે, તેથી યજ્ઞાદિકર્મ શુદ્ધ છે. કદાપિ તેને મિશ્રકર્મ ગણો તોપણ તેમાંના

પાપાશભાટે ત્રીહિઆદિનો જન્મ નથી, તેનું ફલ તો સ્વર્ગમાં જે હુ ખાશ છે, તે જ છે તેથી ચન્દ્રથી અવ રોહણ કરનારા અનુશયી જીવોને ત્રીહિઆદિનો સબધમાત્ર થાયછે ૨૫
ત્રીહિઆદિનીસાથે અનુશયીનો સબધમાત્ર થાયછે, એમ જણાવવા ત્રીહિયવાદિની પછીના સબધને દર્શાવેછે -

રેતઃસિગ્યોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અથ પછી રેતઃસિગ્યોગઃ વીર્યસિંચન કરનારનો સબધ [થાયછે]
ટીકાઃ—ત્રીહિઆદિના સબધપછી અનુશયી જીવોને વીર્યસિંચન કરનારનો સબધ થાયછે, એમ જ્યોયો દ્યનમત્તિ યો રેત સિચ્ચતિ તદ્વ્યુત્પન્નમત્તિ ॥ ' (જે જે અન્તને ખાયછે, જે વીર્યનું સિંચન કરેછે, તે પુન થાયછે) એ શ્રુતિથી જણાયછે જેમ આદિ અનુશયી વીર્યસિંચન કરનારના સબધમાત્રને પામેછે, વીર્યસિંચન કરનાર થતો નથી, તેમ ત્રીહિયવાદિની સાથે પણ અનુશયીનો સબધમાત્ર થાયછે. ૨૬

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—યોનેઃ યોનિના [સબધથી] શરીરમ્ [કર્મેફલના] લોગભાટે શરીર [ઉત્પન્ન થાયછે, તેથી પણ અનુશયીને ત્રીહિઆદિનું શરીરપણું નથી]
ટીકાઃ—વીર્યસિંચન કરનારના સબધને પામ્યા પછી તે વીર્યનું યોનિમાં સિંચન થાયછે યોનિના સબ ધથી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં અનુશયીને અનુશય-રોપકર્મેના ફલલોગભાટે શરીર ઉત્પન્ન થાયછે, એમ 'તત્ત્વ ક્વહ રમણીયચરણા. ॥' ઇત્યાદિ શ્રુતિ કહેછે તેથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે અવરોહકાસે ત્રીહિઆદિનો સબધ- માત્ર થાયછે, ત્રીહિઆદિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી ૨૭.

ધૃતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો જીવના પરલોકગમનાગમનના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યતિરૂપણ એ નામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ ત્વંપદાર્થનું તથા તત્પદાર્થનું શોધન એ નામનો ત્રીજાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

પૂર્વપાદમાં પંચાગ્નિવિધાને કહીને જીવની સંસારગતિનો ભેદ કહ્યો. હવે વૈરાગ્યથી સાધ્ય ત્વંપદાર્થના તથા તત્પદાર્થના વિવેકનું નિરૂપણ કરાયછે. તેમાં પ્રથમ જીવની અવસ્થાનો ભેદ કહેવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંધ્યાધિકરણ રચેછે:—

૧. સંધ્યાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

સન્ધ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સન્ધ્યે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ: સૃષ્ટિ [વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે] હિ કેમકે આહ [શ્રુતિ એમ] કહેછે.

ટીકા:—‘સન્ધ્યં તૃતીયં સ્વપ્નસ્થાનમ્ ॥’ (ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન સંધ્ય કહેવાયછે) એ વેદના પ્રયોગથી. તથા જાત અને સુષુપ્તિની સંધિમાં યાયછે તેથી સંધ્ય એ નામ સ્વપ્નનું છે. સ્વપ્નની સૃષ્ટિ જાગૃત્તી સૃષ્ટિની પેઠે વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે? અથવા શુક્તિજાગૃત્તી પેઠે પ્રાતિભાસિકસત્તાવાળી છે? એ સંસારના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષી કહેછે:—સ્વપ્નમાં જે સૃષ્ટિ દેખાયછે, તે સૃષ્ટિ વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે, કેમકે પ્રમાણભૂતા શ્રુતિ ‘અથ રથાન્ રથયોગાન્ પયઃ સ્વજતે ॥’ (જાગૃત્તી અર્નતર સ્વપ્નમાં રથ, રથને યોગ્ય યોગ્ય અને ચાલવાને યોગ્ય માર્ગ એ સર્વને પોતે રચેછે) એ વચનવડે એમ કહેછે, અને તે જ કર્તા છે, એવો ઉપસંહાર પણ છે. ૧.

સ્વપ્નપ્રપંચની વ્યાવહારિકસત્તામાં અન્યદેહને કહેછે:—

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને એકે એક [શાખાવાળા] પુત્રાદયઃ ચ [જીવને સ્વપ્નમાં] પુત્રાદિ નિર્માતારં [સર્વકામને] રચનાર [કહેછે].

ટીકા:—અને એકશાખાવાળા જીવને સ્વપ્નમાં પુત્રાદિ સર્વકામને રચનાર કહેછે. ‘ય એપ સુત્તેષુ જાગર્તાં કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ ॥’ (જે આ પુરુષ છે તે બ્યારે સ્વપ્નમાં સર્વધન્દ્રિયો વ્યાપારહીન યાયછે સારે કામકામને રચતો છતો જાગેછે) એ તે શાખાવાળાનું વાક્ય છે. ત્યાં કામચન્દ્રવડે પુત્રાદિ કહેલ છે, કેમકે નચિકેતાને ચતુર્વર્ણની આયુષ્ અને પુત્રપૌત્રોના વર માગવાનું કહ્યા પછી ‘કામાનાં ત્વા કામમાર્જં કરોમિ ॥’ (હું તને કામોનો કામભાગી કરીશ) એમ યમે પુત્રપૌત્રાદિસંબંધી કહ્યું છે. તે પ્રકરણ પ્રારંભ છે, તેથી તેની જાગૃત્તી સૃષ્ટિ જેમ વ્યાવહારિકસત્ત છે, તેમ તેની સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ વ્યાવહારિકસત્ત જોઈએ. તેથી સ્વપ્નમાં વ્યાવહારિકસત્તવા સૃષ્ટિ છે. ૨.

એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંતઃ—માયામાત્રં તુ કાત્સ્વર્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે કાત્સ્વર્યેના [સ્વપ્નમાં દેશકાલાદિ-

રૂપસામગ્રીનું] સંપૂર્ણપણે અનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ અપ્રકટસ્વરૂપપણું હોવાથી માયામાત્રં [સ્વ-
મની સૃષ્ટિ] માયામાત્ર [છ].

ટીકા:—દેશ, કાલ, નિમિત્ત અને સંપત્તિ તથા અબાધ એ સામગ્રી જાત્રત્તની સૃષ્ટિમાં છે. સ્વમમાં દે-
શકાલાદિરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણપણે પોતાના પ્રકટસ્વરૂપે સલ નથી. ત્યાં રચાદિને ઉચિત દેશ સંભવતો નથી. દે-
હથી બહાર નીકળીને સ્વમ જુએછે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે સ્વમમાં લિંગદેહ સ્થૂલદેહમાંથી
બહાર નીકળતો નથી; નીકળેછે, એમ કહો તો દેહ ચવવત યદ્દ જવો જોઇએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું
નથી. પ્રાણ રહેછે, ને મન તથા ઇન્દ્રિયો બહાર જાયછે, એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી; કેમકે પ્રાણ નીકળે ત્યારે
જ તેઓ નીકળી શકે, સ્વતંત્ર નીકળી શકે નહિ, એમ પ્રાણના ગ્રેહપણાથી સિદ્ધ છે. પ્રાણસંવાદમાં જ મનઆ-
દિનું બહાર નીકળવું દર્શાવ્યું છે, તે તેમના દેવતાઓનું છે, મનઆદિનું નથી. કોષશ્રુતિમાં સ્વમમાં જીવ બહાર
જાયછે, એમ કહ્યું છે, ત્યાં દેહાભિમાનના ત્યાગથી રહિત થવાથી બહાર નીકળ્યાના જોવો થાયછે, એમ તાત્પર્ય
છે. જો બહાર જતો હોય તો અમુકદેશમાં સતેલો માણસ સ્વમમાં પોતાને અન્યદેશમાં ગયેલો જુએછે, અને
તે સ્વમનો અનુભવ કરતો છતો જાત્રત્ત યદ્દ જાયછે, તે તે દેશમાં જ જાત્રત્ત થવો જોઇએ, પણ તેમ તો જો-
વામાં આવતું નથી, જ્યાં સતેલો હોય ત્યાં જ જાત્રત્ત થતો જોવામાં આવેછે. ‘સ્વે શરીરે યથાકામં પરિવર્તતે ॥’
(પોતાના શરીરમાં યથેષ્ટ વિચરેછે) એ શ્રુતિ પણ દેહની અંતર જ સ્વમ દર્શાવેછે. એમ હોવાથી તે કાલની
સ્થિતિ, ગતિ અને અનુભવ પણ જાતિરૂપ છે. કાલનું વિરોધિપણું પણ સ્વમમાં દેખાયછે. રાત્રિએ સતેલો
માણસ સ્વદેશમાં જ દિવસ માનેછે, અને કદાચિત્ત સુદૃઢમાત્રના સ્વમમાં બહુ કાલ વ્યતીત થયેલો જાણેછે.
જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં નિમિત્ત જે કરણો તે પણ મનમાં વૃત્તિવડે લય પામેલાં હોવાથી વિદ્યમાન નથી. એક-
નિમેષમાત્રમાં રચાદિ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા કાશ એ રૂપ સંપત્તિ પણ નથી. સ્વમમાં જોયેલા રચાદિ જાત્ર-
તમાં બાધ પામેછે, એટલું જ નહિ કિંતુ સ્વમમાં પણ ઘણી વેલા તે જોતાજોતામાં બાધ પામી જાયછે.
‘ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્તિ ॥’ (ત્યાં રથ નથી, રથને યોગ્ય ધોડા નથી, અને ચાલવાને
યોગ્ય માર્ગ નથી) એ શ્રુતિ સ્વમમાં રચાદિના અભાવને સ્પષ્ટ જણાવેછે. એ સર્વઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે
સ્વમની સૃષ્ટિ માયામાત્ર છે, સલ નથી. ૩.

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યાર્થ:—ચ અને સૂચક: [લવિષ્યના શુભાશુભનું] સૂચક [સ્વમ છે
એમ] શ્રુતે: શ્રુતિથી હિ પણ [જણાયછે] ચ અને તદ્વિદઃ તેને (સ્વમાધ્યાયને) જાણનારા [પણ
એમ] આચક્ષતે કહેછે [તેથી પણ સ્વમદર્શન મિથ્યા છે].

ટીકા:—લવિષ્યના શુભાશુભનું સૂચક સ્વમ છે, એમ ‘યદા કર્મસુ કામ્યેષુ જિજ્ઞંસ સ્વમેષુ પદયતિ ।
સમૃદ્ધિં તત્ર જાનીયાત્ તસ્મિન્ સ્વમનિદર્શને ॥’ ‘પુરુષં કૃષ્ણં કૃષ્ણદન્તં પદયતિ સ ઇનં હન્તિ ॥’ (પુરુષ
બ્યારે કામ્યકર્મોમાં સ્વમોમાં જીને જુએ, ત્યારે તે સ્વમદર્શનમાં સમૃદ્ધિ જાણે. જો કાળાંતવાળા કાળાપુરુષને
જુએ તો તે દેખનારનું હનન કરેછે) એ શ્રુતિઓથી જણાયછે, અને સ્વમાધ્યાયને જાણનારા પણ ‘કુજ્જરા-
રોહણાદીનિ સ્વમે ધન્યાનિ સ્વરયાનાદોન્યધન્યાનિ ॥’ (સ્વમમાં હાથીપર ચઢવું શુભકારી છે, અને ગદંભ-
પર ચઢવું અશુભકારી છે.) એવાં વચનોપરે એમ કહેછે. ત્યાં પણ મંત્ર, દેવતા અને દ્રવ્યવિશેષના નિમિત્તથી
કોષસ્વમોમાં સ્વમમાનવસ્તુનું જ સત્વપણું છે, પણ સૂચક જે સ્વીદર્શનાદિ તેનું તો આધ્યમાનપણું હોવાથી
અસલપણું જ છે. સ્વમસૃષ્ટિના કર્તા જીવ નથી, માત્ર તે પોતાનાં પુરુષપાપાનુસાર તે સૃષ્ટિનાં સુખદુઃખ અનુ-
ભવેછે, માટે તે નિમિત્તથી ઔપચારિક કર્તા કહી શકાય છે, વળી તે સ્વમવર્ણનનું નિમિત્ત જીવનું કર્તાપણું પ્રતિ-
પાદન કરવામાટે નથી, પણ આત્માનું સ્વર્ણપ્રકાશપણું દર્શાવવામાટે છે. અમે સ્વમમાં પ્રાપ્તના વ્યાપારનો નિ-
વેષ કરતા નથી, તેનું સર્વેશ્વરપણું હોવાથી તે સર્વેશ્વરસ્થામાં અધિષ્ઠાતા છે. સ્વમની સૃષ્ટિ વ્યાવહારિકસ-
ૃષ્ટિના જેવી નથી, પણ તેનાથી અલપકાલ રહેનારી હોવાથી માયામાત્ર છે, અને વ્યાવહારિકસૃષ્ટિના બ્રહ્માત્મ-
દર્શનની પૂર્વે બાધ થતો નથી, તેથી તે વ્યાવહારિકસ્વરૂપા જણાયછે. વસ્તુતાએ તો સમસ્તપ્રપંચનું માયા-
માત્રપણું છે. ૪.

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય વન્ધવિપર્યયૌ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પરામિધ્યાનાત્ [જીવના] સત્યસંકલ્પથી [જીવની સ્વપ્નની સ્થિતિ સત્ય હોવી નેમ્મએ, એમ કહેવું યોગ્ય નથી] તુ કેમકે તિરોહિતં [અવિધાના વ્યવધાનથી જીવના સત્યસંકલ્પત્વાદિધર્મો] તિરોહિત [થઇ રહ્યા છે, અને] તત્તઃ તેથી (ઈશ્વરના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ને જ્ઞાનથી) હિ જ અસ્ય આના (જીવના) વન્ધવિપર્યયૌ બંધભોક્ષ [છે].

ટીકા:—જો જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, તો તે ઈશ્વરના સમાનધર્મવાળો હોવાથી જોમ ઈશ્વરની સ્થિતિ સત્ય છે, તેમ જીવની સાંકલ્પિકી સ્વપ્નસ્થિતિ પણ તેના સત્યસંકલ્પથી સત્ય હોવી નેમ્મએ, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે અવિધાના વ્યવધાનથી જીવના ઈશ્વરના સમાન જો સત્યસંકલ્પત્વાદિધર્મો છે, તે તિરોહિત થઇ રહ્યા છે. બ્યારે કોઇ જીવ પરમાત્માના ધ્યાનવડે અવિધાનું વ્યવધાન દૂર કરેછે, ત્યારે શ્રીઈશ્વરના પ્રસાદથી તે સસિદ્ધજીવના તિરોહિત થઇ રહેલા ઈશ્વરનો આવિર્ભાવ પામેછે, પણ સર્વજીવોના આવિર્ભાવ પામતા નથી, અને ઈશ્વરના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી અને જ્ઞાનથી આ જીવના બંધ તથા ભોક્ષ છે, ‘જ્ઞાત્વા દેવં સર્વ-પાશાપહ્નનિઃ ॥’ (પરમાત્માને જાણવાથી સર્વપાશોની નિવૃત્તિ થાયછે) એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાવડે જ બંધની નિવૃત્તિ સૂચવેછે. ૫.

જ્ઞાનૈશ્વર્યના તિરોભાવમાં અવિધાએ ઉપજાવેલું દેહાભિમાન હેતુ છે, એમ કહેછે.—

દેહયોગાદ્વા સોઽપિ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અપિ પણ સઃ તે (તિરોભાવ) દેહયોગાત્ દેહના યોગથી [છે] જા જીવ અને ઈશ્વરના અન્યપણાની શંકા દૂર કરેછે.

ટીકા:—વિસ્પૃહિંગના દાહ અને પ્રકાશની પેઠે જીવનાં જ્ઞાન અને જૈશ્વર્ય પ્રકટ હોવાં નેમ્મએ, તિરોભાવ ન પામવાં નેમ્મએ, એમ કહેવું યુક્ત જ છે, પણ જીવનાં જ્ઞાનૈશ્વર્યનો તિરોભાવ અવિધાકલ્પિત દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વિષયાનુભવાદિકથી થાયછે. વાશનું જીવ અને ઈશ્વરના અન્યપણાની શંકા નિવૃત્ત કરવાપાટે છે. જીવૈશ્વરની એકતા ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ છે. જીવનું જ્ઞાનૈશ્વર્ય તિરોહિત હોવાથી સ્વપ્નની સ્થિતિ સત્ય નથી. ૬.

સ્વભાવસ્થાની પરીક્ષા કરી. હવે સુષુપ્તિસ્થાનની પરીક્ષા કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદ્ભાવાધિકરણ રચેછે:—

૨. તદ્ભાવાધિકરણ.

તદભાવો નાદીષુ તચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તદભાવઃ તેનો (સ્વપ્નદર્શનનો) અભાવ નાદીષુ નાદીઓમાં (નાદીઓદ્વારા) ચ અને આત્મનિ બ્રહ્મમાં [છે] તચ્છુતેઃ (તત્ત્વ્યુતેઃ) તેની [તેવી] શ્રુતિ હોવાથી.

ટીકા:—નાદી, પુરીતત્ (હૃદયઉપરનું વેદન), પ્રાણ, આકાશ અને બ્રહ્મ આ જીવનાં સુષુપ્તિસ્થાન છે એમ શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. ત્યાં સશય થાયછે કે આ સ્થાનો પરસ્પરમાં ભિન્ન છે ? અથવા એક જ છે ? હાં સૂત્રકારની નિર્ણય કરેછે કે પ્રાણ અને આકાશ એ બ્રહ્મનાં જ નામ છે, માટે તે બંનેનું ક્યન એ બ્રહ્મનું જ ક્યન છે. પુરીતત્ની અંતર જ હૃદયાકાશ છે, તેમાં સુષુપ્તિસ્થાન છે, તેમાં સતેલાને પુરીતત્માં સૂતેલા છે, એમ દર્શાવેલું હોવાથી ત્યાં પણ હૃદયાકાશ જ બ્રહ્મ જ સુષુપ્તિસ્થાન સિદ્ધ થાયછે. નાદીમાં સુષુપ્તિસ્થાન સંભવનું નથી; કેમકે તે નાદીસમૂહનો સ્વપ્નમાંથી સુષુપ્તિમાં જવાના અર્ગરૂપ છે, માટે સ્વપ્નદર્શનના અભાવરૂપ સુષુપ્તિસ્થાન નાદીસમૂહદ્વારા એકબ્રહ્મમાં જ છે. ‘સતા સૌમ્ય ! તદા સમ્પન્નો મરતિ સ્વમપીતો મરતિ ॥’ (હે સૌમ્ય ! સુષુપ્તિકાલે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે, સ્વરૂપને પામેલા સુષુપ્ત થાયછે) એ સુષુપ્તિસ્થાનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ જીવનું સુષુપ્તિસ્થાન એક બ્રહ્મ જ છે, એમાં પ્રમાણરૂપ છે. કંઠમાંની દિતાનામની નાદીઓથી હૃદયકમળના વેદનરૂપ

પુરીતતપર્વતનો જીવને જવાઆવવાના માર્ગરૂપ જે નાડીસમૂહ તેને અત્ર નાડીઓ એમ કહેલ છે. પુરીતત અને નાડીના વિગ્નનથી પુરુષને કોઈ નિસફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને બ્રહ્મના વિગ્નનથી પુરુષને મોક્ષરૂપ નિત્યફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭.

વળી બ્રહ્મથી જીવના ઉત્થાનની શ્રુતિ હોવાથી બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે, એમ કહેલું:—

અતઃ પ્રવોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી અસ્માત્ આ [બ્રહ્મ] થી પ્રવોધઃ જાત્ર [થાય] છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, માટે બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે.]

ટીકા:—જેથી આત્મા (બ્રહ્મ) જ સુપુત્રિસ્થાન છે, આ કારણથી જ આ બ્રહ્મથી જાત્ર થાય છે, એમ સુપુત્રિપ્રકરણની 'યથાઽમોઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચરત્યેવમેવૈતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ ॥' (જેમ અગ્નિના ક્ષુદ્રતણુઓ અગ્નિથી નીકળે છે, તેમ આ આત્માથી સર્વે પ્રાણો નીકળે છે) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, પણ ક્યારેક નાડીસમૂહથી, ક્યારેક પુરીતતથી અને ક્યારેક આત્માથી જાત્ર થાય છે, એમ સુપુત્રિસ્થાનનું વિકલ્પરૂપે નિરૂપણ કર્યું નથી, તેથી બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે. ૮.

સુપુત્રિકાલે જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જ જાત્ર થાય છે? અથવા અન્ય જાત્ર થાય છે? એવી શંકા થાય તો તે શંકા દૂર કરવા ભગવાન સ્વયંકાર નીચેના કર્માનુસ્મૃત્યધિકરણને રચેલું:—

૩. કર્માનુસ્મૃત્યધિકરણ.

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સઃ [જે સૂતો હતો] તે એવ જ [જાગે છે, અત્ય નહિ] તુ કેમકે કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ કર્મ, અનુસ્મરણ, શ્રુતિ અને [કર્મ તથા વિદ્યાના] વિધિથી [એમ સિદ્ધ થાય છે].

ટીકા:—સુપુત્રિમાં જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જાત્ર થવાને યોગ્ય નથી, કેમકે તેની બ્રહ્મથી એકતા થી છે. જેમ જલસમૂહમાં નાંખેલું જલમિદુ ત્યારે જલસમૂહરૂપ જ થાય છે, તેથી તે જ જલમિદુને પુનઃ ખદાર કાઢી શકાતું નથી, તેમ બ્રહ્મની સથિ એકતાપ્રાપ્તિના સુપુત્રજીવનું પુનઃ ઉત્થાન થતું નથી, પણ અન્યજીવનું થાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા કહે છે કે જે જીવે શયન કર્યું હતું, તે જ જીવ જાગે છે, અન્ય નહિ, કેમકે કર્મ, અનુસ્મરણ, શ્રુતિ અને કર્મ તથા વિદ્યાના વિધિથી એમ સિદ્ધ થાય છે. પહેલે દિવસે જેણે કર્મનું અનુશાન આરંભ્યું હોય તે જ બીજે દિવસે શેષ રહેલા કર્મનું અનુશાન કરે છે, તેથી સૂતો જાગે છે, અન્ય નહિ એમ જણાય છે. 'ગયે દિવસે મેં આ જોયું હતું' એમ પૂર્વે અનુભવેલાની જે સ્મૃતિ થાય છે, તે અન્યના ઉત્થાનમાં સંભવી શકતી નથી, તથા જાગેલા પુરુષને 'જે સૂતો હતો તે જ હું છું' આતું પોતાનું અનુસ્મરણ થાય છે, તે પણ અન્યના ઉત્થાનમાં ધરી શકતું નથી. 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ॥' (આ સર્વે પ્રજા પ્રતિદિન આ બ્રહ્મલોકપ્રતિ જાય છે, પણ તેને સમ્યક્પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી નથી) એ શ્રુતિમાં અગ્નિના સદ્ભાવથી સુપુત્રનું જ ઉત્થાન કહ્યું છે. એ પ્રકરણમાં અન્યશ્રુતિથી પણ સૂતો જાગેલા વ્યાધર્શિહાદિ તે તે રૂપે પુનઃ જાત્ર થાય છે, એમ કહ્યું છે. એવીરીતની શ્રુતિઓનું સાધ્યક્રમ અન્યને ઉત્થાન યથેશે માનીએ તો રહેતું નથી. મૃતેલાનું ઉત્થાન ન માનીએ તો કર્મ અને વિદ્યાના વિધિઓ પણ નિરર્થક થાય છે, કેમકે અન્યના ઉત્થાનના પક્ષમાં સુપુત્રિથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર થાય છે, એટલે કાલાંતરે ફલ આપનારાં કર્મ અથવા વિદ્યાનું પ્રયોગન રહેતું નથી. અન્યશરીરમાં રહેલો જીવ અન્યશરીરમાં જાગે છે, એમ કહો તો વ્યવહારના લેખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સુક્તનું ઉત્થાન થાય છે એમ કહો તો મોક્ષ અંતવાન થાય છે, વળી તેમ માનવાથી અકૃતાવ્યાગમ અને કૃતવિપ્રણાસનામના બેદોનો પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. એ સર્વરૂપથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે જે સૂતો હતો તે જ જાત્ર થાય છે. જલસમૂહમાં નાંખેલા જલમિદુનું દહાંત વિષય છે, કેમકે ત્યાં તેને પ્રયક્ જાણવાનો કોઈ ઉપાય નથી, અને અત્ર તો કર્મ અને અવિદ્યારૂપ હેતુના સદ્ભાવથી તેની જયક્તા સમજી શકાય છે. ૯.

નજીઅવસ્થાથી આત્માનું વિવેચન કરીને હવે મૂર્છાથી તેનું વિવેચન કરવાખાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મુગ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૪. મુગ્ધાધિકરણ.

મુગ્ધેર્ધસમ્પત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરિશેષાત્ [જાતદાદિના વિલક્ષણપણાને લીધે] પરિશેષથી મુગ્ધે મૂર્છિતમાં અર્ધસમ્પત્તિઃ [મૃત્યુ અને સુષુપ્તિની] અર્ધસમ્પત્તિ [છે].

ટીકા:—જાત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને મરણ એ ચાર અવસ્થાઓ પ્રસિદ્ધ છે, પાંચમી અવસ્થા પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી મૂર્છાવસ્થા એ ચારઅવસ્થામાંની એક અવસ્થા હશે, એમ સદેહ થાયછે, તેને દૂર કરવા કહેછે કે મૂર્છિત જાતદવસ્થાવાળો નથી, કેમકે તે કાલે તે ઇન્દ્રિયોવડે બહારના વિષયોને જોતોનાજીતો નથી. ઇપુકાર(બાણ બનાવનાર)ની જેઠે એકાગ્રચિત્તવાળો થઇ જવાથી મૂર્છિત અન્યવિષયોને જોતો નથી એમ પણ કહેવાય એમ નથી, કેમકે ઇપુકાર તો ‘હું આટલા સમયસુધી ઇપુમાં જ મનવાળો હતો’ એમ કહેછે, પણ મુગ્ધ તો સંસાર પામ્યા પછી ‘હું તો અંધારામાં પડ્યો હતો, મને કંઇ જ્ઞાન નહોતું’ એમ કહેછે, તથા એકાગ્રચિત્તવાળાનું શરીર પડી જતું નથી, અને મૂર્છિતત્વું શરીર જીવિતપર પડેછે. તેમ સંસાર-હિત હોવાથી સ્વપ્નને જોતો નથી, ખાટે સ્વપ્નાવસ્થાવાળો પણ નથી. મૂર્છિત કદાચિત્ત લાંબાસમયસુધી ઉજ્જ્વલ મૂકતો નથી, તેનું શરીર કંપમાન હોયછે, મુખ ભયાનક હોયછે, અને નેત્ર વિસ્ફારિત (ફાટલાં) હોયછે, તથા લાકડીના ધાથી પણ તે જંગમો નથી, પણ સુષુપ્ત તો પુનઃ પુનઃ ઉજ્જ્વલ મૂકેછે, એનું શરીર પણ નિષ્કંપ હોયછે, નેત્રા નિમિલિત હોયછે, મુખ પ્રસન્ન હોયછે, અને હાથ દાખવામાત્રથી તે જાગી યાયછે, ખાટે મૂર્છિત સુષુપ્તિઅવસ્થાવાળો પણ નથી. પ્રાણ અને બાહ્યાના સદ્ભાવથી તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો નથી. આમ ચારેઅવસ્થાથી મૂર્છાનું વિલક્ષણપણું હોવાથી પરિશેષથી મૂર્છિતમાં સુષુપ્તિના અને મરણના ધર્મોની અર્ધા અર્ધા સંપત્તિ હોવાથી તે અર્ધસંપત્તિવાળો છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આ પાંચમી અવસ્થા લોકમાં અને આશ્વર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવાય નહિ. ૧૦.

જીવ સર્વઅવસ્થાઓથી અલિપ્ત છે, એવો વિચાર કરીને હવે તત્ત્વદર્શન નિર્વિશેષપણું દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઉભયલિંગાધિકરણ રચેછે:—

૫. ઉભયલિંગાધિકરણ.

ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્યોભયલિઙ્ગં સર્વત્ર હિ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરસ્ય બ્રહ્મનું ઉભયલિઙ્ગં ઉભયરૂપ નથી સ્થાનતઃ ઉપાધિથી અપિ પણ [નિર્વિશેષ જ રહેછે] હિ કેમકે સર્વત્ર સર્વત્ર [નિર્વિશેષનો જ ઉપદેશ છે].

ટીકા:—સુષુપ્તિમાં જીવ જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે, તે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો શ્રુતિવડે નિર્ણય કરેછે. બ્રહ્મવિષયની શ્રુતિઓ ઉભયલિંગવાળી છે. ‘સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ ॥’ (સર્વકર્મવાળા, સર્વકામવાળા સર્વગંધવાળા તે સર્વરસવાળા પરમાત્મા છે) એવાપ્રકારની શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સવિશેષપણાને જણાવેછે, અને ‘અસૂલમ-નગ્વહસ્વમદીર્ઘમ્ ॥’ (બ્રહ્મ અસૂલ, અનણુ, અદૂરવ અને અદીર્ઘ છે) એવીરીતની શ્રુતિઓ બ્રહ્મના નિર્વિશેષપણાને જણાવેછે. ત્યાં સંશય થાયછે કે બ્રહ્મ ઉભયરૂપ છે? વા બેમાંથી એકરૂપ છે? એકરૂપ હોય તો તે નિર્વિશેષ છે? વા નિર્વિશેષ છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે બ્રહ્મ ઉભયરૂપ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરી પૂર્વોક્તસંશયોને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર કહેછે કે બ્રહ્મનું ઉભયરૂપપણું સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે એકવચ્ચ સ્વભાવથી જ રૂપાદિવિશેષવાળી અને તેનાથી વિપરીત રોષ શકે નહિ. પૃથિવીઆદિઉપાધિના યોગથી પણ બ્રહ્મ અવિશેષ ન થતાં નિર્વિશેષ જ રહેછે; જેમ અલતાઆદિની ઉપાધિથી સ્વચ્છ સ્ફટિક અસ્વચ્છ થતો નથી, તેમ અવિદ્યાહ્રિપત મિથ્યાઉપાધિના યોગથી નિર્વિશેષબ્રહ્મ સવિશેષ થતું નથી; ખાટે સમસ્તવિશેષરહિત બ્રહ્મ છે, એમ અંગીકાર કરતું જોઇએ, કેમકે ‘અશન્દમર્શમરૂપમવ્યયમ્ ॥’ (અશ્વદરહિત, સ્પર્શર-

હિત, રૂપરહિત અને વિકારરહિત બ્રહ્મ છે) ઇલાદિ સર્વ વાક્યો જેઓ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે, તેઓમાં નિર્વિશેષબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન છે. ૧૧.

ન ભેદાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદાત્ [શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના આકારનો] ભેદ હોવાથી ન [બ્રહ્મ નિર્વિશેષ] નથી રૂપિત એમ ચેત્ [જો કહો] તો પ્રત્યેકમ્ પ્રત્યેકને (ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિને લ-
ધને પણ) અતદ્વચનાત્ અભેદના કથનથી ન [બ્રહ્મ સર્વિશેષ] નથી.

ટીકા:—‘ચતુષ્પાદ્વજ ॥’ ‘પોદશકલં વ્રજ ॥’ (ચારપાદવાળું બ્રહ્મ, સોળકલાવાળું બ્રહ્મ)
જેવી શ્રુતિઓમાં ભિન્નઆકારરૂપ ભેદ(વિશેષ)નો ઉપદેશ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ જ છે, નિર્વિશેષ નથી,
એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે ભેદનું કથન વારતાવિક નથી, માત્ર ઉપાસનામાટે છે, માટે તે શ્રુતિ-
ઓનું અભેદમાં જ તાત્પર્ય છે. ઉપાસનાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિરૂપવિશેષ લધને પણ શાસ્ત્ર અભેદ (નિ-
ર્વિશેષ) જ કહેછે, તેથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ નથી. ૧૨.

અપિ ચૈવમેકે ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને એકે એક [શાખાવાળાઓ] અપિ પણ એવમ્ એપ્ર-
માણે (ભેદદર્શનની નિંદાપૂર્વક અભેદદર્શનને) [કહેછે].

ટીકા:—અને એકશાખાવાળાઓ પણ દૈતની નિંદાપૂર્વક અદ્વૈતરૂપ નિર્વિશેષતત્ત્વને નિરૂપણ કરેછે:—

“મનસૈવેદમાત્ત્વ્યં નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ર્હ નાનેવ પશ્યતિ ॥”

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્મ મનવડે જ પ્રાપ્ત્યવાયોગ્ય છે, એમાં નાનાવસ્તુ કાંઈ નથી, અને જે કાંઈ એમાં
નાનાની પેઠે જુએછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને જ પ્રાપ્ત થાયછે.

અન્વયાખ્યાઓમાં પણ ભેદવાદની નિંદા અને અભેદવાદની સ્તુતિ તથા સમસ્તપ્રપંચનું વિર્વતરૂપે બ્રહ્મરૂ-
પપણું વર્ણવેલું છે. ૧૩.

શ્રુતિથી તો સાકાર તથા નિરાકાર બંનેપ્રકારના બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાયછે, છતાં તમે એક નિરાકાર જ
કેમ કહોછો? એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—હિ [બ્રહ્મ] નિશ્ચય અરૂપવત્ રૂપરહિત એવ જ [છે] તત્પ્ર-
ધાનત્વાત્ [શ્રુતિમાં] તેના પ્રધાનપણાથી [એ વાત સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—બ્રહ્મ નિશ્ચય રૂપાદિઆકારરહિત જ છે, રૂપાદિવાળું નથી. ‘અસ્યૂલમનગ્વહસ્તમદીર્ઘમ્ ॥’
‘અશન્દમસ્પર્શમરૂપમન્યયમ્ ॥’ ‘આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના
નિરાકારપણાનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. સાકારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસનામાં
પ્રધાન છે, બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં પ્રધાન નથી, બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં તો નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્માત્મતત્ત્વને
વર્ણવનારી શ્રુતિઓ જ પ્રધાન છે. ૧૪.

બ્રહ્મ જે નિરાકાર છે, તો સાકારબ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની શી ગતિ છે? જેવી શંકા
થાય તો તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

પ્રકાશવચ્ચૈવૈયર્થ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રકાશવત્ પ્રકાશની પેઠે [બ્રહ્મના આકારવિશેષનો
ઉપદેશ હોવાથી] અર્વૈયર્થ્યમ્ [સાકારબ્રહ્મને કહેનારી શ્રુતિઓનું] અર્થર્થપણું [છે].

ટીકા:—જેમ સૂર્યચન્દ્રનો પ્રકાશ આકાશમાં વ્યાપી રહેલો છે, તે આંગળીઆદિઉપાધિના સંબંધથી ઋણુવદ્વાદિભાવને પામેલો જણાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ પૃથિવીઆદિઉપાધિના સંબંધથી તેના આકારપણાને પામેલાના જેવું જણાય છે. બ્રહ્મના એવા આકારવિશેષનો ઉપદેશ ઉપાસનામાં વિરોધ પામતો નથી. તેથી સાકારબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનું વર્ધપણું નથી. ૧૫.

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને [શ્રુતિ પણ] તન્માત્રમ્ ચૈતન્યમાત્ર [બ્રહ્મ છે એમ] આહ કહે છે.

ટીકા:—અને ‘સ યથા સૈન્ધવઘ્નનોડનન્તરોડ્વાહઃ કૃત્ત્વો રસઘન એવં વા કરેડયમાત્માડનન્તરોડ્વાહઃ કૃત્ત્વઃ પ્રજ્ઞાનઘન એવ ॥’ (જેમ તે લવણુપિંડ અંતર અખાલ સમગ્ર એકરસ જ છે, તેમ અરે! આ આત્મા અંતર અખાલ સમગ્ર ચૈતન્યઘન છે.) એ શ્રુતિ પણ ચૈતન્યમાત્ર—વિલક્ષણરૂપાંતરરહિત નિર્વિશેષ—બ્રહ્મ છે એમ કહે છે, તેથી તેનું નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. અંતર અથવા બહાર ચૈતન્યથી ભિન્ન રૂપ નથી. ૧૬.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ વિશેષના નિષેધવડે નિર્વિશેષબ્રહ્મને દર્શાવે છે, એમ કહે છે:—

દર્શયતિ ચાયો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને દર્શયતિ [શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું] દેખાડે છે અર્થો અને અપિ [સ્મૃતિ] પણ [એમ] સ્મર્યતે કહે છે.

ટીકા:—‘અયાત આદેશો નેતિ નેતિ ॥’ ‘અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદધિ ॥’ (દૈતના કથન પછી જ્ઞાનના હેતુપણથી ‘આ નહિ’ ‘આ નહિ’ એવો ઉપદેશ કરાય છે. તે બ્રહ્મ વિદિતથી અન્ય જ છે, અને અવિદિતથી પણ અન્ય જ છે.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પ્રપંચના નિષેધવડે બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું દેખાડે છે, અને ‘જ્ઞેયં યત્ તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાડ્મૃતમશ્રુતે । સનાદિમત્તરં વ્રજ ન સત્ત્વાસદુચ્યતે ॥’ (હે અર્જુન ! જે જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે તે હું તને કહીશ, જેને જાણીને પુરૂષ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. પરબ્રહ્મ અનાદિમત્ (આદિમત્-કાર્યન થનાર) છે, તે ઇન્દ્રિયવેધ કહેવાતું નથી, તેમ પરાક્ષ પણ કહેવાતું નથી.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ દૈતના નિષેધવડે બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું કહે છે. ૧૭.

બ્રહ્મનું વિશેષપણું ઉપાધિના નિમિત્તથી છે, એમ દર્શાવે છે:—

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી એવ જ સૂર્યકાદિવત્ જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિના જેવી [મોક્ષશાસ્ત્રોમાં] ઉપમા ઉપમા [અપાય છે].

ટીકા:—જેથી આ બ્રહ્મ ચૈતન્યસ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે, તેથી જ એના ઉપાધિનિમિત્તના અવાસ્તવવિશેષ પપણાને દેખાડવા મોક્ષશાસ્ત્રોમાં જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિના જેવી ઉપમા અપાય છે:—

“યથા હ્યં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપોભિન્ના વહુધૈકોડનુમચ્છન્ ॥

ઉપાધિના ક્રિયતે ભેદરૂપો દેવઃ ક્ષેત્રેષ્વેવમજોડયમાત્મા ॥”

ભાવાર્થ:—જેવીરીતે આ પ્રકાશરૂપ સૂર્ય પોતે એક જ છતાં પણ જલબરેલા ધડાઓના ભેદવડે ભેદ પામી (જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે અનુગત યથ) બહુપ્રકારે થાય છે, તેમ આ અજન્મા સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ એક છતાં પણ માધ્યમઉપાધિવડે શરીરોમાં અનુગત યથ ભેદરૂપને કરે છે.

સૂર્યકાદિમાંના ક જલમાં રહેલા પ્રતિબિંબપણાના આકારવડે સૂર્યનું આબાસપણું ઘોતન કરે છે.

સૂર્યકાદિમાંના આદિ શબ્દથી નીચેનું જલચંદ્રનું દદાંત ગ્રહણ કરાય છે:—

“એક એવ તુ મૃતાત્મા મૃતે મૃતે વ્યવસ્થિતઃ ।

એકધા વહુધા ચૈવ દ્વયતે જલચન્દ્રવત્ ॥”

ભાવાર્થ:—એક જ ભૂતાત્મા શરીરશરીરમાં વ્યવસ્થા પામેલા છે, અને જલમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે એકપ્રકારે અને બહુપ્રકારે દેખાયછે. ૧૮.

પૂર્વપક્ષી દર્શાવતિદ્વાંતના વિષમપણાની શંકા કરેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— અમ્બુવદગ્રહણાત્તુ ન તથાત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પણ અગ્રહણાત્ [પ્રતિબિંબના] અગ્રહણથી અમ્બુવત્ [અર્થ] જલ[સૂર્યાદિ]ના જેવું તથાત્વમ્ સમાનપણું ન નથી [તેથી આ દર્શાવત અચુક્ત છે].

ટીકા:—સૂર્યાદિ ભૂતપદાર્થ છે, તેનાથી પૃથક્ અને દૂરદેશમાં ભૂતજલ રહેલું છે, તેથી તેમાં સૂર્યાદિના પ્રતિબિંબનું થવું યુક્ત છે, પણ અહીં અમ્બુવત્ છે, અને તેના સર્વવ્યાપકપણાથી તથા સર્વાભિવ્યવસ્થાથી તેનાથી પૃથક્ અને દૂરદેશમાં રહેલી કોઇ ઉપાધિઓ નથી, તેથી માયાવડે બુદ્ધિઆદિમાં તેનું પ્રતિબિંબ થવું સંભવતું નથી. એવીરીતે પ્રતિબિંબના અગ્રહણથી અહીં જલસૂર્યાદિના જેવું સમાનપણું નથી, તેથી આ દર્શાવત અચુક્ત છે. ૧૯.

પૂર્વોક્તશંકાની નિવૃત્તિ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અન્તર્ભાવાત્ [ઉપાધિની] અંતર્ગત હોવાથી વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમ્ [ઉપાધિવાળાના] વૃદ્ધિહાસનું ગૌણપણું [છે] એવમ્ એવીરીતે ઉભયસામજ્ઞસ્યાત્ અનેના (દર્શાવતદર્શાવતના) યદ્યર્થપણાથી [વિષમપણું નથી].

ટીકા:—દર્શાવતિદ્વાંતના સર્વેઅંશે સમાન હોવા નથી, માત્ર કહેવાને ઇચ્છિતઅંશની સમાનતાવડે દર્શાવત થાયછે, સર્વેપ્રકારના સમાનપણામાં તે દર્શાવતદર્શાવતિદ્વાંતના ઉચ્છેદ જ થાયછે, કહેવાને ઇચ્છિતઅંશની સમાનતા હોવાથી પૂર્વોક્તદર્શાવત યુક્ત જ છે. જેમ જલરૂપઉપાધિમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જલના વધવાથી વધેછે, જલના ઘટવાથી ઘટેછે, જલના ચાલવાથી ચાલેછે, અને જલના બેદમાં બેદ પામેછે, એવીરીતે જલરૂપઉપાધિમાં રહેલા સૂર્યાદિના વૃદ્ધિહાસાદિનું, આકાશમાં રહેલા સૂર્યાદિમાં તે વિક્રિયાઓના અભાવ હોવાથી, ગૌણપણું છે, તેમ અવિકૃત એકરૂપ અહીં પણ દેહાદિરૂપઉપાધિની અંતર આભાસરૂપે વિદ્યમાન હોવાથી વૃદ્ધિહાસાદિરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને અનુસરનારના જેવું જણાયછે. એવીરીતે દર્શાવતદર્શાવતિદ્વાંતમાં વૃદ્ધિહાસના ગૌણપણારૂપસારૂપ્યનો સફળાવ હોવાથી તેમનું યદ્યર્થપણું છે, તેથી બન્નેમાં વિષમતા રહેતી નથી. નીરૂપઆકાશનું સમીપના જલમાં પ્રતિબિંબ પડેછે, તેથી ભૂતદ્રવ્યનું દૂર રહેલા પદાર્થમાં જ પ્રતિબિંબ પડે એવું કહેવું પણ સંભવતું નથી. ૨૦.

દેહાદિરૂપઉપાધિમાં અહીંના પ્રવેશને કહેનારી શ્રુતિથી પણ પૂર્વપક્ષીનું અનુમાન બાધ પામેછે, એમ જણાવેછે:—

દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અ અને દર્શનાત્ [ઉપાધિમાં અનુપ્રવેશની] શ્રુતિથી [જલસૂર્યાદિનું દર્શાવત યુક્ત હોવાથી અહીં નિર્વિશેષ જ છે].

ટીકા:—નાત્રેની શ્રુતિઓ દેહાદિરૂપઉપાધિઓની અંતર અહીંનો અનુપ્રવેશ કહેછે:—

“પુરશ્વક્રે દ્વિપદઃ પુરશ્વક્રે ચતુષ્પદઃ ।

પુરઃ સ પક્ષી ભૂત્વા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ ॥”

“અનેત જીવેનાડડત્મનાડ્જુમવિશ્ય ॥”

ભાવાર્થ:—પરમાત્મા અનુબ્યાદિશરીરોને રચીને તથા પશ્ચાદિશરીરોને રચીને અત્યુશદિકાની પ્રકટતાથી પૂર્વે હિંગશરીરવાળા યજ્ઞને તે શરીરોમાં પ્રવેશ કરતા હવા, પ્રવેશ કર્યાં છતાં પણ પૂર્ણ જ છે. આ છપરૂપે પોતે અનુપ્રવેશ કરીને.

એ અનુપ્રવેશની શ્રુતિઓથી પૂર્વે આપેલું જલસૂત્રોદિકતું દર્શાત યોગ્ય જ છે, એમ જણાય છે, અને તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

બ્રહ્મનું નિર્વિશેષચિન્માત્રપણું કહીને હવે સર્વપ્રપચના નિષેધના અવધિપણાવડે તેનું સદૂપપણું કહેવા બ-
ગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રકૃતૈતાવત્ત્વાધિકરણ રચે છે:—

૬. પ્રકૃતૈતાવત્ત્વાધિકરણ.

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ તતો વ્રવીતિ ચ શ્રૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં પ્રકૃતમાં (પ્રકરણમાં) એટલાનો (મૂર્ત તથા અ-
મૂર્તનો) હિ જ પ્રતિષેધતિ [શ્રુતિ] નિષેધ કરે છે ચ અને તત: [નિષેધની] પછી શ્રૂયઃ પુનઃ
વ્રવીતિ [શ્રુતિ બ્રહ્મ છે એમ] કહે છે.

ટીકા:—દ્વે વાવ વ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તૈ ચૈવામૂર્તૈ ચ ॥' (બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ.) એ
શ્રુતિમાં પૃથિવી, જલ અને તેજને બ્રહ્મનું મૂર્ત-સ્થૂલ-રૂપ અને વાયુ તથા આકાશને બ્રહ્મનું અમૂર્ત-
સૂક્ષ્મ-રૂપ કહી આગળ જતાં 'અયાત આદેશો નેતિ નેતિ ॥' (પ્રપંચના કથનપછી કહેલા
આરોપના નિષેધાર્થપણાથી 'આ સત્ય નહિ' 'આ સત્ય નહિ' એમ નિષેધવડે ઉપદેશ કરાય છે)
એ વચનવડે બે વાર નિષેધનું કથન થાય છે, ત્યાં શંકા થાય છે કે આના નિષેધનો વિષય શો છે? ત્યાં
પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એ વચનવડે સાકાર તથા નિરાકાર એ બંનેપ્રકારના બ્રહ્મનો નિષેધ કરાય છે, તેથી
નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે
બ્રહ્મસંબંધના એ પ્રકરણમાં મૂર્ત તથા અમૂર્તરૂપ પરિચિન્નબ્રહ્મનો જ 'નેતિ નેતિ' ॥ એ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે.
શૂન્યવાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી સવિશેષ તથા નિર્વિશેષ એ બંનેબ્રહ્મનો નિષેધ યુક્તિયુક્ત નથી. 'વ્રહ્મ તે
વ્રજાણિ' ॥ (હું તને બ્રહ્મ કહીશ) એ ઉપક્રમના વિરોધથી, 'અસન્નેષ સ મવતિ । અસદ્ભ્રમેતિ વેદ ચેત્ ॥'
(બ્રહ્મ અસત્ છે એમ જે જાણે છે તે અસત્ જ થાય છે) ઇલાદિ નિંદાના વિરોધથી, 'અસ્તીત્યેવોપલ-
ઘ્વઘ્વઃ ॥' (છે એ પ્રકારે જ તે પાત્રવાયોગ્ય છે) એવા અવધારણાના વિરોધથી, અને સર્વવેદાંતના બા-
દાપના પ્રસંગથી બ્રહ્મનો નિષેધ સંભવી શકતો નથી. શ્રુતિ બ્રહ્મમાં કલ્પિત પ્રપંચનો નિષેધ કરી બ્રહ્મને અવ-
શેષ રાખે છે, એમ શ્રુતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તે નિષેધની પછી પુનઃ 'અન્યત્ પરમસ્તિ ॥' (મૂર્ત તથા
અમૂર્ત એ બંનેથી ભિન્ન બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મના સદ્ભાવને કહે છે. તેથી આ નિષેધ બ્રહ્મના અવસાન-
વાળો છે, અભાવના અવસાનવાળો નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૨૨.

ઇન્દ્રિયોના અગ્રાણપણાથી બ્રહ્મ નથી, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરે છે:—

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તત્ તે (બ્રહ્મ) અવ્યક્તમ્ અવ્યક્ત (રૂપાદિના અભાવવાળું)
[છે, તેથી નેત્રાર્દિઇન્દ્રિયોના વિષય નથી] હિ [શ્રુતિસ્મૃતિ] પણ આહ [એમ જ] કહે છે.

ટીકા:—જો સર્વપ્રપંચથી ભિન્ન બ્રહ્મ છે, તો તે નેત્રાર્દિથી અદૃશ્ય કેમ થતું નથી? એના સમાધાન-
માટે કહે છે કે તે બ્રહ્મ સર્વદૃશ્યના સાક્ષિપણાથી અવ્યક્ત અને ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાણ છે. 'ન જલુપા ગૃહ્યતે
નાપિ વાચા નાન્યર્દેવૈઃ ॥' (બ્રહ્મ સમુપડે અદૃશ્ય થતું નથી, વાણીવડે પણ અદૃશ્ય થતું નથી, અને અન્યઇન્દ્રિયોવડે
પણ અદૃશ્ય થતું નથી.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ અને 'અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ॥' (આ અવ્યક્ત
કહેવાય છે, અચિન્ત્ય કહેવાય છે, અને અવિકાર્ય કહેવાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ એમ જ કહે છે. ૨૩.

હારે એ બ્રહ્મ ક્યારે અદૃશ્ય થાય છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અપિ પણ સંરાધને સરાધન[કાલ]માં [એ અવ્યક્તબ્રહ્મને] યોગિઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ] પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ શ્રુતિસ્મૃતિથી [જણાય છે]

ટીકા:—બકિત, ધ્યાન, જપ અને નમસ્કારાદિવડે બ્રહ્મનું ચિત્તમા સારીરીતે સ્થાપન કરવું તે સરાધન કહેવાય છે. સરાધનકાવમા એ અવ્યક્તબ્રહ્મનો યોગિઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિથી જણાય છે. આ શ્રુતિપ્રમાણ નીચેપ્રમાણ છે —

“પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યવૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાદ્પદ્યતિ નાન્તરાત્મન ।

કથિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાઢ્ઠત્તચક્ષુરમૃતતમિચ્છન્ ॥”

“જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તત્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥”

સાધાર્થ:—પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોને અનાત્મદર્શી કરીને તેમનો નાશ કરતા હવા. તેથી તેઓ બહારની વસ્તુઓને જ દેખે છે, અંતરાત્માને દેખતી નથી, કોઈ ધીર યુગ્મ્ય જે ઇન્દ્રિયોના નિરોધવાળો છે, તે અમૃતભાવને ઇચ્છતો છતો શુદ્ધચિત્તમા શાસ્ત્રવડે પ્રત્યગાત્માને જુએ છે નિષ્કામકર્મવડે વિશુદ્ધચિત્તાળો પુરુષ જ્ઞાનનામના સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષવડે ધ્યાન કરતો છતો તે નિષ્કલબ્રહ્મને દેખે છે

સ્મૃતિપ્રમાણ નીચેપ્રમાણ છે —

“યં વિનિદ્રા જિતશ્વાસાઃ સન્તુષ્ટાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પદ્યન્તિ યુક્તજ્ઞાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥”

“યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥”

સાધાર્થ:—તમોગુણરહિત, પ્રાણાયામમા નિશ્વાસા, સતુષ્ઠ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા અને ધ્યાન કરનારા જે આત્મજ્યોતિને જુએ છે, તે યોગવડે લબ્ધ એવી આત્મજ્યોતિને નમસ્કાર તે સનાતનભગવતને યોગિઓ સારીરીતે જુએ છે

અહિંસુઅમૃતિથી બ્રહ્મદર્શન થઈ શકતું નથી, રજસુતમોરહિત નિર્મલ અતર્ક્યુઅમૃતિવડે જ સર્વાંતરતમ સર્વાધિજ્ઞાનબ્રહ્મનો કરામલકવત્ અપરોક્ષ અનુભવ થઈ શકે છે, એ વાર્તા તત્ત્વનિરવિહાનોના અનુભવવડે પણ સિદ્ધ છે. ૨૪

જો સરાધ્યસરાધકભાવ માનગો તો પરઅપરઆત્માનો ભેદ માનવો પડશે, એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

પ્રકાશાદિવચ્ચાવૈશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની પેઠે પ્રકાશઃ ચિદાત્મા ચ પણ કર્મણિ કર્મમા [ભેદ પામે છે, સ્વતઃ નહિ, કેમકે] અભ્યાસાત્ [તત્ત્વમસિમહાવાક્યના] અભ્યાસથી અવૈશેષ્યમ્ [જ્ઞાન] અવિશેષપણ [છે]

ટીકા:—જેવીરીતે પ્રકાશ આકાશ અને સૂર્યાદિ, અગ્નિ ઘટ અને જગાદિના કર્મરૂપ ઉપાધિમા ભેદ પામ્યાજેવા જણાય છે, અને સ્વાભાવિક અભેદપણુને ત્યજતા નથી, તેમ આ ચિદાત્મા પણ ધ્યાનાદિકર્મરૂપ ઉપાધિમા ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે, સ્વતઃ નહિ, કેમકે તત્ત્વમસિમહાવાક્યના અભ્યાસથી (નવવાર કથનથી) બ્રહ્મનું એકરસપણુ જ સિદ્ધ છે ૨૫.

શ્રુતિરૂપનિગમી પણ ભેદ ઔપાધિક છે એમ કહે છે —

અતોઽનન્તેન તથા હિ લિક્ષમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી અનન્તેન [છવ] બ્રહ્મની [સાથે એકતાને પામે છે] તથા તેમ હિ જ લિક્ષમ્ [શ્રુતિરૂપ] લિંગ (નાપકહેતું) [છે]

ટીકા:—આથી એટલે અભેદના સ્વાભાવિકપણાથી અને ભેદના અવિદ્યારૂપપણાથી વિધાવટે અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરીને જીવ દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામેછે; એ વાત કપોલકલ્પિત નથી, કેમકે તેમ જ શ્રુતિરૂપલિંગ છે. તે શ્રુતિ આપ્રમાણે:—‘સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥’ (જે તે પરમબ્રહ્મને જાણેછે, તે બ્રહ્મ જ થાયછે). ૨૬.

સ્વમતની પરિશુદ્ધિમાટે ભેદભેદરૂપપૂર્વપક્ષનો ઉપન્યાસ કરેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— ઉભયવ્યપદેશાત્ત્વહિકુણ્ડલવત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉભયવ્યપદેશાત્ . બન્ને(ભેદાભેદ)ના કથનથી તુ નિશ્ચય અહિકુણ્ડલવત્ સર્પ અને કુંડલ(વલયાકાર)ની પેઠે [તત્ત્વ છે].

ટીકા:—‘તત્ત્વસુ તં પસ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥’ (પછી તો ધ્યાન કરનારો તે નિષ્કલબ્રહ્મને દેખેછે) એ શ્રુતિમાં ધ્યાતુધ્યાતવ્યપણાવડે તથા દ્રઢદૃઢવ્યપણાવડે, ‘પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યં ॥’ (પરાત્પર દિવ્યપુરુષને પામેછે) એ વચનમાં ગતુગંતવ્યપણાવડે, અને ‘યઃ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્તરો યમયતિ ॥’ (જે સર્વભૂતોની અંતર રહી તેમને નિયમિત રાખેછે) એ વાક્યમાં નિયંત્રનિયંતવ્યપણાવડે ભેદનું કથન છે; અને ‘તત્ત્વમસિ ॥’ (તે તું છે), ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥’ (હું બ્રહ્મ છું), ‘અથ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ ॥’ (આ તારો આત્મા સર્વોત્તર છે) એ શ્રુતિઓમાં અભેદનું કથન છે. એવીરીતે ઉભયનું કથન સતે જો એક અભેદ જ માનશે તો ભેદનું કથન નિરર્થક યશે, માટે બન્નેનું કથન હોવાથી અહિં સર્પ અને કુંડલની પેઠે તત્ત્વ છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. જેમ સર્પપણાવડે વલયાકારાદિવાળા સર્પનો અભેદ છે, અને દીર્ઘદંડાકારાદિ સર્પની અવસ્થાથી કુંડલ(ઘુંચળાજેવી સ્થિતિ)નામની સર્પની અવસ્થાનો ભેદ છે, તેમ જીવનો બ્રહ્મપણાવડે અભેદ છે, અને જીવપણાવડે ભેદ છે. ૨૭.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા પ્રકાશાશ્રયવત્ પ્રકાશ અને [તેના] આશ્રયની પેઠે તેજસ્વાત્ તેજરૂપપણાવડે [ભેદાભેદની પેઠે] જીવબ્રહ્મનો ભેદાભેદ સ્વીકારવો જોઈએ].

ટીકા:—અથવા જેમ સૂર્યપ્રકાશ અને તેનો આશ્રય જે સૂર્ય તે બન્નેનો તેજરૂપપણારૂપ ધર્મ હોવાથી તે બન્ને અત્યંત ભિન્ન નથી, અને લોકમાં તે ભિન્ન છે એમ કથન થાયછે, માટે તે બન્ને અત્યંત અભિન્ન પણ નથી, તેમ જીવ અને બ્રહ્મના એકાત્મપણાના ધર્મવડે તેમનો ભેદાભેદ પણ શ્રુતિબલથી સ્વીકારવો જોઈએ. ૨૮.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંતઃ— પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા પૂર્વવત્ પૂર્વની પેઠે [તે છે].

ટીકા:—અથવા પૂર્વે ‘પ્રકાશાદિવદ્વાવેશેષ્યમ્ ॥’ એ સ્વનમાં જે રીતે પ્રકાશાદિની પેઠે બ્રહ્મનું એકરૂપપણું કહ્યું છે, અને ભેદપ્રતીતિ માત્ર ઉપાધિના નિમિત્તથી કહી છે, તેમ અત્ર પણ આ ભેદાભેદનું સમાધાન છે. બધાના અવિદ્યારૂપપણાથી વિધાવડે મોક્ષ સંભવી શકેછે; જો અહિકુંડલની પેઠે બ્રહ્મની સ્થિતિરૂપ અને પ્રકાશાશ્રયની પેઠે બ્રહ્મના એકદેશરૂપ કાષ્ઠ આત્મા પરમાર્થથી જ બદ્ધ છે એમ અંગીકાર કરવામાં આવે તો પારમાર્થિકબંધની નિવૃત્તિ કરવાનું અશક્યપણું હોવાથી મોક્ષશાસ્ત્રને વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. અહિં ભેદાભેદ બન્નેને શ્રુતિ તુલ્યરૂપે કથન કરતી નથી, પણ અભેદને જ પ્રતિપાદ્યપણાવડે કથન કરેછે, અને પૂર્વપ્રસિદ્ધ ભેદનો તો માત્ર અનુવાદ જ કરેછે. એમ રોવાથી સ્થિતિભેદવડે વા એકધર્મવડે ભેદાભેદનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય નથી. ૨૯.

પ્રતિપેધાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રતિપેધાત્ [શાસ્ત્રમાં અન્યથેતનનો] નિપેધ હોવાથી [ચિદેકરસ બ્રહ્માત્ર જ સિદ્ધ છે].

ટીકા:—અને ‘નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા ॥’ (આ બ્રહ્મથી બિન્ન કોઇ દ્રષ્ટા નથી) ઇલાદિશાસ્ત્રવચનમાં અન્યચેતનનો નિષેધ હોવાથી અને ‘નેતિ નેતિ ॥’ ઇલાદિશાસ્ત્રવચનમાં બ્રહ્મથી બિન્ન પ્રપંચના નિરાકરણથી તથા બ્રહ્મમાત્રના પરિશેષથી આ જ સિદ્ધાંત છે, એમ જણાય છે. ૩૦.

કોઇશ્રુતિઓમાં ભેદના કથનની પ્રતીતિનો ભાસ થાય છે, તે શ્રુતિઓના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સ્મૃતકાર નીચેનું પરાધિકરણ રચે છે —

૭. પરાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— પરમતઃ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેભ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (બ્રહ્મથી) પરં અન્ય [તત્ત્વ છે એમ] સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેભ્યઃ સેતુ, પરિભાષુ, સંબંધ અને ભેદના કથનથી [જણાય છે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી કહે છે —બ્રહ્મથી બિન્ન અન્ય તત્ત્વ છે એમ સેતુ, પરિભાષુ, સબંધ અને ભેદના કથનથી જણાય છે. ‘અથ ય આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિઃ ॥’ (જે આત્મા-બ્રહ્મ-છે, તે સર્વને ધારણ કરનાર સેતુ છે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મના સેતુપણાનું કથન કરે છે. જલપ્રવાહનો વિચ્છેદ કરનાર માટીના સમૂહની અથવા કાષાદિના સમૂહની પાજને સેતુ કહેવામા આવે છે. જેમ લૌકિકસેતુથી જલ બિન્ન તત્ત્વ છે, તેમ બ્રહ્મમાં સેતુ-શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી બ્રહ્મથી બિન્ન અન્યવસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, એમ જણાય છે ‘તદેતદ્બ્રહ્મ ચતુષ્પાત્ ॥’ (તે આ બ્રહ્મ ચારપાદવાળુ છે) ઇલાદિવચનો બ્રહ્મના પરિમિતપણાનું કથન કરે છે. પરિમિત વસ્તુ પરિચ્છિન્ન હોય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મને ચારપાદવાળુ કહેવાથી તે અસુકપરિભાષુવાળુ થયું તેથી તેનાથી બિન્ન અન્યવસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. ‘સતા સૌમ્ય! તદા સમ્પન્નો ભવતિ ॥’ (હે સૌમ્ય! સુશુભિકાયમાં જીવ બ્રહ્મની સાથે સંગધ પામે છે) એ શ્રુતિ સુશુભિમાં જીવોના બ્રહ્મની સાથેના સંગધને કથન કરે છે, તેથી બ્રહ્મથી બિન્ન જીવનું અસ્તિત્વ જણાય છે. ‘અથ ય ઇવોડન્તરક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે ॥’ (આદિત્યની અંતર જે આ હિરણ્યમય પુરુષ દેખાય છે) એ શ્રુતિ આદિત્યના આધાર ઇશ્વરનું વર્ણન કરે છે, અને ‘અથ ય ઇવોડન્તરક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે ॥’ (આંખની અંતર જે આ પુરુષ દેખાય છે) એ શ્રુતિ પૂર્વોક્ત-ઇશ્વરથી બિન્ન આખના આધાર ઇશ્વરનું કથન કરે છે એવીરીતે ભેદના કથનથી પણ બ્રહ્મથી અન્ય તત્ત્વ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૩૧.

પરિમિતપણું પણ અસિદ્ધ છે એમ કહેછે:—

બુદ્ધ્યર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—પાદવત્ [મનઆદિના] પાદની પેઠે બુદ્ધ્યર્થઃ [બ્રહ્મના પ-
રિમિતપણું કથન] ઉપાસનામાટે [છે, માટે પરિમાણના કથનથી પણ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્તવ-
સ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ વાદ, પ્રાણ, મજ્જુ અને શ્રોત એ મનના પાદો અને અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને દિશા
એ આકાશના પાદો શ્રુતિમાં ઉપાસનાને માટે કલ્પેલા છે, તેમ નિર્વિકાર અનેતબ્રહ્મમાં ચારપાદઆદિ૩૫ ઉ-
ન્માન-પરિમાણ-નું કથન મંદ્યુદિવાળાને ઉપાસનામાટે છે. અથવા વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે જેમ રૂપીઆમાં
ચારપાદની કલ્પના છે, તેમ મંદ્યુદિવાળાઓને ઉપાસનાની સિદ્ધિમાટે બ્રહ્મના પરિમાણનું કથન છે, માટે પ-
રિમાણના કથનથી પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇવસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. ૩૩.

સંબંધ અને ભેદ કલ્પિત હોવાથી સહાદિતીયના સાધક નથી, એમ દર્શાવેછે:—

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની પેઠે સ્થાનવિશેષાત્ ઉપાધિના ભે-
દથી [સંબંધ અને ભેદનું કલ્પિતપણું હોવાથી બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ સૂર્યોદિતો પ્રકાશ એક જ છે, પરંતુ અંગુલીઆદિઉપાધિના યોગથી ૫૪૩૨૫૦ કહેવાયછે,
અને તે ઉપાધિના વિયોગથી મહાપ્રકાશની સાથે સંબંધ પામ્યો એમ કહેવાયછે, તથા જેમ ઉપાધિવરે પ્રકા-
શાદિતો ભેદ અને ઉપાધિના વિયોગથી તેનો અભેદ કહેવાયછે, તેમ એક જ બ્રહ્મ ભગદાદિઅવસ્થામાં પુ-
દ્ધિઆદિઉપાધિના યોગથી વિશેષવિજ્ઞાનવાળું (જીવ) કહેવાયછે, અને સુપ્રતિમાં ઉપાધિની શાંતિ થવાથી
બ્રહ્મની સાથે સંબંધ પામ્યું કહેવાયછે, તથા આદિત્ય અને ચંદ્ર૩૫ઉપાધિના ભેદથી એક જ દિરણમયપુરુષના
ભેદની કલ્પનાનો વ્યવહાર કર્યો છે. પ્રકાશાદિવત્માંના આદિશબ્દથી આકાશનું ગ્રહણ કરવું. આકાશમાં
જેમ ભેદ અને સંબંધ ઉપાધિની અપેક્ષાએ છે, તેમ આદિ પણ ભણવું. એવીરીતે સંબંધ અને ભેદનું ક-
લ્પિતપણું હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇવસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. ૩૪.

મુખ્યસંબંધભેદ ન હોવાનો હેતુ કહેછે:—

ઉપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ઉપપત્તે: [આદિ ગૌણસંબંધ તથા ગૌણભેદ] સુક્ષિત-
યુક્ત હોવાથી [મુખ્યસંબંધ તથા મુખ્યભેદ નથી].

ટીકા:—ઉપાધિના તિરોભાવથી સ્વસ્વરૂપવરે જ બ્રહ્મની સાથે જીવનો ભેદનિશ્ચિત૨૫સંબંધ સંભવી શકે-
છે, પણ મનુષ્ય અને નગરના જેવો સંયોગ૩૫ મુખ્યસંબંધ ભેદવસ્તુના અભાવથી સંભવી શકતો નથી;
અને ઘણીશ્રુતિઓમાં એક જ બ્રહ્મના સદ્ભાવનો નિર્ણય હોવાથી મુખ્યભેદ પણ સંભવતો નથી, માત્ર
ઉપાધિએ કરેલા આકાશના ગૌણભેદની પેઠે ગૌણભેદ સંભવેછે. ૩૫.

બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્યવસ્તુના ન હોવામાં અન્યહેતુ કહેછે:—

તથાજન્યપ્રતિપેદાત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તથા તથા અન્યપ્રતિપેદાત્ અન્યના નિપેદથી [પણ બ્રહ્મથી
ભિન્ન અન્યવસ્તુ નથી એમ જણાયછે].

ટીકા:—તથા ‘વ્રહ્મેવેદં સર્વમ્ ॥’ (આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે) ‘નિહ નાનાડસ્તિ કિચ્ચન ॥’ (બ્રહ્મમાં
કંઈ પણ નાના વસ્તુ નથી) ‘યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિચ્ચિત્ ॥’ (જેનાથી ભિન્ન પર અને અપર કંઈ
પણ નથી) ઇલાદિ બ્રહ્મપ્રકરણની શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્યવસ્તુનો નિપેદ હોવાથી અને સર્વોત્તરની

શ્રુતિથી પણ બ્રહ્મથી અન્યનો નિષેધ હોવાથી બ્રહ્મથી બિન્ન કોઇ પણ ચેતન કે જડ વસ્તુ નથી, એમ જણાયછે. ૩૬.

દ્વિતીયના અભાવમાં સર્વગતપણાની શ્રુતિનો વિરોધ આવેછે, એવી શંકા યામ તો તેનું સમાધાન કરેછે:-

અનેન સર્વગતત્વમાયામશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-અનેન આવડે (સેતુઆદિના કથનના નિરાકરણવડે તથા અન્યના નિષેધના આશ્રયવડે) સર્વગતત્વમ્ [બ્રહ્મનું] સર્વગતપણું [સિદ્ધ થાયછે, તથા] આયામશબ્દાદિભ્યઃ વ્યાપ્તિના વચનાદિથી [પણ તેનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:-સેતુઆદિના કથનના નિરાકરણવડે તથા અન્યના નિષેધના આશ્રયવડે બ્રહ્મનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે, અન્યથા તે સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે અન્ય સત્ય હોય તો સેતુઆદિની પેઠે બ્રહ્મને અદ્વયપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે; તથા ‘ઝ્યાયાન્ દિવઃ ॥ ઝ્યાયાનાકાશાન્ ॥’ (પરમાત્મા ઘુલોકથી મોટા છે. આકાશથી મોટા છે.) અને ‘નિશ્ચઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોડયં સનાતનઃ ॥’ (આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, નિર્વિકાર અને સનાતન છે) એ બ્રહ્મની વ્યાપકતા દર્શાવનારાં શ્રુતિસ્મૃતિનાં વચનથી પણ બ્રહ્મનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે. જેમ અધિષ્ઠાનરૂપ રજ્જુવડે અધ્યસ્તરૂપ સર્પ વ્યાપ્ત છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મવડે અધ્યસ્તરૂપ જગત્ વ્યાપ્ત છે, તેથી દ્વિતીયના અભાવમાં પણ સર્વગતપણાને કહેનારી શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ નથી. ૩૭.

એવીરીતે તત્ત્વપદના લક્ષ્યનું સંરોધન કરીને કર્મશ્રવણતા વાચ્યાર્થનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન સ્વ. નકાર નીચેનું દ્વેષાધિકરણ રચેછે:-

૮. દ્વેષાધિકરણ.

ફલમત ઉપપત્તેઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-ફલમ્ ફલ અતઃ આથી (ધર્મરથી) [થાયછે એમ] ઉપપત્તેઃ યોગ્યતાથી [જણાયછે].

ટીકા:-તે બ્રહ્મના નિર્વિશેષપણાથી અન્ય ફલના હેતુપણારૂપ વ્યાવહારિકસ્વભાવનું વર્ણન થાયછે. શુભ, અશુભ અને વ્યામિશ્ર આ ત્રણપ્રકારનાં કર્મ છે, તેનું સુખ, દુઃખ અને વ્યામિશ્ર આ ત્રણપ્રકારનું ફલ છે, તે ફલને અનુક્રમે દેવ, નારાયણ અને મનુષ્યો ભોગવેછે. એ ફલ કર્મથી થાયછે? અથવા ધર્મરથી થાયછે? એમ શંકા થાયછે. વિચાર કરતાં એ કર્મફલ શ્રીધર્મરથી થાયછે એમ કર્મફલના હેતુપણાની શ્રીધર્મરમાં યોગ્યતા હોવાથી જણાયછે. શ્રીધર્મ જ સર્વોધ્યક્ષ તથા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કર્તા છે; તેથી તે શ્રીધર્મ જ દેશ, કાલ અને કર્મના અભિજ્ઞપણાથી કર્મિઓને કર્મોનુરૂપફલની પ્રાપ્તિ કરેછે એમ સંભવેછે. કર્મો ક્ષણવિનાશી છે, તેથી તેમનાથી કાર્યાંતરમાં થનારા ફલની પ્રાપ્તિ કરી શકાય નહિ; કેમકે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થવી સંભવિત નથી. વિનાશ પામનારું કર્મ પોતાના વિનાશકાલમાં સ્વાનુરૂપફલને ઉપજાવી વિનાશ પામેછે, અને તેનું ફલ કાલંતરે કર્તા ભોગવેછે, એમ કહો તો તે કથન પણ નિર્દોષ નથી; કેમકે ભોક્તાની સાથે સંબંધ પામ્યા પરેશાં તેમાં ફલપણાની અયોગ્યતા છે; ને કાલે ને સુખ વા દુઃખ જીવવડે ભોગવાયછે, તેનું ફલપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ નહિ સંબંધ પામેલા સુખનું અથવા દુઃખનું ફલપણું પ્રસિદ્ધ નથી. કર્મજન્ય અપૂર્વથી ફલ ઉત્પન્ન થયે એમ કહેવું પણ યુક્તિયુક્ત નથી. અપૂર્વ શું સ્વતંત્ર જ ફલ દેવા માટે પ્રવર્તે? અથવા ચેતનને અધીન પ્રવર્તે? સ્વતંત્ર પ્રવર્તે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે ચેતનના પ્રતિબિંબવિના કાષ્ટપાપાણ્યઅથા અચેતન અપૂર્વની સ્વતંત્રપ્રવૃત્તિ સંભવની નથી. જીવચેતનને અધીન અપૂર્વની પ્રવૃત્તિ થાયછે એમ કહેવું પણ સંભવનું નથી, કેમકે અદ્વદને નહિ જાનનાર જીવનું અધિજ્ઞાપણું અયોગ્ય છે. પરિશેષથી ધર્મરના જ અધિજ્ઞતાપણાની સિદ્ધિ છે. ૩૮.

શ્રુતિવડે પણ શ્રીધર્મરનું જ ફલદાતાપણું સ્વીકારવાયોગ્ય છે, એમ કહેછે:-

શ્રુતત્વાન્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-શ્રુતત્વાન્ શ્રુતપણાથી (શ્રુતિદ્વારા) જ પણ [ધર્મરને જ ફલના હેતુ માનીએછીએ].

ટીકા:—શ્રીઈશ્વર કર્મફલના હેતુ છે એમ અને કેવલ યુક્તિથી જ કલ્પના કરતા નથી, પણ ‘સ વા
 એપ મહાનજ આત્માઙ્ગાદો વસુદાન: ॥’ (તે આ મહાન અજન્મા ઈશ્વર સર્વપ્રાણીઓને અને આપનાર
 તથા ધન આપનાર છે) ઇલાદિશ્રુતિઓદ્વારા પણ શ્રીઈશ્વરને જ કર્મફલના હેતુ સ્વીકારીએછીએ. કર્મનું અ-
 થવા અપૂર્વનું જરૂરપણું હોવાથી માત્ર ઉપકરણપણું છે, તેથી સ્વતંત્ર ઈશ્વર જ ફલદાતા છે, એમ સિદ્ધાંત છે. ૩૯.
 પૂર્વપક્ષરૂપ જૈમિનિના મતને દર્શાવેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— ધર્મ જૈમિનિરત એવ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (શ્રુતિ અને યુક્તિથી) ધર્મ ધર્મ એવ જ [ફ-
 લનો દેનાર] છે, એમ] જૈમિનિ: જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—શ્રુતિ અને યુક્તિથી ધર્મ જ ફલદાતા છે એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ‘સ્વર્ગકામો યજેત ॥’
 (સ્વર્ગની કામનાવાળો યાગ કરે) ઇલાદિશ્રુતિઓથી યાગ સ્વર્ગનો ઉત્પાદક છે, એમ જણાયછે. યાગરૂપક-
 મની સૂક્ષ્મરૂપ કોષ ઉત્તરાવસ્થાને ફિલા ફલની પૂર્વાવસ્થાને અપૂર્વ કહેછે; તે અપૂર્વ કાલાંતરે યાગકર્તા પુરુષને
 ફલ આપેછે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ ઈશ્વર ફલ આપેછે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી. વિચિત્ર કર્મો વિ-
 ચિત્ર ફલો આપી શકે, પણ અવિચિત્ર (એકરૂપ) ઈશ્વર વિચિત્ર ફલો આપે એ વાત અયુક્ત છે; વળી
 ઈશ્વરને ફલદાતા માનવાથી તેમાં વિષમપણુના તથા કૂરપણુના દોષની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને યાગરૂપધર્મના
 અનુદાનને વ્યર્થપણુની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે ધર્મથી જ ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે, એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. ૪૦.
 સ્વમત્તરૂપ સિદ્ધાંતને કહેછે:—

સિદ્ધાંત:— પૂર્વ તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે હેતુવ્યપદેશાત્ [કર્મ
 તથા કર્મફલના] હેતુના કથનથી પૂર્વે પૂર્વ (પૂર્વોક્ત ઈશ્વર જ) [ફલદાતા છે એમ] વાદરાયણ:
 બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકા:—સૂત્રમાંના તુશબ્દવડે કેવલ કર્મથી અથવા કેવલ અપૂર્વથી ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે, એ પૂર્વપ-
 ક્ષની નિવૃત્તિ કરી છે. ‘એપ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેમ્યો લોકેમ્ય ઝનિનીપતે | એપ ડ એવાસાઘુ કર્મ
 કારયતિ તં યમથો નિનીપતે ॥’ (જેને આ લોકોથી ઉદ્ધારવા ઇચ્છેછે, તેને આ ઈશ્વર જ શુભ કર્મ કરાવે-
 છે, અને જેને અધોગામી કરવા ઇચ્છેછે, તેને આ ઈશ્વર જ અશુભ કર્મ કરાવેછે.) એ શ્રુતિમાં તથા
 ‘યો યો યાં યાં તનું મક્તઃ શ્રદ્ધયાઽચિંતુમિચ્છતિ | તસ્ય તસ્યાચર્ચાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહં ॥ સ તયા શ્ર-
 દ્ધયા યુક્તસ્તસ્યાઽઽરાધનમીહતે | છમતે ચ તતઃ કામાન્મયેવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥’ (જે જે ઉપાસક જે જે
 તનુને શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવાને ઇચ્છેછે, તેની તેની અચલશ્રદ્ધાને હું જ સ્થાપન કરુંછું. તે ઉપાસક તે શ્ર-
 દ્ધાવડે યુક્ત થઈને તે ઉપાસ્યના આરાધનને ઇચ્છેછે, અને પછી મેં જ વિધાન કરેલા હિતરૂપ ભોગોને પા-
 નેછે.) એ સ્મૃતિમાં કર્મ તથા કર્મફલના હેતુ શ્રીઈશ્વર છે એવું કથન હોવાથી પૂર્વોક્ત ઈશ્વર જ ફલદાતા
 છે એમ શ્રીબાદરાયણાચાર્ય માનેછે. સર્વવેદાંતોમાં ઈશ્વર જ આ જગતના હેતુ છે એમ કહેવું છે; સ્વકર્મ-
 નુરૂપ પ્રજા સંજની તે જ શ્રીઈશ્વરનું ફલહેતુપણું છે. છપોએ કરેલાં કર્મોની અપેક્ષાએ વિચિત્રસૃષ્ટિ ઇંદ્ર
 સંજે, તેથી તેમાં કોષપણુ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૪૧.

હતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટી-
 કામાં સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો ત્વંપદાર્થનું તથા તત્-
 પદાર્થનું શોધન એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ સગુણવિદ્યાઓમાં ગુણોપસંહારનું અને નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુ- નરુક્તપદોના ઉપસંહારનું નિરૂપણ એ નામનો ત્રીજાઅ- ધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

પૂર્વપાદમાં વિજ્ઞેયબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. હવે તેના જ્ઞાનના સાધનરૂપ ઉપાસનાઆદિના સ્વરૂ-
પનો કહેવાનો આરંભ કરેછે. પ્રથમ સર્વવેદાંતમાં ઉપાસનાનો ભેદ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરેછે. આં પૂર્વ-
પક્ષી કહેછે કે વિજ્ઞેયબ્રહ્મ પૂર્વાપરભેદરહિત એક અને લવણુપિંડની પેઠે એકરસ છે એમ તમે નિર્ણય કર્યો
છે, તેથી તેમાં ઉપાસનાના ભેદાભેદના વિચારનો અવસર નથી. કર્મના બહુપણાની પેઠે બ્રહ્મનું બહુપણું કહી
શકાય એમ નથી, તે એકરૂપબ્રહ્મમાં અનેકરૂપઉપાસનાઓ સંભવતી નથી, માટે ભેદાભેદના વિચારના આ-
રંભનું પ્રયોજન નથી. તેના સમાધાનમાં સિદ્ધાંતી કહેછે કે સગુણબ્રહ્મવિષયની તથા પ્રાણુદિવિષયની ઉપાસ-
નાના ભેદાભેદનો આ વિચાર છે, તેથી તમે કહેછો તે દોષ નથી. પ્રતિવેદાંતમાં ઉપાસનાનો ભેદ નથી, પણ
તે એક જ છે, એમ નિર્ણય કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વવેદાંતપ્રત્યયાધિકરણ રચેછે:—

૧. સર્વવેદાંતપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચોદનાદ્યવિશેષાત્ વિધાયકશબ્દાદિના અભેદથી સર્વવેદા-
ન્તપ્રત્યયં સર્વવેદાંતમાં ઉપાસના [એક જ છે].

ટીકા:—જેમ એક જ અગ્નિહોત્રમાં શાખાભેદ છતાં પણ જુદાવાત્ (હોતે) આ વિધાયક શબ્દ એક
જ છે, તેમ વાજસનેયીશાખામાં અને છાંદોગ્યમાં પણ ‘યો હ વૈ ઝ્યેષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ વેદ ॥’ (જે ઉપાસક
મુખ્યપ્રાણને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ જાણેછે) આ વિધાયક વાક્ય એક જ છે. ચોદનાદિમાંના આદિશબ્દથી ક-
લસંયોગ અને રૂપ જાણવાં. ‘ઝ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાનાં ભવતિ ॥’ (તે સ્વગતિમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ થાયછે)
એ વચનવડે દ્રવ્યસંયોગ પણ બંનેઉપનિષદમાં એક જ છે. ઉપાસનાનું રૂપ પણ બંનેવેદાંતોમાં અભિન્ન છે;
કેમકે બંનેસ્થાને પ્રાણને જ્યેષ્ઠશ્રેષ્ઠાદિગુણવિશેષણયુક્ત કહેલો છે. જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતા એ યાગનું રૂપ છે,
તેમ ઉપાસ્ય એ ઉપાસનાનું રૂપ છે, કેમકે ઉપાસનાદ્વારા જ ઉપાસ્યનું નિરૂપણ થાયછે. ઉપાસનાનું નામ જે
પ્રાણુવિદ્યા તે પણ બંનેઉપનિષદમાં સમાન છે. તેથી સિદ્ધ થાયછે કે તે સર્વવેદાંતમાં સમાન વિધાયકશ-
બ્દોવડે વિધાન કરેલી ઉપાસના એક જ છે. એવીરીતે પંચાગ્નિવિદ્યા, વૈશ્વાનરવિદ્યા અને શાંડિલ્યવિદ્યાદિ
પણ સર્વવેદાંતોમાં એક જ છે. ૧.

વિધાના ભેદની આશંકા કરીને તેનો પરિહાર કરેછે:—

ભેદાન્નેતિ ચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદાત્ [ઉપાસનાના પ્રકારના] ભેદથી [૨
વિદ્યા] ન નથી રૂતિ એમ ચેત્ [કહો] તો ન [આ દોષ] નથી [કેમકે]
[વિદ્યા] માં અપિ પણ [ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદનો સંભવ હોવાથી એક જ વિદ

ટીકા:—ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદથી સર્વવેદાંતમાં એક ઉપાસના નથી. ઉપાસનાના પ્રકારનો ભેદ બૃહદારણ્યકમાં તથા છાંદોગ્યમાં બેવામાં આવેછે. બૃહદારણ્યકમાં પંચાગ્નિવિધાની સ્તુતિ કરીને ‘તસ્યાગ્નિરેવાગ્નિર્મવતિ ॥’ (તેનો અગ્નિ જ અગ્નિ છે) એ વચનવડે છઠ્ઠાઅગ્નિનું કથન કર્યું છે, અને છાંદોગ્યમાં ‘એવં પચ્ચાત્મીન્ વેદ ॥’ (જે એવીરીતે પંચાગ્નિને જાણેછે) એ વચનડે અગ્નિની પાંચસંખ્યાનો જ ઉપસંહાર કર્યો છે. પાંચ એ સંખ્યાનો વિરોધ હોવાથી અહિં ગુણોપસંહાર પણ થઇ શકે એમ નથી, તથા છાંદોગ્યમાં મુખ્યપ્રાણથી ભિન્ન વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન એ ચાર પ્રાણો કહ્યા છે, અને બૃહદારણ્યકમાં રેતસુને પણ પ્રાણ કહી પાંચ પ્રાણો કહ્યા છે. આવાપ (અન્યવિધાનમાંથી કોષઐકગુણના ગ્રહણ) અને ઉદ્વાપ (કોષઐકગુણના ત્યાગ) ના ભેદથી ઉપાસ્યનો ભેદ થાયછે, અને ઉપાસ્યના ભેદથી ઉપાસનાનો ભેદ થાયછે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે આ દોષ નથી; કેમકે એકઉપાસનામાં પણ એવીરીતે ઉપાસનાના પ્રકારનો ભેદ સંભવી શકેછે. બંનેઉપનિષદમાં ઉપાસનામાટે દુઆદિ પાંચ જ અગ્નિ કહેલા છે, માટે પંચાગ્નિવિધાનો ભેદ નથી. બૃહદારણ્યકમાં જે છઠ્ઠો અગ્નિ કહ્યો છે, તેનું ધ્યેયપણાવડે વિધાન નથી, માટે તે ગ્રંથ(ઉપાસનાના પ્રકાર)નો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર થઇ શકેછે. ઉપાસ્યરૂપે પાંચ જ અગ્નિ હોવાથી સંખ્યાનો વિરોધ રહેતો નથી. પ્રાણસંવાદાદિમાં પણ રેતસુનો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર થઇ શકેછે, એટલે બંનેમાં પાંચ પ્રાણ થવાથી વિરોધ રહેતો નથી. બન્નાં આવાપઉદ્વાપ વિરોધપ્રકારે થાય ત્યાં જ વેદના ભેદથી વિધાનો ભેદ થાયછે, અત્ર તેમ નથી માટે એક જ વિધા છે. ૨.

ધર્મવિશેષ પણ વિધાનો ભેદ કરનાર નથી, એમ કહેછે:—

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન હિ સમાચારેડધિકારાન્ન સવવચ્ચ તન્નિયમઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્વાધ્યાયસ્ય [શિરોવ્રતાદિ]સ્વાધ્યાયનો [ધર્મ છે] હિ કે મકે તથાત્વેન તેવાપણાવડે (સ્વાધ્યાયના ધર્મપણાવડે) સમાચારે વ્રતોપદેશગ્રન્થમાં [આધર્મ શિક્ષા કહેછે] ચ અને અધિકારાત્ [અધ્યયનના] અધિકાર[શબ્દ]થી [પણ એ અધ્યયનનો ધર્મ છે એમ નિશ્ચય થાયછે] ચ અને સવવચ્ચ હોમની પેઠે તન્નિયમઃ [મુંડકના અધ્યયનમાં તે(શિરોવ્રતા)નો નિયમ [છે તેથી વિધાનું એકપણું નિર્દોષ છે].

ટીકા:—અથર્વવેદની મુંડકોપનિષદમાં વિધામાં શિરોવ્રતાદિધર્મની અપેક્ષા છે, અને ધીન્ત્રવેદન ઉપનિષદમાં તે નથી, માટે વિધાનો ભેદ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે મસ્તકપર અગ્નિ રાખવાર શિરોવ્રતાદિ સ્વાધ્યાય(મુંડકના અધ્યયન)નો ધર્મ છે, વિધાનો ધર્મ નથી, કારણ કે સ્વાધ્યાયના ધર્મપણાવડે વેદવ્રતોપદેશગ્રંથ-આધર્મશિક્ષાના સૂત્ર-માં આધર્મશિક્ષા ગોદાનની પેઠે આ શિરોવ્રતાને પણ કહેછે; અં ‘નૈતદર્શીર્વ્રતોડ્ઘીતે ॥’ (આ મુંડક, જેણે શિરોવ્રતાનું અનુશાન કર્યું નથી તે પુરુષ અધ્યયન કરતો નથી એ અધ્યયનના અધિકારના શબ્દથી પણ એ મુંડકના અધ્યયનનો ધર્મ છે એમ નિશ્ચય થાયછે. જે અથર્વવેદિઓએ સ્વસૂત્રમાં કહેલા એકર્ષિનામના અગ્નિમાં સૌશ્વદિ સાત હોમ કરવા એવો નિયમ તેમ માટે છે, પણ અન્યવેદવાળાઓને માટે નથી, તેમ મુંડકના અધ્યયનમાં શિરોવ્રતાનો નિયમ પણ અથર્વવેદિઓને માટે છે, તે શિરોવ્રતાનો વિદ્યાસાથે કાંઈ સંબંધ નથી, તેથી વિધાનું એકપણું નિર્દોષ છે. ૩.

શ્રુતિ પણ વિધાના એકપણાને દર્શાવેછે એમ કહેછે:—

દર્શયતિ ચ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ [વેદ] પણ દર્શયતિ [વિધાનું એકપણું] દેખાડેછે.

ટીકા:—‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ ॥’ (સર્વે વેદો જે વેદબ્રહ્મને કહેછે) એ વેદવચન પણ સર્વવેદોમાં વેદના એકપણાના ઉપદેશવડે વિધાના એકપણાને દેખાડેછે. કાઠકમાં અને તૈત્તિરીયકમાં ભયના હેતુપણાના ગુણવડે એક જ વેદનું નિરૂપણ છે. બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્યમાં કટેલી વૈશ્વાનરવિદ્યા પણ એક જ છે. વેદના એકપણાવડે જેમ નિર્ગુણબ્રહ્મવિધાનું એકપણું છે, તેમ તેની સમીપના પાટથી સંગુણબ્રહ્મવિદ્યાઓનું પણ સર્વશાખાઓમાં એકપણું છે. ૪.

સર્વશાખાઓમાં વિધાનું એકપણું છે એવા વિચારના ફલને નીચેના ઉપસંહારાધિકરણવડે કહેછે:

૨. ઉપસંહારાધિકરણ.

ઉપસંહારોઽર્થભેદાદ્ધિવિશેષવત્ સમાને.ચ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ વળી વિધિશેષવત્ વિધિશેષની પેઠે અર્થાભેદાત્ અર્થના અભેદથી સમાને [શાખાંતરમાં કહેલા ગુણોના] સમાન[વિદ્યા]માં ઉપસંહારઃ ઉપસંહાર [થાયછે].

ટીકાઃ—જેમ મુખ્યવિધિના શેષ(ઉપકારક)રૂપ અગ્નિહોત્રાદિધર્મોના એકવિધિમાં, તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સર્વત્ર એક જ છે એવા અર્થના અભેદથી, ઉપસંહાર (એકત્ર કરવું) થાયછે, તેમ અર્થના અભેદથી (વિદ્યાનું એકપણું હોવાથી) શાખાંતરમાં કહેલા વિદ્યાના ગુણો-ધર્મો-નો સમાનવિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો, અર્થાત્ જે શાખામાં નથી તે શાખામાં શાખાંતરથી એકત્ર કરવા. ૫.

પૂર્વે વિધાયકશબ્દાદિના અવિશેષથી નિયમરૂપે વિદ્યાનું એકપણું કહ્યું. હવે તેના અપવાદને કહેવાને બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અન્યથાત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩. અન્યથાત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ— અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શબ્દાત્ [બૃહદારણ્યકના ઉદ્ગીથગ્રાહણના તથા છાંદોગ્યના ઉદ્ગીથાધ્યાયના] શબ્દથી અન્યથાત્વં [વિદ્યાનું] અન્યપ્રકારપણું [છે] इति એમ ચેત્ [કહેા] તેા અવિશેષાત્ અવિશેષથી ન [વિદ્યાનું અન્યપણું] નથી.

ટીકા:—જેમ પરમાત્મદૃષ્ટિના અધ્યાસના સમપણામાં પણ ‘આકાશો હૈવૈમ્યો ય્યાયાનાંકાશઃ પરા-
યણં ॥ સ एष परोवरीयानुदगोथः स एषोऽनन्तः ॥’ (આ સર્વથી પરમાત્મા જ મહાન્ છે, પરમાત્મા જ
શ્રેષ્ઠ આશ્રય છે. તે આ શ્રેષ્ઠતર ઉદ્ગીય, તે આ પરમાત્મા) એ શ્રેષ્ઠતરપણાદિશુભવિશિષ્ટ ઉદ્ગીયની
ઉપાસના ચક્ષુ તથા આદિત્યમાં રહેલા દિરણ્યસ્મશ્ચુપણાદિશુભવિશિષ્ટ ઉદ્ગીયની ઉપાસનાથી ભિન્ન છે, અને
ત્યાં એકશાખામાં પણ ઇતરઇતરના શુભનો ઉપસંહાર થતો નથી, તેમ શાખાંતરમાં પણ એવીભૂતિની
ઉપાસનાઓમાં આરંભના ભેદથી વિદ્યાનો ભેદ છે, પણ વિદ્યાનું એકપણું નથી જ. બૃહદ્દારણ્યકમાં પ્રાણના
ઉપાસ્યપણાના નિર્ણયમાટે આખ્યાયિકાનો આરંભ કરી ઉપસંહારમાં તેના ઉપાસ્યપણાનો નિર્ણય કર્યો છે, અને
છાંદોગ્યમાં ‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદગીયમુપાસીત ॥’ (ૐ આ અક્ષર ઉદ્ગીય છે એમ ઉપાસના કરે) એ
વચનવડે આરંભમાં ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઐક્યરના ઉપાસ્યપણાને કહી, તેના શુભોનું આખ્યાન કરી, પુનઃ
પણ તે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઐક્યરનું અનુવર્તન કરીને દેવાસુરની આખ્યાયિકાદ્વારા તે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ
ઐક્યરમાં પ્રાણદૃષ્ટિનો ઉપદેશ કર્યો છે. એવીરીતે બનેઉપનિષદમાં ઉપક્રમનો ભેદ હોવાથી તે એવિદ્યાનું
એકપણું નથી. ૭.

એ સંબંધમા શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંજ્ઞાતઃ [એક]સંજ્ઞાથી [વિદ્યાનું એકપણું છે] ચૈત્ [એમ
જે કહે]] તો તત્ તે અપિ પણ [સંભવિત નથી] તુ કેમકે તત્ તે [વિષે પૂર્વસૂત્રમાં] ઉક્તમ્
કહેલું અસ્તિ છે.

ટીકા:—બૃહદ્દારણ્યક અને છાંદોગ્યમાં ઉદ્ગીયવિદ્યા એવું એક નામ હોવાથી તે વિદ્યાનું એકપણું છે
એમ જો કહે તો તે કથન પણ સંભવિત નથી, કેમકે પ્રસિદ્ધભેદવાળી જે પરોવરીયસ્વાદિ (શ્રેષ્ઠતર-
પણાદિ) ઉપાસના છે, તેમાં પણ ઉદ્ગીયવિદ્યા એમ સંજ્ઞાનું એકપણું છે, એમ પૂર્વસૂત્રમાં કહેલું છે, માટે
જ્યાં ભેદનાં કારણો હોય ત્યાં માત્ર નામની એકતાથી વિદ્યાની એકતા થતી નથી, જ્યાં ભેદનાં કારણો ન
હોય ત્યાં નામના એકપણાથી વિદ્યાના એકપણામાં વિરોધ નથી. ૮.

‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદગીયમુપાસીત ॥’ (ૐ આ અક્ષર ઉદ્ગીય છે એમ ઉપાસના કરે) આ વા-
ક્યમાં અક્ષરશબ્દનું અને સદ્ગોચશબ્દનું સામાનાધિકરણ હોવાથી અધ્યાસ (બુદ્ધિપર્વક અનેદનો આ-
રોપ), અપવાદ (બાધ), એકત્વ (વાસ્તવ અનેદ) અને વિશેષણ (બાવર્તક) આ ચાર પક્ષ પ્રતીત
થાયછે. આ ચારમાં વિશેષણપક્ષનું મહણ કરવું યોગ્ય છે, એમ નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું
વ્યાખ્યાયિકરણ રચેછે:—

૪. વ્યાસ્યધિકરણ.

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને વ્યાપ્તેઃ વ્યાપ્તિથી (ઐક્યરનું સર્વભેદસાધારણપણું
હોવાથી) સમજસમ્ [વિશેષણપક્ષ] યુક્ત (નિર્દોષ) [છે].

ટીકા:—ચ શબ્દ તુના અર્થમાં છે, અને તે અધ્યાસાદિ ત્રણપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે. જેમ પ્રતિભાદિમાં
વિષયઆદિની બુદ્ધિરૂપ અધ્યાસ છે, તેમ ઐક્યરમાં ઉદ્ગીયના ગ્હનરૂપ અધ્યાસ માનીએ તો સદ્ગોચ-
શબ્દની ઐક્યરમાં લક્ષણ થાય, તે લક્ષણની સિદ્ધિ કાષ્ઠપ્રકારના સંબંધવિના ન થાય, ને અત્ર તેવો કાષ્ઠ સંબંધ
ન હોવાથી સંબંધને કલ્પવો પડે, ને તે પ્રતીકઉપાસનાનું ફલ પણ અત્ર યુત ન હોવાથી નહું કલ્પવું પડે, એમ
ગારવની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ દેહેદ્રિયસંધાતમાં ઉપજેલી મિથ્યા આત્મબુદ્ધિ આત્મામાં જ ઉપજેલી યથાર્થ આ-
ત્મબુદ્ધિવડે આપ પામેછે, ને તેનું મોક્ષરૂપ ફલ થાયછે, તેમ આદિ કદીપણ ઐક્યરથી ઐક્યરબુદ્ધિ દિવા

ઉદ્ગીયથી ઉદ્ગીયપ્રુદ્ધિ આધ પામતી નથી, ને તેના ક્ષતો પણ અત્ર અમાવ છે, એટલે આધનો પક્ષ પણ અત્ર અસંગત છે. એકપણાનો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે એમ માનવાથી ઔકાર અને ઉદ્ગીય એવા બેશબ્દનું ઉચ્ચારણુ નિરર્થક થાયછે, કારણકે બેમાંના એકશબ્દવડે અભિપ્રેતવિષયની સિદ્ધિ થાયછે. એપ્રમાણુ એ ત્રણુ પક્ષો હોવાવાળા હોવાથી અત્ર વિરોધપણપણું મહણુ કરાયછે. ઔકારનું મર્વવેદ-સાધારણુપણું હોવાથી તેનો નિરાસ કરીને માત્ર ઔકારમાં પ્રાણુદષ્ટિના વિધાનમાટે ઔ એ આક્ષરનું ઉદ્ગીય એ વિશેષણુ છે, આ પક્ષ નિર્ણય છે. જોકે આમાં પણ ઉદ્ગીયરૂપઅવયવીની ઔકારરૂપઅવયવમાં લક્ષણુ થાયછે ખરી, પણ તે સંદોષ નથી, કેમકે સમુદાયમાં પ્રચટ શબ્દ અવયવમાં પણ પ્રવર્તેછે એમ લોકમાં જોવામાં આવેછે. જેમ પટના અવયવ દગ્ધ થયે સતે પટ દગ્ધ થયું એમ કહેવાયછે. ૯.

બૃહદારણ્યકમાં અને છાંદોગ્યમાં પ્રાણુનો સંવાદ છે, ત્યાં શ્રેષ્ઠપણુના ગુણયુક્ત પ્રાણુનું ઉપાસ્યપણું કહી તેમાં વાગાદિકના વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું સમર્પણુ કયું છે; અને કૌષીતકિમાં પ્રાણુસંવાદવિષે વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું શ્રવણુ નથી. ત્યાં સંશય થાયછે કે બૃહદારણ્યક તથા છાંદોગ્યમાંથી એ વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું કૌષીતકિમાં આકર્ષણુ કરવું અથવા ન કરવું? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ત્યાં એવંશબ્દવડે વેદનું નિરૂપણુ છે, માટે ત્યાં કહેલા ગુણો જ મહણુ કરવા, પણ શાખાંતરમાંથી અન્યગુણોનું આકર્ષણુ કરવું નહિ. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વભત કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વાભેદાધિકરણુ રચેછે:—

પ. સર્વાભેદાધિકરણુ.

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સર્વાભેદાત્ સર્વ[શાખા]માં [પ્રાણુપાસનાનો] અભેદ હોવાથી રૂમે આ [ગુણો] અન્યત્ર અન્યત્ર [પણુ આકર્ષવા].

ટીકા:—તે સર્વશાખાઓમાં પ્રાણુસંવાદાદિના સાર્થ્યવડે પ્રાણુપાસનાનો અભેદ હોવાથી વાગાદિકના આ વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું અન્યત્ર એટલે કૌષીતકિમાં પણ આકર્ષણુ કરવું. કૌષીતકિમાં એવંશબ્દવડે જે પ્રાણુરૂપ-વેદનું નિરૂપણુ છે, તે જ પ્રાણુનું નિરૂપણુ બૃહદારણ્યકમાં તથા છાંદોગ્યમાં છે, માટે ગુણીના ભેદના અભાવથી કૌષીતકિમાં જે વસિષ્ઠત્વાદિગુણો નથી કલા, તેનું પૂર્વોક્તશાખાઓમાંથી આકર્ષણુ કરવું. ૧૦.

જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેછે તે શ્રુતિઓમાં આનંદરૂપપણું, વિજ્ઞાનધનપણું, સર્વગત-પણું અને સર્વાત્મકપણું એવીરીતના બ્રહ્મના ધર્મો કોષ્ઠસ્થાને કેટલાક સભળાયછે. તેઓમાં સરાય થાયછે કે આનંદાદિ બ્રહ્મના ધર્મો જેટલા જ્યાં સંભળાયછે તેટલા જ ત્યાં જાણવા અથવા સર્વેધર્મો સર્વેજ જાણવા? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે જ્યાં જેટલા ધર્મો કલા હોય ત્યાં તેટલા જ મહણુ કરવા. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણુ કરી સ્વભત દર્શીવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આનંદાધિકરણુ રચેછે:—

૬. આનંદાધિકરણુ.

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આનન્દાદયઃ [સર્વેજ બ્રહ્મનો અભેદ હોવાથી] આનંદાદિ પ્રધાનસ્ય બ્રહ્મના[સર્વે ધર્મો સર્વેજ જાણવા].

ટીકા:—સર્વશ્રુતિઓમાં વિશેષરૂપ બ્રહ્મ એક હોવાથી આનંદાદિ બ્રહ્મના ગર્વે ધર્મો મર્વશ્રુતિઓમાં જાણવા. તેથી બ્રહ્મના ધર્મોનું સર્વવિરૂપણું છે એમ મિદ છે. ૧૧.

બ્રહ્મધર્મોનું સર્વવિરૂપણુ અગીકાર કરવાથી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા પ્રિયશિરસ્ત્વાદિધર્મોને પણ સર્વવિરૂપતાની પ્રાપ્તિ થશે એવી શંકા થાય તો તેનું મનાધાન કરેછે:—

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયૌ હિ ભેદે ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ[ધર્મો]ની [અન્યત્ર] અપ્રાપ્તિ [છે] દ્વિ કેમકે ઉપચયાપચયૌ વૃદ્ધિહાત્ર ભેદે ભેદમાં [સંભવેછે, અભેદમાં સંભવતાં નથી].

ટીકા:—તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આનંદમયકોશને પક્ષીની ઉપમા આપી પ્રિયને તેનું શિર, મોદને દક્ષિણ-
ભણીની (જમણી) પાંખ, પ્રમોદને ઉત્તરભણીની (ડાબી) પાંખ, આનંદને આત્મા, અને બ્રહ્મને પુરુષ
કહેલું છે. પુત્રદર્શનનું સુખ તે પ્રિય, તેની વાર્તાદિવડે થતું સુખ તે મોદ, અને તેના વિદ્યાદિના અતિશયમાં
થતું સુખ તે પ્રમોદ. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ(પ્રિય એ આનંદમયનું મરતક છે એ
આદિ)ધર્મોની અન્યત્ર અપ્રાપ્તિ છે; કેમકે પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ પરસ્પરની અપેક્ષાથી અને ભોગ-
વનારની અપેક્ષાથી વૃદ્ધિ તથા દ્વાસવાળા જણાય છે. વૃદ્ધિ તથા દ્વાસ ભેદમાં સંભવે છે, પણ ભેદરહિત અ-
દિતીયબ્રહ્મમાં તે સંભવતાં નથી. એ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિધર્મો ઉપાસનામાટે કહેલા છે, અને ઉપાસ્યમાં આ-
રોપેલા ધર્મોની રોપમાં અપ્રાપ્તિ છે. આ ન્યાય સત્યકામત્વાદિધર્મોમાં પણ જાણવો. ઉપાસ્યબ્રહ્મનું એકપણું
છતાં પણ પ્રકરણના ભેદથી ઉપાસનાનો ભેદ હોવાથી અન્યોન્યના ધર્મોની અન્યોન્યમાં પ્રાપ્તિ નથી. જેમ જે
સ્ત્રિઓ, એક આમરવડે અને ખીજ છત્રવડે, એકરાગની સેવા કરે છે, ત્યાં ઉપાસ્યના એકપણામાં પણ ઉપા-
સનાના ભેદમાં ધર્મની વ્યવસ્થા થાય છે, તેમ આદિ પણ જાણવું. વૃદ્ધિદ્વાસરૂપ ધર્મ સગુણબ્રહ્મમાં સંભવી શ-
કે છે, પણ નિર્ગુણબ્રહ્મમાં સંભવતા નથી, માટે કોઈકર્યસે શ્રવણ યત્ના સત્યકામત્વાદિધર્મોની સર્વત્ર
પ્રાપ્તિ નથી. ૧૨.

બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારા આનંદાદિધર્મોનું પૂર્વોક્તધર્મોથી વિષમપણું દર્શાવે છે:—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—તુ પણ ઇતરે ખીજ [આનંદાદિધર્મો] અર્થસામાન્યાત્
અર્થના (પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મરૂપધર્મોના) એકપણાથી [સર્વે સર્વત્ર જાણવા].

ટીકા:—સત્, જ્ઞાન અને આનંદાદિ ધર્મો જે બ્રહ્મસ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાટે કહેવામાં આવ્યા હોય તે પ્ર-
તિપાદ્ય બ્રહ્મરૂપધર્મોના એકપણાથી સર્વે સર્વત્ર જાણવા. એવીરીતે ઉપાસ્યબ્રહ્મના ધર્મોના ઉપસંહારમાં
અને રોપબ્રહ્મના ધર્મોના ઉપસંહારમાં વિષમતા છે. ૧૩.

કંકણીમાં 'ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ ॥' (ઇન્દ્રિયોથી વિષયો પર છે, અને વિષ-
યોથી મન પર છે) એપ્રમાણે આરંભ કરી 'પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥' (પુરુષથી
પર કંઈ નથી, તે સીમા છે, તે પરાગતિ છે) એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ સર્વે અર્થોદિક જ
પૂર્વપૂર્વના પરપણાવડે પ્રતિપાદન કરાયા છે? અથવા પુરુષ જ એ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું
છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એમાંના પ્રત્યેકનું પરપણાવડે પ્રતિપાદન છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકારણ કરી સ્વભત
દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધ્યાનાધિકરણ રચે છે:—

૭. આધ્યાનાધિકરણ.

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—પ્રયોજનાભાવાત્ [પ્રત્યેકના પરપણાના પ્રતિપાદનમાં]
પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી આધ્યાનાય સમ્યગ્દર્શનને માટે [એ સર્વથી પુરુષ પર છે એમ
પ્રતિપાદન કરાયું છે].

ટીકા:—અર્થોદિકના પરપણાના જ્ઞાનમાં કંઈપણ ફલ જ્ઞેવામાં અથવા સાંભળવામાં આવતું નથી, અને
ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ અનર્થસમદયી પુરુષ પર છે એવા જ્ઞાનમાં તો મોક્ષસિદ્ધિરૂપ ફલ જ્ઞેવામાં આવે છે, અને
'નિચાત્ય તન્મૃત્યુમુચ્ચાત્પ્રમુચ્યતે ॥' (તે પુરુષરૂપબ્રહ્મને જાણી જતુના મુખથી સારીરીતે મો-
ક્ષના થાય છે) એ શ્રુતિદ્વારા અવશ્ય પણ એમ જ થાય છે. એવીરીતે અન્ય પ્રત્યેકના પરપણાના પ્રતિપાદ-
નમાં પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી તેના પરપણાની બાવનાપૂર્વક પુરુષના સમ્યગ્દર્શનને માટે પુરુષ એ સર્વથી
પર છે, એમ ત્યાં પ્રતિપાદન કરાયું છે. ૧૪.

આત્મત્વાદિલિંગોવડે પણ પુરુષ જ પ્રતિપાદ્ય છે એમ કહેછે:—

આત્મશબ્દાચ્છ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આત્મશબ્દાત્ આત્મશબ્દથી ચ પણ [ત્યાં પુરુષ જ પ્રતિ-
પાદ્ય છે એમ જણાય છે].

ટીકા:—‘એ સર્વેષુ ભૂતેષુ મૂલોત્મા ન પ્રકાશતે । દૃશ્યતે ત્વગ્રયયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥’
(આ આત્મા સર્વભૂતોમાં શૂં છે, તેથી આપાતદૃષ્ટિવડે દેખાતો નથી, તે સૂક્ષ્મદર્શિપુરુષોની સૂક્ષ્મબુદ્ધિના
અગ્રભાગવડે દેખાય છે) એ શ્રુતિમાં પુરુષમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી ત્યાં પુરુષના જ્ઞાનને માટે જ
આ ઇન્દ્રિયાદિના પ્રવાહનું કથન છે એમ જણાય છે. પુરુષને આત્મા કહેવાથી તેનાથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયાદિનું અ-
નાત્મપણું કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ જણાય છે, અને તેનું જ દુર્વિજ્ઞાનપણું તથા સુસંસ્કૃતબુદ્ધિને ગમ્યપણું
દેખાડ્યું છે. ઇન્દ્રિયાદિના અનુક્રમણુવડે પરમપદના જ્ઞાનમાટે જ શ્રુતિમાં એ કથન છે, અન્વયપ્રયોગન-
માટે નથી. ૧૫.

‘આત્મા વા ઇદમેક એવામ આસીત્ નાન્યત્ કિન્ચનમિપત્ સ ર્જક્ત લોકાન્તુ સૃજા ઇતિ ॥’ (ઇ-
ન્દ્રિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મા જ હતુ, અન્ય કંઈ ક્રિયાવાન ન હતુ, તે આત્મા આશ્રયના કરવા લાગ્યા
કે હું લોકોને સૃજું) એ ઐતરેયોપનિષદની શ્રુતિમાં સશય થાય છે કે ત્યાં આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ
છે વા પરમાત્માનું અહણ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ત્યાં આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ છે. એ પૂર્વપક્ષને
દૂર કરી સ્વમત દર્શાવવા જગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આત્મશબ્દીલિંગધિકરણ રચેછે:—

૮. આત્મશબ્દીત્યધિકરણ.

આત્મશબ્દીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઈતરવત્ અન્ય[સૃષ્ટિવાક્યો]ની પેઠે આત્મશબ્દીતિઃ
[આત્મશબ્દવડે] પરમાત્માનું અહણ [છે] ઉત્તરાત્ ઉત્તરથી (વાક્યશેષથી) [પણ તેનું જ
અહણ છે].

ટીકા:—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ॥’ (તે આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) ઇલાદિ
અન્યસૃષ્ટિવાક્યોમાં જેમ આત્મશબ્દવડે પરમાત્માનું અહણ થાય છે, તેમ અહિં પણ આત્મશબ્દવડે પરમા-
ત્માનું જ અહણ છે; વળી ‘સ ર્જક્ત લોકાન્તુ સૃજા ઇતિ ॥’ એ વાક્યશેષથી પણ અહિં પરમાત્માનું અ-
હણ કર્યું એ જ ન્યાય છે. અત્ર પ્રજાપતિનું કોઈ વિશેષણ ન હોવાથી આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ
યથ શકે એમ નથી. ૧૬.

પૂર્વપક્ષનો અનુવાદ કરીને તેને દૂરથી આપેછે:—

અન્વયાદિતિ ચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્વયાત્ [સૃષ્ટિવાક્યનો પ્રજાપતિમાં] અન્વય હોવાથી
[ત્યાં પરમાત્માનું અહણ થઈ શક્યું નથી] ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો [અમે કહીએછીએ કે
ત્યાં] અવધારણાત્ અવધારણથી સ્યાત્ [પરમાત્માનું અહણ] છે.

ટીકા:—મહાભૂતોની સૃષ્ટિ પરમાત્માવડે થાય છે, અને લોકસૃષ્ટિ પ્રજાપતિવડે થાય છે. પૂર્વોક્તશ્રુતિના
અંતર્ભાગમાં ‘સ ઇમાંલોકાન્સૃજત ॥’ (તે આ લોકોને સૃજતા હતા) એમ કહ્યું છે, તેથી તે લોકસૃષ્ટિ-
વાક્યનો પ્રજાપતિમાં અન્વય હોવાથી ત્યાં પરમાત્માનું અહણ થઈ શક્યું નથી, પણ પ્રજાપતિનું જ અહણ
થઈ શકે એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે શ્રુતિના ‘આત્મા વા ઇદમેક એવામ આસીત્ ॥’ એ

વચનમાં મૂલિના પહેલાં એક જ આત્મા હોતો એમ કહ્યું છે, તે જ્યારે આત્મશબ્દથી પરમાત્માનું ગ્રહણ કરીએ ત્યારે જ યથાર્થ સંભવે છે, પ્રત્યક્ષપતિનું ગ્રહણ કરીએ તો તેની પૂર્વે પરમાત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી તે અવધારણુ(એકના નિશ્ચય)ની યથાર્થતા રહેતી નથી; વળી અતમાં ‘વ્રજાનં વ્રજા ॥’ (પ્રજાન-જન-બ્રહ્મ છે) એમ કહી, ઉપક્રમમાં કહેલા આત્માનો ઉપસંહારમાં કહેલા બ્રહ્મથી અભેદ સૂચવ્યો છે, અને પ્રવેશાદિના લિંગોવડે લોકના અષ્ટાપણના લિંગનો બાધ થાય છે, તેથી ત્યાં આત્મશબ્દથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ કરવું એ જ ન્યાય છે. ૧૭.

છાંદોગ્યમાં તથા બૃહદારણ્યકમાં પ્રાણસંવાદમાં જ્ઞાનાદિપર્યંત પ્રાણનું અન્ન કહીને પછી જલને તેનું વસ્ત્ર કહ્યું છે. પછી છાંદોગ્યમાં ભોજનની પૂર્વે અને પછી જે આચમન કરે છે, તે પ્રાણને આચ્છાદન કરે છે એમ કહ્યું છે; અને બૃહદારણ્યકમાં ભોજનની પૂર્વે અને પછી આચમન લઇને ઉપાસક તેવડે પ્રાણને અન્ન કહીનું ચિંતવે છે એમ કહ્યું છે. ત્યાં આચમન અને પ્રાણની અનન્નતાનું ચિંતન પ્રતીત થાય છે, તેમાં સંશય થાય છે કે ત્યાં એ બન્નેનું વિધાન છે? અથવા આચમન કિંવા અનન્નતાચિંતનનું જ વિધાન છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ત્યાં બન્નેનું કથન હોવાથી તથા બન્નેનું અપૂર્વપણું હોવાથી બન્નેનું વિધાન છે, અથવા એક આચમનનું જ વિધાન છે, અને અનન્નતાના ચિંતનનું કથન તેની સ્તુતિમાટે છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વયમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કાર્યોજ્ઞાનાધિકરણ રચે છે:—

૯. કાર્યોજ્ઞાનાધિકરણ.

કાર્યોજ્ઞાનાદપૂર્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કાર્યોજ્ઞાનાત્ [શુદ્ધિને માટે આચમનનો] કાર્યરૂપે અનુવાદ હોવાથી [તેનું વિધાન નથી માત્ર] અપૂર્વમ્ અપૂર્વનું (અનન્નતાધ્યાનનું જ) [વિધાન છે].

ટીકા:—સ્મૃતિએ શુદ્ધિને માટે કાર્યરૂપે (કર્તવ્યરૂપે) વિધાન કરેલા આચમનનો અન્ન અનુવાદ હોવાથી તેનું વિધાન નથી, માત્ર અનન્નતાધ્યાનનું જ વિધાન છે. એ શ્રુતિ પ્રાણવિદ્યાસાથે સંબંધ રાખનારા કોષ્ટ અપૂર્વઆચમનનું વિધાન કરતી નથી, પણ ગુરુપમાત્રની સાથે સંબંધ રાખનારા પૂર્વઆચમનનું જ કથન કરે છે, માટે બન્નેનું વિધાન અન્ન સંભવતું નથી. સ્મૃતિમાં ભોજનની પૂર્વે અને ભોજનના અંતમાં જે આચમનનું વિધાન છે તે બન્નેઆચમનનો અનુવાદ કરીને શ્રુતિએ પ્રાણની અનન્નતા કરવાનો સંકેપ ‘एतमेव तदनमन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥’ (આ પ્રાણને તે આચમનવડે અન્ન કરેલો ચિંતવે છે) એ વાક્યવડે દર્શાવી આચમનસંબંધી જલમાં પ્રાણવિદ્યાના સંબંધિપણાવડે અપૂર્વનો ઉપદેશ કરેલો છે. આચમનના અવિધાનથી આ અનન્નતાનું કથન આચમનની સ્તુતિમાટે છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. ૧૮.

વાનસ્તનેયિશાખામાં અગ્નિરહસ્યકાંડને વિષે શાંડિલ્યનામની વિદ્યાનું નિરૂપણ છે. ત્યાં મનોમયપણું, પ્રાણશરીરપણું અને બા-પ્રકાશ-રૂપપણું એ આદિ આત્માના ગુણો કહ્યા છે, અને તે જ શાખામાં બૃહદારણ્યકને વિષે ‘આ પુરુષ મનોમયરૂપ, પ્રકાશરૂપ અને સત્ત્વરૂપ છે, તે હૃદયની અંતર ત્રીલિંગાદિના જેવા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તે આ સર્વના નિયામક અને સર્વના અધિપતિ છે, અને જે કાંઈ આ સર્વ છે, તેને તે શાસન કરે છે’ એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ અગ્નિરહસ્ય અને બૃહદારણ્યકની વિદ્યા એક છે, અને ગુણોનો ઉપસંહાર છે? અથવા બે વિદ્યા છે, અને ગુણોનો અનુપમહાર છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એ બન્નેની વિદ્યા ભિન્ન છે, અને તેમાંના ગુણોનો ઉપસંહાર યદ્ય શક્યો નથી, માટે જ્યાં જેટલા ગુણ કહ્યા છે, ત્યાં તેટલા જણાવવા; એમ ન માનીએ તો પુનરુક્તિરોપની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સત્ત્વ સિદ્ધાંત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સમાનાધિકરણ રચે છે:—

૧૦. સમાનાધિકરણ.

સમાન एवं चामेदात् ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અમેદાત્ [ઉપાસ્યના] અભેદથી एवं [જેમ ભિન્નશાખામાં વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે] તેમ સમાને સમાનમાં (એકશાખામાં) ચ પળ [થવાને યોગ્ય છે].

ટીકા:—બન્નેસ્થલે મનોમયત્વાદિધર્મવાળું બ્રહ્મ ઉપાસ્યરૂપે વર્ણવ્યું છે. એરીતે ઉપાસ્યનો અભેદ હોવાથી જેમ મિત્રશાખામાં વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર થાયછે, તેમ એકશાખામાં પણ વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર થવાને યોગ્ય છે. વિદ્યાનું ૩૫ ઉપાસ્ય છે, અને તે ૩૫નો અભેદ વિદ્યમાન હોવાથી વિદ્યાનો ભેદ સ્વીકારી શકાય એમ નથી, અને વિદ્યાનો અભેદ હોવાથી તે તે ગુણને ત્યાં ત્યાં જ માનવા એમ પણ બની શકે એમ નથી. અગ્નિરહસ્યમાં શાંડિલ્યવિદ્યાનો પ્રધાનવિધિ છે, અને બૃહદ્વારણ્યકમાં ગુણવિધિ છે, તેથી પુનરુક્તિનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યાં ઘણા ગુણો સાંભળવામાં આવે ત્યાં પ્રધાનવિધિનો અને અન્યત્ર તેના અનુવાદવડે ગુણવિધિનો નિશ્ચય થાયછે. એપ્રમાણે અહિં એકશાખામાં પણ વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૯.

શ્રીબૃહદ્વારણ્યકમાં કહ્યું છે કે આ આદિત્યમંડલમાં અને દક્ષિણનેત્રમાં આદિત્યપુરુષ અને અક્ષિપુરુષ છે. સારપછી બે ઉપનિષદ્ (રહસ્ય દેવતા) કહી છે, તે આપ્રમાણે:—અહર્ આ નામવાળો મંડલસ્થ પુરુષ અધિદેવત છે તે એક, અને જહર્ આ નામવાળો નેત્રસ્થ પુરુષ અધ્યાત્મ છે એ બીજી. ત્યાં સંશય થાયછે કે અવિભાગવડે આ બન્નેઉપનિષદ્ બન્નેસ્થલે માનવી ? અથવા વિભાગવડે એક અધિદેવત અને બીજી અધ્યાત્મ એમ માનવી ? એ સશયને દૂર કરવા બગવાન સૂત્રકર નીચેનું સંબંધાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. સંબંધાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

સમ્બન્ધાદેવમન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમ્બન્ધાત્ [એક જ વિદ્યાના] સંબંધથી एवम् [જેમ શાંડિલ્યવિદ્યામાં ગુણનો ઉપસંહાર કહ્યો છે] તેમ અન્યત્ર બીજે અપિ પણ [એવાપ્રકારના વિષયમાં થવાને યોગ્ય છે].

ટીકા:—એક જ વિદ્યાના સંબંધથી જેમ શાંડિલ્યવિદ્યામાં ગુણનો ઉપસંહાર કહ્યો છે, તેમ બીજે પણ એવાપ્રકારના વિષયમાં થવાને યોગ્ય છે. ઉપક્રમનો અભેદ હોવાથી અને બિતિષકતાપાઠ (આદિત્યરશ્મિ ચક્ષુમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ચક્ષુ આદિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત એવો પરસ્પર સંસ્પર્શવાળો પાઠ) હોવાથી જણાયછે કે ત્યાં એક જ સત્યવિદ્યા અધિદેવ અને અધ્યાત્મ એમ એપ્રકારે કહી છે. તેથી બન્નેઉપનિષદોની બન્નેસ્થલે પ્રાપ્તિ છે. ૨૦.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વિશેષાત્ [સ્થાન]વિશેષથી ન [ઉભયત્ર પ્રાપ્તિ] નથી વા જ.

ટીકા:—આદિત્યમંડલમાંના આધિદેવિકપુરુષની ઉપનિષદ્ અહર્ કહી છે, અને નેત્રસ્થ આધ્યાત્મિકપુરુષની ઉપનિષદ્ અહર્મ્ કહી છે. એવીરીતે બન્નેના સ્થાનનો ભેદ હોવાથી ઉભયઉપનિષદ્ની ઉભયસ્થલે પ્રાપ્તિ નથી. ૨૧.

એસંબંધમાં અતિદેશરૂપ લિંગ પણ છે એમ કહેછે:—

દર્શયતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ [શ્રુતિ] પણ દર્શયતિ [એવાપ્રકારના ધર્મોની વ્યવસ્થા] દેખાડેછે.

ટીકા:—‘તત્ત્વૈતસ્ય તદેવ રૂપં યદમુખ્ય રૂપમ્ ॥’ (જે આ આદિત્યમંડલસ્થપુરુષનું ૩૫ છે, તે જ નેત્રસ્થપુરુષનું ૩૫ છે) એ શ્રુતિ પણ એવા પ્રકારના ધર્મોની વ્યવસ્થા દેખાડેછે. વિદ્યાના એકપણાથી જ ગુણનો ઉપસંહાર સિદ્ધ થતો હોય તો આદિત્યપુરુષમાં રહેલા ૩૫દિગુણોનો અક્ષિપુરુષમાં અતિદેશવડે ઉપસંહાર કરનારી પૂર્વોક્ત શ્રુતિ વૃથા થાય; તેથી એકવિદ્યામાં પણ સ્થાનભેદવડે કહેલા ગુણોનો અતિદેશવિના અનુપસંહાર છે. ૨૨.

આકાશદિકને ઉત્પન્ન કરનાર અને ધારણ કરનાર ને બ્રહ્મનું વિદ્યરહિત પરાક્રમ તે સંભૂતિ કહેવાય છે, અને દેવાદિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ને સ્વર્ગમાં વ્યાપીને રહેતું અર્થાત્ બ્રહ્મનો ને સર્વવ્યાપક ધર્મ તે ધ્રુવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. આ સંભૂતિ અને ધ્રુવ્યાપ્તિઆદિ બ્રહ્મની વિભૂતિઓ રાણાવનીયશાખામાં કહી છે, અને તે જ શાખાની ઉપનિષદમાં શાંડિલ્યવિદ્યાદિ બ્રહ્મવિદ્યાઓ કહી છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે તે બ્રહ્મવિદ્યાઓમાં તે બ્રહ્મવિભૂતિઓનો ઉપસંહાર કરવો વા ન કરવો? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે બેરેચથે બ્રહ્મ એક છે, માટે ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરી સ્વમત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંભૂત્યધિકરણ રચે છે:—

૧૨. સંભૂત્યધિકરણ.

સમ્ભૂતિધ્રુવ્યાપ્યપિ ચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી (સ્થાનવિશેષના યોગથી) સમ્ભૂતિધ્રુવ્યાપ્તિ સંભૂતિ અને ધ્રુવ્યાપ્તિ અપિ પણ [શાંડિલ્યવિદ્યાદિમાં ઉપસંહારકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—શાંડિલ્યવિદ્યામાં બ્રહ્મનું હૃદયસ્થાન કહ્યું છે, હૃદયવિદ્યામાં પણ હૃદયસ્થાન કહ્યું છે, અને ઉપક્રાસલવિદ્યામાં અક્ષિસ્થાન કહ્યું છે. એપ્રમાણે એ વિદ્યાઓમાં આધ્યાત્મિકસ્થાનની શ્રુતિઓમાં પ્રતીતિ છે, અને આ સંભૂતિધ્રુવ્યાપ્તિપ્રભૂતિ વિભૂતિઓ આર્થિક છે. એવીરીતે એ વિદ્યાઓમાં ઉપાસનામાટે સ્થાનવિશેષનો યોગ હોવાથી એ વિભૂતિઓનો શાંડિલ્યવિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય નથી. પોણકલાદિ સ્થાનવિશેષરહિત બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ ગુણ અને વિદ્યાના ભેદથી એ વિભૂતિઓનો ઉપસંહાર ઘટ શકતો નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યમાંની પુરુષવિદ્યામાં પુરુષ એ યત્ત છે એમ કલ્પના કરી છે, અને તેના આયુસ્તા ત્રણ વિભાગ કરી ત્રણ સવન કલ્પ્યાં છે. તે પુરુષનાં ચોવીસ વર્ષો એ પ્રાતઃકાલનું સવન, પછીનાં તેનાં સુમ્માળાશ વર્ષો એ મધ્યહનનું સવન, અને તે પછીનાં તેનાં અડતાળીશ વર્ષો એ સાયંકાલનું સવન છે, એમ એ ત્રણસવનોની કલ્પના કરી દીક્ષા તથા મન્ત્રાદિમાટે પણ કલ્પના કરી છે, અને તેના કલ્પને એકસો સોળ વર્ષપર્યંતનું જીવન કહ્યું છે. શ્રીતૈત્તિરીયમાં પણ પુરુષયજ્ઞની કલ્પના છે. ત્યાં તે વિદ્વાન યજ્ઞપુરુષના આત્માને યજ્ઞમાન તથા શ્રદ્ધાને પત્ની કહેલાં છે. ત્યાં સશય થાય છે કે છાંદોગ્યમાં પુરુષયજ્ઞના ને ધર્મો કહ્યા છે, તેના તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર કરવો વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે પુરુષયજ્ઞના અભેદથી ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષની નિષ્કૃતિ કરી સ્વમત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પુરુષવિદ્યાધિકરણ રચે છે —

૧૩. પુરુષવિદ્યાધિકરણ.

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેપામનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—પુરુષવિદ્યાયામ્ [છાંદોગ્યમાંની] પુરુષવિદ્યાની રૂપ પેટે રૂપરેપામ્ બીજાઓની (તૈત્તિરીયોની) [વિદ્યામાં] અનામ્નાનાત્ નહિ કહેલું હોવાથી ચ [છાંદોગ્યમાં પુરુષયજ્ઞના ને ધર્મો કહ્યા છે તેનો તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર ન] જ [કરવો].

ટીકા:—છાંદોગ્યમાંની પુરુષવિદ્યાની પેટે તૈત્તિરીયોની તે વિદ્યામાં કહેલું નથી, પણ ત્યાં વિલક્ષણ યજ્ઞનું જ નિરૂપણ છે. બેચેત્રોમાં બહુભાગની વિલક્ષણતા અને અલ્પભાગની સમાનતા હોવાથી છાંદોગ્યમાં પુરુષયજ્ઞના ને ધર્મો કહ્યા છે, તેનો તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર ન કરવો. ૨૪.

‘સર્વે પ્રવિષ્ય દ્વદયં પ્રવિષ્ય ધમનીઃ પ્રવૃજ્ય શિરોઽમિપ્રવૃજ્ય ત્રિધા વિવૃક્તઃ ॥’ (હે દેવે! મારા શત્રુનાં સર્વેઅંગોને વિદીર્ણ કર, વિશેષે હૃદયને વિદીર્ણ કર, શિરાઓને ત્રાડી નાખ, મૃતકનો સર્વભણીથી નાશ કર, એમ ત્રણપ્રકારે મારો શત્રુ વિનિષ્ઠ થાઓ) એ આયર્થવૈષ્ણિકના ઉપનિષદના આરભનું વચન, ‘દેવ સવિતઃ પ્રસુવ યજ્ઞમ્ ॥’ (હે સવિતૃદેવ ! યજ્ઞ અને તેના પતિને સુસંપન્ન કરો) એ તાંડિશાખાવાળાઓનું વચન, ‘શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ ॥’ (મિત્રદેવતા અમને સુખકર થાઓ, વરુણદેવતા અમને સુખકર થાઓ) ઇત્યાદિ કહોનું અને તૈત્તિરીયકોનું વચન, ‘દેવા હ વૈ સત્રં નિષેદુઃ ॥’ (દેવો મત્ર કરતા હવા) ઇત્યાદિ વાન્સનેશિશાખાના પ્રવર્ચ્યબ્રાહ્મણનાં વચનો અને કૌષીટકિના અમ્નિષ્ટોમબ્રાહ્મણનાં વચનો એ સર્વોના વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો વા નહિ? એ સશય થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘સર્વે પ્રવિષ્ય’

ઇલાદિમંત્રોતો તથા પ્રવચ્ચાદિકર્મોતો વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરી યથાર્થ સિદ્ધાંત કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વેધાધધિકરણ રચેછે:—

૧૪. વેધાધધિકરણ.

વેધાદ્યર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથ અને અન્યયાર્થ:—વેધાદ્યર્થભેદાત્ વેધાદિઅર્થનો ભેદ હોવાથી [એમનો વિદ્યામાં ઉપસંહાર નથી].

ટીકા:—‘સર્વ પ્રવિષ્ય ॥’ ઇલાદિમંત્રોતો અભિચારમાં વિનિયોગ છે, અને અન્યમંત્રોતો પણ યજ્ઞાદિકર્મથી સંબધ છે. એવીરીતે તે મંત્રોતો હૃદયવેધાદિઅર્થનો ભેદ હોવાથી તેમનો વિદ્યાની સાથે કાષ્ઠપણ સંબધ નથી, તે તેથી તેમનો વિદ્યામાં ઉપસંહાર પણ નથી. એવીરીતિના મંત્રોતો અથવા કર્મોતો સન્નિધિના પાકમાત્રથી વિદ્યાનું શેષપણું છે એવીરીતે કહી શકાય એમ નથી, કેમકે તેવો સન્નિધિપાક તો માત્ર અરણ્યમાં ભણવારપદર્ભના સમાનપણાથી છે. ૨૫.

‘જેમ અથ રજેયુક્તજીર્ણોતોને સજીને નિર્મલ થાયછે, તેમ હું પણ પાપને દૂર કરી નિર્મલ કરેલા ચિત્તવાળો થઈને, અથવા જેમ રાહુએ અસેત્રો ચંદ્ર રાહુના મુખથી મૂકાઈને સારીરીતે સ્પષ્ટ થાયછે તેમ દેહાભિમાનથી મુક્ત થઈને, નિર્વિકારઅલ્પલોકને પ્રાપ્ત થયો છું,’ એમ તાંડિશાખામાં કહ્યું છે; ‘ત્યારે વિદ્વાન પુણ્યપાપને ત્યજીને શુદ્ધ પરમશ્રદ્ધાને પામેછે,’ એમ આથર્વણિકા ભણેછે; ‘તે મરનાર વિદ્વાનના મુત્રો ધનાદિને, સુહૃદો પુણ્યકર્મોને, અને દ્રુપ કરનારાઓ પાપકર્મને અહણુ કરેછે,’ એમ શાટ્ઠચાપનિશાખા ભણનારા કહેછે; અને ‘જ્ઞાની વિદ્યાબલવડે પુણ્યપાપને સજેછે, પ્રિયજ્ઞાતિ સુકૃતને અહણુ કરેછે, અને અપ્રિય કુષ્કૃતને અહણુ કરેછે,’ એમ કૌપીતકિમાં કહ્યું છે. એવીરીતે કવચિત્ સુકૃતકૃતના તાગનું શ્રવણ થાયછે, કવચિત્ એ બંનેનું વિભાગવડે પ્રિયો અને અપ્રિયોવડે અહણુ સંભળાયછે, અને કવચિત્ હાન અને અહણુ એ બંનેનું પણ શ્રવણ થાયછે. તેમાં જ્યાં બંનેનું શ્રવણ થાયછે, ત્યાં કાંઈ પૂછવાયોગ્ય રહેતું નથી, જ્યાં અહણુનું જ શ્રવણ છે, અને હાનનું નથી, ત્યાં પણ અર્થથી હાનનો સમાવેશ થાયછે, કેમકે અહણુનું તાગપૂર્વકપણું છે, પણ જ્યાં હાન-ત્યાગ-નું જ શ્રવણ છે, અહણુનું નથી, ત્યાં અહણુનો સમાવેશ થાયછે કે નહિ? એ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે અહણુનું શ્રવણ ન હોવાથી અને શાખાંતરીય અવણુના વિધાંતરજો-અરણ્યથી હાનના અવણુમાં અહણુનો સમાવેશ થઈ શકેનો નથી. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વસિદ્ધાંત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું હાનધધિકરણ રચેછે:—

૧૫. હાનધધિકરણ.

હાનો વૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાન્છન્દસ્સ્તુત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથ અને અન્યયાર્થ:—કુશાન્છન્દસ્સ્તુત્યુપગાનવત્ કુશા, ઇંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનની પેઠે વૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ અહણુશબ્દના શેષપણાથી હાનો હાનમાં તું પણ [અહણુની અનુવૃત્તિ છે] તદુક્તમ્ [પૂર્વમીમાંસામાં પણ] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—શ્રીકૌપીતકિરહસ્યમાં કહ્યું છે કે ઉદ્ગાતા પોતાનાં સ્તોત્ર ગણવાને માટે કાશ્વની કુશા (શલાકા) પોતાની સમીપ રાખેછે. તે કુશા કોષ્ઠરથલે સાધારણપણે વનસ્પતિ(મહાદ્રક્ષ)માત્રની કહી છે, અને કોષ્ઠરથલે વિશેષપરે ઉદ્ગરની કહી છે, માટે બંનેવાક્યની એકવાક્યતા કરવા તે શલાકા ઉદ્ગરની જ અહણુ કરવી; નંવઅક્ષરના આસુરછંદો છે, અને તેનાથી ભિન્ન દૈવછંદો છે, તેમના અવિશેષવડે પોર્વાપર્યન પ્રસંગમાં દૈવછંદે પૂર્વે છે એમ પૈંગિવાક્યથી વિશેષપરે પ્રતીત થાયછે; અતિરાત્રમાં પોદશિઅહણુના અંગરૂપ સ્તુતિ ભણવી એમ કાલના અવિશેષની પ્રાપ્તિમાં, સૂર્યોદયમાં ભણવી એના અન્યવચનથી કાલવિશેષની પ્રતીતિ છે; અને અવિશેષવડે સર્વઋત્યુત્તમે ઉપગાનની પ્રાપ્તિમાં શ્રુત્યતરથી અધ્યર્થથી ભિન્ન ઋત્વિક ઉપગાન કરે આ વિશેષ અહણુ કરાયછે. એપ્રમાણે કુશા, ઇંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનના જેમ શ્રુત્યતરમાં રહેલા વિશેષનો અન્યથ છે, તેમ અહણુશબ્દના શેષપણાથી હાનના પણ ઉપાધન-અહણુનો અન્યથ છે. ગતિ છતાં એક-

શ્રુતિના વિશેષને અન્યશ્રુતિમાં ન સ્વીકારવાથી સર્વત્ર જ વિરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, જે અન્યાય છે. પૂર્વમી-
માંસામાં પણ અગતિએ જ વિરૂપનો સ્વીકાર કરવો એમ કહ્યું છે.

અથવા આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અર્થ છે:—

‘અથ દ્વ રોમાણિ વિધૂય પાપમ્ ॥’ (અથ જેમ રત્નેયુક્તજીર્ણરોમોને સજીને નિર્મલ થાયછે, તેમ
હું પણ પાપને દૂર કરીને) આ વિધૂનનશ્રુતિમાં વિધૂનનવચનવડે સુદૃઢદુષ્ટતાનું દાન કહેવાયછે કિંવા અર્થા-
તર કહેવાયછે? એ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વિધૂનનશબ્દનો આદાન (સુદૃઢદુષ્ટતાના ફલનો પ્રતિ-
બંધ) એવો અર્થ થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર કહેછે કે ઉપાયનશબ્દના સોપ-
પણાથી દાનમાં જ આ વિધૂનનશબ્દ અનુવર્તન કરવાને યોગ્ય છે. ક્રોધરથલે આ વિધૂનનની સમીપમાં ઉપા-
યનનું શ્રવણ હોવાથી કુશા, છંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનની પેઠે-તેમાં જેમ અન્યત્ર શ્રુત ઔદુંબરત્વાદિક કુશા-
દિનાં નિર્ણાયક છે તેમ-આ ઉપાયન વિધૂનનના દાનપણાનું નિર્ણાયક છે. પૂર્વમીમાંસામાં પણ એમ જ
જણાવ્યું છે. ધાતુના અનેકઅર્થનો સ્વીકાર હોવાથી વિધૂનનનો અર્થ દાન કરવામાં વિરોધ નથી.

અથવણુથી, વિદ્યાતરંગોચરપણાથી અને અનાવરયકપણાથી દાનમાં ઉપાયનનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય
નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે એ વ્યવસ્થા અનુદાનના વિષયની છે, સ્તુતિના વિષયની નથી.
આ કથન વિદ્યાની સ્તુતિમાટે છે, તેથી દાનપછીના ભાવિપણાવડે ઉપાયનનું ક્રોધરથલે શ્રવણ હોવાથી
અન્યત્ર દાનશ્રુતિમાં પણ સ્તુતિના પ્રકર્ષલાભમાટે ઉપાયનની અનુવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. ૨૬.

કૌષીતકિશાખાવાળા પર્વકવિદ્યામાં ‘સ ષાગચ્છતિ વિરજાં નર્દી તાં મનસૈવાત્યેતિ તત્સુકૃતદુષ્ટતે
વિધૂનુતે ॥’ (તે ઉપાસક વિરજનદીપ્રતિ આવેછે, તેને મનવડે જ હૃદયેછે, તેથી સુદૃઢદુષ્ટતાને ત્યજેછે)
એ વચનવડે દેવધાનમાં પર્વકમાં રહેલા બ્રહ્માની અભિમુખ પ્રયાણ કરનારા ઉપાસકનાં પુણ્યપાપ માર્ગમાં
આવતી વિરજનદી ઉત્તરોપછી નિવૃત્ત થાયછે એમ કહેછે. ત્યાં સંશય થાયછે કે વિદ્યાનનાં પુણ્યપાપ વિરજ-
નમાં પછી જ દૂર થાયછે? અથવા દેહભાગની પેઠેલાં જ દૂર થાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે શ્રુતિમાં વિરજનદી
તરોપછી પુણ્યપાપ દૂર થાયછે એમ કહ્યું છે, માટે તેમ જ સ્વીકારનું ઉચિત છે. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરી સિદ્ધાંત
દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સાંપરાધાધિકરણ રચેછે:—

૧૬. સાંપરાધાધિકરણ.

સામ્પરાયે તર્તવ્યાભાવાત્તથા હ્યન્યે ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તર્તવ્યાભાવાત્ પ્રાપ્તથવાયોગ્યના અભાવથી સામ્પરાયે
[વિદ્યાનનાં પુણ્યપાપનો] દેહભાગકાલે [ક્ષય થાયછે] તથા તેમ અન્યે અત્ય[શાખાવાળાઓ]
હિ પણ [કહેછે].

ટીકા:—વિદ્યાનના દેહભાગથી આરંભી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિપર્યંતમાં જે કાંઇ અલ્પ કાલ છે, તે કાલમાં
સુદૃઢદુષ્ટતાના સદ્ભાવવડે કાંઇ પ્રાપ્તથવાયોગ્ય હોય એમ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું નથી, તેમ તેનું કાંઇ પ્રાપ્ત થ-
વાનું અનુમાન પણ થઇ શકતું નથી. તેથી વિદ્યાના સામર્થ્યવડે વિદ્યાનનાં પુણ્યપાપનો દેહભાગકાલે-વિદ્યા
ફલ આપવા અભિમુખ થાય સારે-ક્ષય થાયછે. કૌષીતકિશાખામાં વિરજનદી ઉત્તરોપછી જે પુણ્યપાપનો
ક્ષય દર્શાવ્યો છે, તે પૂર્વે થયેલા ક્ષયનું પછીથી કથન છે. એપ્રમાણે તાંડી અને શાટયાયની એ બે શા-
ખાવાળાઓ પણ ‘અથ દ્વ રોમાણિ વિધૂય પાપમ્ ॥’ (અથ જેમ જીર્ણરોમોને સજીને નિર્મલ થાયછે,
તેમ વિદ્યાન પાપને સજીને) અને ‘તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુદૃઢ: સાધુકૃત્યાં દ્વિપન્ત: પાપકૃત્યામ્ ॥’
(તેના પુત્રો દ્રવ્યાદિને ગ્રહણ કરેછે, સુદૃઢો સુદૃઢતાને અને દ્વેષ કરનારા પાપકર્મોને ગ્રહણ કરેછે) એ વચ-
નોથી કહેછે. ૨૭.

છન્દત્ ઉભયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—છન્દત્: [સાધકાવસ્થામાં] ઇચ્છાવડે [યમાદિના અનુષ્ઠા-
નના સંભવદ્વારા] ઉભયાવિરોધાત્ બંનેનો (નિમિત્તનેનિમિત્તકનો અને તાંડિશાટયાયનિશ્ચિતનો)
અવિરોધ હોવાથી [દેહપાતથી પૂર્વે જ પુણ્યપાપનો ક્ષય થાયછે].

ટીકા:—દેહભાગ કરીને દેવયાનમાર્ગે વિચરેલા ઉપાસકનાં પુણ્યપાપ માર્ગમધ્યે ક્ષય થાયછે એમ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દેહપાતપછી ઇચ્છાપૂર્વક યમનિપમવિદ્યાભ્યાસરૂપ પુણ્યપાપનાં ક્ષયનાં કારણ ઉપાર્જન ન કરી શકવાથી વિદ્યાનો અને વિદ્યાદ્રવ્ય પુણ્યપાપક્ષયનો કારણકાર્યભાવ સંરક્ષિત થાય નહિ; કિંતુ દેહપાતથી પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં તે યમાદિનું ઇચ્છાવડે અનુકૂળ થઇ શકેછે, તે તેથી સુકૃતકુપ્તની નિવૃત્તિ થાયછે, એવીરીતે સ્વીકારવાથી નિમિત્તનિમિત્તક્રમે અને તાંડિશાટ્યાયનિશ્ચુતિનો અવિરોધ થાયછે, તેથી દેહપાતથી પૂર્વે જ ઉપાસકનાં પુણ્યપાપનો ક્ષય થાયછે. ૨૮.

સચ્ચુવિદ્યામાં પુણ્યપાપના હાનની સન્નિધિમાં દેવયાનમાર્ગનું શ્રવણ છે, અને નિર્ગુણવિદ્યામાં નથી. ત્યાં સંશય થાયછે કે સચ્ચુનિર્ગુણ બંનેવિદ્યામાં હાન તો છે, પરંતુ દેવયાનમાર્ગનો ઉપસંહાર બંનેવિદ્યામાં છે? અથવા કોષ્ટસ્થ છે, અને કોષ્ટસ્થ નથી? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ગત્યર્થવત્વાધિકરણ રચેછે:—

૧૭. ગત્યર્થવત્વાધિકરણ.

ગતેર્યવત્ત્વમુભયથાન્યથા હિ વિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ઉભયથા બંનેપ્રકારે (વિભાગવડે) ગતે: માર્ગનું—દેવયાન-માર્ગનું) અર્થવત્ત્વમ્ અર્થવાળાપણું [છે] હિ અને અન્યથા બીજીરીતે (અવિભાગવડે) વિરોધઃ વિરોધ [છે].

ટીકા:—સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણવિદ્યામાં નથી; એમ વિભાગવડે દેવયાનમાર્ગનું અર્થવાળાપણું યદ્ય શકેછે, અને અવિભાગવડે દેવયાનમાર્ગ અંગીકાર કરવામાં આવે તો વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. 'પુણ્યપાપે વિદ્યુત્ત નિરજ્ઞાનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥' (પુણ્યપાપને ત્યજીને અસંગ પરમબ્રહ્મને પામેછે) એવાપ્રકારની જે શ્રુતિએ પરબ્રહ્મની સાથે વિદ્યાનની એકતા કહેતી હોય તેનો, એ સચ્ચુનિર્ગુણ બંનેમાં દેવયાનમાર્ગ સ્વીકારીએ તો વિરોધ થાય એ સ્પષ્ટ છે, માટે નિર્ગુણવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગની અપેક્ષા નથી. ૨૯.

ઉપપન્નસ્તલક્ષણાર્યોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તલ્લક્ષણાર્યોપલબ્ધે: [પર્યંકવિદ્યાદિમાં] તેના (ગતિના) કારણભૂત અર્થના જણાવાથી ઉપપન્નઃ [સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણમાં નથી, એ વાત] સુક્તિયુક્ત [થાયછે] લોકવત્ લોકની પેઠે.

ટીકા:—પર્યંકવિદ્યાદિસચ્ચોપાસનામાં ગતિના કારણભૂત અર્થના જણાવાથી સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણમાં નથી, એ વાત સુક્તિયુક્ત થાયછે. પર્યંકવિદ્યામાં પર્યંકારોદ્ભવ, પર્યંકમાં રહેલા બ્રહ્માની સાથે કયોપકયન, વિશિષ્ટગ્રંથાદિની પ્રાપ્તિ, ઇલાદિ દેશાંતરપ્રાપ્તિને અર્થીન બહુપ્રકારના ફળનું શ્રવણ થાયછે; ત્યાં ગતિ અર્થવાળી છે, પણ સમ્યગ્દર્શનમાં ગતિના કારણભૂત અર્થની ઉપલબ્ધિ ન હોવાથી ત્યાં ગતિ નિરર્થક છે. આ વિભાગ લોકની પેઠે જાણવો. જેમ લોકમાં ગામ જતા ઇચ્છનારને દેશાંતરને પ્રાપ્ત કરનાર માર્ગનું પ્રયોજન છે, પણ આશયને ઇચ્છનારને નથી, તેમ આદિ પણ જાણવું. ૩૦.

સચ્ચુવિદ્યામાં પણ પર્યંકવિદ્યા, પંચામિવિદ્યા, ઉપકોસલવિદ્યા અને દ્વહરવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગનું શ્રવણ છે, અને મધુવિદ્યા, શાંડિલ્યવિદ્યા, વૌશિકલવિદ્યા અને વૈશ્વાનરવિદ્યામાં નથી. ત્યાં સંશય છે કે જે વિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ કલ્પો છે, તેમાં જ તેને જાણવો આ નિયમ છે? વા સર્વસચ્ચુવિદ્યામાં જાણવો આ અનિયમ છે? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનિયમાધિકરણ રચેછે:—

૧૮. અનિયમાધિકરણ.

અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સર્વાસામ અર્થનો—(સર્વસચ્ચુવિદ્યાનો) અનિયમઃ અનિયમ [છે] શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ [તેમાં] શ્રુતિ અને સ્મૃતિવડે અવિરોધઃ અવિરોધ [છે].

ટીકા:—બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિપદ્ધતિવાળી સર્વસચ્ચુલ્લવિધાની અનિયમબદ્ધ-અવિશેષબદ્ધ-આ દેવયાનના-મની ગતિ છે, એ વાર્તા શ્રુતિસ્મૃતિવડે સિદ્ધ હોવાથી તેમાં પ્રકરણવિશેષ નથી. ‘તત્ત્વં કલ્પિતું ॥’ (તેમાં જેઓ આપ્રમાણે પંચાશિને જાણે છે) એ શ્રુતિ પંચાશિવિદ્યાવાળાને દેવયાનમાર્ગનું કથન કરે છે, અને ‘યે જેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇચ્છુપાસતે ॥’ (જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધા અને તપવડે ઉપલક્ષિત બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, તેઓ દેવયાનમાર્ગને પામે છે) એ શ્રુતિ અન્યવિદ્યાના ઉપાસકોને પણ પંચાશિવિદ્યાને જાણના-રની પેઠે દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહે છે. ‘શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હૈતે જગતઃ શાશ્વતે મતે । એકયા યાચનાઘૃત્તિ-મન્યયાડડવર્તેતે પુનઃ ॥’ (અચિરાદિક અને ધૂમાદિક એ બે ગતિ વિદ્યા અને કર્મના અધિકારિઓની શા-શ્વત સમત છે, તેમાં શુક્લવડે પુનરાવૃત્તિરહિત કર્મબ્રહ્મને પામે છે, અને બીજીવડે સ્વર્ગમાં જઈને પુનઃ આવે છે) એ સ્મૃતિ પણ ઉપાસકોને સમાનરૂપે દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહે છે. એવીરીતે પ્રતીકથી ભિન્ન સર્વ-અહંબ્રહ્મોપાસનાઓમાં અચિરાદિની પ્રાપ્તિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૧.

મુક્તિફલપણથી નિર્જુલવિદ્યામાં ગતિ વ્યર્થ છે, અને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિપદ્ધતિપણથી સચ્ચુલ્લવિદ્યાઓમાં સર્વત્ર તે અર્થવાળી છે, એવી જે વ્યવસ્થા કરી છે તે યુક્ત નથી; કેમકે ઇતિહાસપુરાણાદિમાં તત્ત્વજ્ઞાનિઓના પુનર્જન્મ સાંભળવામાં આવે છે. જેમ અપાંતરતમસનામના વેદાચાર્ય વિષ્ણુની આશાથી કલિદ્વાપરની સંધિમઃ કૃષ્ણદ્વાપાયન થયા અને બ્રહ્માના માનસપુત્ર વસિષ્ઠ નિમિરામના શાપથી પૂર્વદેહનો લાગ કરીને બ્રહ્માની આશાથી મિત્રાવરુણથી ઉપજ થયા. એવીરીતે ભૂચ, સનત્કુમાર, દક્ષ અને નારદાદિકના જન્મ પણ સંભળાય છે. એ શકાનું સમાધાન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધિકારિકાધિકરણ રમે છે:—

૧૯. આધિકારિકાધિકરણ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આધિકારિકાણામ્ અધિકારમાં નિયુક્તોની યાવદધિકારમ્ અધિકારપર્યંત અવસ્થિતિ: સ્થિતિ [છે].

ટીકા:—લોકસ્થિતિનાં હેતુ જે વેદપ્રવર્તનાદિક છે, તે અધિકાર કહેવાય છે; તે અધિકારમાં નિયુક્ત અપાંતરતમસ અને વસિષ્ઠાદિની અધિકારને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રારબ્ધ રહે ત્યાંસુધી જીવનુક્રમપણે સ્થિતિ થાય છે. પ્રારબ્ધભોગનો ક્ષય થયે કેવલને અનુભવે છે. એકગૃહમાંથી બીજાગૃહમાં જવાની પેઠે સ્વતંત્રપણે અન્યદે-હમાં સંચાર કરતા છતા જ્ઞાન તથા યોગના બલથી તેઓ શોક કરતા નથી, એમ જહ્નુજન્મને આપનાર તે પ્રારબ્ધ પૂરું થયે તેઓ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. ૩૨.

અક્ષરબ્રહ્મ સ્થૂલ નથી, અણુ નથી, ક્લેશ્વ નથી, અને દીર્ઘ નથી, એમ વાજસનેયિશાખામાં અક્ષર-બ્રહ્મમાં સ્થૂલતાદિવિશેષનો નિષેધ કર્યો છે, અને અક્ષરબ્રહ્મ અદૃશ્ય, અચાલ, અગોત્ર અને અવર્ણ છે, એમ અથર્વણમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં દૃશ્યતાદિવિશેષનો નિષેધ કર્યો છે; તેવી જ રીતે અન્યત્ર પણ વિશેષના નિરાકરણદ્વારા એ અક્ષરબ્રહ્મનું શ્રવણ થાય છે. ત્યાં સશય થાય છે કે સર્વેનિષેધોની સર્વત્ર પ્રાપ્તિ છે? અથવા જે શાખામાં જે વિશેષોનો નિષેધ કર્યો હોય ત્યાં જ તેની પ્રાપ્તિ છે? એ સશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્ર-કાર નીચેનું અક્ષરધ્યધિકરણ રમે છે:—

૨૦. અક્ષરધ્યધિકરણ.

અક્ષરધિયાં ત્વરોધઃ સામાન્યતદ્વાવામ્યામૌપસદવત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સામાન્યતદ્વાવામ્યામ્ સમાનપણાવડે અને તદ્વાવવડે અ-ક્ષરધિયાં અક્ષરમાં [વિશેષના નિષેધની] બુદ્ધિઓનો તુ તેા અવરોધઃ ઉપસંહાર [કરવો] ઔપસદવત્ ઉપસદકર્મની પેઠે તદુક્તમ્ [પૂર્વભીમાંસામાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—વિશેષના નિરાકરણરૂપ બ્રહ્મપ્રતિપાદનના પ્રકારનું સર્વત્ર સમાનપણું હોવાથી તથા મર્વત્ર પ્ર-તિપાદ બ્રહ્મ તે જ હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મમાં નિષેધના નિષેધની બુદ્ધિઓનો મર્વત્ર ઉપસંહાર કરવો. ‘આન-

ન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ’ એ સૂત્રમાં વિધિરૂપવિશેષોનો વિચાર કર્યો છે, અને આ સૂત્રમાં પ્રતિષેધરૂપવિશેષોનો વિચાર કર્યો છે, એપ્રમાણે વિચારબેદે એસૂત્રોની રચના સાર્યક છે. જેમ ઉપસદકર્મમાં ઉદ્ઘાતાના વેદમાં સ્થિત પુરોહિતપ્રદાનમંત્રોનો અર્થવ્યૂત્પત્તિ સાથે સંબંધ થાય છે; તેમ અહિં પણ સર્વનિષેધશ્રુતિઓનો અક્ષરબ્રહ્મની સાથે સંબંધ છે. અંગોનું પ્રધાનતંત્રપણું છે એ વાત ‘ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાનુલ્યેન વેદ-સંયોગઃ ॥ ’ (અંગ અને અંગીના વિરોધમાં તદર્થપણાથી અંગના અગિરૂપ અર્થપણાથી અંગીની સાથે અંગના વેદનો સંબંધ થાય છે) એ સૂત્રવડે પૂર્વમીમાંસામાં પણ કહી છે. ૩૩.

“દ્વા સુપર્ણા સયુજા સચાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુચ્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥ ”

અર્થઃ—છવ અને ઇશ્વરરૂપ એ પક્ષી જે સાથે રહેનારા અને પરસ્પરમાં સખારૂપ છે, તે શરીરરૂપ એકજક્ષમાં એકત્ર રહે છે. તે બેમાં એક સ્વાદુ કર્મફલ ભોગવે છે, અને બીજો નહિ ભોગવતો છતો જીએ છે.

એ મંત્રને અધ્યાત્મપ્રકરણમાં આચરવાંછિકો અને શ્વેતાશ્વતરો મળે છે, તથા કંઠો નીચેના મંત્રને મળે છે:—

“ઋતં પિવન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગૃહાં પ્રવિષ્ઠૌ પરમે પરાધ્યૈ ।

છાયાતપૌ વ્રહ્મવિદો વદન્તિ પશ્ચાગ્રયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ ॥ ”

અર્થઃ—કર્મફલરૂપમંત્રને ભોગવનારા પુણ્યના ફલરૂપ શરીરવિષે શુદ્ધિરૂપગૃહમાં ઉત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મના સ્થાનરૂપ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પામેલા જે બંને છાયા અને આતપની પેઠે વિલક્ષણ છે, તેમને બ્રહ્મવેતા, પંચાગ્નિવાળા અને ત્રિણાચિકેત કહે છે.

તેમાં સંશય થાય છે કે અહિં વિદ્યાનું એકપણું છે અથવા નાનાપણું છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘દ્વા સુપર્ણા૦’ એમાં એકનું ભોક્તાપણું અને એકનું અભોક્તાપણું દેખાય છે, અને ‘ઋતં પિવન્તૌ૦’ એમાં બંનેનું ભોક્તાપણું દેખાય છે. એવીરીતે વેદના રૂપનો ભેદ હોવાથી વિદ્યાનો ભેદ છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇયદધિકરણ રચે છે.—

૨૧. ઇયદધિકરણ.

ઇયદામનનાત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઇયદામનનાત્ ઇયતા (પરિચિન્નપરિમાણ) વડે કથન હોવાથી [વિદ્યાનું એકપણું છે].

ટીકાઃ—બંનેમંત્રોમાં પરિચિન્નપરિમાણવડે પરિચિન્ન એ સંખ્યાવાળા વેદરૂપ છવઇશ્વર એક જ છે, તેથી વિદ્યાનું એકપણું છે. ‘ઋતં પિવન્તૌ૦ ॥’ એ મંત્રમાં બંનેનું ભોક્તાપણું ઉપચારથી કહ્યું છે, પરંતુતો એ ઇશ્વર ભોક્તા નથી, માત્ર છવ જ ભોક્તા છે. એવીરીતે વેદનો ભેદ ન હોવાથી વિદ્યાનો ભેદ નથી. ૩૪.

‘યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરઃ ॥’ (હે યાત્રવલ્ક્ય! જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે, અને જે સર્વની અંતર આત્મા છે) એપ્રમાણે વાનસનેવિશાખામાં યાત્રવલ્ક્યપ્રતિ ઉપસ્થિતબ્રાહ્મણનું પ્રશ્ન છે, અને એ જ પ્રશ્ન કુહોલબ્રાહ્મણનું પણ છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ બંનેબ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા એક છે અથવા ભિન્ન છે? એવાર કથન હોવાથી વિદ્યાનો ભેદ છે, એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાભૂતગ્રામાધિકરણ રચે છે:—

૨૨. અંતરાભૂતગ્રામાધિકરણ.

અન્તરા ભૂતગ્રામવત્સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ભૂતગ્રામવત્ ભૂતસમૂહની પેઠે સ્વાત્મનઃ સ્વાત્માનું અન્તરા અંતરપણું [છે ને તેથી વિદ્યાનું એકપણું છે].

ટીકા:—‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥’ (એક દેવ સર્વભૂતોમાં ગૂઢ છે, સર્વવ્યાપી છે, અને સર્વભૂતોના અંતરાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં જેમ સમસ્તભૂતસમૂહમાં એક જ સર્વોત્તર આત્મા કહેવાયછે, તેમ એ બંનેબ્રાહ્મણમાં પણ એક જ સ્વાત્માનું અંતરપણું છે. એક જ દેહમાં બે આત્માઓ સર્વોત્તરરૂપે સંભવતા નથી, તેથી વેદના એકપણાવડે વિદ્યાનું એકપણું છે. ૩૫.

એ સંબંધમાં શંકાસમાધાન કહેછે:—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અન્યથા બીજીરીતે ભેદાનુપપત્તિ: [પ્રશ્નના] ભેદની અસંગતિ [છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો ઉપદેશાન્તરવત્ ઉપદેશાંતરની પેઠે ન [આ દોષ] નથી.

ટીકા:—બંનેબ્રાહ્મણોમાં એક જ વિદ્યા હોય તો પ્રશ્નના ભેદની અસંગતિ છે એમ કહો તો અગ્રે કહીએછીએ કે જેમ ધ્યેતકિંતુપ્રતિ નવવાર તત્ત્વમસિમહાવાક્યનો ઉપદેશ છે, પરંતુ વિદ્યા એક છે, તેમ આદિ પણ પ્રશ્ન બે છે, પરંતુ વિદ્યા એક જ છે, માટે તમે કહોછો તે દોષ નથી. પૂર્વબ્રાહ્મણમાં કાર્યકારણથી ભિન્ન આત્માનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, અને ઉત્તરબ્રાહ્મણમાં તેનું જ ક્ષુધાદિસંસારધર્મથી અતીતપણું દર્શાવ્યું છે, એપ્રમાણે એકાર્થપણાની ઉપપત્તિ હોવાથી વિદ્યા એક છે. ૩૬.

જીવધ્વિરનો પરસ્પરનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ વ્યતિહાર કહેવાયછે. ‘तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् ॥’ (જે હું છું તે આ ઈશ્વર છે, અને જે આ ઈશ્વર છે તે હું છું) એમ ઐતરેયશાખાવાળા કહેછે, અને ‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि ॥’ (હું ભગવતિ દેવતે! તું જ હું છું, અને હું જ તું છે) એમ જાબાલશાખાવાળા કહેછે. ત્યાં સંશય થાયછે કે આદિ વ્યતિહારવડે શું ઉભયરૂપ યુદ્ધિ કર્તવ્ય છે? અથવા એકરૂપ જ યુદ્ધિ કર્તવ્ય છે? ત્યાં પૂર્વેપક્ષી કહેછે કે નિરૂદ્ધમાં ઉત્કૃષ્ટની યુદ્ધિ કરવી ફલવતી છે, માટે જીવમાં ઈશ્વરપણાની યુદ્ધિ કરવાયોગ્ય છે. વ્યતિહારની શ્રુતિ માત્ર તેના દલીલરણુમાટે જ છે. એ પૂર્વેપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વ્યતિહારાધિકરણ રચેછે:—

૩૭. વ્યતિહારાધિકરણ.

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—इतरवत् બીજા[સર્વાત્મપણાદિશુણ્ણ]ની પેઠે હિ જ વ્યતિહાર: [આ] વ્યતિહાર વિશિષન્તિ [ધ્યાનને માટે] ઉપદેશ કરાયછે.

ટીકા:—જેમ ધ્યાનને માટે ઈશ્વરના બીજા સર્વાત્મપણાદિશુણ્ણોનો ઉપદેશ કરાયછે, તેમ જ આ વ્યતિહાર પણ ધ્યાનને માટે ઉપદેશ કરાયછે, માટે વ્યતિહારવડે ઉભયરૂપ યુદ્ધિ કરવી. ‘તું હું છું અને હું તું છે’ એ બે ઉચ્ચારણુ ઉભયરૂપમતિમાં સાર્થક થાયછે, અન્યથા થતાં નથી. બ્રહ્મમાં મનોમયપણાની પેઠે ધ્યાનમાટે કવચિત્ ઉત્કૃષ્ટમાં નિરૂદ્ધના અભેદની ભાવના બાધ પામતી નથી. ૩૭.

વાગ્જસનેપિશાખામાં ‘स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म ॥’ (તે જે આ પ્રથમ ઉપજેલા વ્યાપક પુરુષ સત્યબ્રહ્મને ઉપાસેછે) ઇલાદિવડે નામાક્ષરની (સત્ય એ નામના આક્ષરોની) ઉપાસના સત્ય-વિદ્યાના અંગપણાવડે કહી છે, અને પછી ‘तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो य-श्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥’ (તે જે તે સત્ય, આ તે આદિત્ય, જે આ આ અંશમાં પુરુષ અને જે દક્ષિણેત્રમાં આ પુરુષ) ઇલાદિવચનો છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે આ સત્યવિદ્યા એક જ છે અથવા બે છે? પૂર્વેપક્ષી કહેછે કે પ્રથમના વાક્યમાં ફલરૂપે ‘આ ભોડોને નિતેછે’ એમ દર્શાવેલું છે, અને બીજાવાક્યમાં ફલરૂપે ‘તે પાપનો પરિત્યાગ કરેછે’ એમ કહ્યું છે, માટે સત્યવિદ્યા બે છે. એ પૂર્વેપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સત્યાધિકરણ રચેછે:—

૨૪. સત્યાઘધિકરણ.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—સા તે (પૂર્વોક્ત સત્યવિદ્યા) એવ જ [પરત્ર ઉપદેશ કરેલી છે] હિ કેમકે સત્યાદયઃ સત્યાદિ[શુશ્રુવિશિષ્ટપ્રશ્ન] જ પરત્ર આકર્ષણ છે.]

ટીકાઃ—પૂર્વવાક્યમાં ઉપદેશ કરેલી સત્યવિદ્યા જ ઉત્તરવાક્યમાં ઉપદેશ કરેલી છે; કેમકે ‘તચ્ચ તત્સત્યમ્ ॥’ (તે જે તે સત્ય) એ પદોવડે પૂર્વોક્ત સત્યાદિશુશ્રુવિશિષ્ટપ્રશ્ન જ ઉત્તરવાક્યમાં આકર્ષણ કરેલું છે, માટે સત્યવિદ્યા એક જ છે, ફલના બેદથી અહિં વિદ્યાબેદ નથી; કેમકે અહિં ફલાંતરનું શ્રવણ ‘તસ્યોપનિપદહરહમ્ ॥’ (તેનું રહસ્ય અહર અને અહમ્) એ અંગાંતરનાં ઉપદેશનું સ્તાવક છે. વળી બંધાં અર્થવાદ્યડે ફલની કલ્પના હોય ત્યાં વિદ્યાનું એકપણું હોવાથી અંગેમાં સાંભળવામાં આવતાં બહુ દ્વેષો અંગિરૂપ-વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવાયોગ્ય થાયછે, તેથી તે જ આ એક સત્યવિદ્યા તે તે વિશેષણસહિત કહેવાયછે, માટે સત્યાદિ સર્વશુણ્ણે એકપ્રયોગમાં ઉપસંહાર કરવાયોગ્ય છે. ૩૮.

છાંદોગ્યમાં હૃદયરૂપપ્રશ્નપુરમાં અંતરાકાશરૂપ આત્માને કહીને ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ॥’ (આ આત્મા નિઘ્પાપ, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, પિપાસારહિત, સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ) એ વચનવડે આત્માના સત્યકામાદિશુણ્ણે કહ્યાં છે, અને વાજસનેયિશાખામાં ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्मिञ्शेते सर्वस्य वशी ॥’ (તે જ આ મહાન અને જનમરહિત આત્મા જે આ ઇન્દ્રિયોમા વિજાનમય, જે આ અંતર્હૃદયમાં આકાશ તેમા શયન કરેછે, અને સર્વના વશી-નિર્ધેતા-છે) એ વચનવડે હૃદયાકાશમાં આત્માને કહીને તેના સર્વવશિત્વાદિશુણ્ણે કહ્યા છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે વિદ્યાનું એકપણું અને સત્યકામાદિશુણ્ણોના પરસ્પરમાં યોગ છે વા નહિ? એ સશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કામાઘધિકરણ કરણ રચેછે:—

૨૫. કામાઘધિકરણ.

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાઽઽયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—આયતનાદિભ્યઃ સ્થાનાદિથી કામાદિ [સત્ય]કામાદિ[શુણ્ણે] ઇતરત્ર ખીલમાં (વાજસનેયકમાં] ચ અને તત્ર [સર્વવશિત્વાદિ] ત્યાં (છાંદોગ્યમાં) [સંબંધ પામેછે].

ટીકાઃ—અનેસ્થાનોમાં હૃદયરૂપ સ્થાન, વેદ ઇન્દ્રિય, અને તેનું સેતુપણું સમાન હોવાથી છાંદોગ્યમાં જે સત્યકામત્વાદિશુણ્ણે કહ્યા છે, તેના વાજસનેયિશાખાના ‘स वा एष महानज आत्मा ॥’ ઇલાદિવચનસાથે સંબંધ થાયછે, અને વાજસનેયિશાખામાં જે સર્વવશિત્વાદિશુણ્ણે જણાવ્યું છે, તે છાંદોગ્યમાંના ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा ॥’ ઇલાદિવચનસાથે સંબંધ પામેછે. જેમ દેવદત્તનું હુંકારમાં દત્ત એનું નામ પણ કહેવાયછે, તેમ સૂત્રમાં સત્યકામાદિને સ્થાને કામાદિ કહ્યું છે. આપ્રમાણે શુણ્ણોના પરસ્પરમાં યોગ છે, અને વિદ્યાનું એકપણું છે. આ સૂત્રમાં જે શુણ્ણોપસંહાર દર્શાવ્યો છે, તે સશુણ્ણપ્રકતના એકપણાથી વિભૂતિના પ્રદર્શનમાટે છે, ઉપાસનામાટે નથી. ૩૯.

છાંદોગ્યમાં વૈશ્વાનરવિદ્યામાં ‘तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धોमीयं स यां प्रथमामाहुर्ति जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहा ॥’ (તે જે બોજનને માટે યાજ્ઞમાં વા પત્તકાદિમાં અન્ન પ્રાપ્ત થાય તે પ્રાણાગ્નિમા દોભવાયોગ્ય છે, તે જે પ્રથમ આહુતિને હોમે તે ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એ મંત્રથી હોમે) એમ કહી પાંચપ્રાણાહુતિ-એનું વિધાન કર્યું છે, અને પાછળના ભાગમાં ‘य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥’ (જે આને એમ જાણનારો અગ્નિહોત્ર હોમેછે) તથા ‘ययेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहो-

ત્રમુપાસતે ॥’ (જેવીરીતે અહિં ક્ષુધાતુર ખાલકા માતાની ઉપાસના કરેછે, એમ સર્વે પ્રાણુઓ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરેછે) એ વચનોવડે તેમાં અગ્નિહોત્રશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ત્યાં સંશય છે કે ભોજનના લોપમાં પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનો લોપ થાયછે કેવા નહિ? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અલોપાધિકરણ રચેછે:—

૨૬. અલોપાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

આદરાદલોપ: ॥ ૪૦ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—આદરાત્ આદરથી અલોપ: [પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનો] અલોપ [છે].

ટીકા:—પૂર્વોક્તિચિમ્બોડશ્ચીયાત્ ॥’ (અતિથિથી પ્રથમ ભોજન કરે) એ વૈશ્વાનરવિદ્યામાંની જાતની અતિથિભોજનના પ્રથમપણુને નિંદી સ્વામિભોજનને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી પ્રાણુઅગ્નિહોત્રમાં આદર કરેછે. એ આદરના નિર્વાહમાટે પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનો અલોપ છે, અર્થાત્ ભોજનના લોપમાં પણ પ્રતિનિધિન્યાયવડે જલથી અથવા અન્ય કોઈ અવિરુદ્ધરૂપથી પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનું અનુદાન કરવું. આ પૂર્વપક્ષનું કથન છે. ૪૦.

સિદ્ધાંતી ઉત્તર કહેછે:—

સિદ્ધાંત:—

ઉપસ્થિતેતસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—ઉપસ્થિતે [ભોજનને માટે] પ્રાપ્ત થયેલ [હોય] અતઃ તેમાંથી [પ્રાણુઅગ્નિહોત્ર કરવું] તદ્વચનાત્ તેના વચનથી.

ટીકા:—જે અન્ન ભોજનને માટે પ્રથમ પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે અન્નમાંથી પ્રાણુઅગ્નિહોત્ર કરવું; કેમકે ‘તદ્વચનાત્ પ્રથમમાગચ્છેત્તદ્દોમીયમ્ ॥’ (તે જે સિદ્ધ અન્ન ભોજનને માટે પ્રથમ આવે તે હોમવાચ્ય છે) એ શ્રુતિવચનથી ભોજનને માટેના સિદ્ધઅન્નને અવલંબીને હોમનું વિધાન છે, ભોજનના લોપમાં હોમનું વિધાન નથી; માટે ભોજનના લોપમાં પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનો પણ લોપ છે. અહિં અગ્નિહોત્રના ધર્મોની પ્રાપ્તિ નથી, માત્ર પાંચપ્રાણુને પાંચ આહુતિ આપવાની છે. સ્વામિભોજનની પ્રથમતાના વિધાનથી માત્ર ભોજનની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણુઅગ્નિહોત્ર કરનારે અતિથિથી પહેલાં ભોજન કરવું એટલું જ સિદ્ધ થાયછે, ભોજનના લોપમાં પણ પ્રાણુઅગ્નિહોત્ર કરવાનું સિદ્ધ થવું નથી, તેથી ભોજનના લોપમાં પ્રાણુઅગ્નિહોત્રનો લોપ જ છે. ૪૧.

‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત ॥’ (ૐ એ અક્ષરને ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસે) ઇલાદિવિદ્યાનો કર્મોગતે આશ્રિત છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે આ વિદ્યાન કર્મમાં નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રયોગવચનના પરિગ્રહથી તે વિદ્યાનો (ઉપાસનાઓ) નિત્ય (અવશ્ય અનુદેય) છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તત્ત્વિર્ધારણનિયમાધિકરણ રચેછે:—

૨૭. તત્ત્વિર્ધારણનિયમાધિકરણ.

તત્ત્વિર્ધારણનિયમસ્તદ્દૃષ્ટે: પૃથગ્વ્યપ્રતિવન્ધ: ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થ:—તત્ત્વિર્ધારણનિયમ: તેના વિર્ધારણનો અનિયમ [છે] તદ્દૃષ્ટે: તેના (અનિયમના) દર્શનથી દ્વિ જેથી પૃથક્ લિપ્ત ફલમ્ ફલનો અપ્રતિવન્ધ: અપ્રતિવંધ [છે].

ટીકા:—એ ઉદ્ગીયાદિ ઉપાસનાઓ કર્મમાં અવશ્ય અનુદેય નથી; કેમકે તે ઉપાસનાઓના ‘તેવા નિશ્ચયનો અનિયમ છે. ‘તેનોમૌ કુરુતો યદ્વૈતદેવં વેદ યશ્ચ ન વેદ ॥’ (જે આ ૐ અક્ષરને રસતમત્વાદિરૂપે જાણેછે, અને જે જાણતો નથી, તે યજ્ઞે ૐ અક્ષરવડે કર્મ કરેછે) એ શ્રુતિમાં અનિયમના દર્શનથી અર્થાત્ જાણનારે જ કર્મ કરવું એવો નિયમ નહિ હોવાથી પૂર્વોક્ત અર્થ સિદ્ધ થાયછે. ‘યદેવ વિદ્યયા ફરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ ॥’ (જે કર્મ ઉદ્ગીયાદિઉપાસનાવડે, આસ્તિક્યશ્રુદ્ધિવડે અને

તે તે દેવતાના ધ્યાનવડે પુરુષ કરેછે, તે જ કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિથી જાણાયછે કે ઉપાસનાદિથી રહિત કર્મ વીર્યવાન્ થાયછે, અને ઉપાસનાદિથી સહિત કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે, એવીરીતે બંનેને પૃથક્-કર્મના ભિન્નફલની સિદ્ધિનો અપ્રતિબંધ છે, માટે ઉપાસનાવિના કર્મ ન જ થાય એવો નિયમ નથી. આમ હોવાથી જ કલ્પસૂત્રકારોએ પણ એવાપ્રકારની ઉપાસનાઓની યજ્ઞમાં કલ્પના કરી નથી. ૪૨.

બૃહદારણ્યકમાં વાગાદિસર્વમાં અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે, અને અગ્ન્યાદિસર્વમાં અધિદેવરૂપ વાયુ શ્રેષ્ઠ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે; તથા છાંદોગ્યમાં અગ્ન્યાદિસર્વમાં અધિદેવરૂપ વાયુ સર્વગ્ન છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે, અને વાગાદિસર્વમાં અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણુ સર્વગ્ન છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે. ત્યાં સશય થાયછે કે પ્રાણુ અને વાયુને ભિન્ન જાણવા અથવા અભિન્ન જાણવા? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તત્ત્વના અભેદથી બંનેને અભિન્ન જાણવા. શ્રુતિમાં પણ અધ્યાત્મ અને અધિદેવના તત્ત્વનો અભેદ જણાવ્યો છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રદાનાધિકરણ રચેછે:—

૨૮. પ્રદાનાધિકરણ.

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રદાનવત્ પ્રદાનની પેઠે એ જ [પ્રાણુ અને વાયુનું ભિન્નપણું છે] તદુક્તમ્ [દેવતાકાંડમાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—જેમ ઈંદ્રદેવ એક જ છે, પરંતુ રાજ, અધિરાજ અને સ્વરાજ આ ગુણોના ભેદવડે વિશિષ્ટદેવતાના ભેદથી તેમના માટેના પુરોહિતપ્રદાનનો પણ ભેદ છે, તેમ અહિં તત્ત્વના અભેદમાં પણ ધ્યેયાશના પૃથક્પણુથી ધ્યાનનું પૃથક્પણું છે, અર્થાત્ ધ્યાનને માટે અધ્યાત્મ અને અધિદેવનો વિભાગ હોવાથી પ્રાણુનો અને વાયુનો ભેદ છે. દેવતાકાંડમાં પણ ‘નાના વા દેવતા પૃથગ્જ્ઞાનાત્ ॥’ (રાજદિગુણભેદવડે ભેદના જ્ઞાનથી નો નાના જ છે) એ સૂત્રવડે એ જ વાર્તા દર્શાવી છે. ૪૩.

વાજસનેયિશાખાવાળાઓ અગ્નિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં કહેછે કે ‘મનુષ્યનું સોવર્ણનું આયુષ્ છે, તેની અંતર્ગત છત્રીશહજાર અહોરાત્ર છે, તેવડે અવચિન્ન છત્રીશહજાર મનની વૃત્તિઓ છે; નેકે મનની વૃત્તિઓ ધણી છે, તોપણુ છત્રીશહજારની જ ગણના કરી છે. તે પોતાની વૃત્તિઓને મન અગ્નિરૂપે બોલું હતું. એમ જ વાક, ધ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રાદિ પણ પોતપોતાની વૃત્તિઓને અગ્નિરૂપે બોલાં હતાં.’ ત્યાં સંશય થાયછે કે એ વૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓ યજ્ઞના અંગરૂપ છે અથવા સ્વતંત્ર કેવલવિદ્યારૂપ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રકરણથી તે યજ્ઞના અંગરૂપે પ્રતીત થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું લિંગશ્ચયસ્ત્વાધિકરણ રચેછે:—

૨૯. લિંગશ્ચયસ્ત્વાધિકરણ.

લિંગશ્ચયસ્ત્વાત્તદ્ધિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—લિંગશ્ચયસ્ત્વાત્ લિંગના બહુપણુથી [તે કેવલઉપાસનારૂપ છે] દ્ધિ જેથી તત્ તે (લિંગ) વલીય: [પ્રકરણુથી] બલવાન[છે] તત્ તે અપિ [પૂર્વગ્રાંથમાં સામાં] પણ [કહ્યું છે].

ટીકા:—આ અગ્નિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં ઉપાસનાના લિંગના બહુપણુથી તે વૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓ કેવલવિદ્યારૂપ છે. ‘તદ્યત્ કિંચેમાનિ ભૂતાનિ મનસા સંકલ્પયન્તિ તેષામેવ સા કૃતિ: ॥’ ‘તાન્ હૈતાનેવંવિદે સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિન્વન્ત્યપિ સ્વપતે ॥’ (સર્વે ભૂતા જે કાંઇ મનવડે સંકલ્પ કરેછે, તે તેઓના અગ્નિનું જ કરણ છે. એમ જાણનારને માટે શયનમાં અને જાગૃત્તમાં પણ સર્વદા સર્વભૂતો તેના અગ્નિનું ચયન કરેછે) એ બે લિંગો તથા છત્રીશહજાર સંખ્યા એ ત્રીજું લિંગ આ નિરૂપણુ ઉપાસનાનું છે, ક્રિયાંગનું નથી, એમ સિદ્ધ કરેછે. લિંગ પ્રકરણુથી બલવાન છે તે અર્થ પૂર્વગ્રાંથમાં સામાં પણ ‘શ્રુતિલિંગ્વાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાહ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વિલ્યમર્થવિપ્રકર્ષાત્ ॥’ (શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યાના એકત્રદર્શનમાં અર્થના દૂરપણુથી પરંતુ દુર્બલપણું છે. શ્રુતિ-સ્વતંત્રપ્રમાણરૂપ વેદવચન; લિંગ-શબ્દનું અર્થ

જણાવવાનું સામર્થ્ય; વાક્ય-એકઅર્થનાં ઓધક હોય ને પરસ્પરમાં આકાંક્ષાવાળાં હોય એવાં પદો; પ્રકરણ-પરસ્પરની આકાંક્ષા, જેમ પ્રયાગદિ તથા દર્શપૂર્ણાસમાં છે; સ્થાન-ક્રમ; સર્માખ્યા-સંજ્ઞા-સંકેત.) એ સૂત્રવડે દર્શાવ્યો છે. ૪૪.

એ પ્રમાણે સિદ્ધાંતનો ઉપક્રમ કરીને પૂર્વપક્ષ દર્શાવે છે:—

પૂર્વપક્ષ:— પૂર્વવિકલ્પ: પ્રકરણાત્સ્યાત્ ક્રિયા માનસવત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૂર્વવિકલ્પ: પૂર્વનો પ્રકારભેદ [છે] પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી ક્રિયા ક્રિયા સ્યાત્ છે માનસવત્ માનસ [ગ્રહ] ની પેઠે.

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી કહે છે:—આ મનોવૃત્તિરૂપ અગ્નિ કેવલવિચારરૂપ નથી, કિંતુ આની પૂર્વે ક્રિયારૂપ-અગ્નિનું પ્રકરણ હોવાથી તેના સંકલ્પમયરૂપ પ્રકારભેદનો ઉપદેશ છે. વિધિવાક્યમાં રહેલું લિંગ પ્રકરણથી બલવાન છે, પણ અર્થવાદમાં રહેલું લિંગ પ્રકરણથી બલવાન નથી. તેથી આ મનવડે સપાદન કરેલા અગ્નિએ પ્રકરણથી ક્રિયા છે, કેવલઉપાસનારૂપ નથી. જેમ હાદશરાત્રકર્મમા દશમે દિવસે પ્રગ્નપતિદેવતાને ઉદ્દેશે પૃથિવીરૂપપાત્રવડે સમુદ્રરૂપસોમરસનું ગ્રહણ ધર્યાદિ માનસગ્રહની કલ્પના છે. તે મનોમયગ્રહણની કલ્પનાનો પ્રકાર પણ તેની પૂર્વે ક્રિયાનું પ્રકરણ હોવાથી ક્રિયારૂપ જ થાય છે, તેમ આ અગ્નિની કલ્પનાનો પ્રકાર પણ તેવીરીતે હોવાથી ક્રિયારૂપ જ થાય છે. ૪૫.

તે અગ્નિઓના ક્રિયાંગપણામાં પ્રકરણને કહીને લિંગને કહે છે.—

અતિદેશાચ્ચ ॥ ૪૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતિદેશાત્ અતિદેશથી ચ પણ [આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ ક્રિયાનું અંગ છે].

ટીકા:—‘પટ્ટિશત્ સહસ્રાણ્યગ્નયોઽર્કાસ્તેપામેકૈક એવ તાવાન્ યાવાનસૌ પૂર્વ: ॥’ (આ મનોવૃત્તિરૂપ છત્રીશહસ્રરૂપ પૂણ્ય અગ્નિઓ છે, તેઓમાં જે એક એક અગ્નિ તે આ ક્રિયાઅગ્નિની સદૃશ છે) આ ક્રિયાંગપણાના સાદૃશ્યરૂપઅતિદેશથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ ક્રિયાનું અંગ છે. ૪૬.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા સિદ્ધાંત કહે છે:—

સિદ્ધાંત:— વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે નિર્ધારણાત્ [શ્રુતિવડે] નિર્ધારણથી વિદ્યા [આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ] વિદ્યા એવ જ [છે].

ટીકા:—સિદ્ધાંતી કહે છે:—‘તે હૈતે વિદ્યાચિત્ એવ ॥’ (નિશ્ચય તે આ અગ્નિઓ ઉપાસનાવડે સંપાદન કરેલા જ છે) ધર્યાદિવૃત્તિઓવડે નિશ્ચય કરેલા હોવાથી આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ કેવલવિચારરૂપ જ છે, ક્રિયાના અંગરૂપ નથી. ૪૭.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૪૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ દર્શનથી ચ પણ [તે અગ્નિઓનું સ્વાતંત્ર્ય જણાય છે].

ટીકા:—‘લિઙ્ગભૂયસ્વાત્ તદ્વિ વલીયસ્તદપિ ॥’ એ સુભાળીશમા સૂત્રમાંના લિંગરૂપદર્શનથી પણ તે મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓનું સ્વતંત્રપણું જણાય છે, ક્રિયાંગપણું જણાતું નથી. ૪૮.

પ્રકરણના સામર્થ્યથી સ્વતંત્રપણાના પક્ષનો બાધ હોવાથી મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ ક્રિયાના અંગરૂપ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્ચ ન વાઘ: ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાત્ શ્રુતિઆદિના બલવાનપણાથી ચ પણ વાઘ: [પ્રકરણના સામર્થ્યથી આના સ્વતંત્રપણાની] હાનિ ન નથી.

ટીકા:—શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યનું પ્રકરણથી બસવાનપણું હોવાથી પ્રકરણવડે આ અગ્નિઓના સ્વતંત્રપણુના પક્ષને હાનિ થતી નથી. ‘તે હૈતે વિચાચિત એવ ॥’ (નિશ્ચય તે આ અગ્નિઓ વિધાવડે સંપાદન કરેલા જ છે) એ શ્રુતિ, ‘સર્વદા સર્વોષિ ભૂતાનિ ચિન્ત્યન્ત્યપિ સ્વપતે ॥’ (બસતમાં અને નિદ્રામાં પણ સર્વદા સર્વભૂતો એના અગ્નિઓનું ચયન કરેછે) એ લિંગ, અને ‘વિદ્યા હૈવૈત એવંવિદચ્ચિતા ભવન્તિ ॥’ (એમ જાણનારના આ અગ્નિઓ ઉપાસનાવડે જ સંપાદન કરેલા થાયછે) એ વાક્યવડે અહિં સ્વતંત્રપણુનો પક્ષ સિદ્ધ થાયછે. અર્ધવાદસ્પણુથી લિંગ દુર્બલ છે એમ કહેવાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે ‘સર્વદા સર્વભૂતો મારેમાટે અગ્નિનું ચયન કરેછે એમ ધ્યાન કરે’ એમ અપૂર્વાર્ધપણુવડે વિધિની કલ્પનાથી લિંગનું વિધિવાક્યસ્પણું થવાથી તે પ્રકરણથી બસવાન થાયછે. તેથી સ્વાતંત્ર્યપક્ષ જ ઉત્તમ છે. ૪૯.

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્ અન્યવિધાઓના પૃથક્પણુની પેઠે અનુવન્ધાદિભ્યઃ અનુબંધાદિથી [મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે] દૃષ્ટ: [એમ પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ] બોલે છે ચ અને તદુક્તમ્ [પૂર્વભીમાંસામાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—જેમ શાંદિલ્યવિધાદિરૂપ અન્ય ઉપાસનાઓ પોતાપોતાના અનુબંધવડે કર્મોથી અને અન્ય-ઉપાસનાઓથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છે, તેમ અનુબંધ, અતિદેશ, શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યરૂપ હેતુઓથી આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ પણ ક્રિયા, ક્રિયાંગ અને અન્યઉપાસનાઓથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છે. સંપત્તિ (ચિત્તને) ભાવે કરવા રૂપ ઉપાસનાને માટે મનોવૃત્તિઓમાં ક્રિયાંગનું જોડવું તે અનુબંધ છે. અગ્નિઓનું આધાન, ઇષ્ટા(ઇષ્ટો)નું ચયન, પાત્રગ્રહણ, હોતા, ઉદ્ગાતા અને એમનાં કર્મ ઇલાદિ જે યગસબંધી કર્મ છે, તે એ મનોમય કરવાં, એમ એ પ્રસંગની શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ અનુબંધ સંપત્તિરૂપ ફક્તવાળો છે. જો ક્રિયાનાં મંગો પ્રત્યક્ષ હોય તો મનોમય સંપાદન કરવાની અગત્ય રહે નહિ, અહિં તે પ્રત્યક્ષ નથી, માટે જ તે મનોમય કરવાં એમ કહ્યું છે. આપેલિ એ નામની ઇષ્ટિ રાજસ્યપ્રકરણમાં કહેલી છતાં તેનો તે પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ જોયો છે, અર્થાત્ રાજસ્ય માત્ર રાજ્યથી જ થઇ શકેછે, અને તે ઇષ્ટિ ત્રણેવર્ણથી થઇ શકેછે, એટલે આ ઇષ્ટિનું વિલક્ષણપણું હોવાથી યગપ્રકરણથી તેનો ઉત્કર્ષ છે, તેમ અહિં પણ અગ્નિના પ્રકરણથી આ મનોવૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓનો ઉત્કર્ષ છે. રાજસ્યપ્રકરણમાં કહ્યા છતાં આપેલિનામની ઇષ્ટિ તેની અંતર્ગત નથી, એ વાત પૂર્વભીમાંસામાં ‘ક્ત્વર્થયામિતિ ચેન્ન વર્ણત્રયસંયોગાત્ ॥’ (રાજસ્યપરને માટે આ ઇષ્ટિ છે એમ કહ્યો તો, નહિ, ત્રણવર્ણના સંયોગથી) એ સત્રવડે કહી છે. ૫૦.

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્ન હિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ઉપલબ્ધે: [કેવલવિધારૂપના] જ્ઞાનથી સામાન્યાત્ [માનસઅહના] સમાનપણુથી અપિ પણ ન [મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓનું ક્રિયાંગપણું] નથી મૃત્યુવત્ મૃત્યુની પેઠે [અહિ અત્યંત સમાનતા નથી] હિ [તથા] જેમ લોકાપત્તિઃ [સમિદાદિના સમાનપણુથી] લોકને [અગ્નિભાવની] પ્રાપ્તિ ન નથી.

ટીકા:—પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિરૂપહેતુવડે મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓના કેવલવિધારૂપના જ્ઞાનથી પૂર્વોક્ત માનસઅહ(હૃદયશત્રકર્મમાં દશમે દિવસે કરવામાં આવતી માનસઅહની કલ્પના)ના સમાનપણુથી પણ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓનું ક્રિયાંગપણું નથી. એકઅંશના સમાનપણુથી અત્યંત સમાનપણું થઇ શકે નહિ; જેમ ‘સ વા એવ એવ મૃત્યુર્ય એવ એતસ્મિન્ મળ્ડહે પુરુષ: ॥’ (આ આદિલમકાશમાં જે આ પુરુષ છે, તે જ આ મૃત્યુ છે) તથા ‘અગ્નિર્મૃત્યુઃ ॥’ (અગ્નિ જ મૃત્યુ છે) એ શ્રુતિઓમાં આદિલપુરુષમાં તથા અગ્નિપુરુષમાં મૃત્યુશબ્દનો પ્રયોગ સમાન છતાં પણ તે બંનેમાં અત્યંત સમાનતા નથી, તેમ અહિં પણ માનસઅહની યત્કિંચિત્ સમાનતા છતાં પણ અત્યંત સમાનતા ન હોવાથી મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ ક્રિયાનું અંગ નથી; તથા

‘અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાઽઽદિત્ય એવ સમિત્ ॥’ (હે ગૌતમ! પ્રસિદ્ધ આ લોક અગ્નિ છે, તેનું આદિત્ય જ સમિધ છે) એ શ્રુતિમાં ઇધનાદિના સમાનપણુથી આ લોકને અગ્નિભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ અહિં પણ માનસગ્રહના સમાનપણુથી આ મનોવૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓને ક્રિયાના અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૫૧.

પૂર્વ તથા ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં સ્વતંત્રવિદ્યાનું વિધાન હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણને વિશે પણ સ્વતંત્રવિદ્યાનું જ વિધાન છે એમ દર્શાવેછે:—

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદ્વિધ્યં भूयस्त्वात्त्वનુबन्धः ॥ ૫૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરેણ ઉત્તર[બ્રાહ્મણ]વડે ચ અને [પૂર્વબ્રાહ્મણવડે] તાદ્વિધ્યં તે વિધિપણું (કેવલવિદ્યાનું વિધિપણું) [હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વતંત્રવિદ્યાનું વિધાન જ] શબ્દસ્ય શબ્દનું [પ્રયોજન જણાયછે] ભૂયસ્તાત્ [વિદ્યામાં અગ્નિના અવયવોના] બહુપણુથી તુ જ અનુબન્ધ: [ક્રિયાગ્નિની સાથે તેનો] અનુબંધ [છે].

ટીકા:—‘વિચયા તદારોહન્તિ યત્ર કામા: પરાગતા: । ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાવિદ્વાંસસ્તપસ્વિન: ॥’ (બંધાં ભોગો અતિ ઉત્કૃષ્ઠ છે એવા બ્રહ્મલોકમાં ઉપાસનાવડે ઉપાસકો આરોહણ કરેછે, ભાં કર્મદો અને અવિદ્વાન્ તપસ્વિઓ જઇ શકતા નથી) એ ઉત્તરબ્રાહ્મણના વચનવડે અને ‘સોઽમૃતો ભવતિ મૃત્યુર્ય-સ્યાઽઽત્મા ભવતિ ॥’ (તે અમૃતરૂપ થાયછે, મૃત્યુ જેનો આત્મા થાયછે) એ પૂર્વબ્રાહ્મણના વચનવડે વિદ્યાની પ્રશંસાદ્વારા કેવલવિદ્યાનું વિધાન હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વતંત્રવિદ્યાનું વિધાન જ શબ્દનું પ્રયોજન જણાયછે, સુદ્ધકર્મીગવિધિપણું જણાતું નથી. વિદ્યામાં અગ્નિના બહુ અવયવો સંપાદન કરવાની અપેક્ષા છે, તે બહુપણુથી જ ક્રિયાગ્નિની સાથે તેમનો અનુબંધ છે, કર્મીગપણુથી નથી. તેથી મનોવૃત્તિરૂપ-અગ્નિના કેવલવિદ્યાત્મકપણુની સિદ્ધિ છે. ૫૨.

બંધમોક્ષની સિદ્ધિને માટે દેહથી પૃથક્ આત્માના સદ્ભાવનો વિચાર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું શરીરભાવાધિકરણ રચેછે:—

૩૦. શરીરભાવાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ૫૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—એકે એક (લોકાયતિકે) આત્મન: [દેહથી ભિન્ન] આત્માના [અભાવને માનેછે] શરીરે શરીર [સતે] ભાવાત્ [આત્માના ધર્મોના] હોવાથી.

ટીકા:—દેહાત્મવાદી લોકાયતિકે (સર્વાકેના મતને અતુસરનારાઓ) દેહથી ભિન્ન આત્માના અભાવને માનેછે, અર્થાત્ સ્વર્ગમાં જવામાટે કિંવા મોક્ષ પામવામાટે દેહથી ભિન્ન કોઇ આત્મા નથી, ભૂતોમાંથી ઉપજેલા ચૈતન્યવાળું શરીર જ આત્મા છે એમ કહેછે. પોતાના તે મતને મિદ્ધ કરવા તેઓ કહેછે કે પ્રાણ, ચેષ્ઠા, ચૈતન્ય અને સ્મૃત્યાદિક આત્માના ધર્મો છે, તે દેહના હોવાથી જ હોયછે, અને દેહના ન હોવાથી નથી હોતા, તેથી વાસ્તવિકરીતે તે દેહના જ ધર્મો છે; અને દેહનું નામ જ આત્મા છે, દેહથી ભિન્ન કોઇ આત્મા નથી. ૫૩.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

सिद्धांतः— व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ૫૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ન [દેહ આત્મા] નથી તુ કિંતુ વ્યતિરેક: [આત્મા દેહથી] ભિન્ન [છે] તદ્ભાવાભાવિત્વાત્ તેના (દેહના) ભાવમાં [પણ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિના] નહિ હોવાપણુથી ઉપલબ્ધિવત્ જ્ઞાનની પેઠે [આત્માનો સદ્ભાવ છે].

ટીકા:—સિદ્ધાંતી કહેછે:—આ સ્થલદેહ આત્મા નથી, કિંતુ તે દેહથી આત્મા ભિન્ન છે; ક્રમકે મૃત્યુ-

પછી તે મૃતદેહનો સદ્ભાવ છતાં પણ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિનો સદ્ભાવ જોવામાં આવતો નથી, જો જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિ દેહરૂપઆત્માના જ ધર્મો હોય તો દેહના ધર્મ જે રૂપાદિક તે મૃતદેહમાં પણ રહેછે, અને તેનું ખીન્નાપુરુષને જ્ઞાન થાયછે, તેમ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિ પણ મૃતદેહમાં રહેવાં જોઈએ, અને પ્રાણુદિવડે તેનું ખીન્નને જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ તો થતું નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે તે દેહના ધર્મો નથી. તમે (લોકાયતિકો) જે ચૈતન્યની ભૂતોથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારોછો તે ચૈતન્ય કેવાપ્રકારનું છે? તમારે મતે પૃથિવીઆદિ ચારભૂતોથી ભિન્ન કોઈપણ તત્ત્વ નથી, જો ચૈતન્યને એ ચારભૂતોથી ભિન્ન સ્વીકારો તો તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થાયછે. રૂપાદિ જેમ ભૂતોનો ધર્મ છે, તેમ ચૈતન્ય (જ્ઞાન) પણ ભૂતોનો ધર્મ છે એમ કહો તો દેહરૂપભૂતોનું ચૈતન્યપ્રતિ વિપયપણું હોવાથી કર્તાકર્મના વિરોધવડે વિપયનો વિષયિપણાવડે યોગ ન હોવાથી ચૈતન્યનું ભૂતધર્મપણું નથી. જેમ અગ્નિ ઉષ્ણુ છતાં પોતાને બાળતો નથી, તથા નટ શિક્ષિત છતાં પણ પોતાના સ્કંધપર આરોહણ કરી શકતો નથી, તેમ ભૂતભૌતિકધર્મરૂપ જડચૈતન્યવડે ભૂતભૌતિકો વિષય યદ્ય શકતાં નથી, તથા જડરૂપાદિવડે સ્વરૂપને વા પરરૂપને અનુભવી શકતું નથી, પણ ચૈતન્યવડે જ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક જડભૂતભૌતિક વિષય કરી શકાયછે. તેથી જેમ આ ભૂતભૌતિકવિષયોના જ્ઞાનનો ભાવ સ્વીકારવામાં આવેછે, તેમ તે વિષયોથી ભિન્ન આત્માનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ‘જ્ઞાનસ્વરૂપ જ અમારો આત્મા છે’ એમ અમારો સ્વીકાર હોવાથી જ્ઞાનના નિરંતર એકરૂપપણાથી આત્માનું દેહથી ભિન્નપણું અને નિલયપણું સિદ્ધ થાયછે. ‘આ મેં જોયું હતું’ એવી પ્રભભિગ્રાથી અને સ્મૃતિથી પણ અવસ્થાંતરમાં યાતાપણાથી આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ જણાયછે. વળી પ્રદીપાદિઉપકરણો વિવર્તમાન હોવાથી અંધકારમાં રહેલા પદ્મ-યોતું જ્ઞાન થાયછે, અને ન હોવાથી થતું નથી, એટલાથી પ્રદીપાદિનો ધર્મ જ્ઞાન છે, એમ કોઈ સિદ્ધ થતું નથી, તેમ દેહના સદ્ભાવમાં જ્ઞાન થાયછે, અને અસદ્ભાવમાં થતું નથી, તેથી જ્ઞાન દેહાદિનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે માત્ર ઉપકરણપણાવડે પણ પ્રદીપાદિની પેઠે દેહના ઉપયોગની સિદ્ધિ યદ્ય શકેછે. સ્વ-મમાં આ દેહ નિષ્પેદ છતાં પણ નાનાવિધજ્ઞાનના દર્શનથી જ્ઞાનમાં દેહનો અત્યંત ઉપયોગ હોય એમ પણ જણાતું નથી. તેથી દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નિર્દોષ છે. ૫૪.

ઉદ્ગીયના અવયવ એકાંકરમાં પ્રાણુદટ્ટિ કરવી, ઉગ્રનામના શબ્દમાં પૃથિવીદટ્ટિ કરવી, હિંકારાદિ પાંચ-પ્રકારના સામમાં પૃથિવ્યાદિલોકની દટ્ટિ કરવી, અને ઇષ્ટકાચિત્ અગ્નિમાં લોકદટ્ટિ કરવી ઇત્યાદિ જે ઉદ્ગીયાદિકર્મના અંગને આશ્રયે રહેલી ઉપાસનાઓ પ્રલોકવેદમાં શાખાભેદે વિધાન કરેલી છે, ત્યાં સંશય થાયછે કે જે વેદની શાખામાં જે ઉપાસના કહી છે, તે ત્યાં જ જાણવી અથવા સર્વેશાખામાં જાણવી? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે સન્નિધાનથી જે શાખામાં જે ઉપાસના કહી હોય તે શાખામાં તે ઉપાસના જાણવી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અંગાવબદ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૩૧. અંગાવબદ્ધાધિકરણ.

અજ્ઞાવવદ્ધાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અજ્ઞાવવદ્ધા: [કર્મના] અંગનું અવલંબન કરીને રહેલી [ઉપાસનાઓ] તુ તો પ્રતિવેદમ્ પ્રતિવેદમાં ન [ભિન્ન] નથી હિ કિંતુ શાસ્ત્રાસુ [સર્વ] શાખાઓમાં [અભિન્ન છે].

ટીકા:—ઉદ્ગીયાદિકર્મના અંગનું અવલંબન કરીને જે ઉપાસનાઓનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વઉપાસનાઓ જે વેદની જે શાખામાં હોય ત્યાં જ તે છે, અને અન્યત્ર તેની અનુવૃત્તિ નથી એમ ન જાણવું, કિંતુ તે ઉપાસનાઓ સર્વેશાખાઓમાં અનુવૃત્તિ પામેછે, કેમકે ઉદ્ગીયાદિશ્રુતિ મર્ત્ત સમાન છે. સન્નિધાનથી શ્રુતિ બલવાન છે, તેથી સર્વેશાખાઓમાં ઉદ્ગીયાદિ એક જ છે. ૫૫.

એ સિદ્ધાંતમાં અન્યપ્રકારે અવિરોધ દર્શાવેછે:—

મન્ત્રાદિવદ્ધાઽવિરોધ: ॥ ૫૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા મન્ત્રાદિવત્ મન્ત્રાદિની પેઠે અવિરોધ: અવિ-રોધ [છે].

ટીકા:—અથવા જેમ અન્યશાખાગત મંત્ર, કર્મ અને ગુણોનો શાખાંતરમાં ઉપસંહાર થાયછે, તેમ અહિં પણ અન્યશાખાગત ઉદ્ગીથાદિકર્મોગાશ્રિત ઉપાસનાઓનો શાખાંતરગત તેવી ઉપાસનાઓમાં ઉપસંહાર હોવાથી અવિરોધ છે. ૫૬.

કેકયદેશના અશ્વપતિનામના રાજની સમીપ પ્રાચીનશાલાદિ છ ઋષિઓ વૈશ્વાનરવિદ્યામાટે ગયા. એ આખ્યાયિકામાં વ્યસ્ત તથા સમસ્ત વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું શ્રવણ છે. દુષોકાદિ પ્રત્યેકઅવયવમાં વૈશ્વાનરની ઉપાસના વ્યસ્તઉપાસના છે, અને સર્વઅવયવોવાળા અવયવીમાં વૈશ્વાનરની ઉપાસના સમસ્તઉપાસના છે. ત્યાં સંશય છે કે વ્યસ્ત તથા સમસ્ત બંને ઉપાસનાઓ કરવી અથવા સમસ્ત જ કરવી ? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વિધિ તથા ફલના ભેદનું શ્રવણ હોવાથી ત્યાં વ્યસ્તઉપાસનાઓનો બોધ હોય એમ જણાયછે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કંતુવચ્ચનાયત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩૨. કંતુવચ્ચનાયસ્ત્વાધિકરણ.

ભૂમ્નઃ કતુવજ્યાયસ્ત્વં તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કતુવત્ યજની પેઠે ભૂમ્નઃ સમસ્તનું જ્યાયસ્ત્વં પ્રધાનપણું [કહેવાને ઇચ્છિત છે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—જેમ દર્શપૂર્ણમાસાદિયજ્ઞમાં સમસ્તઅગસહિત એક પ્રધાનપ્રયોગ જ કહેવાને ઇચ્છિત છે, તેમ આ વાક્યમા સમસ્તવૈશ્વાનરોપાસનાનું પ્રધાનપણું (ગ્રેહપણું) મુખ્યત્વે કહેવાને ઇચ્છિત છે; કેમકે એક-વાક્યપણુના જ્ઞાનથી યુતિ તેમ દેખાડેછે. પૂર્વાપર આલોચના કરતાં જણાયછે કે આ એક વાક્ય વૈશ્વાનરવિદ્યાના વિષયનું છે. ‘જે તમે મારાસમીપ ન આપ્યા હોત તો તમાર મસ્તક પડી જત’ એમ કહી રાજાએ વ્યસ્તઉપાસનાની નિંદા કરી છે, તથા ‘તે ઉપાસક સર્વલોકોમાં, સર્વભૂતોમાં અને સર્વશરીરોમાં અત્રનો બોક્તા થાયછે’ એમ સમસ્તઉપાસનાનું ફલ દેખાડ્યું છે. તેથી સમસ્તઉપાસના કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ જણાયછે. વ્યસ્તનું વિધાન તથા ફલ પણ સમસ્તઉપાસનાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાટે છે, તેથી તેવા કથનથી વ્યસ્તઉપાસનાનું ત્યાં કથન છે એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી ૫૭.

પૂર્વઅધિકરણમાં ફલભેદનું શ્રવણ છતાં સમસ્તઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું, ત્યાં એવી યુદ્ધિ થાયછે કે ખીજ પણ ભિન્નભિન્નશ્રુતિઓની ઉપાસનાઓમાં સમસ્તઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. વેદના અભેદમાં વિદ્યાનો પણ અભેદ સ્વીકારવો જોઈએ. ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ (મનોમય અને પ્રાણશરીરવાળા) ‘કં બ્રહ્મ સં બ્રહ્મ ॥’ (આનંદ બ્રહ્મ, આકાશ બ્રહ્મ) ‘સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ॥’ (સત્યઇચ્છાવાળા સત્યસંકલ્પવાળા) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં વેદઇશ્વરનું એકપણું છે, અને ‘પ્રાણો વાગ સંવર્ગઃ ॥’ (પ્રાણ જ યજ્ઞઆદિને પોતાનામાં લીન કરનાર છે) ‘પ્રાણો વાગ જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ ॥’, (પ્રાણ જ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે) ‘પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા ॥’ (પ્રાણ જ પિતા ને પ્રાણ માતા છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં વેદપ્રાણનું એકપણું છે, માટે તેમની સમસ્તઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે. તે સમસ્તઉપાસનાની સિદ્ધિમાટે સ્વપરશાખામાં વિધાન કરેલા એકવેદને આશ્રયે રહેલા ગુણસમૂહનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું નાનાશબ્દાધિકરણ રચેછે:—

૩૩. નાનાશબ્દાધિકરણ.

નાના શબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—શબ્દાદિભેદાત્ શબ્દાદિના ભેદથી નાના [ઉપાસના] ભિન્ન [છે].

ટીકા:—વેદના અભેદમાં પણ ‘વેદ’ (જલ્લે) ‘ઉપાસીત’ (ઉપાસે) ‘સ કતું કુર્વીત’ (તે સંકલ્પ કરે) ઇલાદિશબ્દોનો તથા ઉપાસનાના ગુણોનો ભેદ હોવાથી ઉપાસનાઓનો ભેદ છે. એ ઉપાસનાઓને એક-ઉપાસનામા અવરિચત કરવામાં કોઇ હેતુ નથી, તેમ જ કથી ઉપાસના પ્રધાન ને કથી ગૌણ એ પણ નિર્ણય

યદં શકે એમ નથી, તથા કલનો પણ બેદ છે, તેમ જ સમસ્તગુણોનો ઉપસહાર પણ અશક્ય છે, માટે તે સર્વ ઉપાસનાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ માનવું જ શ્રેષ્ઠ છે. ૫૮.

વિદ્યાઓના સ્વરૂપને કહીને હવે અહંબ્રહ્મવિદ્યાના અનુશાનના પ્રકારનું નિરૂપણ કરાય છે. શું આ વિદ્યાનો ઇચ્છાવડે સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ છે અથવા નિયમવડે વિકલ્પ છે? એકવિદ્યામાં બીજી વિદ્યા મેળવવાનું નામ સમુચ્ચય છે, અને નહિ મેળવવાનું નામ વિકલ્પ છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સમુચ્ચય અને વિકલ્પનો નિયમ નથી, માટે ઉપાસક પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ કરે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વિકલ્પાધિકરણ રચે છે:—

૩૪. વિકલ્પાધિકરણ.

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અવિશિષ્ટફલત્વાત્ સમાનફલપણાથી વિકલ્પ: વિકલ્પ [છે].

ટીકા:—એકઉપાસનાવડે ઉપાસ્યવિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે ઉપાસ્યવિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ સમાનફલપણાથી આ વિદ્યાઓમાં વિકલ્પ જ છે, સમુચ્ચય નથી. સમુચ્ચયપક્ષમાં ચિત્તવિક્ષેપનું હેતુપણું હોવાથી સાક્ષાત્કારનો અસંભવ જ છે, તથા ન્યાં એકઉપાસનાથી સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યાં બીજીઉપાસનાનું પણ નિર્યકપણું છે. ‘યસ્ય સ્વાદદ્વા ન વિચિકિત્સાઽસ્તિ ॥’ (જે પુરુષને હું ઈશ્વર છું એમ સાક્ષાત્કાર છે, તથા તેમાં સંશય નથી, તેને જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે) તથા ‘દેવો ભૂત્વા દેવાનપ્યેતિ ॥’ (જીવતા જ ભાવનાવડે દેવભાવને સાક્ષાત્ કરી દેહહાતપછી દેવપણુને પામે છે) એ શ્રુતિઓ વિદ્યાનું ફલ ઉપામ્યનો સાક્ષાત્કાર છે એમ દર્શાવે છે, માટે ઉપાસ્યવિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ તેના ફલની પ્રાપ્તિપર્યંત અહંબ્રહ્મવિદ્યાઓમાંની કોઈપણ એક વિદ્યા ગ્રહણ કરી તેને પરાયણ થાય. ૫૯.

કામ્યઉપાસનાઓમાં ઉપરનો નિર્ણય લાગુ નથી એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યથાકામાધિકરણ રચે છે.—

૩૫. યથાકામાધિકરણ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચીયેરન્ન વા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કામ્યા: કામ્ય[ઉપાસનાઓનો] તુ તે પૂર્વહેત્વભાવાત્ પૂર્વના (વિકલ્પના) હેતુના અભાવથી યથાકામં ઇચ્છાનુસાર સમુચીયેરન્ સમુચ્ચય કરે વા અથવા ન ન [કરે].

ટીકા:—‘સ ય એતમેવં વાયું દિશાં વત્સં વેદ ન પુત્રરોદં રોદિતિ ॥’ (આ વાયુ મિશાનો વત્સ છે એમ જે પુરુષ ઉપાસના કરે છે, તે પુત્રમરણનિમિત્ત રોદન કરતો નથી) તથા ‘સ યો નામ વ્રહ્મેષુપાસ્તે ॥’ (તે જે નામ બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસે છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં ઉપદેશ કરેલી કામ્ય (તટસ્થ અથવા પ્રતીક) ઉપાસનાઓનો તો વિકલ્પનો હેતુ જે સમાનફલપણું તેનો, તેઓમાં અભાવ હોવાથી, ઉપાસક પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સમુચ્ચય કરે, અથવા સમુચ્ચય ન કરે. ઉપાસનાઓ ત્રણપ્રકારની છે, અહંબ્રહ્મ (ઉપાસ્યનું) જેમાં અબેદરૂપે ચિંતન કરવામાં આવે તે), તટસ્થ (એકપ્રકારની વસ્તુમાં શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે અન્યપ્રકારનું ચિંતન કરવું તે) અને અંગ્રાપ્રિત અથવા અંગાવબદ્ધ (ઉદ્દીપ્ત્યાદિકર્મનાં અંગેને અવર્બંધ કરીને કરવામાં આવતી ઉપાસના). અહંબ્રહ્મોપાસનાની ફલોત્પત્તિ ઉપાસ્યના સાક્ષાત્કારદ્વારા થાય છે, અને તટસ્થોપાસનાની ફલોત્પત્તિ અહંબ્રહ્મોત્પાદનદ્વારા થાય છે, એટલે એ બેઉપાસનાઓમાં બેદ હોવાથી અહંબ્રહ્મના અનુશાનપ્રમાણે તટસ્થના અનુશાનનો નિયમ યદં શકે નહિ. ૬૦.

ત્રણુવેદમાં વિધાન કરેલાં કર્મનાં અગ્ર જે ઉદ્દીપ્ત્યાદિ, તેમને આપ્રિત જે ઉપાસનાઓ છે તેમનો સમુચ્ચય કરવો અથવા ન કરવો? એ સગયની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યથાશ્રયભાવાધિકરણ રચે છે, તેમાં પ્રથમનાં ચારસરોવરે પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કરે છે:—

૩૬. યથાશ્રયભાવાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

અક્ષેપુ યથાશ્રયમાવ: ॥ ૬૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યથાશ્રયમાવ: જેમ [યસમાં] આશ્રયના અનુષ્ઠાનનો નિયમ [છે] અક્ષેપુ [તેમ] અંગોમાં [નિયમ છે].

ટીકા:—જેમ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં તેનાં આશ્રિત સ્તોત્રાદિઅંગોના સમુચ્ચયનો નિયમ છે, તેમ ઉદ્-ગીથાદિઅંગોના અનુષ્ઠાનમાં તદ્દાશ્રિત ઉપાસનાના સમુચ્ચયનો પણ નિયમ છે. ૬૧.

શિષ્ટેશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શિષ્ટે: વિધાનથી ચ પણ [સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—જેમ વેદત્રયમાં કર્મનાં અંગ સ્તોત્રાદિનું વિધાન હોવાથી તેમનો સમુચ્ચય છે, તેમ અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનું પણ વિધાન હોવાથી તેમનો સમુચ્ચય છે. ૬૨.

સમુચ્ચયમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમાહારાત્ સમાહારથી [પણ સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—‘ય સ્ત્રીય: સ પ્રણવો ય: પ્રણવ: સ સ્ત્રીય: ॥’ (જે ઉદ્ગીય છે તે પ્રણવ છે, જે પ્રણવ છે તે ઉદ્ગીય છે) એમ છાંદોગ્યમાં ઉદ્ગીયના અને પ્રણવના એકપણાના ધ્યાનનું વિધાન છે. બ્યારે ઉદ્ગાતા સ્વરાદિના ઉચ્ચારણના પ્રમાદથી પોતાના ઉદ્ગીયને સદોષ દેખેછે, સારે હોતાના કર્મથી તેનો અતુ-સમાહાર કરેછે, અર્થાત્ તેનો અનુસમાહાર કરીને નિર્દોષ કરેછે; કેમકે ઉદ્ગીયના અને પ્રણવના ધ્યાનની એકતાનું વિધાન છે, આમ સામવેદમાંના ઉદ્ગીયધ્યાનનો ઋગ્વેદોક્તપ્રણવની સાથે સંબંધ છે, તે સંબંધ-રૂપસમાહારથી પણ સર્વવેદાંતવિહિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે. ૬૩.

એ સંબંધમાં વળી અન્યહેતુને કહેછે:—

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગુણસાધારણ્યશ્રુતે: શુભના સાધારણપણાની શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—‘ઓમિત્યાશ્રાયલોમિતિ શંસલોમિત્યુદ્ગાવતિ ॥’ (હોતા ઐ એપ્રમાણે બોલીને મંત્રાચ્ચારણ કરેછે, પ્રશસ્તા ઐ એપ્રમાણે બોલીને સ્તુતિ કરેછે, અને ઉદ્ગાતા ઐ એપ્રમાણે બોલીને સામગાન કરેછે) એ શુભના એટલે વિધાના આશ્રયરૂપ ઐકારના વેદત્રયના સાધારણપણાની શ્રુતિથી પણ ઐકારની આશ્રિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે, અર્થાત્ ઐકારવડે જ ત્રણેવેદનું કર્મ પ્રવર્ત યાયછે, માટે આશ્રયરૂપ ઐકારનું સાધારણપણું હોવાથી આશ્રિતરૂપ ઉપાસનાઓનું સાધારણપણું છે. અથવા કર્મના શુભ એટલે અંગરૂપ ઉદ્ગીયાદિના પ્રયોગના સાધારણપણા અવણથી ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે. ૬૪.

સિદ્ધાંતી એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

ન વા તત્સહમાવાશ્રુતે: ॥ ૬૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તત્સહમાવાશ્રુતે: તેના (ઉપાસનાના) સહભાવના અશ્રવણથી ન [ઉપાસનાના સમુચ્ચયનો નિયમ] નથી વા જ.

ટીકા:—જેમ વેદત્રયવિહિત સ્તોત્રાદિઅંગોના સહભાવ(સમુચ્ચય)નું શ્રવણ છે, તેમ અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓના સહભાવની શ્રુતિ ન હોવાથી અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચયનો નિયમ નથી. તેથી એ ઉપાસનાઓ ઇચ્છાનુસાર અનુષ્ઠાનકરવાયોગ્ય છે. ૬૫.

દર્શનાચ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયનો નિયમ નથી].

ટીકા:—‘એવંવિદ્ધ વૈ બ્રહ્મા યજ્ઞં યજમાનં સર્ગાશ્ચર્લિવજોડમિરક્ષતિ ॥’ (યજ્ઞમાં ઋગ્વેદાદિવિહિત-અંગનો લોપ થાય તો વ્યાહતિહોમપ્રાયશ્ચિત્તાદિના વિજ્ઞાનવાળો બ્રહ્મા યજ્ઞ, યજમાન અને સર્વેઋત્વિજ્ઞેની સારીરીતે રક્ષા કરેછે) એ શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયનો નિયમ નથી. જો ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય હોય તો સર્વ જ સર્વવિજ્ઞાનવાળા હોય, ત્યારે બ્રહ્મા કોની રક્ષા કરે? અહિં રક્ષા કરવાનું પૂર્વોક્તવિજ્ઞાનવાળા બ્રહ્માને કહ્યું છે, માટે સમુચ્ચયની અસિદ્ધિ છે, તેથી ઉપાસકની ઇચ્છાનુસાર સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ છે, એકનો નિયમ નથી. ૬૬.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો સગુણવિદ્યાઓમાં ગુણોપસંહારનું અને
નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુનરુક્તપદોના ઉપસંહારનું નિરૂપણ એ ના-
મનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ નિર્ગુણજ્ઞાનના બહિરંગસાધનભૂત આશ્રમચક્રાદિનું અને અંતરંગ-
સાધનભૂત શમદમશ્રવણમનનાદિનું નિરૂપણ એ નામનો
ત્રીજઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

ઉપનિષદ્વડે પ્રતિપાદિત આત્મજ્ઞાન અધિકારિદ્વારા કર્મમાં પ્રવેશ કરેછે અથવા સ્વતંત્ર જ પુરુષાર્થનું સાધન છે? એ વિષયનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પુરુષાર્થાધિકરણ રચેછે:—

૧. પુરુષાર્થાધિકરણ.

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ વાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (વેદાંતવિહિત આત્મજ્ઞાનથી) પુરુષાર્થ: પુરુષાર્થ [સિદ્ધ થાયછે] इति એમ વાદરાયણ: બાદરાયણ [માનેછે] શબ્દાત્ શ્રુતિથી.

ટીકા:—વેદાંતવિહિત સ્વતંત્રઆત્મજ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાયછે, એમ શ્રીબાદરાયણ આચાર્ય માનેછે; કેમકે ‘તરતિ શોકમાત્મવિત્ ॥’ (આત્મવેતા શોકને તરેછે) ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મત્તિ ॥’ (જે બ્રહ્મને જાણેછે, તે બ્રહ્મ જ થાયછે) ‘બ્રહ્મવિદામોતિ પરં ॥’ (બ્રહ્મવેતા ઉત્કૃષ્ટને-બ્રહ્મને-પામેછે) ‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ॥’ (આચાર્યવાન્ પુરુષ જાણેછે) અને ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્ય: ॥’ (અરે! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ કેવલઆત્મજ્ઞાનને પુરુષાર્થનો હેતુ કહેછે. ૧.

એ સંબંધમાં નીચેનાં છસૂત્રોવડે પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— શેષત્વાત્પુરુષાર્થત્રાદો યથાઽન્યેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શેષત્વાત્ [કર્તાપણુવડે આત્માના કર્મના] અંગપણુથી પુરુષાર્થત્રાદ: [આત્મજ્ઞાનમાં જે ફલશ્રુતિ છે તે] પુરુષાર્થત્રાદ [છે] इति એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] યથા જેમ અન્યેષુ બીજાઓમાં (દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં).

ટીકા:—કર્મના કર્તાપણુવડે આત્માનું કર્મોગપણું હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ ત્રીહિત્રોક્ષણાદિની પેઠે વિષયદ્વારા કર્મનું સંબંધી છે, અર્થાત્ ત્રીહિ જેમ સંસ્કારવડે કર્મમાં ઉપયોગી થાયછે, તેમ આત્મા પણ વેદાંતવિહિતજ્ઞાનવડે કર્મમાં ઉપયોગી થાયછે, માટે તે આત્મજ્ઞાનમાં જે ફલશ્રુતિ છે, તે પુરુષાર્થત્રાદ (પુરુષની સ્તુતિમાટેનો અર્થત્રાદ) છે, એમ જૈમિનિ આચાર્ય માનેછે. જેમ દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં ‘યસ્ય પર્ણમયો જુહૂર્મવતિ ન સ પાપં છોકં શૃણોતિ ॥’ (જેની પત્રનિર્મિત જુહુ હોયછે, તે પાપવાક્યને શ્રવણ કરતો નથી-નિંદાને પ્રાપ્ત થતો નથી), ‘યદાક્લે ચક્ષુરેવ આતુવ્યસ્ય વૃક્લે ॥’ (યજમાન જે અંજન કરેછે, તેથી તે શત્રુની ચક્ષુ જ ઊઝ કરેછે), ‘યત્પ્રયાજાનુયાજા ઇચ્ચન્તે વર્મ વા ઇતચ્ચક્ષ્ય ક્રિયતે વર્મ યજમાનસ્ય આતુવ્યામિભૂતૈ ॥’ (જે યાગકર્તા પ્રયાજ તથા અતુયાજ કરેછે, તે નિશ્ચય આ યજનું રક્ષણ કરેછે, અને શત્રુના પરાભવમાટે યજમાનનું રક્ષણ કરેછે) આવાપ્રકારની ફલશ્રુતિઓ અર્થવાદરૂપ છે, તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પણ ફલશ્રુતિ અર્થવાદરૂપ છે. દેહથી આત્મા ભિન્ન છે, એવા જ્ઞાનવિના વૈદિકકર્મ અથ

શકે નહિ, માટે તેવું જ્ઞાન વૈદિકકર્મમાં ઉપયોગી છે. આત્માતુ અસસારિપણું દર્શાવનારાં જે અપહતપામ્પત્ત (પાપરહિતતા) આદિ વિશેષણ છે, તે સ્તુતિમાટે છે, એમ જાણવું. ૨.

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આચારદર્શનાત્ આચારના દર્શનથી [પણ જાણાય છે કે કેવલ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી].

ટીકા:—જનક, અશ્વપતિ, ઉદાલક, વ્યામ અને યાગવલ્ક્યાદિ બ્રહ્મવેતાઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞાદિકર્મો કર્યા હતાં, એમ શાસ્ત્રદ્વારા જાણાય છે. જે કેવલજ્ઞાનથી મોક્ષસિદ્ધિ થતી હોય તો ‘ઑર્કે ચેન્મધુ નિવેદત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેત્ ॥’ (સમીપમાં મધ પ્રાપ્ત થતું હોય તો શામાટે પર્વતપ્રતિ જાય ?) એ લૌકિકન્યાયાનુસાર તેઓ અનેક આયાસપુકા કર્યો શામાટે કરે ? ન જ કરે. છતાં તેમણે કર્યો કર્યો છે, તેથી તેમના તેવા આચારના દર્શનથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવલજ્ઞાનથી મોક્ષની સિદ્ધિ નથી. ૩.

તત્ત્વજ્ઞે: ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ્ઞુતે: શ્રુતિથી તત્ તે (કર્મગપણું) [છે તેથી કેવલવિદ્યાથી મોક્ષસિદ્ધિ નથી].

ટીકા:—‘યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતિ ॥’ (જે કર્મ વિધાવડે, આસ્તિક્યવડે તથા દેવતાધ્યાનવડે કરે છે, તે જ કર્મ વિશેષવીર્યવાળું થાય છે) એ શ્રુતિથી વિદ્યા-તત્ત્વજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન-નું કર્મગપણું જાણાય છે, માટે કેવલજ્ઞાનથી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-મોક્ષસિદ્ધિ-નથી. ૪.

સમન્વારમ્ભનાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમન્વારમ્ભનાત્ [વિદ્યા અને કર્મના] સાથે જવાથી જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું નથી].

ટીકા:—‘તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે ॥’ (જ્યારે પુરુષ પરલોકપ્રતિ જાય છે, ત્યારે વિદ્યા અને કર્મ તેની સાથે જાય છે) આ, વિદ્યાકર્મ ભરનારની સાથે જાય છે એમ કહેનારી શ્રુતિ, દ્વારભમા વિદ્યાકર્મનું સહ-કારિપણું દર્શાવે છે, તેથી જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું નથી.

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદ્વત: તેવાળાને (સર્વવેદાર્થના જ્ઞાનવાળાને) વિધાનાત્ [કર્મના અધિકારનું] વિધાન હોવાથી [જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું ફલહેતુપણું નથી].

ટીકા:—‘આચાર્યકુલદ્વેદમધીત્ય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્માતિશેષેણામિસમાઘૃત્ય કુટુમ્બે શુચૌ દેસે સ્નાધ્યાયમધીયાન: ॥’ (આચાર્યના ઘરમાં ઉપનયન પામી, પછી ગુરુની શુશ્રૂષાકર્ય કરી અવશેષ રહેલા સમયમાં યથાવિધિ વેદનું અધ્યયન કરી, પશ્ચાત્ વ્રતનું વિસર્જન કરી સ્ત્રી પરણી કુટુંબમાં સ્થિત થઈ પવિત્રદેશમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો છતાં વેદવિહિતકર્મોને યથાશક્તિ કરે) એ શ્રુતિથી એમ જાણવામાં આવે છે કે સમસ્તવેદાર્થને જાણનાર પુરુષને કર્મના અધિકાર છે તે વિધાનથી (ઉપનિષદ જાણનારને પણ કર્મના વિધાનથી) પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું ફલહેતુપણું નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૬.

નિયમાચ્ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નિયમાત્ નિયમથી જ પણ [વિધાનું કર્મગપણું છે].

ટીકા:—‘કુર્વેન્નેતદ્ કર્માણિ જિજીવિષેષ્છત સમા: ॥’ (કર્મો કરતો છતાં જ આ શરીરમાં સો વર્ષ ઊંચવાને ઇચ્છે) તથા ‘एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं ॥’ (જે અગ્નિહોત્ર છે, તે આ જરામરણની અવધિવાળો યજ્ઞ છે) એ શ્રુતિઓએ દર્શાવેલા નિયમવિધિથી પણ જ્ઞાનનું કર્મગપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭.

એપ્રમાણે પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— અધિકોપદેશાત્તુ વાદરાયણસ્યૈવં તદ્દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે અધિકોપદેશાત્ [સંસારિજીવાત્માથી] અધિકના ઉપદેશથી વાદરાયણસ્ય બાદરાયણનો [મત] एवं એમ [જ રહેછે] તદ્દર્શનાત્ તેના (અધિકના ઉપદેશના) દર્શનથી.

ટીકા:—‘કર્મોગપણાથી પુરુષાર્થવાદ અર્થવાદ છે’ એમ કહેલું થોડું નથી; કેમકે કર્તાભિક્તા અને શરીરમાત્રથી ભિન્ન એવા સંસારિજીવાત્માનો વેદાંતોમાં ઉપદેશ કયો નથી, પણ તેનાથી અધિકનો એટલે કલ્પેતાદિસંસારધર્મરહિત અને અપહતપામ્ભત્વાદિવિશેષણવાળા પરમાત્માનો વેદપણાવડે ઉપદેશ કયો છે. તે પરમાત્માનું જ્ઞાન કર્મનું પ્રવર્તક નથી, કિંતુ કર્મનું ઉચ્છેદક છે, તેથી આત્મજ્ઞાનનું કર્મશેષપણું નથી, એ શ્રી-બાદરાયણઆચાર્યનો મત એમ જ સ્થિર રહેછે, શેષપણાદિહેત્વાભાસેવડે ચલાયમાન કરવાને શક્ય નથી. ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ ॥’ (જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે), ‘મીપાડ્માદ્વાતઃ પવતે ॥’ (આના ભયથી વાણ પવિત્ર કરેછે) અને ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ॥’ (હે ગાર્ગિ! આ પરમાત્માની આગામી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ જીવાત્માથી અધિક જે પરમાત્મા છે, તેનો ઉપદેશ કરેછે. પરમાત્મા જ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, અને જીવપણું ઉપાધિવૃત્ત છે, એમ ‘તત્ત્વમસિ ॥’ (તે તુ છે) તથા ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु ॥’ (આનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ છે. ૮.

‘આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મોગ છે’ એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

તુલ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ [વિદ્યાના અકર્મોગપણામાં] પણ દર્શનમ્ [આચારનું] દર્શન તુલ્યમ્ સમાન [છે].

ટીકા:—‘આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મોગ છે’ એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે, તે થોડું નથી; કેમકે વિદ્યાના અકર્મોગપણામાં પણ આચારદર્શન સમાન છે. ‘કિમર્થા વયમધ્યેષ્યામહે કિમર્થા વયં યદ્યામહે ॥’ (કયા પ્રયોજનવાળા અમે અધ્યયન કરીએ? કયા પ્રયોજનવાળા અમે યજ્ઞ કરીએ?) તથા ‘एते वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्पायाद्य भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥’ (તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રહ્મવેત્તાઓ પુત્રવાસના, દ્રવ્યવાસના અને લોકવાસનાનો પરિભ્રમ કરીને સંન્યસ્તને ગ્રહણ કરેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ જ્ઞાનનું અકર્મોગપણું દર્શાવેછે. શ્રીયાગવદ્કો ઉત્તરવયમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હોતો, એમ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે, તે કાલે તેમનું અકર્મનિવૃત્તિપણું હતું. શુકાદિ પણ અકર્મનિવૃત્ત જ હતા. એ આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૯.

‘તત્ક્રુતે: ॥’ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

અસાર્વત્રિકી ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસાર્વત્રિકી [એ શ્રુતિ] અસાર્વત્રિકી (સર્વવિદ્યાસાથે નહિ સંબંધ રાખનારી) [છે].

ટીકા:—જે શ્રુતિ વિદ્યાદિવડે કરેલાં કર્મને નીચેવત્તર કહેછે, તે શ્રુતિ સર્વવિદ્યાસાથે સંબંધ રાખનારી નથી, કિંતુ પ્રકૃત ઉદ્દગીયવિદ્યાની સાથે જ તેનો સંબંધ છે. ૧૦.

પૂર્વપક્ષીએ દર્શાવેલા અન્યહેતુમાં દોષ દર્શાવેછે:—

વિભાગઃ શતવત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શતવત્ સોની પેઠે. વિભાગઃ [વિદ્યા અને કર્મનો] વિભાગ [છે].

દીકા:—‘ન્યારે પુરુષ પરચોક્ષપ્રતિ જાયછે, ત્યારે વિદ્યા અને કર્મ બન્ને તેની સાથે જ જાયછે, તેથી વિદ્યાનું અસ્વતંત્રપણું છે’ એ પૂર્વપક્ષ પણ યોગ્ય નથી; કેમકે એ શ્રુતિની વિભાગવડે વ્યવસ્થા છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે ‘આ બે પુરુષોને સો રૂપીઆ આપો’ તો આપનાર પુરુષ પચાસ એકને અને પચાસ બીજાને આપેછે, તેમ અહિં પણ ઇચ્છાવાળા સંસારિપુરુષની સાથે કર્મ જાયછે, અને ઇચ્છારહિત સુમુક્ષુપુરુષની સાથે વિદ્યા જાયછે, એવીરીતે વિદ્યા અને કર્મનો વિભાગ જાણવો જોઈએ. ૧૧.

‘તદ્વતો વિધાનાત્ ॥’ એ સૂત્રમાંના પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે—

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અધ્યયનમાત્રવતઃ અધ્યયનમાત્રવાળા [માટે કર્મવિધિ છે].

દીકા:—‘આચર્યકુલદ્વેદમવીત્ય ॥’ ઇસાદિવિધિવાક્યમાં અધ્યયનમાત્રનું શ્રવણ હોવાથી અધ્યયન-માત્રવાળાને જ કર્મવિધિ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. જેમ યજ્ઞાંતરનું જ્ઞાન યજ્ઞાંતરના અધિકારીને અપેક્ષિત નથી, તેમ સ્વતંત્રફલવાળું ઉપનિષદે બોધેલું આત્મજ્ઞાન કર્મોધિકારના કારણપણુને પામતું નથી અધ્યયનથી ઉપજેલું કર્મનું જ્ઞાન કર્મોધિકારનું કારણ હોય તેમાં અમારે વિશેષ નથી. ૧૨

‘નિયમાચ ॥’ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ન [વિદ્વાનને કર્મ કરવાનો નિયમ] નથી અવિશેષાત્ અવિશેષથી.

દીકા:—‘કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ॥’ ઇસાદિશ્રુતિઓમાં જે નિયમવિધિનું શ્રવણ થાયછે, તે અવિદ્વાનને માટે છે. એ શ્રુતિઓમાં વિદ્વાનને કર્મ કર્તૃત્વ છે, એવો વિશેષરૂપે નિયમ દર્શાવ્યો નથી, પણ માત્ર સમાનપણુથી નિયમનું વિધાન કર્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે જેઓને સંસારમાં રાગ છે, તેને માટે જ તે વિધાન છે. ૧૩.

એ પૂર્વપક્ષના અન્યસમાધાનને કહેછે:—

સ્તુતયેજ્ઞુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વા અથવા સ્તુતયે [જ્ઞાનની] સ્તુતિમાટે અનુમતિ: [કર્મની] અનુમતિ [છે].

દીકા:—અથવા ‘કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ॥’ એ વચન જ્ઞાનની સ્તુતિમાટે કર્મની અનુમતિરૂપ છે. જ્ઞાનના સામર્થ્યથી જ્ઞાની પુરુષ જીવનપર્યંત કર્મ કરતાં છતાં પણ લેપાતો નથી, એ જ્ઞાનની સ્તુતિ જાણવી. ૧૪.

સિદ્ધાંતી પોતાના પક્ષમાં અન્ય હેતુ દર્શાવેછે:—

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ વળી એકે કોઈ (વિદ્વાનો) કામકારેણ સ્વેચ્છાવડે [કર્મ-સાધન પ્રજ્ઞદિના ત્યાગને કહેછે, તેથી પણ વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું છે].

દીકા:—‘एतद्द स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः ॥’ (પૂર્વે વિદ્વાનો પ્રજાને ઇચ્છતા નહોતા, જે અમને આ અપરોક્ષ યથેશો આત્મા આ પ્રસન્નફલ છે, તે અમે પ્રજાવડે શું કરીએ ?) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનનું ફલ જેમણે પ્રસન્ન કર્યું છે, એવા વિદ્વાનો ક્ષતાંતરમાં સાધન પ્રજ્ઞદિમાં પ્રયોજનના અભાવથી કર્મસાધન પ્રજ્ઞદિના ત્યાગને કહેછે, તેથી પણ વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું છે, કર્મોગપણું નથી. ૧૫.

એ સંબંધમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ઉપમર્દમ્ [જ્ઞાનથી કર્મહિના] વિનાશને [શ્રુતિ કહેછે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે].

टीका:—यत्र तस्य सर्वमात्मैश्वर्यं तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं जिघ्रेत् ॥' (જે જ્ઞાનકાશમાં આને મર્વ આત્મા જ થયું, તે કાલમાં ક્યા કરણુવડે શાને જુએ ? ક્યા કરણુવડે શાને સુધે ?) ઇલાદિશ્રુતિ જ્ઞાન-સામર્થ્યથી કર્મોધિકારના હેતુ ક્રિયા, કારક અને ફલરૂપ અવિદ્યારૂપસમસ્તપ્રપચના વિનાશને કહેછે; વેદાંતે કહેલા આત્મજ્ઞાનપૂર્વક કર્મોધિકારની સિદ્ધિ નથી, પણ કર્મોધિકારનો ઉચ્છેદ જ છે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે. ૧૬.

વિદ્યાના સ્વતંત્રપણામાં વળી બીજો હેતુ કહેછે.—

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ઊર્ધ્વરેતઃસુ ઊર્ધ્વરેતાઓમાં (સંન્યાસિઓમાં) [વિદ્યાનું અહણુ છે] શબ્દે [વૈદિક] શબ્દમાં હિ પણ [સંન્યાસાશ્રમનું શ્રવણુ છે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે].

टीका:—ऊर्ध्वरेताઓના આશ્રમમાં વિદ્યાનું અહણુ છે, પરંતુ લા વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી; કેમકે ઊર્ધ્વ-રેતાઓ અમિહોનાદિવૈદિકકર્મો કરતા નથી. ઊર્ધ્વરેતાઓના આશ્રમનું શ્રવણુ નથી, એ શકને પણ અવકાશ નથી; કેમકે 'ब्रह्मो धर्मस्फुट्या: ॥' (યત, તપ ને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ધર્મરૂઢ છે) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥' (આ આત્મરૂપોને ઇચ્છતા સંન્યાસિઓ સંન્યાસ અહણુ કરેછે) તથા 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजन्ति ॥' (બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસ અહણુ કરે) ઇલાદિવૈદિકશબ્દમાં ચતુર્થાશ્રમનું શ્રવણુ છે. તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૭.

સંન્યાસાશ્રમ અનુદેય છે અથવા નહિ ? એ વિષયનો નિર્ણય દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પરા-મર્શોધિકરણ રચેછે; તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે.—

૨. પરામર્શોધિકરણ.

पूर्वपक्षः — परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પરામર્શમ્ [આશ્રમાંતરનો] અનુવાદ [છે, એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] હિ કેમકે અચોદના વિધાયકશબ્દનો અભાવ [છે] ચ અને અપવદતિ [શ્રુતિ આશ્રમાંતરની] નિદા કરેછે.

टीका:—'ब्रह्मो धर्मस्फुट्या: ॥' ઇલાદિશબ્દોવડે સંન્યાસાશ્રમનો મર્યાદા મિદ્ધ થતો નથી; કેમકે એ શબ્દોમાં આશ્રમાંતરનો અનુવાદ (સિદ્ધવસ્તુનું કથન) છે, પણ વિધિ નથી, એમ જૈમિનિ આત્માર્થ માનેછે; કારણકે અદિ વિધાયકશબ્દનો અભાવ છે. એ પ્રત્યેક વાક્યો અન્યઅર્થને સૂચવનારાં છે. ધર્મ-રૂપોમાં યત, અધ્યયન ને દાન એ પ્રથમ ધર્મરૂઢ, તપ એ બીજો ધર્મરૂઢ, અને આચાર્યના શુદ્ધમાં બ્રહ્મ-ચર્ય પાળતું એ તૃતીયધર્મરૂઢ છે, એમાં પ્રમિદ્ધપણે ચતુર્થાશ્રમનું નામ નથી. 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥' એ વચન આત્મજ્ઞોની રતુતિરૂપ છે, સંન્યાસવિધિરૂપ નથી. વળી 'वीरहा वा एष देवानां कोऽग्निमुद्गातये ॥' (જે અગ્નિરોગનો લેખ કરેછે, આ દેવોના વીરનો (પરાક્રમીનો) હણતારો છે) તથા 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति ॥' (અપુત્રને સ્વર્ગલોક નથી) ઇલાદિશ્રુતિઓ શુદ્ધશાશ્રમવિનાના

અન્યઆશ્રમની નિંદા કરેછે. ‘બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ ॥’ એમાં સંન્યાસાશ્રમનું સ્પષ્ટ વિધાન છતાં અહિં તેની અપેક્ષા નહિ કરીને આ વિચાર કર્યો છે, એમ બાણવું. ૧૮.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકારણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— અનુષ્ઠેયં વાદરાયણ: સામ્યશ્રુતે: ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—સામ્યશ્રુતે: [અનુવાદના] સમાનપણાની શ્રુતિથી **અનુષ્ઠેયં** [આશ્રમાંતર] અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય [છે એમ] **વાદરાયણ:** બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકા:—‘ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા: ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જેમ અન્યશ્રુતિઓમાં વિધાન કરેલા ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુવાદ કરેલો છે, તેમ આશ્રમાંતરનો અનુવાદ પણ ‘તપ:’ ઇત્યાદિશબ્દોવડે કરેલો છે. તે અનુવાદના સમાનપણાની શ્રુતિથી આશ્રમાંતરરૂપ અર્થાશ્રમ અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે, એમ શ્રીબાદરાયણ આચાર્ય માનેછે. ‘ત્રયો ધર્મસ્કન્ધ: ॥’ એ શ્રુતિમાં જેમ આચાર્યના ધરમાં વસી બ્રહ્મચર્ય પાળવારૂપ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો, યજ્ઞ અધ્યયન અને દાનરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમનો, અને તપરૂપ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો અનુવાદ છે, તેમ ‘બ્રહ્મસત્યોઽમૃતત્વમેતિ ॥’ (બ્રહ્મમાં સારીરીતે સ્થિત થયેલો અમૃતપણાને પામેછે) એ વચનવડે સંન્યાસાશ્રમનો પણ અનુવાદ છે, અર્થાત્ જેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુવાદ છે, તેમ બીજા ત્રણઆશ્રમોનો પણ અનુવાદ છે, એટલે સંન્યાસાશ્રમ અપ્રમાણ નથી; અને બીજાશ્રુતિઓમાં તો તેનું સ્પષ્ટ વિધાન જ છે. ૧૯.

અનુવાદનો સ્વીકાર કરી અનુષ્ઠેયપણું કહ્યું, હવે આ વિધિ છે એમ કહેછે:—

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—વા અથવા ધારણવત્ [સમિધના] ધારણની પેઠે **વિધિ:** [આશ્રમના અનુવાદની શ્રુતિ પણ] વિધિરૂપ [છે].

ટીકા:—જેમ મહાપિતૃયજ્ઞમાં ‘અવસ્તાત્ સમિધં ધારયન્નનુદ્રવેદુપરિ હિ દેવેભ્યો ધારયતિ ॥’ (હવિ પૂત્રી નીચે સમિધને ધારણ કરેતો છતો હોતો, ઉપરમાં દેવતાને ઉદ્દેશી ધારણ કરેછે) એ વચનમાં અધિધારણના વિધિપણાથી ઉપરમાં પણ તેના શેષના અનુવાદપણાવડે એકવાચ્યતાની પ્રતીતિ છતાં પણ અપૂર્વપણાથી ઉપર સમિધધારણનું પણ વિધાન છે, એમ ‘વિધિસ્તુ ધારણેઽપૂર્વત્ ॥’ (અપૂર્વપણાથી ધારણમાં વિધિ છે) એ સૂત્રવડે શેષલક્ષણમાં કહ્યું છે, તેમ અહિં પણ આશ્રમના અનુવાદની શ્રુતિ વિધિરૂપ જ છે. આશ્રમાંતરનું વિધાન કરનારી જામાલશ્રુતિની અપેક્ષા નહિ કરીને વ્યાસભગવાને વિશેષસ્પષ્ટીકરણ માટે આ વિચાર કર્યો છે. ‘બ્રહ્મચર્યં સમાપ્ય ગૃહી મન્વેત્ ગૃહી ભૂત્વા વની મન્વેત્ વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેત્ । યદિ વેતરથા બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ॥’ (બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ થાય, ગૃહસ્થ થઈને વાનપ્રસ્થ થાય, વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, અથવા બીજીરીતે બ્રહ્મચર્યથી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમથી) એ જામાલશ્રુતિમાં સ્પષ્ટપણે સંન્યાસનું વિધાન છે, અને તે વિધાન માત્ર અંધર્બુદ્ધિથી જ કર્મના અનધિકારી છે, તેમના માટે નથી, પણ સમાનપણે સર્વને માટે છે, એમ સિદ્ધ છે. તેથી સંન્યાસાશ્રમ સિદ્ધ થવાવડે વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું પણ સિદ્ધ થયું. ૨૦.

૫૧થી, જલ, ઔષધિ, પુરુષ, વાફ, ઋક્ અને સામ આ સર્વથી ઝંકારરૂપ ઉદ્દગીય શ્રેષ્ઠ છે, અને તે પરબ્રહ્મના પ્રતીકરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મની પેઠે ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, એમ ‘સ एष रमानां रसतमः परमः पराव्यांजमो यदुद्गीयः ॥’ (૫૧થીથી આહો ને ઝંકારરૂપ ઉદ્દગીય છે, તે આ રસોના રસતમરૂપ, પરમ અને પરબ્રહ્મની પેઠે ઉપાસ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. સાં સંશય થાયછે કે એ શ્રુતિઓ ઉદ્દગીયાદિની શ્રુતિમાટે છે અથવા ઉપાસનાવિધિમાટે છે? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગવાને સૂત્રકાર નીચેનું સ્તુતિમાત્રાધિકરણ રચેછે:—

૩. સ્તુતિમાત્રાધિકરણ.

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉપાદાનાત્ શ્રુત્યુથી (ઉદ્દગીયાદિકર્મગોને લઇને શ્રવણ હોવાથી) સ્તુતિમાત્રમ્ સ્તુતિમાત્ર [છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો અપૂર્વત્વાત્ અપૂર્વપણુથી ન [એમ] નથી.

ટીકા:—ઉદ્દગીયાદિકર્મગોને લઇને શ્રવણ હોવાથી એ શ્રુતિઓ માત્ર ઉદ્દગીયાદિની સ્તુતિમાટે છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે અપૂર્વપણુથી (પૂર્વે તેના અપ્રાપ્તપણુથી) એ શ્રુતિઓનું સ્તુતિમાત્ર પ્રયોજન નથી, હિંતુ ઉપાસનાવિધિ પ્રયોજન છે. વિધિવિના સ્તુતિ નિરર્થક છે, માટે એવી શ્રુતિઓમાં ઉપાસનાવિધિ અંગીકાર કરવો એ ગોચર છે. ૨૧.

ભાવશબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્વય ભાવશબ્દાત્ વિધિશબ્દના હોવાથી [એ શ્રુતિઓ ઉપાસનાવિધિને માટે છે, સ્તુતિમાત્રને માટે નથી].

ટીકા:—‘દર્શનમુપાસીત ॥’ (ઉદ્દગીયની ઉપાસના કરે) ઇત્યાદિ વિરપટ વિધિશબ્દના સદ્ભાવથી અને પ્રતિપ્રકરણમા દ્વધનું શ્રવણ હોવાથી ઉદ્દગીયાદિશ્રુતિઓ ઉપાસનાવિધિને માટે છે, માત્ર સ્તુતિને માટે નથી. ૨૨.

‘શ્રીયાનુવચ્ચને ઐત્રેયી અને કાત્યાયની આ એ ભાર્યાઓ હતી,’ ‘દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતદન ઇંદ્રના પ્રિય-ધામ સ્વર્ગમાં ગયો,’ અને ‘જનશ્રુતિરાગ બહુ દાન કરનારો હતો’ ઇત્યાદિઆખ્યાનો જે ઉપનિષદોમાં—કહેલાં છે; ત્યાં સરાય ચાપછે કે એ શ્રુતિઓ પારિષ્વવપ્રયોગ(અશ્વમેધયજ્ઞમાં પુત્ર તથા અમાત્યસહિત ઐત્રેયા રાગપ્રતિ નાનાવિદ્યાના આખ્યાનના કથન)ને માટે છે? અથવા સન્નિહિતવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે છે? એ મંશયનું નિરાકરણ કરવા બગવાન મૂરદાર નીચેનું પારિષ્વવાધિકરણ રચે:—

૪. પારિષ્વવાધિકરણ.

પારિષ્વવાર્યા इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—પારિષ્વવાર્યાઃ [આ આખ્યાનની શ્રુતિઓ] પારિષ્વવને માટે [છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો વિશેષિતત્વાત્ વિશેષિતપણુથી ન [એમ] નથી.

ટીકા:—ઉપનિષદમાંના આખ્યાનની શ્રુતિઓ આખ્યાનના મમાનપણુથી અને પારિષ્વવમાં આખ્યાનના પ્રયોગનું કથન હોવાથી પારિષ્વવને માટે છે, અને તેથી વેદાંતોનું જ્ઞાનપ્રધાનપણું નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે વિશેષિતપણુથી એમ નથી. ‘પારિષ્વવમાક્રીત ॥’ (યગદીક્ષિતરાગને સ્મરિત્વે-પારિષ્વવનું શ્રવણ કરાવે) એપ્રમાણે આરંભ કરી પ્રથમ દિવસે ‘મનુર્યમસ્વતો રાજા ॥’ (રાગ વૈવસ્વત મનુનું આખ્યાન), બીજે દિવસે ‘યમો વૈયસ્વત. ॥’ (યમવૈયસ્વતનું આખ્યાન), અને ત્રીજે દિવસે ‘વરુણ આદિત્યઃ ॥’ (વરુણ અને આદિત્યનું આખ્યાન) એમ આખ્યાનવિશેષનું વાક્યરોપમાં શ્રવણ થાયછે. આખ્યાનના મમાનપણુથી જે સર્વઆખ્યાનોનું પારિષ્વવમાં મદ્ય કરવામાં આવે તો તે વિશેષરૂઢ અનર્થક થાયછે. તેથી આ આખ્યાનની શ્રુતિઓ પારિષ્વવને માટે નથી, હિંતુ સન્નિહિતવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાટે છે, અને તે દેવુથી વેદાંતોનું જ્ઞાનપ્રધાનપણું મિદ છે. ૨૩.

સન્નિહિતવિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાનમાટે એ આખ્યાનોનું ઉપયોગિપણું છે, એમ કહે:—

તથા ચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તથા તેમ ચ જ્ઞાનવાક્યતોપવન્ધાત્ [સન્નિહિતવિદ્યાની સાથે] એકવાક્યતાના સંબંધથી [આખ્યાનોનું સન્નિહિતવિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાનમાટે ઉપયોગિપણું છે].

ટીકા:—સન્નિહિતવિદ્યાની સાથે એકવાક્યતાના સંબંધથી આખ્યાનોનું સન્નિહિતવિદ્યાના પ્રતિષાદનમાટે ઉપયોગિયપણું છે. ત્યાં વિદ્યામાં અનુરાગ ઉપભવવામાટે તથા સુખપૂર્વક બોધ થવામાટે તે આખ્યાનોની સન્નિહિતવિદ્યાની સાથે એકવાક્યતા જોવામાં આવે છે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) એ વિદ્યાની સાથે આખ્યાનની એકવાક્યતા છે, પ્રતર્દનના આખ્યાનની ‘પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ॥’ (હું પ્રકાશપ્રાણુ છું) એ વિદ્યાની સાથે એકવાક્યતા છે, અને જ્ઞાનશ્રુતિના આખ્યાનની સંવર્ગવિદ્યાસાથે એકવાક્યતા છે, તેથી તે આખ્યાનોનું પારિપ્લવાર્થપણું નથી. ૨૪.

પુરુષાર્થાધિકરણના ફલને કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અગ્રીન્ધનાઘધિકરણ રચે છે:—

૫. અગ્રીન્ધનાઘધિકરણ.

અત એવ ચાગ્રીન્ધનાઘનપેક્ષા ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (વિદ્યાના પુરુષાર્થપણાથી) એવ જ ચ નિશ્ચય અગ્રીન્ધનાઘનપેક્ષા અગ્નિ તથા ઇંધનાદિની [પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં] અપેક્ષા નથી.

ટીકા:—જ્ઞાનના પુરુષાર્થહેતુપણાથી અગ્નિ તથા ઇંધનાદિની એટલે આશ્રમનાં કર્મોની પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં અપેક્ષા નથી. ૨૫.

જ્ઞાનને આશ્રમનાં કર્મોની સર્વથા અપેક્ષા નથી અથવા કેટલેક અંશે અપેક્ષા છે? એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વાપેક્ષાધિકરણ રચે છે:—

૬. સર્વાપેક્ષાધિકરણ.

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યજ્ઞાદિશ્રુતેઃ યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી સર્વાપેક્ષા ચ સર્વની અપેક્ષા ૭] અશ્વવત્ અશ્વની પેઠે.

ટીકા:—‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽન્નાશકેન ॥’ (પુણ્યબોધેદ્યધ્યયનવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે અને અન્નાશકતપવડે તે બ્રહ્મને જાણવાને ઇચ્છે છે) તથા ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ । યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંપ્રેહેણ બ્રવીમ્યોમિત્યેતત્ ॥’ (સર્વેવેદો જે પદને કહે છે, અને સર્વેતપો જેને વહે છે, જેને ઇચ્છનાર બ્રહ્મચર્યને આચરે છે, તને તે પદ સંક્ષેપવડે કહું છું, તે ઐ છે) એ શ્રુતિઓ અને ‘કપાયપક્તિઃ કર્માણિ જ્ઞાનં તુ પરમા ગતિઃ । કપાયે કર્મમિઃ પક્વે તત્તો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥’ (કર્મો કપાય-જ્ઞાનપ્રતિબંધકસંસ્કાર-ને પકવનારાં છે, અને જ્ઞાન તો પરમ ગતિ છે; કર્મોવડે કપાય પકવ થયાપછી જ્ઞાન પ્રવર્તે છે) એ સ્મૃતિ આશ્રમકર્મો જ્ઞાનનાં સાધન છે એમ જણાવે છે, માટે એ યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સર્વઆશ્રમકર્મોની અપેક્ષા છે, પણ ઉત્પત્તિ ચ-યેના જ્ઞાનને મોક્ષરૂપકલ્પસિદ્ધિમાં કોઈકર્મની અપેક્ષા નથી. જેમ અશ્વની હજારમાં જુતવાની યોગ્યતા નથી, અને રથમાં જુતવાની યોગ્યતા છે, તેમ જ્ઞાનને પોતાની કલ્પસિદ્ધિમાટે કોઈકર્મની અપેક્ષા નથી, અને પોતાની સિદ્ધિને માટે સર્વકર્મની અપેક્ષા છે. ૨૬.

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અદિરંગસાધન કહીને હવે તેમાં અંતરંગસાધનને કહે છે:—

શમદમાદ્યુપેતઃ સ્યાત્તથાઽપિ તુ તદ્વિધેસ્તદક્લ્પતયા તેપામવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તથા અપિ તુ તોપણ શમદમાદ્યુપેતઃ શમદમાદિચુક્ત સ્યાત્ થાય તદ્વક્લ્પતયા તેના (જ્ઞાનના) સાધનપણાવડે તદ્વિધેઃ તેના (શમદમાદિના) વિધાનથી તેપામ્ [અને] તેઓના અવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ અવશ્ય અનુષ્ટેયપણાથી.

ટીકા:—વિધિના અભાવથી યજ્ઞાદિક જ્ઞાનનાં સાધન નથી; ‘યજ્ઞેન વિવિદિષન્તિ ॥’ (યજ્ઞવડે જાણવાને ઇચ્છે છે) એ શ્રુતિ જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે, માટે અનુવાદરૂપ છે, યજ્ઞાદિધિપર નથી, એમ જો કોઈ

માને, તોપણ જ્ઞાનાર્થી શમદ્ભાદિયુક્ત થાય; કેમકે ‘તસ્માદેવંવિચ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૂલ્વાડડત્ત્વ્યેવાડડત્માનં પश्यति॥’ (તેથી એમ જાણનાર શાંત, દાંત, ઉપરત, તિતિષ્ઠુ અને સમાહિત થઇને વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ આત્માને જુએછે) એ શ્રુતિ જ્ઞાનના સાધનપણાવડે શમદ્ભાદિનું વિધાન કરેછે, અને જેમનું વિધાન કરેલું હોય તેમનું અવરણ અનુક્રેયપણું છે. વસ્તુતાએ યજ્ઞાદિ પણ જ્ઞાનનાં સાધન છે; કેમકે ભગવદ્ગીતાદિસ્મૃતિઓમાં ક્લેષ્ઠાવિના કરેલાં યજ્ઞાદિકર્મો મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનસાધનરૂપ થાયછે એમ કહ્યું છે, તેથી યજ્ઞાદિ અને શમાદિ સર્વે આશ્રમકર્મો આશ્રમાનુસાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. તેમાં પણ યજ્ઞાદિક બહિરંગસાધન છે, અને શમદ્ભાદિક અંતરંગસાધન છે. દૂરનાં એટલે જિજ્ઞાસામાં ઉપયોગી થનારાં સાધનો બહિરંગસાધનો કહેવાયછે, અને સમીપનાં એટલે જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થનારાં સાધનો અંતરંગસાધનો કહેવાયછે. ૨૭.

છાંદોગ્યમાં પ્રાણસંવાદમાં ‘ન હ વા एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति ॥’ (એમ જાણનારને કંઈ અન્ન-અભક્ષ્ય-નથી) એમ શ્રવણ થાયછે, અને બૃહદ્વરણ્યકમાં પ્રાણસંવાદમાં ‘ન હ વા अस्यान्नं जगं भवति ॥’ (આનું ભક્ષિત અન્ન નથી) એમ શ્રવણ થાયછે. એ બંને શ્રુતિઓ પ્રાણોપાસકને સર્વ ભક્ષ્ય છે એમ સ્વયેછે. ભાં સંશય થાયછે કે આ સર્વઅન્નની અનુભતિ શુ શમાદિકની પેઠે વિદ્યાનું અંગ છે અથવા વિદ્યાની સ્તુતિરૂપ છે? ભાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રાણવિદ્યાના સન્નિધાનથી તેના અંગપણાવડે આ ભક્ષ્યાભક્ષ્યના નિયમની નિવૃત્તિને ઉપદેશ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન્ સૂતકાર નીચેનું સર્વાન્નાનુભત્યધિકરણ રચેછે:—

૭. સર્વાન્નાનુભત્યધિકરણ.

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणान्त्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—પ્રાણાન્ત્યયે પ્રાણબાધામાં (પ્રાણનાશકઆપત્તિમાં) ચ જ સર્વાન્નાનુમતિઃ સર્વઅન્નની અનુભતિ [છે] તદ્દર્શનાત્ તેના દર્શનથી.

ટીકા:—આ સર્વાન્નની અનુભતિ પ્રાણવિદ્યાના અગરૂપે વિધાન કરેલી નથી; કેમકે આદિ કોષ વિધાયક શબ્દ નથી, અને ક્રોટપતંગાદિપર્યંત અન્ન મનુષ્યદેહવડે ઉપભોગ કરવાને શક્ય નથી, તેથી તે કયન પ્રાણવિદ્યાની સ્તુતિમાંટે અર્થવાદરૂપ છે એમ દેખાયછે. પ્રાણનાશકઆપત્તિમાં જ સર્વઅન્નની અનુભતિ છે એમ આકાશજનુપિની આખ્યાયિકાથી દેખાયછે. એક સમય કુરુદેશમાં કુષ્ઠાલ યવાથી આકાશજનુપિ પોતાની બાયાંસહિત બ્રમણ કરતા છતા ઇન્દ્રિયગ્રામ (હસ્તિપાલકના ગ્રામ)માં જઈ ચડ્યા. ભાં હાથીના તથા હસ્તિપર આરોહણ કરનાર મહાવતના ઉચ્છિષ્ટ અડદ તેમજે કુષ્ઠાની નિવૃત્તિમાંટે ખાધા. બ્યારે મહાવત ઉચ્છિષ્ટ જલ દેવા લાગ્યો ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘તારું ઉચ્છિષ્ટ જલ મારે પીવું એ ઉચિત નથી,’ ભારે મહાવતે કહ્યું કે ‘આ અડદ શું ઉચ્છિષ્ટ ન હતા?’ ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘હા ઉચ્છિષ્ટ હતા, પરંતુ જો આ અડદ હું ન ખાત તો મારા પ્રાણ ન રહેત, અને જલ તો તક્ષાવાદિમા ધણું છે, માટે ભાં જલપાન કરીશ.’ આ આખ્યાયિકાથી એ નિશ્ચય થાયછે કે અત્યંતઆપત્તિકાલવિના અભક્ષ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. ૨૮.

તેના અર્થવાદપણામાં અન્યદેહુને કહેછે:—

अवाधात् ॥ २९ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—ચ અને અવાધાત્ [ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિભાગ કહેનાર શાસ્ત્રના] અબાધથી [સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ છે].

ટીકા:—‘આહારશુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિઃ ॥’ (આહારની શુદ્ધિમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાયછે) ઇલાદિ ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિભાગને કહેનારા શાસ્ત્રના અબાધથી સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ છે, અર્થાત્ સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ હોવાથી ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિભાગને કહેનાર શાસ્ત્ર બાધ પામશે નહિ, અન્યથા બાધ પામશે, જે અયોગ્ય છે. ૨૯.

આપત્કાલમાં અભક્ષ્યના ભક્ષણમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપેછે:—

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મર્યતે [આપત્કાલમાં અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવા] સ્મૃતિમાં કહ્યું છે અપિ ચ પણ [બ્રાહ્મણે બંને અવસ્થામાં સુરાપાન ન જ કરવું].

ટીકા:—આપત્કાલમાં વિદ્વાન્ અવિદ્વાન્ સર્વે સર્વાન્ભક્ષણની અનુમતિ નીચેની સ્મૃતિમાં દર્શાવી છે:—

“જીવિતાત્યયમાપન્નો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તતઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥”

અર્થ:—જીવિતાનો નાશ થવાજેવા આપત્કાલને પામેલો જે વિદ્વાન્ અથવા અવિદ્વાન્ જ્યાં ત્યાં સર્વ અન્ન ભક્ષણ કરે તોપણ જેમ કમલપત્ર જલથી લેપાતું નથી, તેમ તે પાપથી લેપાતો નથી.

એમ છતાં પણ આપત્કાલમાં કે સ્વસ્થાવસ્થામાં પણ બ્રાહ્મણે મધપાન તથા સુરાપાન ન કરવું એમ નીચેનાં સ્મૃતિવાક્યો કહે છે.—

‘મદ્યં નિલ્યં બ્રાહ્મણો વર્જયેત્ ॥’ (બ્રાહ્મણ સર્વદા મધનો ત્યાગ કરે), ‘સુરાપસ્ય બ્રાહ્મણસ્યોષ્ણા-માસિન્જ્વેયુઃ ॥’ (સુરા પીનાર બ્રાહ્મણના મુખમાં અગ્નિવડે તપાવેલી સુરા રેડવી), અને ‘સુરાપાઃ ક્રમયો મવન્ત્યમશ્વમક્ષણાત્ ॥’ (સુરાપાન કરનારાઓ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાથી કૃમિઓ થાય છે). ૩૦.

સ્મૃતિના પ્રામાણ્યમાટે તેની મૂલભૂત શ્રુતિ કહે છે.—

શબ્દશ્રાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અકામકારે ઇચ્છાની નિવૃત્તિમાં શબ્દ: [જે] શ્રુતિ [છે તે] ચ પણ અતઃ આથી (સર્વાન્ભક્ષણનાં વચનો અર્થવાદરૂપ છે એમ માનવાથી) [યુક્તતર થાય છે].

ટીકા:—અભક્ષ્યનો નિષેધ કરનારી—તેની ઇચ્છાની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજનવાળી ‘તસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ સુરાં ન પિવેત્ ॥’ (સુરાપાન કરનાર બ્રાહ્મણને મરણાંતિકપ્રાયશ્ચિત્તનું દર્શન હોવાથી બ્રાહ્મણ સુરા ન પીએ) એ કંઠસંહિતાની શ્રુતિ છે, તે પણ ‘ન હ વા એવંચિદિ ॥’ ઇલાહિના અર્થવાદપણાથી યુક્તતર થાય છે, તેથી એવા પ્રકારનાં વચનો અર્થવાદરૂપ છે, વિધિરૂપ નથી. ૩૧.

પૂર્વે છવીશમાસૂત્રમાં આશ્રમકર્મોનું જ્ઞાનસાધનપણું નિશ્ચિત કયું. હવે જે પુરુષ મુમુક્ષુ નથી, અને આશ્રમમાં જ નિષ્ઠાવાળો છે, તેને આ કર્મો અનુષ્ઠેય છે અથવા નહિ? એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું આશ્રમકર્મોધિકરણ રચે છે—

૮. આશ્રમકર્મોધિકરણ.

વિહિતત્વાચ્છાઽશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આશ્રમકર્માપિ આશ્રમકર્મનું પણ વિહિતત્વાત્ વિહિતપણું હોવાથી ચ [અમુમુક્ષુએ] પણ [તે અનુષ્ઠેય છે].

ટીકા:—‘યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ ॥’ (જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કરે) ઇલાહિવડે આશ્રમકર્મનું અમુમુક્ષુને પણ વિહિતપણું હોવાથી તે નિલકર્મરૂપ આશ્રમનાં કર્મો માત્ર આશ્રમમાં નિષ્ઠા રાખનાર અમુમુક્ષુએ પણ અનુજ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે. ૩૨.

અમુમુક્ષુ પુરુષ આશ્રમનાં કર્મોનું અનુજ્ઞાન કરશે, તો આ કર્મોને જ્ઞાનનું સાધનપણું નહિ રહે એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સહકારિત્વેન ઉપકારકપણાવડે ચ જ [આ કર્મોનું જ્ઞાન-સાધનપણું છે].

ટીકા:—જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઉપકારકપણાવડે આશ્રમકર્મોનું ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિ-
પન્તિ ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં વિધાન હોવાથી આ કર્મોનું જ્ઞાનસાધનપણું છે. અજ્ઞાનીએ એ કર્મો યાવજી-
વન કરવાના છે, અને મુમુક્ષુએ તે કર્મો જ્ઞાનપ્રાપ્તિપર્યંત દિવા ચિતશુદ્ધિપર્યંત કરવાનાં છે. ૩૩.

આશ્રમકર્મના ઉભયપણાના હેતુને દર્શાવેછે:—

સર્વથાપિ ત એવોમયલિજ્ઞાત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમયલિજ્ઞાત્ ઉભયલિંગથી (શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ જ્ઞાપકવાક્યથી)
સર્વથા સર્વપ્રકારે અપિ પણ તે તે (અગ્નિહોત્રાદિધર્મો) એવ જ [અનુષ્ઠેય છે].

ટીકા:—‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ ॥’ (વેદાધ્યયનવડે મુમુક્ષુઓ તે બ્રહ્મને જાણ-
વાને ઇચ્છેછે) એ શ્રુતિલિંગથી તથા ‘અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ ય: ॥’ (કર્મફલનો આ-
શ્રય નહિ કરીને જે કરવાયોગ્ય કર્મને કરેછે) એ સ્મૃતિલિંગથી આશ્રમધર્મપણાના પક્ષમાં અને વિધાના
સહકારિપણાના પક્ષમાં તે અગ્નિહોત્રાદિધર્મો અનુશાન કરવાયોગ્ય છે. તેથી આશ્રમકર્મનું ઉભયપણું છે, બં-
નેના કર્મનો ભેદ નથી. ૩૪.

નિલકર્મો સ્વતઃ પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિરૂપફલવાળાં છતાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે અનુશાન કરેલાં
તેઓ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરનારાં થાયછે એમ કહ્યું. હવે બ્રહ્મચર્યાદિઆશ્રમકર્મોનું કસેશોને પાતળા કરવાવડે
જ્ઞાનોદયમા હેતુપણુ છે એમા પ્રમાણુ દર્શાવેછે:—

અનભિમવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અનભિમવમ્ [શ્રુતિ રાજાદિવડે] અપરાભવને
દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—‘एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति ॥’ (આ આત્મા નાશ પામતો નથી, જેને બ્ર-
હ્મચર્યવડે પુરુષ પ્રાપ્ત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિ જે પુરુષ બ્રહ્મચર્યાદિસાધનસપન્ન છે, તેનો રાગદ્વેષાદિકસેશોવડે
પરાભવ થતો નથી એમ કહેછે. તેથી આશ્રમનાં કર્મો વિધાનાં ઉપકારક છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૩૫.

જેઓ દ્રવ્યાદિસંપત્તિથી રહિત અને આશ્રમહીન મધ્યવર્તી છે, તેઓને વિદ્યામાં અધિકાર છે કેવા
નથી? એમ સંશય થાયછે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આશ્રમકર્મોના વિદ્યાહેતુપણાના નિશ્ચયથી અને આશ્રમ-
કર્મના અસંભવથી તે વિધુરાદિ મધ્યવર્તિઓને જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગ-
વાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાધિકરણ રચેછે:—

૯. અંતરાધિકરણ.

અન્તરા ચાપિ તુ તદ્દૃષ્ટેઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્તરા [અનાશ્રમિપણાવડે] મધ્યમાં રહેનાર અપિ તુ
પણ [જ્ઞાનમાં અધિકારી છે] તદ્દૃષ્ટેઃ તેના (આશ્રમહીનના જ્ઞાનાધિકારના) દર્શનથી.

ટીકા:—અનાશ્રમિપણાવડે મધ્યમાં રહેનાર વિધુરાદિને પણ જ્ઞાનમાં અધિકાર છે; કેમકે આશ્રમહીન
રૂઢવ તથા ગાર્ગ્યાદિનું પણ બ્રહ્મવેત્તાપણું શ્રુતિમાં જ્ઞેવામાં આવેછે. ૩૬.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અપિ [આશ્રમકર્મવિનાશનાં] પણ સ્મર્યતે [ઇતિહા-
સમાં મહાયોગિપણું] કહેવાયછે.

ટીકા:—સંવર્તાર્થિને નગ્નચર્યાના યોગથી ડાહપણુ આશ્રમનાં કર્મો ન હતાં, છતાં પણ તેમનું મહા-
યોગિપણું ઇતિહાસમાં કહેવાયછે. ૩૭.

અનાશ્રમિએને જ્ઞાનનાં સાધનભૂત આશ્રમકર્મોનો અભાવ છતાં જ્ઞાનોત્પત્તિ કેમ થયી? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

વિશેષાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને વિશેષાનુગ્રહ: [ધર્મ]વિશેષવડે [વિદ્યાનો] અનુગ્રહ [સંભવે છે].

ટીકા:—યદપિ દૈવ, ગાર્ગી અને સંવર્તાદિક કાષ્ઠઆશ્રમનાં કર્મ કરતાં ન હતા, તથાપિ પુરુષમાનનાં સંબંધી જપ, ઉપવાસ અને દેવતાઆરાધનાદિષ્વ ધર્મવિશેષવડે તેમના ઉપર વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવે છે. ‘જયેનૈવ તુ સંસિધ્યેદ્બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ । કુર્યાદન્યત્ર વા કુર્યાન્મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥’ (આશ્લેષુ જપકર્મવડે જ સિદ્ધિને પામે છે એમાં સંશય નથી; અન્ય કર્મ કરે અથવા ન કરે, પણ દયાવાન બ્રાહ્મણ કહેવાય છે) એ સ્મૃતિ આશ્રમકર્મના અસંભવમાં પણ જપમાં અધિકાર છે એમ કહે છે. જન્માંતરમાં અનુગ્રાહ કરેલાં આશ્રમકર્મોવડે પણ વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવે છે એમ ‘અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥’ (અનેકજન્મમાં સારીરીતે સિદ્ધ થયેલો પછી ઉત્કૃષ્ટગતિને પામે છે) એ સ્મૃતિ કહે છે. વિદ્યા દૃષ્ટલવાણી છે, તેથી પ્રતિષેધના અભાવમાત્રવડે પણ અર્થાંને શ્રવણાદિમાં અધિકારી કરે છે. તેથી વિદ્યુરાદિનો અધિકાર પણ વિશેષ પામતો નથી. ૩૮.

અનાશ્રમીને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સ્વીકારવાથી આશ્રમિપણું નિરર્થક થાય છે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અતસ્તિવતરજ્યાયો લિજ્ઞાત્ચ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (અનાશ્રમિપણાથી) તુ નિશ્ચય રૂતરત્ત રીભું (આશ્રમિપણું) જ્યાયઃ શ્રેષ્ઠ [છે] ચ એમ લિજ્ઞાત્ [શ્રુતિરમૃતિર્ય] લિંગથી [જણાય છે].

ટીકા:—અનાશ્રમિપણાથી આશ્રમિપણું સ્વલ્પકાલમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે એમ ‘તેનૈતિ બ્રહ્મવિત્પુણ્યકૃતૈજસશ્ચ ॥’ (સ્વાશ્રમોક્ત કર્મ કરનાર અને શુદ્ધસત્ત્વવાળો બ્રહ્મવિત્ જ્ઞાનમાર્ગવડે બ્રહ્મને પામે છે) એ શ્રુતિરૂપલિંગથી તથા ‘અનાશ્રમી ન તિષ્ઠેત્ દિનમેકમપિ દ્વિજઃ ॥’ (દિન એક દિવસ પણ અનાશ્રમી ન રહે) એ સ્મૃતિરૂપલિંગથી જણાય છે. ૩૯.

ઊર્ધ્વરેતાએના આશ્રમો છે એમ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, ત્યાં સંશય થાય છે કે જો તે આશ્રમને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું તે આશ્રમથી રાગાદિવડે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવું શોભે છે વા નહિ? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ગૃહસ્થધર્મના અનુગ્રાહની ધૃત્ત્યવડે અથવા રાગાદિને અધીન થવાવડે જો તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવે તો તે અયોગ્ય નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદ્દભૂતાધિકરણ રચે છે:—

૧૦. તદ્દભૂતાધિકરણ.

તદ્ભૂતસ્ય તુ નાતદ્ભાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્ભૂપાભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદ્ભૂતસ્ય તેના (સંન્યાસના) ભાવને પામેલાનું તુ નિશ્ચય અતદ્ભાવઃ [રાગાદિવડે] તેથી પતન ન નથી નિયમાતદ્ભૂપાભાવેભ્યઃ નિયમવડે અપ્રત્યવરોહવડે અને [શિષ્ટાચારના] અભાવવડે [એ વાત સિદ્ધ થાય છે] જૈમિનેઃ જૈમિનિનો અપિ [અને બાદરાયણનો] પણ [આ વિષયમાં એક જ પ્રામાણિક મત છે].

ટીકા:—સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરેલાથી રાગાદિવડે પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. ‘અવરણમિયાદિતિ પદં તતો ન પુનરેયાદિતુપનિષત્ ॥’ (સંન્યાસને ગ્રહણ કરે એમ શાસ્ત્રમાં છે, તે સંન્યાસથી પુનઃ પ્રતિઅવરોહ ન કરે એમ રહસ્ય છે) એ નિયમવડે, તથા જેમ ‘બ્રહ્મચર્યં સમાપ્ત

મવેત્ ॥ ’ ‘વ્રહ્મચર્યદેવ વ્રતજેત્ ॥’ (અહ્યર્થ સમાપ્ત કરીને શુદ્ધ થાય. અહ્યર્થથી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે) ઇલાદિ ચઢતા આશ્રમમાં ચઢવાનાં વચનો મળી આવેછે, તેમ પાછું અવરોહણ કરવાનાં વચનો શાસ્ત્રમાં મળી આવતાં નથી, એ પ્રત્યવરોહણના વચનના અભાવવડે અને શિષ્યાચારના અભાવવડે પૂર્વોક્ત વાત જ સિદ્ધ થાયછે. નિયમશાસ્ત્રનું બલવાનપણું હોવાથી રાગાદિવશથી પ્રત્યવરોહ થઇ શકતો નથી. જૈ-મિનિ અને બ્રાહ્મણશાસ્ત્રીય બંનેનો આ વિષયમાં એક જ પ્રામાણિક મત છે. ૪૦.

પ્રત્યવરોહણ અશાસ્ત્રીય છે એમ કહ્યું. હવે પ્રમાદથી પ્રત્યવરોહ થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે વા નહિ? એ સશયની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધિકારિકાધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:-

૧૧. આધિકારિકાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:- ન ચાઽઽધિકારિકમપિ પતનાનુમાનાત્તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-પતનાનુમાનાત્ પતનના અનુમાનથી તદયોગાત્ તેનો (પ્રાયશ્ચિત્તવચનનો) અયોગ હોવાથી આધિકારિકમ્ અધિકારલક્ષણમાં નિર્ણય કરેલું [પ્રાયશ્ચિત્ત] અપિ પણ ન [નૈષ્ઠિકને માટે] નથી ચ જ.

ટીકા:-‘આરુદ્ધો નૈષ્ઠિકં ધર્મં યસ્તુ પ્રચ્યવતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં ન પર્યામિ યેન શુદ્ધયેત્ત આત્મહા ॥’ (જે નૈષ્ઠિકધર્મને પ્રાપ્ત થઇને પછી પતિત થાયછે, તે આત્મહાતી જે પ્રાયશ્ચિત્તવડે શુદ્ધ થાય એ પ્રાયશ્ચિત્તને હુ જોતો નથી) એ પતનના અનુમાન-સ્મૃતિવચન-થી અને હોમના વિધાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તને ઉપકુર્વાણુસાથે સળધ હોવાથી તે પ્રાયશ્ચિત્તવચનનો પ્રમાદથી વ્યભિચાર કરનાર નૈષ્ઠિકઅહ્યારીસાથે સંબધ નથી, તેથી પૂર્વમીમાસામાં અધિકારલક્ષણમાં નિર્ણય કરેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નૈષ્ઠિકને માટે નથી જ. ૪૧.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:-

સિદ્ધાંત:- ઉપપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:-અપિ તુ પરંતુ એકે કોઇ [આચાર્યો] ઉપપૂર્વમ્ [આ] ઉપ-પૂર્વ (ઉપપદ્ધ જેની પૂર્વમાં છે એવું પાતક-ઉપપાતક) [છે એમ માનેછે, તેથી] અશનવત્ [મધ્યાહ્નિકા] લક્ષણની પેઠે ભાવમ્ [પ્રાયશ્ચિત્તનું] અસ્તિત્વ [છે] તદુક્તમ્ [પૂર્વકાંડમાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:-કોઇ આચાર્યો શુરુદારાદિકવિના અન્યત્ર નૈષ્ઠિકઅહ્યારીના વ્રતલોપને ઉપપાતક માનેછે, તેથી જેમ મધ તથા માંસના ભક્ષણમાં અહ્યારીના વ્રતનો લોપ થાયછે, અને પછી સંસ્કાર કરવાથી તેની શુદ્ધિ થાયછે, તેમ અહ્યારિપણના અવિશેષથી અને અવગ્રાણિત્વ(વ્યભિચારિપણ)ના અવિશેષથી ઉપકુર્વાણુની પેઠે નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ છે, ને તેવડે તેની શુદ્ધિ થાયછે. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવને ઇચ્છેછે, તેઓને તેનું શ્રુતિરૂપ મૂલ અપ્રાપ્ત છે, અને જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તના ભાવને ઇચ્છેછે, તેઓને ‘વ્રહ્મચાર્યવ-કોર્ણી ॥’ (જે અહ્યારીએ વ્યભિચાર કર્યો હોય) એ અહ્યારિપણના અવિશેષનું શ્રવણ એ મૂલ પ્રાપ્ત છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ યુક્તવર છે. પૂર્વમીમાસામાં પણ ‘શાસ્ત્રસ્યા વા તન્નિમિત્તવાત્ ॥’ (શાસ્ત્રના નિમિત્તપણાથી શાસ્ત્રરૂપમૂલવાળુ ગાન જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે) એ સત્રવડે શ્રુતિરૂપમૂલમાં જે કહ્યું હોય તે જ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવને કહેનારી સ્મૃતિનું તાત્પર્ય અપ્રમાદવડે નૈષ્ઠિકઅહ્યર્થનું પાલન કરવું જોઇએ તેમણી છે, શ્રુતિમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ જણાવવાભણી નથી. વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી પણ જે પ્રમાદથી અહ્યર્થનો ભગ કરે તો વાનપ્રસ્થ એક કૃત્ઞ કરીને બદ્ધતુણાદિવાળા દેશને જલદાનાદિવડે વધારે અને સંન્યાસી એક કૃત્ઞ કરીને સોમલતાને લઇને અન્યતુણાદિને જલદાનાદિવડે વધારે, તથા અહ્યનું ધ્યાન કરે. ધ્યાનથી પાપોનો નાશ થાયછે, તેમાં નીચેનાં સ્મૃતિવાક્યો પ્રમાણ છે:-

“મનોવાકાયજાન્દોપાન્ જ્ઞાનોત્થાન્થ પ્રમાદજાન્ ।

સર્વાન્દહતિ યોગાગ્નિસ્તૂલરાશિમિવાનલઃ ॥

ઉપપાતકસદ્ગેષુ પાતકેષુ મહત્ત્વ ચ ।

પ્રવિશ્ય રજનીપાદં વ્રહ્મધ્યાનં સમાચરેત્ ॥”

અર્થ:—બુદ્ધિપૂર્વક થયેલા અને પ્રમાદથી થયેલા મન, વાણી અને શરીરના સર્વેદોષોને, અગ્નિ જેવે રૂના સમૂહને બાળી નાંખેછે, તેમ યોગાગ્નિ બાળી નાંખેછે. સર્વેઉપપાતકોમાં અને મહાપાતકોમાં સત્તિના ઉદ્ધાપનરમાં બ્રહ્મધ્યાન સારીરે કરે.

એપ્રમાણે સંન્યાસિઓના બ્રહ્મચર્યભંગમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ છે. ૪૨.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રતભંગનો દોષ દૂર કર્યો છે, તેમની સાથે જ્ઞાનનાં સાધન જે શ્રવણાદિ તે કર્તવ્ય છે વા નહિ? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું બહિસ્તૂલમયથાધિકરણ રચેછે:—

૧૨. બહિસ્તૂલમયથાધિકરણ.

વહિસ્તૂભયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મૃતે: સ્મૃતિથી ચ અને આચારાત્ [શિષ્યોના] આચારથી હમયથા બંનેપ્રકારે અપિ પણ તુ નિશ્ચય વહિ: [શિષ્યોએ તેમને યંક્તિ]બહાર [કરવા જોઈએ].

ટીકા:—‘આરૂઢપતિતં વિપ્રં મંડલાચ વિનિઃસૃતમ્ । ઉદ્વદ્ધં કૃમિદણં ચ સ્પૃષ્ઠા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥’ (સંન્યાસાશ્રમ લથ ગૃહસ્થ થયેલા દ્વિજને, જાતિબહાર મૂકેલાને, ફાંસે ખાધ મુએલાને અથવા ફાંસી દઇ મારી નાંખેલાને, અને કૃમિના દંશથી મુએલાને સ્પર્શ કરીને યુરુપ શુદ્ધિને માટે ચાંદ્રાયણવ્રત કરે) એ આરૂઢપતિતની નિંદા કરનારી સ્મૃતિથી, અને તેવા પતિતોની સાથે શિષ્યે યત્ન, અધ્યયન અને વિવાહાદિ કરતા નથી એ શિષ્યાચારથી, સંન્યાસાશ્રમ લથ ગૃહસ્થાશ્રમી યતું એ મહાપાતક હો, ક્રિંવા ઉપપાતક હો, બન્નેપ્રકારે પણ તેઓને શિષ્યોએ યંક્તિબહાર કરવા જોઈએ, અર્થાત્ તેઓની સાથે શ્રવણાદિક કર્તવ્ય નથી. આવાં પાપોમાં પ્રાયશ્ચિત્તવડે પારલૌકિક અશુદ્ધિ દૂર કરાયછે, પણ ઐહિક અશુદ્ધિ અનુવર્તેછે, માટે તેવા લોકોસાથે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. ૪૩.

યત્નાદિકર્મોના અંગોની ઉપાસનાઓમાં સંશય છે કે એ ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાનનાં કર્યો છે વા ઋત્વિકનાં કર્યો છે? એ સંશયને નિવૃત્ત કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સ્વામ્યધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:—

૧૩. સ્વામ્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ફલશ્રુતે: ફલશ્રુતિથી સ્વામિનઃ યજ્ઞમાનનાં [કર્મો છે] રૂતિ એમ આત્રેયઃ આત્રેય [માનેછે].

ટીકા:—‘વર્પત્યસૈ ય ઉપાસ્તે ॥’ (જે ઉપાસના કરેછે, આને માટે વર્પેછે) ઇત્યાદિફલશ્રુતિથી જાણાયછે કે ઉપાસના કરનારને ફલસિદ્ધિ થાયછે, માટે ફલવાળી ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાને જ કરવી જોઈએ, ઋત્વિકદ્વારા ન કરાવવી જોઈએ, એમ આત્રેયઆચાર્ય માનેછે. ૪૪.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંતઃ—આર્ત્વિજ્યમિત્યૌહલોમિસ્તસૈ હિ પરિકીયતે ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આર્ત્વિજ્યમ્ [અંગોની ઉપાસનાઓ] ઋત્વિકસંબંધી [છે]

इति એમ ઔદુલોમિઃ ઔદુલોમિ [માનેછે] હિ કેમકે તસ્મૈ તેને માટે (અંગસહિત કર્મને માટે) પરિક્રીયતે [યજ્ઞમાનવડે ઋત્વિક્ષ્] અહણ કરાયછે.

ટીકા:—યજ્ઞાદિકર્મના અંગોની ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાનને કર્તવ્ય નથી, કિંતુ તે ઉપાસનાઓ ઋત્વિક્ષની સાથે સંબંધવાળી છે, અર્થાત્ તે ઋત્વિક્ષને કર્તવ્ય છે, એમ ઔદુલોમિઆચાર્ય માનેછે; કેમકે અંગસહિત કર્મને માટે યજ્ઞમાનવડે ઋત્વિક્ષ અહણ કરાયછે, અને તે પ્રયોગની અંતર જ ઉદ્ગીયાદિ ઉપાસનાઓ છે. યજ્ઞમાનને ફલપ્રાપ્તિ કહેનારી શ્રુતિ પણ વિરોધ પામતી નથી; કેમકે દક્ષિણાદિવડે ઋત્વિક્ષને અહણ કરેલ છે, તેથી તેના તે કર્મનું ફલ યજ્ઞમાનને મળેછે. ૪૫.

એમાં શ્રુતિપ્રમાણ દર્શાવેછે.—

શ્રુતેશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—શ્રુતે: શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસના ઋત્વિક્ષનું કર્મ છે, અને તેનું ફલ યજ્ઞમાનને થાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘ યા વૈ કાંચન યજ્ઞઃ ક્રત્વિજ આશિષમાશાસત ઇતિ યજ્ઞમાનાયૈવ તામાશાસત ઇતિ હોવાચેતિ ॥ ’ (ઋત્વિક્ષ યજ્ઞમાં જે કાંઈ પ્રાર્થના ભણેછે, તે યજ્ઞમાનને માટે જ ભણેછે, એમ કહેતા હવા) એ શ્રુતિથી પણ ઉપાસના એ ઋત્વિક્ષનું કર્મ છે, અને તેનું ફલ યજ્ઞમાનને થાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૪૬.

‘ તસ્માદ્વાલ્મણ: પાણ્ડિત્યં નિર્વિધ ચાલ્ત્યેન તિષ્ઠાસેદ્વાલ્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિધાય મુનિરમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિધાય વ્રાહ્મણ: ॥ ’ (તેથી મુમુક્ષુ શ્રવણને સારીરીતે પામીને મનનવડે સ્થિત થવાને ઇચ્છે, પછી શ્રવણ અને મનનને સારીરીતે સંપાદન કરીને નિદિધ્યાસનમાં સ્થિત થવાને ઇચ્છે, પશ્ચાત્ શ્રવણમનન તથા નિદિધ્યાસનને સારીરીતે સંપાદન કરી બ્રહ્મરૂપ થાયછે) એ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે મૌન-નિદિધ્યાસનનું વિધાન છે વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘ અય મુનિ: ॥ ’ અહિં વિધાન કરનારા શબ્દોના અભાવ હોવાથી આ અનુવાદરૂપ છે, વિધિરૂપ નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સહકાર્યંતરવિધ્યધિકરણ રચેછે:—

૧૪. સહકાર્યંતરવિધ્યધિકરણ.

સહકાર્યંતરવિધિ: પક્ષેણ તૃતીયં તદ્વતો વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સહકાર્યંતરવિધિ: અન્ય (મૌન) ઉપકારક [છે, તેથી તેનું] વિધાન [છે] વિધ્યાદિવત્ વિધિઆદિની પેઠે તદ્વત: તે (વિદ્યા) વાળાને પક્ષેણ [લેહદર્શનના પ્રબલપણાના] પક્ષવડે તૃતીયં ત્રીજું (મૌન) [વિધાન કરાયછે].

ટીકા:—મૌન (નિદિધ્યાસન) એ જ્ઞાનને ઉપકાર કરનાર છે, તેથી તે નિદિધ્યાસનનું અપૂર્વપણાથી વિધાન છે. જેમ ‘ દર્શાપૂર્ણમાસામ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત ॥ ’ (સ્વર્ગની કામનાવાળો દિવસ દર્શ અને પૂર્ણમાસ વડે યજ્ઞ કરે) એવા પ્રકારના વિધિઆદિમાં (વિધિ જેમાં મુખ્ય છે તેમાં) સહકારિપણાવડે અગ્ન્યાધનાદિક અંગસમૂહનું વિધાન કરાયછે, તેમ અવિધિપ્રધાન આ જ્ઞાનવાચ્યમા પણ જ્ઞાનોદયને માટે તેના ઉપાયના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને, લેહદર્શનના પ્રબલપણાના હેતુથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ન થાય તે પક્ષમાં, શ્રવણ તથા મનનની અપેક્ષાથી આ ત્રીજું-નિદિધ્યાસન-વિધાન કરાયછે. ૪૭.

જે મનનાદિવિશિષ્ટ સંન્યાસાશ્રમ શ્રુતિસિદ્ધ વિધમાન છે, તે છાંદોગ્યમાં ‘ અભિસમાવૃત્ય કુટુમ્બે ॥ ’ (બ્રહ્મચર્યવ્રત સમાપ્ત કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્થિત થયેલો બ્રહ્મલોકને પામેછે, ને પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી) એ વચનવડે ગૃહીનો ઉપસંહાર શામાટે કર્યો છે? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

કૃત્સ્નભાવાતુ ગૃહિણોપસંહાર: ॥ ૪૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કૃત્સ્નભાવાત્ સમુદાયના ભાવથી તુ જ ગૃહિણોપસંહાર: ગૃહીનો ઉપસંહાર [છે].

ટીકા:—ગૃહીમાં આશ્રમસંપ્રદાયનાં કર્મોનો ભાવ છે, અર્થાત્ બહુપરિશ્રમવડે સિદ્ધ થનારાં યજ્ઞાદિઆશ્રમકર્મો કર્તવ્યપણાવડે તેમનાપ્રતિ ઉપદેશ કરાયેલાં છે, અને અહિંસા તથા ઇન્દ્રિયસંયમાદિ આશ્રમાંતરનાં કર્મો પણ યથાસંભવ તેમનામાં છે, તેથી છાંદોગ્યમાં ગૃહીનો ઉપસંહાર કર્યો છે, સંન્યાસાશ્રમના અભાવથી એ ઉપસંહાર કર્યો નથી. ૪૮.

સંન્યાસાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ એવા બે આશ્રમના કથનથી અન્યઆશ્રમના અભાવની શંકા કોઇને થાય તો તેને દૂર કરવા કહે છે:—

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મૌનવત્ સંન્યાસની પેઠે इतरेपाम્ ખીલ્લઓનો અપિ પણ ઉપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] ઉપદેશ હોવાથી [વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શ્રુતિસમ્મત છે].

ટીકા:—જેમ સંન્યાસ અને ગૌરવ્ય એ બે આશ્રમો શ્રુતિસમ્મત છે, તેમ વાનપ્રસ્થ અને ગુરુકુલવાસ (બ્રહ્મચર્ય) નો પણ ‘તપ एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः ॥’ (તપ જ ખીલ્લે અને બ્રહ્મચારી ગુરુગૃહવાસી ત્રીજો) એ શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી એ બંને આશ્રમો પણ શ્રુતિસમ્મત છે. इतरेपाम્ એ બંનેઆશ્રમોનું બહુવચન અવાંતરભેદોની અપેક્ષાવડે અર્થાત્ અનુષ્ઠાતાના ભેદની અપેક્ષાએ અથવા અનુષ્ઠાનના ભેદની અપેક્ષાએ છે એમ જાણવું. ગાયત્ર, બ્રાહ્મ, પ્રાગ્મપલ અને બૃહન્ એમ ચારપ્રકારના બ્રહ્મચારી છે, અને વૈખાનસ, ઔદ્ધર, વાલ્મીકિય અને કૈનપ એમ ચારપ્રકારના વાનપ્રસ્થ છે. ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી પણ ચારચારપ્રકારના છે. એ સર્વેનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની જોને ઇચ્છા થાય તેણે આશ્રમમાંસામાં જોવું. ૪૯.

‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत् ॥’ એ શ્રુતિમાંના વાલ્ય એ શબ્દનો અર્થ હાલજાનની દૃઢતારૂપ બલ સંપાદન કરનાર મનન એવો પૂર્વે કર્યો છે. હવે બાલકનો ભાવ અથવા બાલકનું મ્ને એ પણ વાલ્ય એ શબ્દનો અર્થ થઇ શકે છે, તેનો વિવેક કરવા આ અધિકરણનો આરંભ થાય છે. રૂપની પ્રથમાવસ્થાનું નામ બાલ્ય છે, તે બાલભાવરૂપ વયોવિશેષ મોટા વયના મનુષ્યને ઇચ્છાવડે સંપાદન કરવું અશક્ય છે, તેમ તેનું કાંઇ પ્રયોજન પણ નથી, માટે વાલ્યશબ્દથી બાલચરિતની અંતરૂનાં કામચાર (બ્યાંસાં મૂત્રપુરીપ કરવાં), કામવાદ (જેતે બોલવું) અને કામભક્ષણ (જેતે ભક્ષણ) એ કર્મો ગ્રહણ કરવાં, અથવા દંભ, દર્પ અને પ્રહ્લધન્દ્રિયપણાદિથી રહિતપણું એ ભાવવિશુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી, એ સંસય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વાલ્યશબ્દ કામચારાદિ બાલકનાં કર્મોમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે અત્ર તેનું ગ્રહણ કરવું એ યુક્ત છે. એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનાવિષ્કુર્વદધિકરણ રચે છે:—

૧૫. અનાવિષ્કુર્વદધિકરણ.

अनाविष्कुर्वन्नन्यात् ॥ ૫૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—अनाविष्कुर्वन् [જ્ઞાનાદિવડે પોતાને] નહિ પ્રકટ કરતો છતો [રહે, એમ ભાવવિશુદ્ધિરૂપ બાલ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અને તે] અન્વયાત્ [વાક્યના] અન્વયથી [યુક્ત થાય છે].

ટીકા:—મુખ્યના ઉપકારમાટે અંગનું વિધાન કરાય છે, અને અહિં જ્ઞાનાભ્યાસ એ સંન્યાસિઓને મુખ્ય અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે; જે સધળી બાલચર્યાનો અંગીકાર કરીએ તો જ્ઞાનાભ્યાસ સંભવી શકતો નથી, માટે તેમાંથી ભાવવિશુદ્ધિ જ અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. જેમ બાલક અપ્રહ્લધન્દ્રિયપણાવડે અન્ય-આગળ પોતાની ખ્યાતિ પ્રકટ કરતો નથી, તેમ સંન્યાસી પણ જ્ઞાન, અધ્યયન તથા ધાર્મિકપણાદિવડે પોતાને નહિ પ્રકટ કરતો છતો દંભદર્પોદિરહિત થાય, એમ અહિં ભાવવિશુદ્ધિરૂપ બાલ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અને એમ જ્ઞાનવાથી જ આ વાક્યનો જ્ઞાનાભ્યાસને ઉપકાર કરનારો અન્વય યુક્ત થઇ શકે છે. સ્મૃતિમાં પણ એમ જ કહ્યું છે:—

“ગૃહધર્માશ્રિતો વિદ્વાનજ્ઞાતચરિતં ચરેત્ ।
અન્ધવજ્જટવચાપિ મૂકવચ્ચ મહીં ચરેત્ ॥”

અર્થ:—રહસ્યધર્મોને જેણે આશ્રય કરેલો છે એવો વિદ્વાન અજ્ઞાતચરિતને આચરે છે. તે અંધવત્, જન્મવત્ અને મૂકવત્ પૃથ્વીપર વિચરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયના અને કર્મેન્દ્રિયના પરવશપણને લગીને તે આ લોકમાં પ્રારબ્ધવશાત્ ભ્રમણ કરે છે.

‘અવ્યક્તલિङ્ગોઽવ્યક્તાચાર: ॥’ (અપ્રકટ ધર્મચિહ્ન અને અપ્રકટ આચારવાજો) એ સ્મૃતિવચનમાં પણ એમ જ કહ્યું છે. ૫૦.

‘સર્વોપેક્ષા ચયજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વત્ ॥’ એ સૂત્રથી આરભ કરીને નાનાંમોટાં જ્ઞાનસાધનો કહ્યાં. તે સાધનોનું ફલ જે જ્ઞાન તે આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે, વા ક્યારેક જન્મઆંતરમાં પણ સિદ્ધ થાય છે, એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અવણુદિવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અવણુદિમાં પ્રવૃત્ત થનારાઓ અમને જન્મઆંતરમાં જ્ઞાનલાભ થાય એમ ઇચ્છી અવણુદિમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, પણ આ જન્મમાં જ્ઞાનલાભ થાય એમ ઇચ્છી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે જ્ઞાન આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે એમ જ્ઞાનનું યોગ્ય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઐહિકાધિકરણ રચે છે:—

૧૬. ઐહિકાધિકરણ.

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

અન્યથ અને અન્વયાર્થ:—અપ્રસ્તુતપ્રતિબંધે પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન હોય [તો] એ-
હિકમ્ આ લોકમાં—આ જન્મમાં [વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે] અપિ અને [પ્રતિબંધ
હોય તો જન્મઆંતરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે] તદ્દર્શનાત્ [શ્રુતિસ્મૃતિમાં] તેના દર્શનથી.

ટીકા:—ભોગ દેનારા કર્મોના વિપાકની ઉપસ્થિતિરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન હોય તો આ જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જે પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોય તો જન્મઆંતરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે. ‘અમને આ જન્મમાં જ જ્ઞાનસિદ્ધિ થાઓ’ એવી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનેચ્છા સર્વેને હોતી નથી, અને તેથી જ્ઞાનસાધનમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રવૃત્તિ પણ સર્વેમાં હોતી નથી. અવણુદિવડે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન પણ પ્રતિબંધના ક્ષયની અપેક્ષાવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘શ્રવણાયાપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ॥’ (જે આત્મા ઘણાઓવડે અવણુને માટે પણ લબ્ય નથી, અને અવણુ કરતાં છતાં પણ ઘણા જેને જાણી શકતા નથી) એ શ્રુતિ પણ આત્માનું દુર્બોધપણું દેખાડે છે. વામદેવને ગર્ભમાં જ જ્ઞાન થયું એમ કહેનારી શ્રુતિ તથા ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥’ (અનેકજન્મવડે સારીરીતે સિદ્ધ થયેલો પછી ઉત્કૃષ્ટગતિને પામે છે) એ સ્મૃતિ જન્મઆંતરમાં સંશય કરેલાં સાધનથી પણ જન્મઆંતરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ દર્શાવે છે. ૫૧.

સાધનના પ્રયત્નપણા કિંવા દુર્બલપણાથી જ્ઞાનરૂપ ફલ આ જન્મમાં અથવા જન્મઆંતરમાં સિદ્ધ થાય છે એમ વિશેષનિયમ દેખાડ્યો. હવે વિદ્યાના ફલ મોક્ષમાં કોઈપણ વિશેષનિયમ નથી એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સુક્તિફલાનિયમાધિકરણ રચે છે:—

૧૭. સુક્તિફલાનિયમાધિકરણ.

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते: ॥ ५२ ॥

અન્યથ અને અન્વયાર્થ:—એવું એવીરીતે સુક્તિફલાનિયમ: સુક્તિના ફલનો અનિયમ [છે] તદવસ્થાવધૃતે: તેની (સુક્તિની) અવસ્થાના [એકરૂપતા] નિશ્ચયથી તદવસ્થાવધૃતે: તેની અવસ્થાના નિશ્ચયથી.

ટીકા:—જેવીરીતે સાધનના ઉત્કર્ષઅપકર્ષથી તેના ફલ જ્ઞાનના ઉત્કર્ષઅપકર્ષનો નિયમ છે, એવી રીતે જ્ઞાનના ફલ મુક્તિના ઉત્કર્ષઅપકર્ષનો નિયમ નથી, કેમકે સર્વેઉપનિષદોમા બ્રહ્મરૂપમોક્ષાવસ્થાના એકરૂપનો નિશ્ચય છે બ્રહ્મ જ મોક્ષાવસ્થા છે, અને બ્રહ્મ એકરૂપ છે માટે મોક્ષ પણ એકરૂપ જ છે ‘અસ્થૂલમનણુ ॥’ (સ્થૂન નહિ, અણુ નહિ), ‘સ એ નેતિ નૈત્યાત્મા ॥’ (આ નહિ, આ નહિ, એમ જે નિષેધનો અવધિ છે, તે આ આત્મા છે), ‘યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ ॥’ (જ્યાં અન્યને જોતો નથી), અને ‘ઇદં સર્વં યદયમાત્મા ॥’ (જે આ સર્વ છે, તે આ આત્મા છે) બ્રહ્માદિશ્રુતિઓવડે બ્રહ્મના એકરૂપત્વનો નિશ્ચય થાયછે મુક્તિના સાધનરૂપ નિર્ગુણજ્ઞાનના ભેદના અભાવથી તેના ફલરૂપ મોક્ષના ભેદના નિશ્ચયનો પણ અભાવ છે સગુણવિદ્યામા ગુણનો ભાવ હોવાથી તેમા ફલભેદ સભવેછે પણ નિર્ગુણવિદ્યામા ગુણનો અભાવ હોવાથી તેમા ફલભેદ સભવતો નથી, એમ ‘ન હિ ગતિરધિકાઽસ્તિ કસ્યચિત્ સતિ હિ ગુણે પ્રવ્રદન્ત્યતુલ્યતામ્ ॥’ (કોઈપણ નિર્ગુણવિદ્યાવાળા પુરુષને ન્યૂનાધિક ફલ નથી જ, કેમકે વિદ્યાનો ગુણમા-સગુણવિદ્યાવાળામા-ફલના અતુલ્યપણાને કહેછે) એ સ્મૃતિવચનથી સિદ્ધ થાયછે તદવસ્થાવધૃતે એ પદ્ધતિ જેવાર કથન છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિ દર્શાવેછે પર

ઇતિ શ્રીવેદાન્તદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સાધનનામના ત્રીજા અધ્યાયનો નિર્ગુણજ્ઞાનના અહિરંગસાધનભૂત
આશ્રમચક્ષાદિનું અને અંતરંગસાધનભૂત શમદમશ્રવણમન-
નાદિનું નિરૂપણ એ નામનો ચોથોપાદ સમાપ્ત. ૪.

સાધનનામનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત. ૩.

—❖— ॥ શ્રીસદ્ગુરુર્વિજયતેરામ્ ॥ —❖—

॥ શ્રીવેદાંતદર્શન ॥

૪. ફલાધ્યાય.

૧. અથ શ્રવણાદિની આવૃત્તિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને જીવતાં છતાં પુણ્ય-પાપના લેપના વિનાશરૂપસક્ષણવાળી મુક્તિનું કથન એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો પહેલો પાદ.

ત્રીજાઅધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે ચોથાઅધ્યાયમાં ફલનો વિચાર કરવામાં આવશે; ફલના પ્રસંગવડે ઉત્કાંતિ અને અર્થિઆદિભાગેનો વિચાર પણ થશે. તેમાં પ્રથમ કેટલાંક અધિકરણોવડે સાધનાત્રય વિચારવિશેષને દર્શાવશે. ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ શ્રવણ કરવાયોગ્ય છે, મનન કરવાયોગ્ય છે, નિદિધ્યાસન કરવાયોગ્ય છે, અને સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) અને ‘સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (તે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય છે, તે વિશેષે જાણવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં સંશય છે કે શ્રવણમનનાદિકનું એકવાર અનુજ્ઞાન કરવું વા વારંવાર કરવું? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે શ્રવણાદિના અદૃષ્ટપણથી તેનું એક જ વાર અનુજ્ઞાન કરવું. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આવૃત્તિપદિકરણ રચેછે:—

૧. આવૃત્ત્યાધિકરણ.

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસકૃદુપદેશાત્ વારંવારના ઉપદેશથી આવૃત્તિ: [શ્રવણાદિનું] વારંવાર અનુજ્ઞાન [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ એવાપ્રકારનો વારંવારનો ઉપદેશ શ્રવણાદિના વારંવારના અનુજ્ઞાનને સૂચવેછે. આ શ્રવણાદિનું સાક્ષાત્કારરૂપ દર્શાર્થપણું છે, અદર્શાર્થપણું નથી, માટે તત્ત્વસાક્ષાત્કારપર્યંત સાધકે આ શ્રવણાદિનું વારંવાર અનુજ્ઞાન કરવું જોઈએ. લોકમાં જેમ ‘શ્રીગુરુની ઉપાસના કરેછે,’ ‘રામની ઉપાસના કરેછે’ ઇત્યાદિપ્રયોગોમાં ‘ઉપાસના કરેછે,’ એ પદો એકવાર છતાં પણ તેમને અનુસરવારૂપપ્રલયોની (મનનાં પરિણામોની) આવૃત્તિ આપણે સમજીએછીએ, તેમ અત્ર ‘શ્રોતવ્યઃ’ ઇત્યાદિપદો એકવાર છતાં પણ પ્રલયની આવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ. ૧.

લિङ્ગાચ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—લિङ્ગાત્ લિંગથી ચ પશુ [શ્રવણાદિકની આવૃત્તિનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકાઃ—‘સ્મૃતીસ્ત્વં પર્યાવર્તયાત્ ॥’ (તું બહુરશ્મિઓતું—કિરણોતું—અને આદિત્વું ભેદવડે વારંવાર ધ્યાન કર) એ શ્રુતિવડે ઉદ્દગીયધ્યાનની આવૃત્તિ કહી છે. તેથી ધ્યાનપણાના સામાન્યરૂપલિંગ—અનુભવકહેતું—થી અથવા ક્લષ્ણપર્યંતપણાના સામાન્યરૂપલિંગથી પશુ શ્રવણમનનનિદિધ્યાસમાં આવૃત્તિનો નિશ્ચય થાયછે. સામાન્યવિશેષરહિત ચૈતન્યરૂપ નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મતું જ્ઞાન યુક્તિસહિત તત્ત્વમસિંઘાવાક્યતું એકવાર શ્રવણ કરવાથી જ થતું જોઈએ, અને તેથી બ્રહ્માત્માના એકપણાને વિષય કરનારી પ્રમાણી ઉત્પત્તિમાં વારંવાર અનુજ્ઞાનરૂપ અભ્યાસની અપેક્ષા નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહેવામાં આવેછે. જે શુદ્ધ અને એકાગ્રચિત્તવાળા સુમુક્ષ્મો તત્ત્વમસિંઘાવાક્યના એકવારના યથાચોગ્ય શ્રવણથી બ્રહ્માત્મપણાનો અનુભવ કરવાને શક્તિમાન છે, તેમને શ્રવણાદિના અભ્યાસની અપેક્ષા નથી એ સત્ય છે, પણ જેઓ અધિકારની ન્યૂનતાને લીધે એકવારના ઉપદેશથી તેવો અનુભવ કરવાને અશક્ત છે, તેમને અભ્યાસની અપેક્ષા છે. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં એ જ કારણથી ચૈતકેતુપ્રતિ તેમના પિતાએ પૃથક્ પૃથક્ દર્શાવેલા આપી તત્ત્વમસિંઘાનો નવવાર ઉપદેશ કરેલો છે. તત્ત્વમસિંઘ મહાવાક્ય ત્વંપદાર્થના તત્ત્વપદાર્થભાવને કહેછે. તત્ત્વપદવડે ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥’ (સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ) ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (વિજ્ઞાન અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ) ‘અજમજરમમરમ્ ॥’ (અજ, અજર અને અમર) અને ‘અચ્ચૂલમનવ્હસ્વમદીર્ઘમ્ ॥’ (અચ્ચૂલ, અણુભાવથી રહિત, અદ્ભુત અને અદીર્ઘ) પ્રત્યાદિશ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ કહેવાયછે. તેમાં સજ્જ્ઞાદિશબ્દોવડે ભાવવિકારોનો નિષેધ કરેલો છે, અચ્ચૂલઆદિશબ્દોવડે રચ્યપણાદિ દ્રવ્યના ધર્મોનો નિષેધ કરેલો છે, અને વિજ્ઞાનઆદિશબ્દોવડે ચૈતન્યપ્રકાશરૂપતા કહી છે. સર્વસંસારધર્મથી રહિત, અનુભવરૂપ, બ્રહ્માત્માવાળો આ તત્ત્વપદનો અર્થ વેદાંતનું રહસ્ય જાણનારાઓને પ્રસિદ્ધ છે, અને ત્વંપદનો અર્થ ચૈતન્યરૂપ પ્રત્યગાત્મા છે. તેમાં જેઓને એ બે પદના અર્થો અજ્ઞાન, સંશય અને વિષયવચ્ચે પ્રતિબંધ પામેલા છે, તેમને તત્ત્વમસિંઘ મહાવાક્ય પોતાના અર્થમાં પ્રમા ઉપજાવી શકતું નથી. વાક્યાર્થજ્ઞાનનું પદાર્થજ્ઞાન પૂર્વકપણું હોવાથી પદાર્થવિવેકના પ્રયોજનવાળો શાસ્ત્ર તથા યુક્તિનો અભ્યાસ તેવાઓને માટે અગીકાર કરવાચોગ્ય છે. જોકે આત્મા નિરંશ છે તોપણ તેમાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વિષયજ્ઞાનાદિરૂપ બહુઅંશપણું અધ્યારોપિત છે. તેમાં એક નિશ્ચયવડે એકઅંશ દૂર થાયછે, બીજા નિશ્ચયવડે બીજો અંશ દૂર થાયછે, એમ તેમાં ક્રમવાળું જ્ઞાન પણ સંભવી શકેછે. તેથી મંદ તથા મધ્યમ અધિકારીને શાસ્ત્ર તથા યુક્તિનો અભ્યાસ નિરંશક નથી. આત્મજ્ઞાન યથા છતાં પણ આત્માના દુઃખાદિર્ભો નિવૃત્ત થતા નથી, એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે દરરૂપણથી જેમ દેહાદિ આત્માના ધર્મો નથી, તેમ દુઃખાદિ પણ આત્માના ધર્મો નથી. વળી તે દુઃખાદિ આત્મસ્વરૂપ પણ નથી; કેમકે સુષુપ્તિઆદિમાં ચૈતન્યરૂપ આત્માની અનુવૃત્તિ છતાં દુઃખની અનુવૃત્તિ નથી. ‘સર્વદુઃખવિયુક્ત એકચૈતન્યરૂપ હું છું’ આ આત્માનુભવ છે. આવીરીતેના આત્માનુભવ થાય ત્યારે સર્વકર્તૃઓની સમાપ્તિ થાયછે. ‘કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેવાં નોડયમાત્માડયં લોકઃ ॥’ (જે અમને આ આત્મા પ્રત્યક્ષકર્તૃ છે, તે અમે પ્રજાવડે શું કરીએ?) એ શ્રુતિ તથા ‘યસ્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતુષ્ઠસ્થ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સન્તુષ્ટસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥’ (જે મનુષ્ય આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો હોય, તથા આત્મતુષ્ઠ હોય, અને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ હોય તેને કર્તૃત્વ નથી) એ સ્મૃતિ પણ આત્મવેત્તાના કર્તૃત્વાભાવને દર્શાવેછે. જેઓને આ અનુભવ સહસા ઉપજતો નથી, તેમને તે અનુભવસંપાદનમાટે આવૃત્તિ કર્તવ્ય છે. ૨.

તત્ત્વજ્ઞાનને માટે ધ્યાનાભ્યાસકાલે હું બ્રહ્મ છું એમ ધ્યાન કરવું, અથવા મારાથી ભિન્ન મારો સ્વામી ધર્મશ્રેષ્ઠ છે એમ ધ્યાન કરવું, એવો સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે હું બ્રહ્મ છું એમ ધ્યાન ન કરવું. નિષ્પાપપણાદિશુભવાળા પરમેશ્વર છે, અને તેનાથી વિપરીતશુભવાળો જીવ છે, તેના અભેદનું ધ્યાન કેમ

યદ્ય શકે? ઈશ્વરના જીવરૂપપણામાં ઈશ્વરાભાવના પ્રસંગથી શાસ્ત્રને નિરર્થકપણું પ્રાપ્ત થાયછે, અને જીવના ઈશ્વરરૂપપણામાં અધિકારીના અભાવથી શાસ્ત્રને નિરર્થકપણાની પ્રાપ્તિ તથા પ્રસક્ષાદિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રતિભાદિમાં વિષ્ણુઆદિની પેઠે જીવમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય છે એમ કહેા તો અગે કહીએછીએ કે તેવા પ્રતીકધ્યાનથી જીવ તથા ઈશ્વરનો મુખ્ય અભેદ ધ્યાતવ્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આત્માધિકરણ રચેછે:—

૨. આત્માધિકરણ.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ॥ ૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—આત્મા આત્મા [ઈશ્વર છે] इति એમ તૂપગચ્છન્તિ [જાળાલો] અંગીકાર કરેછે ચ અને તુ [વેદાંતવાક્યો] પણ ગ્રાહ્યન્તિ [ઈશ્વરને આત્મપણાવડે] અહણુ કરેછે.

ટીકા:—આત્મા જ પરમેશ્વર છે એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કેમકે જાપાલશાખાવાળાઓ પરમેશ્વર-પ્રધિયામાં ‘ત્વં વા અહમસિ મગ્ધો દેવતેઽહં વૈ ત્વમસિ દેવતે ॥’ (હે ભગવતિ દેવતે ! તું જ હું છું, અને તે દેવતે ! હું જ તું છે) એ વચનવડે આત્મપણાવડે ઈશ્વરને અંગીકાર કરેછે, અને ‘અહં બ્રહ્માસિ ॥’ (હું બ્રહ્મ છું) ઇલાદિવેદવચનો પણ એમ જ અંગીકાર કરેછે. વળી ‘एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥’ (આ તારો આત્મા સર્વાંતર છે), ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥’ (આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે), અને ‘तत्तत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि ॥’ (તે સત્ત્વ, તે આત્મા, તે તું છે) ઇલાદિવેદાંતવાક્યો પણ ઈશ્વરને આત્મપણાવડે અહણુ કરેછે. વિષ્ણુપ્રતિભાની પેઠે આને પ્રતીકદર્શન કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે એમ માનવાથી સ્વત સિદ્ધ મુખ્યઅભેદને ગોણુપણાના પ્રસંગની તથા તેનાં યોધક સ્પષ્ટવાક્યોને વિરૂપપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. ‘મનો બ્રહ્મ ॥’ (મન બ્રહ્મ છે), ‘આદિત્યો બ્રહ્મ ॥’ (આદિત્ય બ્રહ્મ છે) ઇલાદિમાં ન્યાં પ્રતીકદર્શિ સ્વીકારાય-છેલાં એક અભેદવચન હોયછે, અને અદિ તે ‘તું હું છું, અને હું તું છે’ એમ બે અભેદવચન છે, માટે અભેદ જ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ‘अथ योऽन्यो देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ॥’ (હવે આ દેવ અન્ય છે અને હું અન્ય છું એમ જે બિન્નદેવતે ઉપામેછે, તે જાણતો નથી), ‘मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥’ (જે પરમાત્મામાં નાનાની પેઠે જીવેછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામેછે), અને ‘सर्वे तं परादायोऽन्वयाऽऽमनः सर्वं वेद ॥’ (જે સર્વને પોતાનાથી બિન્ન જાણેછે, તેને સર્વ પોતાનાથી દૂર કરેછે) ઇલાદિ પુષ્ટક શ્રુતિઓ બેદદર્શનનો અપવાદ કરેછે, તેથી પણ અભેદદર્શન જ સિદ્ધ થાયછે. વિરહશુણુપણાનું મિથ્યાપણુ હોવાથી વિરહશુણુવાળા જીવઈશ્વરનો સ્વતન્ત્ર્યરૂપે અભેદ સંભવી શકેછે. ઈશ્વરનું જીવપણું શાસ્ત્ર પ્રતિપાન કરતું નથી, તેથી ઈશ્વરાભાવનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રબોધની પહેલાં સં-મારિપણાનો ગ્વીકાર હોવાથી, અને પ્રસક્ષાદિવ્યવહારનું તત્સંબંધિપણું હોવાથી અધિકારીના અભાવનો અને પ્રસક્ષાદિના વિરોધનો દોષ પણ અપ્રાપ્ત છે. ‘यत्र तस्य सर्वमात्मैवामृतः केन कं पश्येत् ॥’ (જે કાલમાં આ પુરખને મર્ચ આત્મા જ થયુ, તે કાલે તે કયા કરજીવડે કોને જીવે ?) ઇલાદિવડે પ્રબોધમાં પ્રસક્ષાદિના અભાવને શ્રુતિ દેખાડેછે. પ્રસક્ષાદિના અભાવમાં શ્રુતિને પણ અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એમ કહેા તો અગે કહીએછીએ કે ‘वेदा अवेदाः ॥’ (જે કાલમાં વેદો અવેદો થાયછે) એ વચનથી ગાન-કાવમાં અમને શ્રુતિનો અભાવ પણ હજી છે. ભારે ‘આ અપ્રબોધ કોનો’ એમ બે તું પૂછે, તે ‘જે તું પૂછે છે તેનો આ અપ્રબોધ છે’ એમ અગે કહીએછીએ. બે એમ કહે કે ‘હું તો શ્રુતિએ કરેલો ઈશ્વર જ છું’ તો અગે કહીએછીએ કે બે તું એવીરીતે પ્રજુદ છે, તો કોઈનો અપ્રબોધ નથી. આવીરીતે અભેદશ્રુતિનું મુખ્યા-રૂપાનું હોવાથી હું બ્રહ્મ છું એમ જ ધ્યાન કરવું. ૩.

જેમ અદંમદવિષામનામા આત્માશુદ્ધિ કર્તવ્ય છે, તેમ ‘મનો બ્રહ્મોપામીત ॥’ (મન બ્રહ્મ છે એમ

ઉપાસના કરે) ‘આદિત્યો બ્રહ્મત્યાદેશઃ ॥’ (આદિત્ય અહ છે એવો આદેશ છે) ઇલાદિ પ્રતીકઉપાસનામાં આત્મયુદ્ધિ કર્તવ્ય છે વા નહિ એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે યુતિમાં અહાંનું આત્મપણુવડે પ્રસિદ્ધપણું હોવાથી તેઓમાં આત્મયુદ્ધિ કરવી એ યુક્ત છે. પ્રતીકોનું અહાંવિકારપણું હોવાથી અહાંપણું છે, અને તેથી તેઓનું આત્મપણું પણ સંભવિત છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રતીકાધિકરણ રચેછે:—

૩. પ્રતીકાધિકરણ.

ન પ્રતીકે ન હિ સઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રતીકે પ્રતીકમાં ન [આત્મયુદ્ધિ કર્તવ્ય] નથી હિ કેમકે સઃ તે [ઉપાસક] ન [પ્રતીકને આત્મપણુવડે અનુભવતો] નથી.

ટીકા:—પ્રતીકમાં આત્મયુદ્ધિ કર્તવ્ય નથી; કેમકે તે ઉપાસક પોતાથી ભિન્ન પ્રતીકને આત્મપણુવડે અનુભવતો નથી. અહાંવિકારપણુથી પ્રતીકોનું અહાંપણું ને તેથી આત્મપણું એમ કહેવું એ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી પ્રતીકનો અભાવ થઈ જાયછે. વિકારસ્વરૂપના બાધવડે નામાદિસમૂહનું અહાંપણું જ થાયછે, અને એવીરીતે નામાદિના સ્વરૂપનો બાધ થયે સતે તેમનું પ્રતીકપણું અથવા તેમાં આત્મયુદ્ધિ કવીરીતે થઈ શકે? ન જ થઈ શકે. ઉપાસકના અને પ્રતીકના સ્વરૂપનો ભેદ હોવાથી, તથા અહંબ્રહ્માં વિધિનું અશ્રવણ હોવાથી પ્રતીકમાં આત્મયુદ્ધિ કરવી યુક્ત નથી. ૪.

તે ઉદાહરણોમાં અન્ય સંશય છે કે આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ અહાંમાં કર્તવ્ય છે કેવા અહાંદૃષ્ટિ આદિત્યાદિમાં કર્તવ્ય છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આદિત્યાદિદૃષ્ટિ અહાંમાં કર્તવ્ય છે; કેમકે એપ્રમાણે આદિત્યાદિદૃષ્ટિને અનુભવવાનું થાયછે, અને અહાંપાસન ફલવાનું છે એમ શાસ્ત્રમર્થોદ્ધ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અહાંદૃષ્ટ્યધિકરણ રચેછે:—

૪. અહાંદૃષ્ટ્યધિકરણ.

બ્રહ્મદૃષ્ટિરુત્કર્પાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—રુત્કર્પાત્ ઉત્કર્ષથી બ્રહ્મદૃષ્ટિ: [પ્રતીકોમાં] અહાંદૃષ્ટિ [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—અહાંનો પ્રતીકોથી ઉત્કર્ષ હોવાથી આદિત્યાદિપ્રતીકોમાં અહાંદૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે. અહાંમાં આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ કર્તવ્ય નથી. જેમ લોકમાં ક્યારેક દાસમાં રાગની દૃષ્ટિ કરાયછે, પરંતુ રાગમાં દાસની દૃષ્ટિ કરાતી નથી, તેમ અત્ર પણ જાણવું. ‘બ્રહ્મત્યાદેશઃ ॥’ ‘બ્રહ્મયુપાસીત ॥’ ઇલાદિમાં સર્વત્ર બ્રહ્મરાખ્ડપછી રિતિ પદ છે, તેથી પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સિદ્ધ થાયછે. ‘સ ય ઇતદેવં વિદ્વાનાદિસં બ્રહ્મયુપાસતે ॥’ (જે એ પ્રમાણે જાણનાર આ આદિત્ય અહ છે એમ ઉપાસેછે, તે) ઇલાદિવાક્યરોમાં દ્વિતીયાનું ક્યન હોવાથી આદિત્યાદિ ઉપાસનાનું કર્મ છે, તેથી પણ આદિત્યાદિમાં અહાંદૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે એમ નિશ્ચય થાયછે. પ્રતિભાદિમાં વિષ્ણુઆદિની પેઠે પ્રતીકોમાં જ અહાંદૃષ્ટિનો અધ્યારોપ તે અત્ર અહાંનું ઉપાસ્યપણું છે. ૫.

‘ય ઇવાસૌ તપતિ તમુદગીયમુપાસીત ॥’ (જે આ આદિત્ય તપેછે તે ઉદગીય એમ ઉપાસના કરે), અને ‘લોકેષુ પજ્જવિષં સામોપાસીત ॥’ (પૃથ્વી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય અને યુ એ નામવાળા લોકોમાં કમથી હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદગીય, પ્રતીહાર અને નિધન એ પાંચપ્રકારના સામને ઉપાસે) ઇલાદિ અંગાવળગ્નઉપાસનાઓમાં સંશય છે કે યું આદિત્યાદિમાં ઉદગીયાદિની દૃષ્ટિ વિધાન કરાયછે, વા ઉદગીયાદિમાં આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ વિધાન કરાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ઉદગીયાદિનું કર્મભાવકપણું હોવાથી, અને કર્મની ફલપ્રાપ્તિની પ્રમિદ્ધિથી, ઉદગીયાદિયુદ્ધિવડે ઉપાસના કરાયેલા આદિત્યાદિ કર્મરૂપ થઈને ફળના હેતુઓ થશે, માટે આદિત્યાદિમાં ઉદગીયાદિની યુદ્ધિનો અધ્યારોપ કરવો, એ જ ન્યાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આદિત્યાદિમત્તધિકરણ રચેછે:—

૫. આદિત્યાદિમત્યધિકરણુ.

આદિત્યાદિમતયશ્ચાક્ષ ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થઃ—ઉપપત્તેઃ [કર્મસમૃદ્ધિની] સંગતિથી અક્ષે [ઉદ્ગીથાદિ] અંગમાં ચ જ આદિત્યાદિમતયઃ આદિત્યાદિની ખુદ્ધિઓ [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘યદેવ વિચયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ ॥’ (જે કર્મ ઉપાસના, શ્રદ્ધા અને દેવતાના ગ્વાનસાધે કરેછે, તે જ કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિ ઉપાસનાના કર્મસમૃદ્ધિહેતુપણુને દર્શાવેછે. જેથી ઉપાસનાનું કર્મસમૃદ્ધિ ફલ છે તેથી કિંવા અપૂર્વના સનિકર્ષથી આદિત્યાદિખુદ્ધિવડે સરિક્ષમાણુ-ઉદ્ગીથાદિમા કર્મસમૃદ્ધિ સંગત થાયછે, અન્યથા અસંગત થાયછે. તે કર્મસમૃદ્ધિની સંગતિથી ઉદ્ગીથાદિ કર્મો ગ્રામાં જ આદિત્યાદિની ખુદ્ધિઓ કર્તવ્ય છે એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘લોકેષુ પદ્મવિધં સામોપાસીત ॥’ એમાં જોકે લોકનો સમગ્રીવડે નિર્દેશ કર્યો છે, તોપણ તે સામમાં જ અધ્યારોપ કરવાયોગ્ય છે, કેમકે દ્વિતીયાના નિર્દેશવડે સામનું ઉપાસ્યપણુ જણાયછે. તેથી ત્યાં પણ હિંકારાદિમાં જ પૃથિવીઆદિની ખુદ્ધિ કર્તવ્ય છે. ૬. અંગાવબદ્ધઉપાસનાઓના કર્મતત્ત્વપણુથી જે કર્મ જાભા રહીને કરવાનું હોયછે, તેમાં ઉપાસના પણ જાભા રહીને થાયછે, અને જે કર્મ બેસીને કરવાનું હોયછે, તેમાં ઉપાસના પણ બેસીને થાયછે, એટલે તેમાં આસનનો વિચાર કર્તવ્ય નથી, અને ગ્વાનનું વસ્તુતત્ત્વપણું હોવાથી તેમાં (સમ્યગ્દર્શનમાં) પણ તેનો વિચાર કર્તવ્ય નથી. માત્ર પ્રતીક અને અદ્વય ઉપાસનાઓમાં તેનો વિચાર કર્તવ્ય છે. એ ઉપાસનાઓ શું અનિયમવડે જાભા રહીને બેસીને વા શયન કરીને કરવી, કિંવા નિયમવડે બેસીને જ કરવી, એમ સશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ઉપાસનાનું ગ્વાનસપણું હોવાથી શરીરસ્થિતિનો નિયમ નથી, માટે ગમે તે રીતે તે થઈ શકે, એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આસીનાધિકરણુ રચેછે:—

૬. આસીનાધિકરણુ.

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થઃ—આસીનઃ બેસીને [જ ઉપાસના કરે] સમ્ભવાત્ [તેવી રીતે તેના] સંભવ હોવાથી.

ટીકા:—મન અને દેહનું ભિન્નપણું છતાં પણ દેહયાંત્રમાં મનના અનવસ્થાનનું અનુભવસિદ્ધપણું હોવાથી મનોવ્યાપારરૂપઉપાસનામાં દેહની સ્થિરતામાટે આસનના નિયમની અપેક્ષા છે. સમાનપ્રત્યયપ્રવાહ કરણરૂપ ઉપાસના ચાલતાં કિંવા દોડતાં સંભવતી નથી; કેમકે તે ક્રિયાઓ ચિત્તને વિલેપ કરનારી છે. જાભા રહીને પણ ઉપાસના થઈ શકતી નથી; કેમકે તે કાલે મન દેહધારણમાં વ્યાપારવાણુ હોવાથી સ્વદ્ભવસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવામાં સમર્થ થતુ નથી. સુતેલા પણ અકસ્માત જ નિદ્રાવડે પરાભવ પામેછે, તેથી શયનની સ્થિતિમાં પણ ઉપાસના થઈ શકે નહિ. માટે ઉપાસક બેસીને જ ઉપાસના કરે; કેમકે તેવી સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત બદ્ધદોષોનો સારીરીતે અભાવ હોયછે. તેથી તે અવસ્થામાં ઉપાસના સંભવેછે. ૭.

ધ્યાનશબ્દથી પણ એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે એમ કહેછે:—

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્ય અને અન્યયાર્થઃ—ધ્યાનાત્ ધ્યાનથી ચ પણ [ઉપાસના બેસીને કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—જે આ સમાનપ્રત્યયપ્રવાહકરણરૂપ ઉપાસના છે તે જ ધ્યાન છે. ધ્યાનકાલે અગમેષ્ટાઓ અતિશયિત હોયછે, દૃષ્ટિ સ્થિર હોયછે, ને ચિત્ત એકવિષયમાં તંત્રીન પધેનું હોયછે. એ ધ્યાન બેઠેલાથી જ સુખપૂર્વક થઈ શકેછે, અન્યસ્થિતિવાળાથી સુખપૂર્વક થઈ શકતું નથી. ઉપાસનાના પર્વાવરૂપ એ ધ્યાનશબ્દથી પણ ઉપાસના બેસીને કર્તવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૮.

એ સંબંધમાં શ્રીતદ્વંતને કહેછે:—

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને અચલત્વં અચલપણાની અપેક્ષ્ય અપેક્ષા કરીને [ધ્યાયતિ—ધ્યાન કરેછે—એ શબ્દનું કથન થાયછે].

ટીકા:—વળા ‘ધ્યાયતીવ પૃથિવી’ (પૃથિવી બાજુ ધ્યાન કરેછે) એ શ્રુતિમાં પૃથિવીઆદિમાં અચલપણાની જ અપેક્ષાએ ધ્યાયતિ—ધ્યાન કરેછે—એ શબ્દનું કથન થાયછે. તે પણ ઉપાસના એસીને કર્તવ્ય છે એમાં શંકા છે. ૯.

સ્મૃતિથી પણ ઉપાસનામાં આસનનો નિયમ સિદ્ધ થાયછે એમ કહેછે.—

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સ્મરન્તિ [શિષ્ટો ઉપાસનાના અંગપણાવડે આસનનું] સ્મરણ કરેછે.

ટીકા:—‘શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥’ (પવિત્રદેશમાં પોતાના આસનને સ્થિર સ્થાપન કરીને) ઇલાદિવચનોવડે શિષ્ટો ઉપાસનાના અંગપણાવડે આસનનું સ્મરણ કરેછે. આથી જ યોગશાસ્ત્રમાં સિદ્ધાસન તથા પદ્માસન આદિ આસનોનો ઉપદેશ છે. એ આસનોનાં સ્વરૂપાદિ બાજુવાની જેને ઇન્દ્રિય થાય, તેણે શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં આસનનિરૂપણનામની પ્રભામાં જોવું. ૧૦.

આ ઉપાસનાઓમાં પૂર્વાદિદિશાનો, તીર્થોદિદેશનો અને પ્રદોષાદિકાલનો નિયમ છે વા નહિ એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે જેમ યાગાદિકર્મમાં દિશાદિનો નિયમ જોવામાં આવેછે, તેમ આમાં પણ કોઈ નિયમ હોવો જોઈએ. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ રચેછે:—

૭. યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—યત્ર જ્યાં એકાગ્રતા એકાગ્રતા [થાય] તત્ર ત્યાં [ઉપાસના કરે] અવિશેષાત્ અવિશેષથી.

ટીકા:—જે દિશામાં જે દેશમાં અને જે કાલમાં મનની સુખપૂર્વક એકાગ્રતા થાય તે દિશાદિમાં જ ઉપાસક ઉપાસના કરે. યાગાદિની પેટે આદિ દિશાદિના વિશેષનું શ્રવણ નહિ હોવાથી અને વાંછનીય એકાગ્રતાનું સર્વત્ર સમપણું હોવાથી દિશાદિનો નિયમ નથી.

શંકા:—નીચેની શ્રુતિમાં વિશેષ પણ દર્શાવ્યો છે, માટે વિશેષનું શ્રવણ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

“સમે શુચૌ શર્કરાવહિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।

મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥”

અર્થઃ—સમાન, પવિત્ર, કાંકરા અગ્નિ વાણુ દ્રાવ્યહલ અને જલાશ્રયાદિથી રહિત, મનને અનુકૂળ અને મશક(મચ્છર)થી રહિત એવાં ગુહાદિ વાયુવિનાતા સ્થાનમાં યોગાભ્યાસ કરે.

સમાધાન:—દેશાદિના આગ્રહથી ચિત્તવિક્ષેપથી એકાગ્રતાનો ભંગ થાયછે, માટે તે શ્રુતિમાના વિશેષોમાં અનિયમ છે, એમ આચાર્યશ્રીએ સુહૃદ્ થઇને આ સૂત્રમાં કહ્યું છે. શ્રુતિમાંનું મનોનુકૂલે એ ગદ્ પણ જ્યાં એકાગ્રતા થાય ત્યાં જ યોગાભ્યાસ કર્તવ્ય છે એમ ઉપદેશ કરેછે, માટે સર્વ નિર્ણય છે. ૧૧.

સર્વેઉપાસનાઓમાં આશ્રુતિ આદર કરવાયોગ્ય છે, એમ પહેલા અધિકરણમાં કહ્યું છે. તેમાં જે ઉપાસનાઓ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપપ્રયોજનવાળી છે, તેઓ તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે સમાપ્ત થાયછે, એટલે તેની આશ્રુતિ ક્યાંસુધી કરવી એવો સંશય રહેતો નથી, પણ જે ઉપાસનાઓ અભ્યુદયરૂપફલવાળી છે, તેમાં સંશય

થાયછે કે એ ઉપાસનાઓ શું કિંચિત્કાલ કરી લગવાની છે વા માવજીવન અનુદાન કરવાની છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે કેટલોક કાલ ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરી પછી તેનો ત્યાગ કરે; કેમકે ઉપાસનાશબ્દનો અર્થ પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી એટલો જ છે, ને તે એમ કરવાથી સિદ્ધ થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આપ્રાયણાધિકરણ રચેછે:—

૮. આપ્રાયણાધિકરણ.

આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આપ્રાયણાત્ મરણપર્યંત [આવૃત્તિ કરવી] હિ કેમકે તત્ર તેમાં (મરણકાલમાં) અપિ પણ દૃષ્ટમ્ [પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ શ્રુતિમાં] જોયી છે.

ટીકા:—અંતપ્રત્યયને અધીન અદૃષ્ટલની પ્રાપ્તિ હોવાથી મરણપર્યંત પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કર્મો જેમ જન્મોર્તાતરમાં ઉપભોગ્યફલનો આરંભ મરણકાલમાં કરેછે, તેમ ભાવનારૂપ વિજ્ઞાન પણ મરણકાલમાં પ્રાપ્તવ્યફલનો આરંભ કરેછે, એમ ‘યચ્ચિત્તસ્તેનૈવ પ્રાણમાયાતિ પ્રાણસ્તેજસા સુક્તઃ સહાડડમના યયાસંકલ્પિતં લોકં નયતિ ॥’ (ઉપાસક જે લોકના સંકલ્પવાળો છે, તે લોકના સંકલ્પવડે ફલસ્ફુર્તિપછી તેનું મન પ્રાણમાં લીન થાયછે, પ્રાણ ઉદાનયુક્ત થઈને જીવસહિતને સંકલ્પ કરેલા લોકપ્રતિ લઇ જાયછે) એ શ્રુતિથી તથા ત્વજુન્મલાયુકા (અડમાંકડી) ના દૃષ્ટાંતથી જણાયછે. મરણકાલમાં પણ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિને ‘સ યાવત્ક્રતુરયમસ્માહ્લોકાત્ પ્રૈતિ ॥’ (તે ઉપાસક જે સંકલ્પવાળો હોયછે, તે આ સંકલ્પાનુસાર આ શરીરથી જાયછે) એ શ્રુતિ દેખાડેછે. ‘પ્રયાણકાલે મનસાડચ્છેન ॥’ (મૃત્યુકાલમાં અચલ મનવડે) એ સ્મૃતિ પણ એ જ અર્થ દર્શાવેછે. ૧૨.

જ્ઞાનસાધનોમાં ફલાધિક્ષ દર્શાવવા ફલાધ્યાયમાં પણ સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે ફલાધ્યાયમાંના બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનો વિચાર કરેછે. બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવાથી વિપરીતફલવાળાં પાપો નાશ પામેછે વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે કર્મનું ફલાર્થપણું હોવાથી ફલ આપ્યાવિના તેનો નાશ સંભવતો નથી. આની ફલદાયિની શક્તિ શાસ્ત્રે અંગીકાર કરેલી છે, માટે ફલોપભોગવિના કર્મનો નાશ માનીએ તો શાસ્ત્ર નિરર્થક થાયછે. વળી બ્રહ્મવિદ્યાનું દોષસંયોગવડે વિધાન ન હોવાથી પણ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પાપની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદધિગમાધિકરણ રચેછે:—

૯. તદધિગમાધિકરણ.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદધિગમે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ ઉત્તરનાં અને પૂર્વનાં પાપનો અશ્લેષવિનાશૌ [ક્રમથી] અરૂપર્શ અને વિનાશ [થાયછે] તદ્વ્યપદેશાત્ [શ્રુતિઓમાં] તેના કથનથી.

ટીકા:—બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયે સતે ઉત્તરનાં (આગામી) પાપનો સંબંધ થતો નથી, અને પૂર્વનાં (સંચિત) પાપનો વિનાશ થાયછે. ‘યથા પુષ્કરપલાશ આપો ન ક્ષિણ્યન્ત ઇમેવંવિદિ પાપં કર્મ ન ક્ષિણ્યતે ॥’ (જેમ કમલપત્રને જલ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ એપ્રમાણે જાણનારને પાપકર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ શ્રુતિ સચળુબ્રહ્મવેતાને આગામિપાપનો સંબંધ થતો નથી એમ કહેછે, અને ‘તથાયેવીકાતૂલમસૌ પ્રોતં પ્રદૂયેતૈવં હાસ્ય સર્વે પામ્પાનઃ પ્રદૂયન્તે ॥’ (જેમ અગ્નિમાં પડેલું છપીકાનું તૂવ જળી જાયછે, તેમ આનાં સર્વ પાપો જળી જાયછે) એ શ્રુતિ ને બ્રહ્મવેતાના પૂર્વસંચિતપાપના વિનાશને કહેછે. નિર્જુલુબ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પણ પાપનો ક્ષય થાયછે, એમ ‘ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરચરે ॥’ (તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે આનાં કર્મો નાશ પામેછે) એ શ્રુતિ કહેછે. ફક્ત ભોગઆવિના કર્મના ક્ષયની કલ્પનામાં શાસ્ત્રને નિરર્થકતાની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ કહેતું યોગ્ય નથી; કેમકે અમે કર્મની ફલદાયિની શક્તિની અવગ

કરતા નથી, તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએછીએ, પણ તે શક્તિ વિદ્યાદિકારણાંતરવડે વિનાશ પામેછે એમ કહીએછીએ, તેથી શાસ્ત્રને નિરર્થકતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ‘સર્વ પાપ્માનં તરતિ ॥’ (સર્વપાપને તરેછે) અને ‘તરતિ બ્રહ્મહત્યાં યોઽશ્વમેધેન યજતે ॥’ (જે અશ્વમેધવડે યજન કરેછે તે બ્રહ્મહત્યાને તરેછે) ઇ-લાદિશાસ્ત્રવચનથી પ્રાયશ્ચિત્તાદિવડે પાપના ક્ષયનો અગીકાર હોવાથી ફલભોગવિના કર્મનો ક્ષય ન જ થાય એ કહેવું અયુક્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્તની પેઠે દોષક્ષયના ઉદ્દેશમાં વિદ્યાનું વિધાન નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ અયોગ્ય છે; કેમકે સચુણુવિદ્યાઓના વાક્યશોભાં વિદ્યાનોને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને પાપનિવૃત્તિનું વિધાન હોયછે. નિર્ગુણુવિદ્યામાં બેકે તેનું વિધાન નથી, તેપણુ આત્મા અકર્તા છે એ યોધથી કર્મદાહની સિદ્ધિ છે. બ્રહ્મવેત્તા તથા કાલમાં હું અકર્તા છું એમ જાણેછે, ને એ રીતે જ મોક્ષ ઉપપન્ન થઈ શકેછે, અન્યથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્તકર્મોના ક્ષયાભાવમા મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ આવેછે. કર્મફલની પેઠે મોક્ષ દેશકાલરૂપનિમિત્તની અપેક્ષા-વાળો નથી; કેમકે તેમ માનીએ તો તેને અનિલપણુની અને જ્ઞાનફલને પરોક્ષપણુની પ્રાપ્તિ થાયછે, જે અયુક્ત છે. તેથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પાપનો ક્ષય થાયછે એ સિદ્ધ છે. ૧૭.

જ્ઞાનથી જેમ આગામિપાપકર્મનો અસ્પર્શ અને સંચિતપાપકર્મનો વિનાશ થાયછે, તેમ તેથી પુણ્યનો ક્ષય થાયછે વા નહિ એમ સદેહ થાયછે. પુણ્યનું શાસ્ત્રીયપણું હોવાથી શાસ્ત્રીયજ્ઞાનસાધે તેનો અવિરોધ છે, માટે જ્ઞાન પુણ્યનું નાશક નથી એમ પૂર્વપક્ષ ઉપજેછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇતરાધિકરણ રચેછે.—

૧૦. ઇતરાધિકરણ.

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—इतरस्य भीतनो (પુણ્યનો) अपि पणु एवम् એપ્રમાણે અસંશ્લેષ: અસ્પર્શ [વિનાશ થાયછે તેથી] पाते [વિદ્વાનને શરીર] पातमां तु निश्चय [સુક્તિ થાયછે].

ટીકા:—જ્ઞાનવાળને આગામી અને સંચિત પુણ્યકર્મનો પણ પાપની પેઠે કમથી અસ્પર્શ અને વિનાશ થાયછે; કેમકે પાપની પેઠે પુણ્યનું પણ સ્વફલહેતુપણુવડે જ્ઞાનફલનું પ્રતિબદ્ધકપણું છે. ‘उमे उ हैवैप एते तरति ॥’ (આ જ્ઞાની પાપપુણ્ય આ બંનેને નિશ્ચય તરેછે) એ શ્રુતિમાં દુષ્ટતાની પેઠે સુદૃતનો વિનાશ પણ કહ્યો છે, તેમ જ આત્માનો અકર્તાભાવ જ્ઞાત થયે બંનેનો ક્ષય યુક્ત જ છે. એપ્રમાણે બધના હેતુરૂપ ધર્મોધર્મનો જ્ઞાનસામર્થ્યથી અસ્પર્શવિનાશ થવાથી જ્ઞાનીને શરીરપાતમાં અવરજ સુક્તિ થાયછે. ૧૪.

જ્ઞાનથી પુણ્યપાપનો નાશ થાયછે એમ પૂર્વે કહ્યું. ત્યાં સંશય છે કે પ્રારબ્ધ અને અનારબ્ધ સર્વપુણ્યપાપનો સમાનપણે ક્ષય થાયછે, વા અનારબ્ધ (જે પુણ્યપાપે પોતાના ફલનો આરભ કર્યો નથી તે) પુણ્યપાપનો જ ક્ષય થાયછે? ‘उमे उ हैवैप एते तरति ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં અવિરોધના અવગણથી બંનેનો ક્ષય થાયછે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનારબ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. અનારબ્ધાધિકરણ.

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तइलवाणां एव न तु निश्चय पूर्वे पहेलांनां (જન્માંતરનાં સંચિત અને જ્ઞાનોત્પત્તિની પૂર્વનાં આ જન્મનાં સંચિત) [પુણ્યપાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી નાશ પામેછે, પણ આરબ્ધફલવાળાં નહિ, કેમકે] तदवधेः તેની (આરબ્ધફલવાળાની) [શરીરપાતપર્યંત] अवधि હોવાથી.

ટીકા:—જેના ફલનો આરભ થયો નથી, એવા જન્માંતરનાં સંચિત અને જ્ઞાનોત્પત્તિની પૂર્વનાં આ જન્મનાં સંચિત પુણ્યપાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી નાશ પામેછે, પણ જે કર્મોએ ફલનો આરભ કર્યો છે, અર્થાત્ જે

કર્મોવડે આ શરીર નિર્માણ થયું છે, ને જે કર્મનાં કેટલાંક ફલો ભોગવાઇ ગયાં છે, તે કર્મો નાશ પામતાં નથી, તે તો શરીરના અવધિએ જ નાશ પામે છે. ‘તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે ॥’ (પ્રારબ્ધથી જ્યાંસુધી મુક્તો નથી, ત્યાંસુધી જ તેને-જીવન્મુક્તને-વિદેહકૈવલ્યમાં વિલંબ છે) એ શ્રુતિ પણ શરીરપાતપર્યંત ગાનીનું પ્રારબ્ધ રહે છે એમ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો આવરણ કરનાર અંશ નિવૃત્ત થાય છે, પણ વિક્ષેપ કરનાર અવિદ્યાવેશ કેટલોક સમય રહે છે, તેથી આધ પામેલું શરીર પણ તેટલો સમય પ્રતીત થાય છે. શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણના નિર્દેશવડે આ જ વાત કહેવાય છે. તેથી અનારબ્ધસુકૃતદુષ્ટતાનો જ વિદ્યાસામર્થ્યથી ક્ષય થાય છે એમ નિર્ણય છે. ૧૫.

નિલ અને નૈમિત્તિક કર્મ જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે વા નહિ એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનું ફલ વિલક્ષણ છે, માટે તે કર્મો જ્ઞાનમાં ઉપકારક નથી. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી માત્ર કામ્યકર્મ જ જ્ઞાનમાં ઉપકારક નથી, પણ નિલનૈમિત્તિકકર્મ તો જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અગ્નિહોત્રાધિકરણ રચે છે:—

૧૨. અગ્નિહોત્રાધિકરણ.

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અગ્નિહોત્રાદિ અગ્નિહોત્રાદિ તુ તો તત્કાર્યાય તેના (જ્ઞાનના) ફલને માટે એ જ [છે] તદર્શનાત્ તેના દર્શનથી.

ટીકા:—જે અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક નિત્યકર્મ છે તે જ્ઞાનનું જે ફલ છે તે ફલને માટે જ છે; કેમકે ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન ॥’ (સુષુક્ષ્મ દિન તે પરમાત્માને વેદાનુવચનવડે, યજ્ઞવડે અને દાનવડે બળે છે) ઇલાદિશ્રુતિઓ એ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. નિત્યકર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાન અને કર્મના વિલક્ષણફલપણાથી તે બંનેનું એકફલપણું અસંગત છે એવો પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે જેમ દહિં અને વિપ, જ્વર અને મરણરૂપ ફલવાળાં છતાં પણ ગોળ અને મંત્રસંયુક્ત તે અનુક્રમે તૃપ્તિ અને પુષ્ટિરૂપ ફલવાળાં થાય છે, તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનસંયુક્ત યજ્ઞને મોક્ષરૂપ ફલ ઉપજવી શકે છે. નિર્જુષ્ણબ્રહ્મવેત્તાને અગ્નિહોત્રાદિકર્મ કર્તવ્યરૂપે સંભવતું નથી, અને સજુષ્ણબ્રહ્મવેત્તાને કર્તાપણાનો ભાવ નિવૃત્ત થયો નથી, માટે તેને વિષે તો આગામી અગ્નિહોત્રાદિ પણ કર્તવ્યરૂપે સંભવે છે. ૧૬.

પૂર્વોક્ત અસ્પર્શ અને વિનાશનું વચન કયા વિષયનું છે, અને ‘તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપકૃત્યામ્ ॥’ (તે ગાનીના પુત્રો દાય-વારસા-ને ગ્રહણ કરે છે, સુહૃદો પુષ્પકર્મોને અને દેવિઓ પાપકર્મોને ગ્રહણ કરે છે) આ વિનિયોગવચન કયા વિષયનું છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

અતોઽન્યાઽપિ હ્યેકેપાસુભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આનાથી (નિત્યકર્મથી) અન્યા અન્ય અપિ પણ હિ પ્રસિદ્ધ [શુભક્રિયા છે, તેનો આ વિનિયોગ] એકેપામ્ એક [શાખાવાળા] નો [છે] ઉભયોઃ [કામ્યકર્મના જ્ઞાનપ્રતિ અનુપકારકપણામાં] બંનેની [સમ્મતિ છે].

ટીકા:—અગ્નિહોત્રાદિનિત્યકર્મથી અન્ય પણ પ્રસિદ્ધ શુભક્રિયા છે, જે ફલેશ્ચવડે કરાય છે, તે કામ્યકર્મનો જ આ વિનિયોગ એકશાખાવાળાઓએ કહેલો છે. એ કામ્યકર્મનો જ પાપની પેટે અસ્પર્શ અને વિનાશ કલ્પો છે. પ્રારબ્ધથી ભિન્ન જે કામ્યપુણ્ય તથા પાપ છે, તે જ વિદ્વાન્ના સુહૃદ્ અને દેવીને પોતાના સમાનપ્રકારનું કર્મ ઉપજાવે છે, અને પોતે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે, એવો ભાવ છે. એવી જાતનાં કામ્યકર્મોના જ્ઞાનપ્રતિ અનુપકારકપણામાં જૈમિનિ અને ધ્વાદરાયણ બંને આચાર્યોની સમ્મતિ છે. ૧૭.

અગ્નિહોત્રાદિનિત્યકર્મ પાપના ક્ષયદારા ચિત્તશુદ્ધિનાં હેતુ યદ સુસુક્ષ્મે જ્ઞાનદારા મોક્ષનાં હેતુ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું. તે અગ્નિહોત્રાદિકર્મ બે પ્રકારનું છે, કેવલ, અને પોતાના અંગની ઉપાસનાસહિત. આદિ

સશય થાયછે કે કેવલ અમિહોત્રાદિકર્મ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો હેતુ થાયછે, વા પોતાના અગની ઉપાસનાસહિતનું તે કર્મ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો હેતુ થાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ઉપાસનાસહિતનું જ અમિહોત્રાદિકર્મ આત્મજ્ઞાનને ઉપકારક થાયછે, અન્ય થતુ નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યદેવાધિકરણ રચેછે —

૧૩. યદેવાધિકરણ.

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—હિ જેથી યત્ એવ જે [કર્મ] વિદ્યયા ઉપાસનાયુક્ત [કરવામાં આવેછે] इति એ [શ્રુતિ કેવલનું વીર્યવાળાપણું જણાવેછે, તેથી કેવલ પણ જ્ઞાનનું ઉપકારક છે]

ટીકા:—જેમ વિદ્યાવિહીનબ્રાહ્મણથી વિદ્યાન બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઉપાસનાવિહીનઅમિહોત્રાદિકર્મથી ઉપાસનાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મ શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ ઉપાસનારહિત અમિહોત્રાદિકર્મ અત્યંત અનપેક્ષ નથી; કેમકે ‘તમેતમાત્માન યજ્ઞેન વિવિદિપન્તિ ॥’ (તે આ આત્માને યજ્ઞવડે જાણેછે) એ શ્રુતિમા અવિશેષવડે અમિહોત્રાદિના જ્ઞાનહેતુપણાનું શ્રવણ થાયછે ‘યદેવ વિદ્યયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ ॥’ (જે કર્મ ઉપાસના, શ્રદ્ધા અને દેવજ્ઞાનસહિત કરેછે, તે કર્મ જ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મના વીર્યવત્તરપણાના કથનવડે સ્વકાર્યપ્રતિ કાષ્ઠક અતિશય કહી વિદ્યારહિત તે કર્મનું તેના ફલપ્રતિ વીર્યવાળાપણું દેખાડેછે પોતાના ફલસાધનનું સમર્થપણ તે વીર્યવાળાપણું કહેવાયછે. પૂર્વોક્તહેતુથી વિદ્યાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મ અને વિદ્યારહિત અમિહોત્રાદિકર્મ એ બંને, મુમુક્ષુ જે મોક્ષરૂપફલને ઉદ્દેશ કરે તો યથાસામર્થ્ય જ્ઞાનમા હેતુરૂપ છે ૧૮

અનારબ્ધફલવાળા પુણ્યપાપનો જ્ઞાનસામર્થ્યથી નાશ કર્ણો હવે જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષીરીતે ક્ષય થાયછે, તે દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ભોગાધિકરણ રચેછે —

૧૪. ભોગાધિકરણ.

ભોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સમ્પદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—इतरे ધીજ્ઞ (આરબ્ધફલવાળાં પુણ્યપાપ) તુ તો ભોગેન ભોગવડે ક્ષપયિત્વા ક્ષય કરીને સમ્પદ્યતે [જ્ઞાની બ્રહ્મને] પામેછે.

ટીકા:—જેના ફલનો આરભ થઇ ગયો છે, એવા પુણ્યપાપ જેને પ્રારબ્ધકર્મ કહેવામા આવેછે, તેનો ઉપભોગવડે ક્ષય કરીને જ્ઞાની બ્રહ્મને પામેછે, એમ ‘તસ્ય તાવદેવ ચિર યાત્રા મિમોક્ષ્યેડય સમ્પત્સ્યે ॥’ (જ્ઞાની જ્ઞાનસુધી પ્રારબ્ધથી મુક્ત થયો નથી, લાસુધી જ તેને વિદેહકૈવલ્યમા વિલય છે, પછી વિદેહકૈવલ્યને પામેછે) ‘બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ ॥’ (બ્રહ્મ જ થયો સતો બ્રહ્મને પામેછે) ઇલાદિશ્રુતિઓથી જણાયછે વિક્ષેપ કરનારા જે અવિદ્યાલેશવડે ભેદદર્શનની અનુવૃત્તિ હતી, તે અનુવૃત્તિ, જ્ઞાનીના દેહપાતકાલે અવિદ્યાલેશની નિવૃત્તિ થવાથી, નિવૃત્ત થઇ જાયછે કર્મશયનું જૂલ જે અવિદ્યા તેનો જ્ઞાનાભિવડે નિર્શેષ નાશ થવાથી જ્ઞાનીને પુનઃ સસારપ્રાપ્તિ નથી, તેથી તેના દેહનો પાત થયે તેને વિદેહકૈવલ્યની જ પ્રાપ્તિ થાયછે. ૧૯.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો શ્રવણાદિની આવૃત્તિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના

સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષા-

ત્કારવાળાને જીવતાં છતાં પુણ્યપાપના વિનાશરૂપલક્ષણ-

વાળી મુક્તિનું કથન એનામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ મરવા પડેલાની ઉત્ક્રાંતિના પ્રકારનું દર્શન એ નામનો ચોથા- અધ્યાયનો બીજો પાઠ.

અપરવિદ્યામાં ક્ષણપ્રાપ્તિને માટે દેવયાનમાર્ગ કહેવાની પૂર્વે યથાશાસ્ત્ર ઉત્ક્રાંતિક્રમને કહે છે. ઉપાસક અને અનુપાસક બંનેને ઉત્ક્રાંતિ સમાન છે. ‘અસ્ય સૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાહ્મનસિ સમ્પદતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણ-સ્તેજસિ તેજઃ પરસ્મૈં દેવતાયૌ ॥’ (હે સૌમ્ય ! મરવા પડેલા આ પુરુષની વાચા મનમાં લીન થાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, અને તેજ પરદેવતામાં લીન થાય છે) એ દેહપરિયાગવિષયની શ્રુતિ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે વાહ્ પોતાના સ્વરૂપથી મનમાં લય પામે છે વા વાહ્ની વૃત્તિ મનમાં લય પામે છે ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વાહ્ મનમાં લય પામે છે એમ માનવાથી જ શ્રુતિના વચનનો યથાર્થ અર્થ થાય છે, માટે તેમ માનવું જ યોગ્ય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વાગધિકરણ રચે છે:—

૧. વાગધિકરણ.

વાહ્મનસિ દર્શનાચ્છવ્દાચ્છ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વાક્ વાહ્ની વૃત્તિ મનસિ મનમાં [લીન થાય છે, એમ] દર્શનાત્ દર્શનથી ચ અને શ્વદાત્ શબ્દથી [જણાય છે].

ટીકા:—વાગ્ધિકરણની વૃત્તિ વિવિધમાનમનોવૃત્તિમાં લીન થાય છે એમ વિવિધમાનમનોવૃત્તિમાં વાગ્ધિકરણનો પૂર્વ ઉપસંહાર જેવાથી અને વૃત્તિ તથા વૃત્તિવાળાના અભેદઉપચારરૂપ વાક્શબ્દથી જણાય છે. વાહ્નો મનમાં લય સંભવતો નથી, કેમકે ઉપાદાનકારણમાં કાર્યનો લય થાય છે; મન કાંઈ વાહ્નું ઉપાદાનકારણ નથી, કે જેથી વાહ્નો મનમાં લય યદ્ય શકે. વૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને અભિભવ તો ઉપાદાનકારણવિનાના અન્યપદાર્થને આવરંબીને પણ થાય છે, એમ પાર્થિવશ્વધનોથી તેજોરૂપ અગ્નિની વૃત્તિના ઉદ્ભવથી અને તેના જલમાં લ-યથી જેવામાં આવે છે. ૧.

વાણીમાં દર્શાવેલા ન્યાયનો ચક્ષુઆદિમાં અતિદેશ કરે છે:—

અત એવ ચ સર્વાણ્યનુ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી એવ જ સર્વાણિ સર્વે [ઇન્દ્રિયો વૃત્તિ-દારા જ] અનુ [મનની] પાછળ [વર્તે છે].

ટીકા:—‘તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ પુનર્મવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સમ્પદમાતૈઃ ॥’ (મનમાં લય પામેલી ઇન્દ્રિયો-સહિત, દેહની ઉપશુતા જેની શાંત યદ્ય ગયી છે એવો તે, ઉત્ક્રમણપછી પુનર્ભવને પામે છે) એ શ્રુતિમાં સ-માનપણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનો મનમાં લય કહ્યો છે. ત્યાં પણ જેથી કારણકાર્યભાવના અભાવથી વાહ્ના સ્વરૂપનો લય નથી, પણ વૃત્તિનો વિશ્લેષ છે, તેથી જ સર્વે ઇન્દ્રિયો પણ વૃત્તિદારા જ વિવિધમાન સવૃત્તિક્રમને અનુ-વર્તે છે, પણ તેમાં સ્વરૂપવરે લય પામતી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨.

‘મનઃ પ્રાણે ॥’ (મન પ્રાણમાં લીન થાય છે) એમાં શું પૂર્વેની પેઠે વૃત્તિનો લય જ કહેવાને ઇ-ચ્છિત છે વા વૃત્તિવાળા મનનો લય કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ સંસય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે શ્રુતિના અનુચ્છેદથી, અને અન્યથ મન તથા જલમય પ્રાણ છે માટે જેમ જલ એ અન્યરૂપપૃથિવીનું ઉપાદાન છે તેમ

પ્રાણ એ મનનું ઉપાદાન સંભવી શકે છે તેથી મનનો પ્રાણમાં લય માનવો એ યુક્ત છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મનોધિકરણ રચે છે:—

૨. મનોધિકરણ.

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તત્ તે મનઃ મન પ્રાણે પ્રાણમાં [વિલય પામે છે એમ] ઉત્તરાત્ ઉત્તર[વાક્ય]થી [જણાય છે].

ટીકા:—આલેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ જેમાં લીન થયા છે, એનું તે મન પણ પોતાની વૃત્તિદ્વારા જ પરિસ્પર્શરૂપે અવસ્થિત પ્રાણવૃત્તિમાં લીન થાય છે, એમ ‘મનઃ પ્રાણે ॥’ એ ઉત્તરવાક્યથી જણાય છે. સતેલાના અને મરવા પડેલાના મનની વૃત્તિઓનો ઉપસંહાર પ્રાણવૃત્તિમાં જોવામાં આવે છે, તેથી પણ એ જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણ એ મનોવૃત્તિનું ઉપાદાનકારણ નથી. પ્રાણ એ જલના વિકારરૂપ છે, અને મન એ પૃથ્વીરૂપઅનના વિકારરૂપ છે. જલ એ પૃથિવીનું ઉપાદાનકારણ છે, માટે જલનું કાર્ય પ્રાણ પણ પૃથ્વી-વીરૂપઅનના કાર્ય મનનું ઉપાદાનકારણ છે, એવો પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે જે કારણોનો સંબંધ કાર્યોમાં અંગીકાર કરીએ તો જલના કાર્ય હિમને પૃથિવીના કાર્ય ધટના ઉપાદાનકારણપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે અયુક્ત છે વૃત્તિ અને વૃત્તિવાળાના અભેદોપચારથી મનવડે મનોવૃત્તિનું ગ્રહણ કર્યું છે, કેમકે મનના લયનો અત્ર અસંભવ છે. ૩.

‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ (પ્રાણ તેજમાં લીન થાય છે) એ શ્રુતિમાં સંશય થાય છે કે શું પ્રાણની વૃત્તિનો તેજમાં જ ઉપસંહાર થાય છે, વા દેહેન્દ્રિયના સ્વામી જીવમાં ઉપસંહાર થાય છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અશ્રુતકલ્પનાનું અન્યાયપણું હોવાથી શ્રુતિમાં જેમ પ્રાણનો તેજમાં લય કહ્યો છે, તેમ જ તે અંગીકાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અધ્યક્ષાધિકરણ રચે છે:—

૩. અધ્યક્ષાધિકરણ.

સોડ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સઃ તે [પ્રાણ] અધ્યક્ષે જીવમાં [લીન થાય છે એમ] તદુપગમાદિભ્યઃ તેના [પ્રાણના] ઉપગમનાદિથી (જીવસંસ્થુષ ગમનાદિના શ્રવણથી) [જણાય છે].

ટીકા:—તે પ્રાણ અવિદ્યા કર્મ અને વાસનાની ઉપાધિવાળા જીવમાં લીન થાય છે એમ પ્રાણોનું ઉપગમન, અનુગમન અને અવસ્થાન કહેનારી શ્રુતિઓથી જણાય છે. ‘एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतद्ब्रह्मोच्छ्वासी भवति ॥’ (જ્યારે આ પુરુષ બ્રહ્મશ્વાસવાળો થાય છે, ત્યારે—અંતકાલે—સર્વે પ્રાણો એપ્રમાણે આ જીવની સંસ્થુષ થાય છે) એ પ્રાણોનું ઉપગમન કહેનારી શ્રુતિ છે, ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति ॥’ (તે જીવનું ઉત્ક્રમણ થયે સતે પંચવૃત્તિવાળો પ્રાણ અનુત્ક્રમણ કરે છે) એ શ્રુતિ પ્રાણવૃત્તિનું અનુગમન કહે છે; અને ‘सविज्ञानो भवति ॥’ (જીવ મૃત્યુકાલે પ્રાપ્તવ્યક્તલાભની ભાવનાવાળો થાય છે) એ શ્રુતિ મુખ્યપ્રાણસહિત કરણોની જીવમાં સ્થિતિ દેખાડે છે. ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ એમ શ્રવણ છતાં ‘પ્રાણોડ્યક્ષે ॥’ એમ અન્ય કથન કેમ કરોછો એમ શંકા કરે તો કહીએછીએ કે ઉત્ક્રમણાદિવ્યવહારનું અધ્યક્ષપ્રધાનપણું હોવાથી અને શુભતરગતવિશેષનું અપેક્ષણીયપણું હોવાથી એમ કહ્યું છે, માટે દોષ નથી. ૪. જે પ્રાણવૃત્તિનો જીવમાં લય થાય છે, તો ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિ પ્રાણવૃત્તિનો તેજમાં લય થામાટે કહે છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

મૃતેષુ તચ્છુતેઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તચ્છુતેઃ તેની શ્રુતિથી મૃતેષુ [પ્રાણસંયુક્ત જીવ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મ] મૃતોમાં [સ્થિત થાય છે એમ જણાય છે].

ટીકા:—‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિથી પ્રાણસયુક્ત તે જીવ દેહબીજરૂપ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મભૂતોમાં સ્થિત થાયછે એમ જણાયછે. આ શ્રુતિ પ્રાણની તેજમાં સ્થિતિ દર્શાવેછે, પ્રાણસંયુક્ત અધ્યક્ષની તેજમાં સ્થિતિ દર્શાવતી નથી એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે જીવનું પણ મધ્યમાં ગ્રહણ થઇ શકેછે, માટે દાખ નથી. જે રાજનગરથી મુરત જઇને મુરતથી મુંબઇ જાયછે, તે રાજનગરથી મુંબઇ જાયછે એમ કહી શકાયછે, તેમ અત્ર પણ જાણ્યું. તેથી પ્રાણસહિત જીવનું જ આ તેજસહિતનાં ભૂતોમાં અવસ્થાન છે એમ ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ એ શ્રુતિથી સિદ્ધ થયું. ૫.

‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિમાં એક તેજમાત્રનું જ અવશ્ય છતાં પ્રાણસયુક્ત જીવ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મ-ભૂતોમાં સ્થિત થાયછે એમ કહેવું યુક્ત નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—એકસ્મિન્ [શરીરાંતરના પ્રાપ્તિકાલમાં જીવ] એકમાં (કેવલ-તેજમાં) [સ્થિત થતો] ન નથી હિ કેમકે દર્શયત: [શ્રુતિસ્મૃતિ આ અર્થને] દેખાડેછે.

ટીકા:—દેહાંતરના પ્રાપ્તિકાલમાં જીવ કેવલ તેજમાં જ સ્થિત થતો નથી; કિંતુ પાંચભૂતમાં સ્થિત થાયછે; કેમકે કર્મરૂપ શરીર પાંચભૂતોનું છે. ‘પૃથિવીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમય: ॥’

(આ પુરુષ પૃથિવીમય, જલમય, વાયુમય, આકાશમય અને તેજોમય છે) એ શ્રુતિ તથા ‘અણ્વ્યો માત્રાડ-

વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યા: સ્મૃતા: । તામિ: સાર્ધમિદં સર્વં સમ્મલ્યનુપૂર્વશ: ॥’ (પાંચભૂતોના જે સ-ક્ષ્મભાગો સૂક્ષ્મ, પરિછિન્ન અને મોક્ષની પહેલાં અવિનાશી છે એમ કહેવું છે, તેઓસહિત આ સર્વજગત્ ક્રમપૂર્વક ઉપજેછે) એ સ્મૃતિ પણ પૂર્વોક્તઅર્થને જ કહેછે. જીવનું ભૂતાશ્રયપણું સ્વીકારવાથી કર્માશ્રય-પણું કહેનારી શ્રુતિનો વિરોધ આવેછે એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે ભૂતોનો દેહના ઉપાદાનપણાવડે આશ્રય છે, અને કર્મનો નિમિત્તપણાવડે આશ્રય છે, માટે બંનેનો વિરોધ નથી. ૬.

આ ઉત્ક્રાંતિ શું વિદ્યાન(ઉપાસક)અવિદ્યાનની સમાન છે વા કાંઇ ભેદવાળી છે એમ સંશય થાય-છે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘અમૃતત્વં હિ વિદ્વાનશ્રુતે ॥’ (વિદ્યાન અમૃતપણાને જ પામેછે) એ શ્રુતિથી વિદ્યા-નને પુનર્જન્મ સંભવતો નથી, માટે તેની આ ઉત્ક્રાંતિ નથી, પણ અવિદ્યાન જેને પુનર્જન્મ થવાનો છે, તેની આ ભૂતાશ્રયવાળી ઉત્ક્રાંતિ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આસત્યુપક્રમાધિ-કરણ રચેછે:—

૫. તદાપીત્યધિકરણ.

તદાપીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંસારવ્યપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] સંસારનું કથન હોવાથી તદા-
પીતે: (તત્ આ અપીતે:) તેની (તેભદ્રિની) [સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારા થતી સંસાર]નિવૃત્તિપર્યંત
[સ્થિતિ છે].

ટીકા:—‘યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિન: । સ્થાનુમન્યેડનુસંયન્તિ યયાકર્મ યયાશ્રુતમ્ ॥’
(જીવો પોતાનાં કર્મ અને વિવાચનુસાર કોઈ શરીરપણામાટે યોનિને પામેછે, અને કોઈ સ્થાવરભાવને અ-
નુસરેછે) એ શ્રુતિમાં અજ્ઞાનિજીવોને સંસારનું કથન હોવાથી સિદ્ધ થાયછે કે તેમદિ જૂતસૂક્ષ્મની, ન્યાં-
સુધી યથાર્થજ્ઞાનદ્વારા સંસારની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી સ્થિતિ છે. મરણકાલે તેમનો આત્મતિક લય માનીએ
તો વિધિશાસ્ત્ર અને વિદ્યાશાસ્ત્ર નિરર્થક થાયછે. મિથ્યાજ્ઞાનવડે ઉપજેલો બંધ સમ્યક્જ્ઞાનવિના નાશ થવાને
યોગ્ય નથી. તેથી જ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણપણું છતાં પણ સુપુષ્પિ અને પ્રલયની પેઠે બીજાભાવ અવશેષ રહીને
આ લય છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૮.

લિંગરૂપતેજની સૂક્ષ્મતત્ત્વાડીદ્વારા કેમ ગતિ યદ શકેછે, અથવા કોઈ મૂર્તદ્રવ્યવડે તેનો પ્રતિધાત
શામાટે નથી, વા તે કેમ દેખાતું નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતશ્ચ તથોપલબ્ધે: ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રમાણત: [તે] પ્રમાણુથી ચ અને [સ્વરૂપથી] સૂક્ષ્મં
[સૂક્ષ્મ] તથા તેમ ઉપલબ્ધે: જણાવાથી.

ટીકા:—આ શરીરમાંથી નીકળનારા જીવના આશ્રયરૂપ જે અન્યજૂતોસહિત તેજ છે, તે પરિમાણુથી
અને સ્વરૂપથી સૂક્ષ્મ છે; કેમકે જ્યારે તે તેજ (લિંગશરીર) આ શરીરમાંથી નીકળેછે ત્યારે સૂક્ષ્મનાડી-
દ્વારા નીકળેછે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી એનું સૂક્ષ્મપણું જણાયછે. સૂક્ષ્મપણાથી સૂક્ષ્મનાડીમાં સંચારનો
સંભવ યદ શકેછે, અને સ્વચ્છપણુથી તેના અપ્રતિધાતનો સંભવ યદ શકેછે. આથી જ દેહથી નીકળે
ત્યારે સમીપમાં સ્થિત રહેલા પુરુષોને તે જણાતું નથી. ૯.

નોપમર્દેનાત: ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અત: આથી (સૂક્ષ્મપણુથી) ઉપમર્દેન [સ્થૂલશરીરના]
વિધ્વંસવડે ન [સૂક્ષ્મશરીરનો વિધ્વંસ થતો] નથી.

ટીકા:—સૂક્ષ્મપણુથી જ દાહાદિનિમિત્તવડે સ્થૂલદેહના વિધ્વંસવડે પણ સૂક્ષ્મદેહનો વિધ્વંસ
થતો નથી, ૧૦.

લિંગશરીરના સદ્ભાવમાં ઉષ્ણલિંગાદ્યનુમાનને કહેછે:—

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેપ ઝપ્મા ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અસ્ય આના (સૂક્ષ્મશરીરના) ઉપપત્તે: સંબંધથી
एव જ एष: આ ઝપ્મા ઉષ્ણરૂપર્શ [છે].

ટીકા:—સૂક્ષ્મશરીરના સંબંધથી જ આ જીવતશરીરમાં સ્પર્શવડે જણાતો આ ઉષ્ણસ્પર્શ છે. મૃતા-
વસ્થામાં દેહ અવસ્થિત છતાં અને શરીરના રૂપાદિયો વિવિધમાન છતાં પણ ઉષ્ણતા જણાતી નથી, પણ
જીવતઅવસ્થામાં જ જણાયછે, આથી પ્રસિદ્ધશરીરથી ભિન્ન આ ઉષ્ણતાનો આશ્રય સૂક્ષ્મદેહ છે એમ
સંભવે. ‘उष्ण एव जीविष्यज्જીવોતો મરિવ્યન્ ॥’ (જીવો ઉષ્ણ જ છે, અને મુએજો થીત છે)
પણુ એ જ અર્થ દર્શાવે. ૧૧.

જેના અવિદ્યાદિ સમગ્ર કારણો સંપૂર્ણરૂપે દ્રઢ થયા છે એવા નિર્ણયજ્ઞાનિઓને ઉત્ક્રાંતિઆદિનો અભાવ છે એમ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રતિષેધાધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડેછે:-

૬. પ્રતિષેધાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:-

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શરીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:-પ્રતિષેધાત્ નિષેધથી [જ્ઞાનીના પ્રાણોની શરીરથી ઉત્ક્રાંતિ નથી] इति એમ ચેત્ [એ કહે] તો ન [એમ] નથી [કેમકે] શરીરાત્ જીવથી [પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિનો આ નિષેધ છે].

ટીકા:-‘અયાકામયમાનો યોડકામો નિષ્કામ આત્મકામ આત્મકામો ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ બ્રહ્મૈવ સન્ન બ્રહ્માવ્યેતિ ॥’ (પછી નિષ્કામના મુક્તિપ્રકરણને કહેછે. આત્માની કામનાવાળો, પ્રાપ્તપરમાનન્દ, અપ્રકટ આત્મસ્વાસનારૂપ કામરહિત, પ્રકટ બહિષ્કામશૂન્ય એવો જે ધ્વજરહિત જ્ઞાની છે, તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, તે બ્રહ્મ જ થયો સતો બ્રહ્મને પામેછે) એ પરવિદ્યાસંબધના ઉત્ક્રાંતિનિષેધથી બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાણોની શરીરથી ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી એમ જે કહે તો અમે કહીએછીએ કે એમ નથી; કેમકે પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિનો એ નિષેધ જીવથી છે, શરીરથી નથી. શાખાંતરમાં ‘ન તસ્માત્ પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એમ પાઠ હોવાથી ‘તે જીવથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિંતુ તેની સાથે જ રહેછે’ એમ અર્થ થાયછે, તેથી પૂર્વોક્તઅર્થને પુષ્ટિ મળેછે. ૧૨.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:-

સિદ્ધાંત:-

સ્પષ્ટો હ્યેકેપામ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:-હિ કેમકે એકેપામ્ કોઈ [શાખાવાળાઓ] ને સ્પષ્ટ: [પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ] સ્પષ્ટ [જણાયછે].

ટીકા:-બ્રહ્મવેત્તાની પ્રાણસહિત જ આ દેહથી ઉત્ક્રાંતિ થાયછે, અને પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિનો જે નિષેધ છે, તે જીવને લધને છે, દેહને લધને નથી, આ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે કોષશાખાવાળાઓને પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ દેહને લધને સ્પષ્ટ જ જણાયછે. ‘જ્યારે આ વિદ્વાન્ મરેછે, ત્યારે એના પ્રાણો આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરેછે વા નહિ ?’ એવા આત્મભાગના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કય: ॥’ (નહિ, એમ યાજ્ઞવલ્કય કહેતા હતા) એમ કહી ‘ઐત્રેય સમવનીયન્તે ॥’ (શરીરમાં જ સારીરૂપે વિલીન થાયછે) એમ કહ્યું છે, તેથી જ્ઞાનીના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ આ દેહથી થતી નથી એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘ન તસ્માત્ પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એ માધ્યંદિનશાખાના પાઠને પણ જીવશરીરના અભેદોપચારવડે જીવને સ્થાને શરીર એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે. કાવ્યશાખામાં તો ‘ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એ વચનમાંના ‘તસ્ય’ શબ્દનો ‘જ્ઞાનીના’ એવો અર્થ થાયછે, એટલે સાં તો ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ સ્પષ્ટ જ છે. અજ્ઞાનીને ઉત્ક્રમણ અને સંસારગમન સંભવેછે, જ્ઞાનીને તે બંને સંભવતાં નથી; કેમકે ‘અયાકામયમાન: ॥’ ઇલાદિ પ્રવૃત્તિ શ્રુતિ તથા ‘અન્નં બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥’ (અહિં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે) એ અને એવા પ્રકારની અન્યશ્રુતિઓ જ્ઞાનીને ઉત્ક્રાંતિ તથા સંસારગમનનો અભાવ સૂચવેછે. વળી જેનાં કામકર્મ અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયાં છે, એવા સર્વવ્યાપક બ્રહ્માત્મરૂપ બ્રહ્મવેત્તાને નિમિત્તના અભાવથી ઉત્ક્રાંતિ અને ગતિ સંભવી પણ શકતાં નથી. ૧૩.

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:-ચ વળી સ્મર્યતે [બ્રહ્મવેત્તાની ગતિ અને ઉત્ક્રાંતિના અભાવનું મહાભારતમાં] સ્મરણ થાયછે.

ટીકા:—બ્રહ્મવેતાની ગતિ અને ઉક્તાતિના અભાવનું મહાભારતમા પણ નીચેના વચનથી સ્મરણ થાયછે:—

“સર્વભૂતાત્મભૂતસ્ય સમ્યગ્ભૂતાનિ પદ્યતઃ ।

દેવા અપિ માર્ગે મુહ્યન્ત્યપદસ્ય પદૈષિણઃ ॥”

અર્થ:—સર્વભૂતોના આત્મારૂપ, અને સર્વભૂતોને આત્મભાવવડે જ્ઞેનારા, તથા પ્રાપ્યપદરહિત એવા જ્ઞાનીના પદની ઇચ્છા કરનારા દેવો પણ તેમના માર્ગમાં મોહને પ્રાપ્ત થાયછે, અર્થાત્ માર્ગના અભાવથી તેને બળુતા નથી.

જે શ્રુતિસ્મૃતિમાં વિદ્વાનને ગતિનો પ્રસંગ દર્શાવ્યો હોય તે સચળુવિદ્યાના બલથી છે એમ બળુનું ૧૪. પૂર્વે જ્ઞાનીની ગતિના નિષેધવડે તેમની ધ્યાણાદિકલાનો અત્ર જ લય કહ્યો. હવે તે તે કલા પૃથિવીઆદિ જે પોતાનાં ઉપાદાનકારણ છે તેમાં લય થાયછે, વા પરમાત્મામાં લય થાયછે, એ સદેહની નિવૃત્તિમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પરસંપત્યધિકરણ રચેછે:—

૭. પરસંપત્યધિકરણ.

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તાનિ તેઓ (ઇન્દ્રિયો અને ભૂતો) પરે પરમાત્મામાં [લીન થાયછે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ આહ કહેતી હતી.

ટીકા:—બ્રહ્મવેતાની પ્રાણશબ્દવાચ્ય ઇન્દ્રિયો અને ભૂતો પરમાત્મામાં જ લીન થાયછે; કેમકે ‘એવંભાવસ્ય પરિદ્રઘુરિમાઃ પોઢશ કલાઃ પુરુષાયણાઃ પુરુષે પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ ॥’ (જેમ નદી સમુદ્રને પામીને મુદ્રમાં જ લીન થાયછે, તેમ જ સર્વેત્ર બ્રહ્મ દેખનારા આ જ્ઞાનીની, પુરુષમાં કલ્પિત પ્રાણુશ્રદ્ધાદિ આ સોળ લાઓ, જેયપુરુષને પામીને તેમાં જ લીન થાયછે) એ શ્રુતિ તેમ જ કહેછે વ્યાવહારિકદૃષ્ટિએ એ કલાઓ તત્ત્વોપાદાન ઉપાદાનકારણમાં લય પામેછે, અને પારમાર્થિકદૃષ્ટિએ બ્રહ્મવેતાનો સદેહ કલાસમૂહ બ્રહ્મમાં જ લય પામેછે એમ વિવેક છે, એટલેકલાઓનો ઉપાદાનકારણમા લય કહેનારી શ્રુતિનો વિરોધ પણ રહેતો નથી. ૧૫.

વિદ્વાનની પ્રાણુશ્રદ્ધાદિ યોગકલાનો જે લય છે, તે અવિદ્વાનની પેઠે પુનર્જન્મનો હેતુ છે વા નહિ, એમ સશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે લયના સામાન્યપણાથી પુનર્જન્મનો હેતુ છે એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અવિભાગાધિકરણ રચેછે:—

૮. અવિભાગાધિકરણ.

અવિભાગો વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વચનાત્ વચનથી અવિભાગઃ અવિભાગ (નિરવશેષલય) છે.]

ટીકા:—‘મિથેતે ચાડસાં નામરૂપે પુરુષ ફ્યેવં પ્રોચ્યતે સ ઐપોડકલોડમૃતો ભવતિ॥’ (તેમનાં નામરૂપ નિરશેષ બેદાઇ બનયછે, પુરુષ એમ કહેવાયછે, તે આ અકલ અમૃત થાયછે) એ શ્રુતિવચનથી પુનર્જન્મની યોગ્યતાવિનાનો નિરવશેષલય થાયછે એમ સિદ્ધ થાયછે અવિભાગરૂપિત કલાઓનું વિદ્યાનિમિત્તના પ્રલયમાં સાવશેષપણું (મૂલકારણમાં શકિતરૂપે સ્થિતિભાવ) સંભવતુ નથી, તેથી અવિભાગ જ છે. ૧૬.

પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી પરવિદ્યાનો વિચાર કરીને હવે અપરવિદ્યાના સબંધના વિચારને ચાલુ કરેછે. ઉપાસક અને અનુપાસક એ બંનેની સમાન ઉત્કંઠિત પૂર્વે કહી, હાં સશય થાયછે કે શું ઉપાસક પણ અનુપાસકની પેઠે જેતે નાડીદ્વારા શરીરઅધાર નીકળેછે, વા મૂર્ધન્યનાડીદ્વારા જ નીકળેછે? એ સશયની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદોકોગ્રાધિકરણ રચેછે —

૯. તદોકોગ્રાધિકરણ.

તદોકોગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્તચ્છેપગત્યનુ-

સ્મૃતિયોગાન્ન હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદોકાઃ તેનું (ઉત્કંભણ કરનાર છવનું) [જે] હૃદય [છે

અગ્રજ્વલનં [તેના] અથ (નાડીમુખ)નું પ્રઘોતન (ભાવિક્ષલસ્પુરણ) [અને] તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ તે(પ્રઘોતન)વડે પ્રકાશિત દ્વાર [એ બંનેને વિષે સમાન છે, પણ ઉપાસક] વિદ્યાસામર્થ્યાત્ ઉપાસનાના સામર્થ્યથી ચ અને તત્ત્વેષ્વગત્યનુસ્મૃતિયોગાત્ તેના (ઉપાસનાના) શેષરૂપની (ઉપકારક મૂર્ધન્યનાડીની) ગતિના અનુસ્મરણના યોગથી હાર્દાનુગૃહીતઃ બ્રહ્મના અનુગ્રહને પામીને શતાધિકયા શતથી અધિકવડે (સુપુમ્ણાવડે) [નીકળેછે].

ટીકા:—વાગ્દિ સર્વ ઇન્દ્રિયો જેની ઉપસંહત થઇ ગયા છે, એવા ઉત્ક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા જીવનું જે હૃદયરૂપ સ્થાન છે, તેના નાડીમુખનું ભાવિક્ષલસ્પુરણ અને તેવડે પ્રકાશિત નીકળવાનાં ચક્ષુરાદિ દ્વાર એ બન્ને ઉપાસકઅનુપાસક બન્નેને વિષે સમાન છે, પણ ઉપાસક ઉપાસનાના સામર્થ્યથી અને ઉપાસનાની ઉપકારક જે સુપુમ્ણાનાડીદ્વારા ગતિ છે તે ગતિના અનુસ્મરણના યોગથી હૃદયમાં સ્થિત ઉપાસ્યબ્રહ્મના અનુગ્રહથી બ્રહ્મભાવને પામેલો તે સો નાડીથી અધિક સુપુમ્ણાનામની નાડીદ્વારા જ નીકળેછે, અને અનુપાસક બીજી નાડીઓદ્વારા નીકળેછે. નીચેની શ્રુતિ પણ એમ જ કહેછે:—

“શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડ્યસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિઃસૃતૈકા ।

તથોર્ધ્વમાયન્મત્તત્ત્વમેતિ વિષ્વલ્લહન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥”

અર્થ:—હૃદયની એકસો ને એક મુખ્ય નાડીઓ છે, તેમાં એક હૃદયથી નીકળીને બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થયી છે, તે(સુપુમ્ણા)વડે ઊર્ધ્વગતિને પામેલો સસલોકને પામેછે, ને નાનાપ્રકારની અન્યનાડીઓ બીજાઓના ઉત્ક્રમણમાં ઉપયોગી થાયછે.

સુપુમ્ણાનાડી હૃદયથી નીકળીને કંઠ, ઘટિકા (લાળી) અને નાસિકાની પાછળની ભીંતદ્વારા બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને તેણે ઉપાસકનો બ્રહ્મલોકનો માર્ગ સૂર્યરશ્મિથી એક કરેલો છે. ૧૭.

પ્રારબ્ધકર્મના અતમાં ઉપાસકનું ઉત્ક્રમણ થાયછે, તે સુપુમ્ણાનાડીના સંબધવાળાં સૂર્યકિરણોને અનુસરીને થાયછે. અહિં સંબંધના કાલવિશેષનું શ્રવણ નહિ હોવાથી અને રાત્રિમાં સૂર્યકિરણોનો અભાવ હોવાથી સશય થાયછે કે દિવસે મરનારો ઉપાસક જ રશ્મિને અનુસરનારો થાયછે, અથવા રાત્રિમાં કિંવા દિવસમાં ગમે તે કાલે મરનારો પણ રશ્મિને અનુસરનારો થાયછે? એ સંકાતું સમાધાન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું રશ્મ્યધિકરણ રચેછે:—

૧૦. રશ્મ્યધિકરણ.

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—રશ્મ્યનુસારી [સમાનપણે] રશ્મિને અનુસરનારો [થાયછે].

ટીકા:—સુપુમ્ણાનાડીદ્વારા ઉપાસક રશ્મિને અનુસરી ઊર્ધ્વગમન કરેછે. તે ઉપાસક દિવસમાં મરે વા રાત્રિમાં મરે તોપણ સમાનપણે રશ્મિને અનુસરનારો થાયછે. રાત્રિમાં મરનારને રશ્મિની પ્રાપ્તિમાટે મૂર્ધાન્યની વાટ જેવી પડતી નથી. ૧૮.

પૂર્વપક્ષના બીજનો ઉપન્યાસ કરીને તેને દૂષણ આપેછે:—

નિશિ નેતિ ચેન્ન સમ્બન્ધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્વાદ્દર્શયતિ ચ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નિશિ રાત્રિમાં [મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું] ન નથી એટલે કે નથી [જે કહો] તો ન [આ દોષ] નથી સમ્બન્ધસ્ય [નાડી અને કિરણના] સંબંધની યાવદ્દેહમાવિત્વાત્ દેહપર્યંત સ્થિતિ હોવાથી ચ અને દર્શયતિ [શ્રુતિ પણ આ અર્થને] દેખાડેછે.

ટીકા:—દિવસમાં નાડી અને કિરણનો સંબંધ છે, તેથી દિવસમાં મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું છે, પણ રાત્રિમાં નાડી અને કિરણના સંબંધનો વિચ્છેદ હોવાથી, રાત્રિમાં મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું નથી, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તેના ઉત્તરમાં અને કહીએછીએ કે તમારો આ પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી; કેમકે નાડી અને કિરણના સંબંધની દેહપર્યંત સ્થિતિ છે, એટલે રાત્રિમાં પણ નાડી અને કિરણના સંબંધનો વિચ્છેદ નથી.

‘અમુષ્માદાદિલાઘ્રતાયન્તે તા આસુ નાડીષુ સૂતા આમ્યો નાડીમ્યઃ પ્રતાયન્તે તેડમુષ્મિન્નાદિલ્યે સૂતાઃ ॥’ (આ આદિત્યથી જે કિરણો વિસ્તૃત થાયછે, તે આ નાડીઓમાં સંબધ પામેલાં છે, અને આ નાડીઓથી જે કિરણો વિસ્તૃત થાયછે, તે આ આદિત્યમાં સંબધ પામેલાં છે) એ શ્રુતિ પણ પૂર્વોક્તઅર્થને જ દેખાડેછે. રાત્રિમાં પણ વાતાવરણમાં વક્રીભાવ પામેલાં અદ્યપકિરણોની અનુવૃત્તિ રહેછે એમ માર્ગરશ્મિ રાત્રિચર પ્રાણિઓને રાત્રિમાં થતા પદાર્થદર્શનથી તથા ઉષ્ણકાલમાં રાત્રિમાં થતા પ્રતાપાદિકાર્યના અનુભવથી જણાયછે. ‘અહરેવૈતદ્રાત્રૌ દધાતિ ॥’ (સવિતા રાત્રિમાં પણ દિવસને ધારણ કરેછે) એ શ્રુતિ પણ રાત્રિમાં સૂર્યકિરણોની અનુવૃત્તિ દેખાડેછે. જે રાત્રિમાં મુએલાને રશ્મિયોગવિના જ ઊર્ધ્વગતિ થાય તો રશ્મિના પ્રતિપાદનની શ્રુતિના દિવસમાં મુએલાના વિષયપણાવડે સંકોચ થાય, અને ઊર્ધ્વગતિનો અભાવ માનીએ તો ઉપાસનામાં અપ્રવૃત્તિ થાય. રાત્રિમાં મુએલો દિવસના આગમનની વાટ જુએછે એમ પણ કહેવાય નહિ; કેમકે સૂર્યોદયથી પહેલાં શરીરના દાઢમાં આદિત્યની વાટ જોવાને વ્યર્થપણુની પ્રાપ્તિ થાયછે. તેથી રાત્રિ અથવા દિવસ ગમે ત્યારે મરે તોપણ ઉપાસકને રશ્મિની પ્રાપ્તિવડે ઝટ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ સિદ્ધ છે. ૧૯.

દક્ષિણાયનમાં મુએલા વિદ્યાને ઉપાસનાના ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે વા નહિ એમ ઉપાસનાના નિત્યફલની શ્રુતિથી અને ઉત્તરાયણના પ્રશસ્તપણુના સાંખ્યી સદેહ થાયછે. એ સદેહની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અયનાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. અયનાધિકરણ.

અતશ્રાયનેઽપિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી ચ જ દક્ષિણે દક્ષિણ અયને અયનમાં અપિ [મરનાર ઉપાસક] પણ [ઉપાસનાના ફલને પામેછે].

ટીકા:—સમયની વાટ જોવી એ અયુક્ત છે એ પૂર્વોક્તહેતુથી, ઉપાસનાના અવશ્યભાવિફલપણાથી, અને મૃત્યુનું અનિયતકાલપણુ હોવાથી દક્ષિણાયનમાં મરનાર ઉપાસક પણ ઉપાસનાના ફલને પામેછે. ઉત્તરાયણનું પ્રશસ્તપણુ અજ્ઞાનિઓને માટે છે, જ્ઞાનિઓને કિંવા ઉપાસકોને માટે નથી. શ્રીભીષમે જે ઉત્તરાયણની વાટ જોયી છે, તે તો પ્રારબ્ધયોગે ઉત્તરાયણમાં અંગેનું મરણ થાય તો તે શ્રેષ્ઠ છે એમ આચારના પરિપાલનમાટે તથા પોતાના પિતાના વરથી પ્રાપ્ત થયેલ સ્વચ્છંદમૃત્યુની પ્રસિદ્ધિમાટે છે. ૨૦.

શ્રીભગવદ્ગીતામાં અનાવૃત્તિમાટે દિવસ અને ઉત્તરાયણ એ કાલ નિયત કર્યો છે, છતાં તમે રાત્રિમાં અથવા દક્ષિણાયનમાં મરનારાની અનાવૃત્તિ કેમ કહોછો, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યોગિનઃ યોગિઓની પ્રતિ પ્રતિ ચ જ સ્મર્યતે [અનાવૃત્તિ-માટે એ કાલ] સ્મૃતિમાં કહ્યો છે ચ અને ઇતે આ (યોગ અને સાંખ્ય) સ્માર્તે સ્માર્ત [છે, શ્રી-ત નથી].

ટીકા:—યોગિઓની પ્રતિ જ આ દિવસાદિના કાલનો વિનિયોગ અનાવૃત્તિમાટે સ્મૃતિમાં કહ્યો છે. યોગ અને સાંખ્ય એ બન્ને સ્માર્ત છે, શ્રીત નથી. ભગવદ્દ્યારાધનયુદ્ધિવડે અનુદાન કરેલું કર્મ તે યોગ કહેવાયછે, અને ધારણાપૂર્વક અર્કતપણુનો અનુભવ એ સાંખ્ય કહેવાયછે. એવીરીતે વિષયના ભેદથી અને પ્રમાણ-વિશેષથી આ સ્મૃતિમાં કહેલા કાલવિનિયોગનો શ્રુતિમાં કહેલી ઉપાસનાઓમાં પ્રવેશ નથી. સ્મૃતિમાં કાલનું કથન છે એમ સ્વીકારી, વિરોધની આશંકા કરી, આ પરિહાર કહ્યો છે. જે સ્મૃતિમાં પણ અગ્ન્યાદિવેતાનું જ ગ્રહણ કરીએ તો કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ રહેતો નથી. ૨૧.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો મરવા પડેલાની ઉત્કાંતિના પ્રકારનું

દર્શન એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

॥ ૐ ॥

૩. અથ મરેલા સગુણબ્રહ્મવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે અભિગમન એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ.

એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉપાસકના માર્ગનું અને ગતવ્યનું નિરૂપણ કરવાને આ પાઠનો આરંભ કરે છે. માર્ગની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઉપાસક અને અતુપાસકની ઉત્ક્રાંતિ સમાન છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, હવે આ અધિકરણમાં માર્ગનો વિચાર કરે છે. એ માર્ગ શુદ્ધતરંગમાં અનેક પ્રકારે શ્રવણ થાય છે. એક માર્ગ નાહી અને કિરણના સંબંધવડે કલ્પો છે, બીજો અર્થિવડે દિવસની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, ત્રીજો દેવયાનપથવડે અગ્નિલોકની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, ચોથો મુએલાને વાયુલોકની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, અને પાંચમો સૂર્યદ્વારવડે કલ્પો છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ માર્ગો પરસ્પર ભિન્ન છે, વા અનેક વિશેષણરૂપ એક જ છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ભિન્ન પ્રકરણમાં રિયત હોવાથી અને ભિન્ન ઉપાસનાઓના શેષપણથી એ માર્ગો ભિન્ન જ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અર્થિરધિકરણ રચે છે:—

૧. અર્થિરધિકરણ.

અર્ચિરાદિના તત્પ્રથિતે: ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તત્પ્રથિતે: તેના (અર્ચિરાદિમાર્ગના) પ્રસિદ્ધપણથી અર્ચિરાદિના [ઉપાસકો] અર્ચિરાદિવડે [જાય છે].

ટીકા:—અર્ચિરાદિમાર્ગના પ્રસિદ્ધપણથી બ્રહ્મલોકને સંપાદન કરવા ઇચ્છતા સર્વે અર્ચિરાદિમાર્ગવડે જ જાય છે. અર્ચિ એ સુષુપ્તિના દેવ અગ્નિનું નામ છે. પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા અને નૈઋત્યબ્રહ્મચર્ય પાળનારા પણ આ માર્ગે જ જાય છે. ઉપાસનાના ભેદમાં પણ ઉપાસ્યબ્રહ્મના એકપણુની પેઠે માર્ગનું એકપણું અવિરુદ્ધ છે. બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરનારો એક જ માર્ગ અનેક વિશેષણવડે દર્શાવ્યો છે, તેથી વસ્તુતાએ માર્ગભેદ નથી. પ્રકરણભેદમાં પણ વિદ્યાના એકપણુમાં પરસ્પરના વિશેષણના ઉપસહારની પેઠે ગતિના (માર્ગના) વિશેષણોનો પણ ઉપસહાર થાય છે. દેવયાન અને પિતૃયાણ એ એ માર્ગથી બ્રહ્મ થયેલાને કદરૂપ તૃતીયસ્થાન શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી પિતૃયાણથી ભિન્ન અર્ચિરાદિ વિભાગવાળો એક જ દેવયાનમાર્ગ ઉપાસકોને માટે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ લૌકિકમાર્ગમાં વિલંબ છે તેમ અર્ચિરાદિમાં નથી એમ જણાવવા ‘શીઘ્ર આદિત્યને પામેછે’ એમ શ્રુતિ કહે છે, એટલે એ ત્વરાના વચનનો આમાં વિરોધ રહેતો નથી. ૧.

અર્ચિરાદિમાં આનાથી આ અનંતર છે એમ કમવડે વિશેષ્યભાવ કહેવાનો આરંભ કરે છે. ‘સ एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निલोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् ॥’ (તે આ દેવયાનમાર્ગને પામીને અગ્નિલોકપ્રતિ આવે છે, પછી તે વાયુલોકપ્રતિ, વરુણલોકપ્રતિ, ઇન્દ્રલોકપ્રતિ, પ્રજાપતિલોકપ્રતિ અને બ્રહ્મલોકપ્રતિ આવે છે) એ દેવયાનમાર્ગને દર્શાવનારી કૌષીતકિની શ્રુતિમાં જ વાયુલોક છે, તેનું ‘તેડર્ચિપમેવામિતમ્મવન્ચર્ચિપોઽહરહ આપૂર્યમાણપક્ષમાપૂર્યમાણપક્ષાચાનુ પહુદહ્-હેતિ માસાંસ્તાન્માસેમ્પ: સંવત્સરં સંવત્સરાદાદિત્યમ્ ॥’ (તેઓ અગ્નિને પ્રાપ્ત થાય છે, અગ્નિથી દિવસને, દિવસથી શુક્લપક્ષને, શુક્લપક્ષથી ઉત્તરાયણને, ઉત્તરાયણથી સંવત્સરને, અને સંવત્સરથી આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે) એ અર્ચિરાદિમાર્ગની શ્રુતિમાં અશ્રવણ છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ વાયુ ક્યા સ્થાનમાં સન્નિવેશ કરવા યોગ્ય છે? એ ક્રીડાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વાચ્યધિકરણ રચે છે:—

૨. વાચ્યધિકરણ.

વાયુમન્દાદવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અવિશેષવિશેષાભ્યામ્ સામાન્ય અને વિશેષથી અન્દાત્ સંવત્સરથી વાયુમ્ વાયુને [પામેછે એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘સ વાયુલોકમ્ ॥’ એ શ્રુતિમાં માત્ર વાયુનો સામાન્યરૂપે પાઠ જ છે, કમબોધક કોઈ શબ્દ નથી, અને ‘યદા વૈ પુરુષોડસ્માલ્લોકાપ્રૈતિ સ વાયુમાગચ્છતિ તસ્મૈ સ તત્ર વિજિહીતે યથા રથચક્રસ્ય ચં તેન સ ઊર્ધ્વામાક્રમતે સ આદિત્યમાગચ્છતિ ॥’ (ન્યારે ઉપાસક આ લોક(દેહ)થી નીકળેછે, સારે તે વાયુપ્રતિ આવેછે, તેને માટે તે વાયુ પોતામાં રથચક્રના જેવું છિદ્ર કરેછે, તે છિદ્રવડે તે ઊર્ધ્વ આક્રમણ કરેછે, પછી તે આદિત્યપ્રતિ આવેછે) એ શ્રુત્યંતરમાં આદિત્યથી વાયુના પૂર્વપણાના દર્શનરૂપ વિશેષ છે, તેથી સંવત્સર અને આદિત્ય એ બેની મધ્યે વાયુનો સંનિવેશ કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ ઉપાસક સંવત્સરથી વાયુને પામેછે એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘માસેમ્યો દેવલોકં દેવલોકાદાદિત્યમ્ ॥’ એ શ્રુતિનો અર્થ પણ મામેથી સંવત્સરને, સવત્સરથી દેવલોકને, દેવલોકથી વાયુને, અને વાયુથી આદિત્યને પામેછે, એમ જણાવેલ. ૨.

કૌપીતહિની શ્રુતિમાં અગ્નિપછી કહેલા વાયુના સ્થાનને કહીને વાયુપછી કહેલા વરુણના અર્ચિરાદિ-માર્ગમાં સ્થાનને કહેવા ભગવાન સૂતકાર નીચેનું તડિદધિકરણ રચેછે:—

૩. તડિદધિકરણ.

તહિતોઽધિ વરુણઃ સમ્વન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તહિતઃ વિદ્યુત્તરી અધિ ઉપરમાં વરુણઃ વરુણ [છે એમ] સમ્વન્ધાત્ [વીજળી તથા વરુણના] સંબંધથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘આદિત્યાચ્ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુતમ્ ॥’ (આદિત્યથી ચંદ્રમાને, અને ચંદ્રમાથી, વિદ્યુતને) એ શ્રુતિવડે વિદ્યુત્તરી ઉપરમાં વરુણલોક છે એમ જણાયછે. વળી વીજળી અને વરુણના કાર્યકારણરૂપસંબંધથી પણ એ જ નિશ્ચય થાયછે. જલના અધિપતિ વરુણ છે એ વાર્તા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. વરુણથી ઇન્દ્રલોક, ઇન્દ્રલોકથી પ્રજાપતિલોક અને પ્રજાપતિલોકથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ જાણવી. એ વાર્તા સ્થાનાંતરના અભાવથી અને પાઠસામર્થ્યથી સિદ્ધ છે. ૩.

એપ્રમાણે અર્ચિરાદિના કમનું નિરૂપણ કરીને હવે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેછે. એ અર્ચિરાદિ શું માર્ગનાં ચિહ્નો છે, અથવા ભોગભૂમિઓ છે, કિંવા ગમન કરનારાઓના આતિવાહિક (ગમન કરનારાઓને ગમન કરાવનાર) છે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તે અર્ચિરાદિમાર્ગનાં ચિહ્નો છે, કેમકે માર્ગનાં ચિહ્નો હોય એમ સ્થાનાદિના નામથી ઉપદેશ બેવામાં આવેછે; અથવા ‘અગ્નિલોકમ્ ॥’ ઇલાદિમાં લોકશબ્દનું કથન હોવાથી તે ભોગભૂમિઓ છે એમ નિશ્ચય થાયછે. તેથી તે અર્ચિરાદિ આતિવાહિક નથી. અત્યેતનપણુથી પણ તેમાં આતિવાહિકપણું માનવું યુક્ત નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂતકાર નીચેનું આતિવાહિકાધિકરણ રચેછે:—

૪. આતિવાહિકાધિકરણ.

આતિવાહિકાસ્તલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આતિવાહિકાઃ [તે] આતિવાહિકો [છે એમ] તલ્લિજ્ઞાત્ તેના (આતિવાહિકના) લિંગથી [જણાયછે].

ટીકા:—તેઓ આતિવાહિકો છે એમ ‘ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્પુરુષોડમાનવઃ સ પ્તાન્ વ્રહ્મ ગમયતિ ॥’ (ચંદ્રમાથી વિદ્યુતપ્રતિ આવેછે, સારી તે અમાનવ પુરુષ એમને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે) એ આતિવાહિકપણાને દર્શાવનારા શ્રુતિરૂપલિંગથી જણાયછે. વિદ્યુત્તરી પહેલાં માનવ (મનુની સદિમાંના દેવો) નેતા

(આતિવાહિક) હતા, તે વિદ્યુત્તી ઉપર અમાનવ નેતા તે ઉપાસકને લઇ જાયછે એમ ઉપરની શ્રુતિથી જણાયછે. તેથી અર્ચિરાદિપદ્ધતે નેતાઓનો જ અંગીકાર કરવો યુક્ત છે, માર્ગચિહ્નોનો કિંવા ભોગભૂમિઓનો અંગીકાર કરવો યુક્ત નથી. ૪.

તે લિંગમાત્રથી યુક્તિવિના પૂર્વોક્તઅર્થની સિદ્ધિ નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—ઉભયવ્યામોહાત્ અંનેના (માર્ગ અને માર્ગમાં જનારના) અજ્ઞપણાથી તત્સિદ્ધે: તેની (નેતાપણાની) સિદ્ધિ હોવાથી [પૂર્વોક્ત લિંગ યુક્તિસહિત જ છે].

ટીકા:—જેઓ અર્ચિરાદિમાર્ગમાં ગમન કરનારાઓ છે, તેઓ દેહવિયોગથી સક્રિય ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણવાળા છે, તેથી ભૂર્ધ્વગતિ કરવામાં જ્ઞાનરહિત છે, અને અર્ચિરાદિમાર્ગનું અચેતનપણું હોવાથી તે પણ ભૂર્ધ્વગતિ કરાવવામાં જ્ઞાનરહિત છે; એવીરીતે બંનેના અજ્ઞપણાથી અર્ચિરાદિના અભિમાની ચેતનરૂપ દેવવિશેષ ઉપાસકોને લઇ જવાના કાર્યમાં નિયુક્ત છે એમ જણાયછે. લોકમાં પણ ઉન્મત્ત અને મૂર્છિછતાદિ જેમનો કરણસમૂહ સક્રિય થયો છે તેઓ ખીજવડે માર્ગમાં લઇ જવામાં આવેછે. અર્ચિ અને દિવસાદિના અસ્થિરપણાથી અને રાત્રિઆદિમાં મુએલાને વાટ જેવી પડતી નથી એમ કહેલું હોવાથી એ અર્ચિરાદિનું માર્ગચિહ્નપણું વા ભોગપણું નથી, અને દેવતાપણામાં તો અસ્થિરપણાનો દોષ નથી. તેઓને અર્ચિરાદિશબ્દપણું અર્ચિરાદિના અભિમાનથી સંભવી શકેછે. ‘સ एतान् ब्रह्म गमयति ॥’ એ ઉપસંહારમાં અતિવાહ્યઅતિવાહકરૂપ સંબંધવિશેષ દર્શાવ્યો છે. તેવડે તે જ સંબંધ ઉપક્રમમાં પણ છે એમ નિશ્ચય કરાયછે. કરણસમૂહ સંક્રિય હોવાથી ગમન કરનારાઓને લાં બોગનો સંભવ નથી, માત્ર તે લોકવાસિઓની જ તે ભોગભૂમિઓ છે. ૫.

વિદ્યુત્તી ઉપરમાં વરુણાદિ છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, અને વિદ્યુત્તી પછી અને અહલોકની પ્રાપ્તિપર્યંત અમાનવપુરુષના નેતાપણાનું શ્રવણ થાયછે, તો આતિવાહિકપણાના પક્ષમાં વરુણાદિમાં તે કેવીરીતે સંભવી શકેછે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—તત: પછી (વિદ્યુત્તની પ્રાપ્તિપછી) વૈદ્યુતેન વિદ્યુત્તલોકમાં આવેલા [અમાનવપુરુષ]વડે एव જ [અહલોકપ્રતિ જાયછે, એમ] તત્ત્વશ્રુતે: તેના [નેતાપણાની] શ્રુતિથી [જણાયછે].

ટીકા:—વિદ્યુત્તની પ્રાપ્તિ તથા પછી વિદ્યુત્તલોકમાં ઉપાસકને લેવા આવેલા અમાનવપુરુષવડે જ તે ઉપાસક વરુણલોકાદિમાં થઇને અહલોકપ્રતિ જાયછે એમ ‘तान् वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एव ब्रह्मलोकं गमयति ॥’ (તે અમાનવ પુરુષ આવીને વિદ્યુત્તલોકથી તે ઉપાસકને અહલોકપ્રતિ લઇ જાયછે) એ તેનું જ નેતાપણાની શ્રુતિથી જણાયછે. વરુણાદિ તો અપ્રતિબંધક અથવા સાદાચ્ચ કરનાર છે, એમ જણવું. ૬.

એપ્રમાણે માર્ગનું નિરૂપણ કરીને હવે ગંતવ્યનો વિચાર કરવામાં આવેછે. ‘સ एतान् ब्रह्म गमयति ॥’ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મશબ્દના પ્રયોગથી તથા ગતિના શ્રવણથી સંશય થાયછે કે ઉપાસકને નેતાઓ કાર્યરૂપ અપરબ્રહ્મપ્રતિ લઇ જાયછે, વા અવિકૃત મુખ્યપરબ્રહ્મપ્રતિ લઇ જાયછે? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આદર્શધિકરણ રચેછે:—

૫. આદર્શધિકરણ.

कार्यं वादरिस्स गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:—કાર્ય કાર્યરૂપપ્રતિ [લઇ જાયછે એમ] વાદરિ: બાદરિ [માનેછે] અસ્ય આની (કાર્યબ્રહ્મપ્રતિ) ગત્યુપપત્તે: ગતિના સંભવથી.

ટીકા:—તે ઉપાસકોને અમાનવ પુરુષ કાર્યરૂપ સમુલ્લુ (અપર)બ્રહ્મપ્રતિ લાઇ જાયછે એમ બાહ્યરૂપ-
આર્થ માનેછે; કેમકે કાર્યબ્રહ્મ એકદેવમાં હોવાથી તેમાં ગંતવ્યપણુનો સંભવ હોવાથી તેપ્રતિ ગતિનો સંભવ
યથ શકેછે, પણ સર્વગતપણુથી અને જનારના પ્રલયાત્મપણુથી પરબ્રહ્મમાં તો ગંતાપણું, ગંતવ્યપણું કિંવા
ગતિ એ કાંઇ સંભવતાં નથી. ૭.

એ સંબંધમાં અન્યહેતુને કહેછે:—

વિશેષિતત્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને વિશેષિતત્વાચ્ચ વિશેષિતપણુથી [કાર્યબ્રહ્મસંબંધી જ
ગતિ છે એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ ॥’ (બ્રહ્મશેષોકપ્રતિ લાઇ જા-
યછે, તે ઉપાસકો તે બ્રહ્મશેષોકમાં દીર્ઘઆયુષ્યવાળા હિરણ્યગર્ભના દીર્ઘકાલપર્યંત વસેછે) એ ભુતિમાં બહુવ-
ચન, લોકશબ્દ અને આધારાર્થે સમીપિભક્તિ એ વિશેષણોદ્વારા ગંતવ્યના વિશેષિતપણુથી કાર્યબ્રહ્મસંબંધી
જ ગતિ છે એમ જણાયછે. પરબ્રહ્મમાં બહુવચન સંભવી શકતું નથી, અને કાર્યબ્રહ્મમાં તો અવરણાને-
દના સંભવથી બહુવચન સંભવી શકેછે. લોકશબ્દ પણ કાર્યબ્રહ્મના લોકરૂપ ભોગભુગિમાં જ સંભવી શકેછે,
તેમ જ વાસસ્થાન અને વાસ કરનારનું કથન પણ મુખ્યપણે તેમાં જ સંભવેછે. ૮.

કાર્યબ્રહ્મમાં બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ સંભવી શકતો નથી; કેમકે સમન્યવાધ્યાયમાં સર્વજગતનું કારણ બ્રહ્મ
છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ આશંકાની નિવૃત્તિમાટે છે સામીપ્યાત્તુ સમીપપણુથી
તદ્વ્યપદેશઃ તેનું (બ્રહ્મશબ્દનું) કથન [છે].

ટીકા:—પરબ્રહ્મના સમીપપણુથી કાર્યરૂપ અપરબ્રહ્મમાં પણ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ વિશેષ પામતો
નથી. પ્રસિદ્ધ પરબ્રહ્મ જ વિશુદ્ધઉપાધિના સંબંધથી, કવચિત્ મનોભવપણુદ્વિષ કાંઇ કાર્યધર્મોવડે ઉપાસનાને
માટે ઉપદેશ કરાયું છતું અપરબ્રહ્મ છે એમ વ્યવસ્થા છે. ૯.

‘તૈવામિહ ન પુનરાવૃત્તિરસ્તિ ॥’ (તે ઉપાસકોની આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ નથી) ઇત્યાદિશુતિ-
ઓમાં જે અનાવૃત્તિનું થવલું છે, તે કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સંભવી શકતું નથી; કેમકે પરબ્રહ્મથી બિન્ન
કાંઇ સ્થાને નિત્યતા સમવતી નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

કાર્યાત્યયે તદ્વ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કાર્યાત્યયે બ્રહ્મલોકના પ્રલયમાં તદ્વ્યક્ષેણ તેના અધ્યક્ષની
સહ સાથે અતઃ આથી (બ્રહ્મલોકથી) પરં પરમ[પદ]ને [પામેછે એમ] અભિધાનાત્ [અ-
નાવૃત્તિના] કથનથી [સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે].

ટીકા:—બ્રહ્મલોકના પ્રલયકાલમાં તે લોકમાં જ યથાર્થ જ્ઞાને પામીને તે લોકના અધ્યક્ષ હિરણ્ય-
ગર્ભની સાથે એ બ્રહ્મલોકથી પર એવા પરિશુદ્ધ પરમાત્માના પરમપદને ઉપાસકો પામેછે. આ ક્રમશઃ
અનાવૃત્તિના કથનથી સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે. વસ્તુતાએ ગતિપૂર્વક પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, તેથી
અનાવૃત્તિર્લિંગથી પરબ્રહ્મનું ગતવ્યપણું નથી. ૧૦.

એ સિદ્ધાંતમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપેછે:—

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી ચ પણ [એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે]

ટીકા:—તીચેની સ્મૃતિથી પણ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત જ સિદ્ધ થાયછે:—

“બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસચ્ચરે ।

પરસ્પાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥”

અર્થ:—જ્યારે મહાપ્રલય પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યારે હિરણ્યગર્ભના અંતમાં સર્વે બ્રહ્મલોકનિવાસિઓ યથાર્થ જ્ઞાનને પામીને બ્રહ્માની સાથે પરમપદને પ્રાપ્ત થાયછે.

તેથી કાર્યબ્રહ્મસંબંધી ગતિ શ્રુતિમાં કહી છે એ સિદ્ધાંત છે. ૧૧.

પાંચમુક્તોવડે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ દેખાડીને હવે ત્રણમુક્તોવડે પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડેછે:—

પૂર્વપક્ષ:—

પરં જૈમિનિર્મુખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મુખ્યત્વાત્ મુખ્યપણથી પરં પરબ્રહ્મને [પહોંચાડેછે એમ]

જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—પરબ્રહ્મ જ બ્રહ્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ હોવાથી ‘સ એનાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ ॥’ એ શ્રુતિ અન્વાનવ યુરુપ તે ઉપાસકોને પરબ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ કરાવેછે એમ કહેછે, એવીરીતે જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૧૨.

શ્રુતિમાં પણ ગતિપૂર્વક મોક્ષ કહ્યો છે એમ કહેછે:—

દર્શનાચ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘તયોર્ધ્વમાયનમૃતત્વમેતિ ॥’ (સુપુમ્બ્યાનાડીકારા બર્હવગતિને પામીને અમૃતપણને પ્રાપ્ત થાયછે) એ શ્રુતિ પણ ગતિપૂર્વક અમૃતપણું દેખાડેછે. અમૃતપણું પરબ્રહ્મમાં સંભવી શકેછે, કાર્યના વિનાશિપણથી કાર્યના સંભવી શકતું નથી. કલ્પલીમાં પરબ્રહ્મના પ્રકરણમાં આ ગતિનું કથન હોવાથી આ ગતિ પરબ્રહ્મસંબંધી જ છે એમ નિશ્ચય થાયછે. ૧૩.

એવીરીતે બ્રહ્મશ્રુતિના અને અમૃતપણના સિંગથી તથા પ્રકરણથી પરબ્રહ્મસંબંધી ગતિ છે એમ કહ્યું. હવે ‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ (પ્રજાપતિની સભા અને ગૃહને પ્રાપ્ત થાઉં) એવી ઉપાસકના મરણકાલમાં કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની સંકલ્પશ્રુતિથી પરબ્રહ્મ ગતવ્ય નથી એમ શકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યમિસન્ધિઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ન ચ વળી પ્રતિપત્યમિસન્ધિઃ ગતિનું તાત્પર્ય કાર્યે કાર્યબ્રહ્મમાં ન નથી.

ટીકા:—‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી ગતિનું તાત્પર્ય કાર્યબ્રહ્મમાં નથી, પણ પરબ્રહ્મમાં છે એમ એ પ્રકરણ પરબ્રહ્મનું હોવાથી સિદ્ધ થાયછે.

એપ્રમાણે આચાર્યે એ પક્ષ દર્શાવ્યા. તેમાં જૈમિનિઆચાર્યનો મત પૂર્વપક્ષરૂપ છે, અને બાદરિઆચાર્યનો મત સિદ્ધાંતરૂપ છે. ‘બ્રહ્મલોકોક્તોમાં’ એમ બહુવચનાદિના પ્રયોગથી, અને સંકલ્પથી જ ગંધાદિદિવ્ય-ભોગની શ્રુતિથી ગતવ્યપણનો પરબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાથી બ્રહ્મના મુખ્યાર્થનો ભાગ કરી કાર્યબ્રહ્મરૂપ અમુખ્યાર્થ ગ્રહણ કરવો એ જ યુક્ત છે. પરવિદ્યાના પ્રકરણમાં પણ તેની સ્તુતિમાં અપરવિદ્યાના સંબંધની ગતિનું કથન સંભવી શકેછે. ‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ એ અને તેની સાથેનાં વાક્યોવડે આગળના પ્રકરણનો બાધ થાયછે, તેથી કાર્યબ્રહ્મમાં પણ ગતિનું તાત્પર્ય વિરોધ પામતું નથી. તેથી ગતિની શ્રુતિએ કાર્યબ્રહ્મસંબંધી જ છે. સર્વવ્યાપક, સર્વોત્તર, દેશકાલાદિવિશેષરહિત, અને સર્વરૂપ પરબ્રહ્મનું ગતવ્યપણું કદી-પણ સંભવી શકતું નથી. ‘ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ । બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ ॥’ (તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, બ્રહ્મ જ થયો સતો બ્રહ્મને પામેછે) એ શ્રુતિ પણ પરબ્રહ્મમાં ગતિનું નિવારણ કરેછે, અત્યંતતાદા-ત્મ્યમાં ગતિનો અસંભવ હોવાથી ગતિની કલ્પનામાં ગંતા છવ્ય ગતવ્ય બ્રહ્મનો અવયવ, વા વિદ્યાર (કાર્ય),

વા અન્ય થાય. પ્રથમપક્ષમાં અવયવ અને અવયવીતો નિલસંબંધ હોવાથી અહનું ગતવ્યપણું સમવતું નથી; વળી અહનના નિરવયવપણાની પ્રસિદ્ધિથી અહનમાં અવયવઅવયવીની કલ્પના સમવતી નથી. કાર્યપક્ષમાં પણ એ દોષો આવેછે, એટલે કે કાર્ય અને ઉપાદાનકારણનો નિલસંબંધ હોવાથી અહનની ગતવ્યતા રહેતી નથી, અને નિરવયવ અહ કોઇનું ઉપાદાનકારણ સંભવી પણ શકે નહિ. ત્રીજા પક્ષમાં અહથી ભિન્ન જીવને વ્યાપક માનવામાં આવે તો ગમનનો અસંભવ થાયછે, મધ્યમપરિમાણપણામાં અનિલપણાનો પ્રસંગ આવેછે, અને અણુપણામાં સમગ્રશરીરના જ્ઞાનના અસંભવની પ્રાપ્તિ થાયછે. વળી પરબ્રહ્મથી જીવને અન્ય માનવામાં 'તત્ત્વમસિ ॥' ઇત્યાદિશાસ્ત્રને નિરર્થકતાની પ્રાપ્તિ થાયછે. તેથી આદરિઆચાર્યનો મત જ યોગ્ય જણાયછે. ૧૪.

જેઓ પ્રતીકઅપ્રતીકરૂપ વિકારની ઉપાસના કરેછે, તે બધાને સમાનપણે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે, વા કોઇકને જ લઈ જાયછે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તત્ત્વવેત્તાથી ભિન્ન સર્વે-ઉપાસકોને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અપ્રતીકાલંબનાધિકરણ રમેછે:—

૬. અપ્રતીકાલંબનાધિકરણ.

અપ્રતીકાલમ્વનાન્યતીતિ વાદરાયણ ઉભયથાડોપાત્તત્કતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—અપ્રતીકાલમ્વનાન અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને ન્ય-તિ [અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ] લઈ જાયછે એમ ઉભયથાડોપાત્ત બંનેપ્રકારમાં અવિ-રોધ હોવાથી વાદરાયણ: બાદરાયણ [માનેછે] ચ અને તત્કતુ: અહકંતુ [આ ઉભયથાલાવનો સમર્થક હેતુ છે].

ટીકા:—નામ, વાક અને મનઆદિની ઉપાસના તે પ્રતીકઉપાસના કહેવાયછે, અને કાર્યબ્રહ્મની ઉ-પાસના તે અપ્રતીકઉપાસના કહેવાયછે. અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે એમ બંનેપ્રકારમાં (પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જતા નથી, અને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે, તેમાં) અવિરોધ હોવાથી શ્રીઆદરાયણઆચાર્ય માનેછે. પ્ર-તીકોમાં પ્રતીકનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે ઉપાસનાનું અહકંતુપણું નથી, અને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસનામાં અહ-કંતુપણું (જેમાં અહનું ધ્યાન થાયછે તે) છે. 'જે જેનું ધ્યાન કરેછે, તે તેને પામેછે' એ ન્યાયપ્રમાણે અહનું ધ્યાન કરનારને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ યુક્ત જ છે. એ અહકંતુ બંનેપ્રકારના ભાવનો સમર્થક હેતુ છે. અનિયમાધિક-રણમાં સર્વેઉપાસકોને દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે સર્વે સચુણબ્રહ્મના ઉપાસકોને કહી છે, પ્રતીકોપાસ-કોને કહી નથી. પંચાગ્નિવિદ્યાવાળાઆદિને જ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે અહકંતુન્યાયના અપવાદરૂપ છે. ૧૫.

પ્રતીકના તારતમ્યવડે ફલનું તારતમ્ય દર્શાવેછે.—

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—ચ અને વિશેષં [ફલ]વિશેષને દર્શયતિ [શ્રુતિ] દેખાડેછે.

ટીકા:—નામાદિપ્રતીકોપાસનાઓમાં પૂર્વપૂર્વઉપાસનાથી ઉત્તરઉત્તરઉપાસનામાં ફલવિશેષને 'યાવન્નાન્નો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો મવતિ ॥' (ન્યાંસુધી નામનું ગમન છે, ત્યાંસુધી આની ઇચ્છાપ્રમાણે ગતિ થાયછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ દેખાડેછે. નામથી વાક શ્રેષ્ઠ છે, વાકથી મન શ્રેષ્ઠ છે, એમ પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તર-ઉત્તરની શ્રેષ્ઠતા, તેમ જ તેમની ઉપાસના અને ઉપાસનાના ફલવિશેષનું નિરૂપણ છાંદોગ્યોપનિષદમાં વિસ્તારથી છે. પ્રતીકોપાસનામાં પ્રતીકના તારતમ્યથી પૂર્વોક્ત ફલવિશેષ સમવેછે, પણ બ્રહ્મોપાસનામાં તો બ્રહ્મના અવિશિ-ષ્ટપણાથી ફલવિશેષનો અસંભવ છે. તેથી પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારા-ઓના જેવી ફલપ્રાપ્તિ થતી નથી એ સિદ્ધ છે. ૧૬.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો મરેલા સચુણબ્રહ્મવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે

અભિગમન એ નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ નિર્ગુણબ્રહ્મવેત્તાની વિદેહકૈવલ્યપ્રાપ્તિનું અને સગુણ- બ્રહ્મવેત્તાની બ્રહ્મલોકસ્થિતિનું નિરૂપણ એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

પૂર્વપાદમાં બ્રહ્મોપાસકોને કાર્પ્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી. હવે તેઓના આત્મલૌકિક ઐશ્વર્યવિશેષને આ પાદના ઉત્તરાર્ધવડે કહેવામાં આવશે. આ પાદના પૂર્વાર્ધવડે પરવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત નિર્વિશેષબ્રહ્મભાવનું નિરૂપણ થાયછે. ‘એવમેવૈવ સંપ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥’ (એપ્રમાણે જ આ જ્ઞાની આ શરીરથી સારીરીતે ઉત્થાન કરી, પરબ્રહ્મોતિને પામી, પોતાના રૂપવડે સારીરીતે આવિર્ભાવ પામેછે) એ શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે તે જ્ઞાની, દેવલોકાદિ ઉપભોગસ્થાનોમાં જેમ દેવાદિ કોઇ આગંતુકવિશેષરૂપે આવિર્ભાવ પામેછે તેમ કોઇ આગંતુકવિશેષરૂપે આવિર્ભાવ પામેછે, વા આત્મસ્વરૂપવડે જ આવિર્ભાવ પામેછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે મોક્ષના ફલપણાની પ્રસિદ્ધિથી અને ભમિનિષ્પદ્યતે એ પદનો ‘ઉત્પન્ન થાયછે’ એવો અર્થ હોવાથી સ્થાનાંતરોની પેઠે મોક્ષકાલમાં જ્ઞાની કોઇ આગંતુકવિશેષરૂપને પામેછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂનકાર નીચેનું સંપદ્યાવિર્ભાવાધિકરણ રચેછે:—

૧. સંપદ્યાવિર્ભાવાધિકરણ.

સમ્પદ્યાઽઽવિર્ભાવઃ સ્વેનશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાથ:—સ્વેનશબ્દાત્ સ્વેન (સ્વસ્વરૂપવડે) એ શબ્દથી સમ્પદ્ય [પરબ્રહ્મોતિને] પ્રાપ્ત થઇને આવિર્ભાવઃ [આત્મસ્વરૂપવડે જ] આવિર્ભાવ [પામેછે].

ટીકા:—‘સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥’ એમાંના સ્વેનશબ્દથી પરબ્રહ્મબ્રહ્મોતિનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે આત્મસ્વરૂપવડે જ સ્થિતિ કરેછે, ધર્મોત્તરવડે સ્થિતિ કરતો નથી, એમ જણાયછે. મોક્ષના ફલપણાવડે આગંતુક અન્યરૂપનો સ્વીકાર કરીએ તો શ્રુતિમાંના સ્વેનશબ્દ નિરર્થક થાયછે. ભમિનિષ્પદ્યતેનો અર્થ પણ ‘આવિર્ભાવ પામેછે,’ એમ, કિંવા ‘સ્થિતિ કરેછે’ એમ થઇ શકેછે, એટલે પૂર્વોક્ત અર્થ નિર્દોષ જ છે. ૧.

મોક્ષાવસ્થામાં જો કોઇ આગંતુક અન્યરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો જન્યદાદિ ત્રણઅવસ્થાઓમાં અને મોક્ષાવસ્થાઓમાં શો ભેદ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાથ:—મુક્તઃ[મોક્ષાવસ્થાને પામેલો સર્વ બંધથી] મુક્ત [છે એમ] પ્રતિજ્ઞાનાત્ [શ્રુતિની] પ્રતિજ્ઞાથી [જણાયછે].

ટીકા:—જન્યતમાં દેહના બંધપણાદિધર્મોવાળો હોયછે, સ્વપ્નમાં કોઇથી દુષ્ટાયાના જેવો કિંવા પુત્રાદિના નાશથી રદન કરનારના જેવો હોયછે, અને સુષુપ્તિમાં વિશેષના અજ્ઞાનથી વિનષ્ટના જેવો હોયછે. એવીરીતે બંધદશામાં તો કલુષિતરૂપે રહેછે, અને મોક્ષમાં તો સર્વદુઃખરહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને પૂર્ણનંદસ્વરૂપવડે સ્થિત થાયછે, એમ બંનેદશામાં મહાન ભેદ છે. મોક્ષાવસ્થાને પામેલો સર્વપ્રકારના બંધથી મુક્ત છે એમ ‘ય આત્માડપહતપામ્ના ॥’ (જે આત્મા બંધરૂપ પાપથી રહિત છે) એ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાથી જણાયછે. મોક્ષના ફલપણાની સિદ્ધિ પણ બંધની નિવૃત્તિમાત્રથી જ છે, અપૂર્વની ઉત્પત્તિથી નથી. જેમ રોગની નિવૃત્તિમાં અ-

રોગની ઉત્પત્તિ થયી છે એમ કહેવાયછે તેમ બધની નિષ્ક્રિયામાં મોક્ષની ઉત્પત્તિ થયી છે એમ ‘અભિનિ-
ષ્પયતે’ પદથી સ્વીકારવામાં વિરોધ નથી. ૨.

જ્યોતિઃશબ્દનું કાર્યરૂપ ભૌતિકજ્યોતિમાં રૂઢપણું હોવાથી ‘પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય ॥’ એ શ્રુતિ ભૌતિક-
જ્યોતિની પ્રાપ્તિને કહેછે, બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિને કહેતી નથી, તેથી કાર્યરૂપજ્યોતિને પામેલો મુક્ત યજ્ઞ શકતો
નથી, એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આત્મા [અહિં જ્યોતિઃશબ્દવડે] આત્મા [જ કહેલ છે
એમ] પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી [જણાયછે].

ટીકા:—અહિં જ્યોતિઃશબ્દવડે આત્મા જ કહેલ છે એમ પ્રકરણથી જણાયછે. ‘ય આત્માડપહત-
પામ્મા વિજરો વિમુલ્લુ: ॥’ (જે આત્મા નિષ્પાપ, અજર અને અમર) એવા પરમાત્માના પ્રકરણમાં અક-
સ્માત્ ભૌતિકજ્યોતિનું અદ્ભુત કરવું શક્ય નથી, કેમકે એમ કરવાથી પ્રકૃતની હાનિ અને અપ્રકૃતપ્રક્રિયાની પ્રા-
પ્તિરૂપ દોષ આવેછે. ‘તદેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ ॥’ (જે જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે, તેને દેવો ઉપાસેછે) ઇત્યાદિ-
વચનોમાં જ્યોતિઃશબ્દ પરમાત્મામાં પણ વ્યવહરેલો છે. ૩.

જે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે, તે શું પરબ્રહ્મથી પૃથક્ જ સ્થિત થાયછે, વા અભેદરૂપે જ સ્થિત થા-
યછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય’ એમાં કર્તા તથા કર્મનું કથન હોવાથી ભેદવડે જ સ્થિત થાયછે
એમ જણાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અવિભાગાધિકરણ રચેછે:—

૨. અવિભાગાધિકરણ.

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દૃષ્ટવાત્ [શ્રુતિઓમાં પરમાત્માના અભેદના] દૃષ્ટપણથી
અવિભાગેન અભેદવડે [સ્થિત થાયછે].

ટીકા:—‘તત્ત્વમસિ’ (તે તું છે) ‘અહં બ્રહ્માસમિ’ (હું બ્રહ્મ છું) અને ‘યત્ર નાન્યત્પરયતિ’ ॥
(ન્યાં અન્યને જોતો નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિવાક્યોમાં પરમાત્માનું અભેદરૂપે જ દર્શન હોવાથી મુક્ત પરમાત્માથી
અભેદરૂપે જ સ્થિત થાયછે. ‘યયોદકં શુદ્ધે શુદ્ધમાસિકં તાદૃગેવ ભવતિ । એવં મુનેર્વિજાનત આત્મા ભવતિ
ગૌતમ ॥’ (હે ગૌતમ ! જેમ શુદ્ધસ્થાનમાં પડેલું શુદ્ધ જલ તેવું જ રહેછે, તેમ જાણનાર મુનિને આત્મા
થાયછે) ઇત્યાદિ મુક્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારાં વાક્યો તથા નદીસમુદ્રાદિનાં ઉદાહરણો અભેદને જ દર્શા-
વનારાં છે. ભેદનું કથન કરનારાં વાક્યો ઔપચારિક છે, તેથી તેમનું પણ અભેદમાં જ તાત્પર્ય છે. ૪.

બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો મુક્ત શું સત્યસર્વજ્ઞતાદિધર્મવડે મુક્ત થઈને રહેછે, વા તે ધર્મનું શશશુભી પેટે
અત્યત્અસત્પણું હોવાથી ચિન્માત્રરૂપે સ્થિત થાયછે, કિંવા વસ્તુતઃ ચિન્માત્ર છતાં પણ અન્યજીવોની વ્ય-
વહારદૃષ્ટિવડે ક્રિપતસર્વરૂપણાદિવાજો થઈને રહેછે, એમ સંશય થાયછે. એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગ-
વાન સૂત્રકાર નીચેનું બ્રાહ્માધિકરણ રચેછે; તેમાં પ્રથમનાં બે સૂત્રવડે પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડેછે:—

૩. બ્રાહ્માધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—રૂપન્યાસાદિભ્યઃ રૂપન્યાસાદિથી બ્રાહ્મેણ બ્રાહ્મરૂપવડે [સ્થિત
થાયછે એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—‘ય આત્માડપહતપામ્મા’ ॥ (જે આત્મા નિષ્પાપ છે) તથા ‘સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ।’
(સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ) ઇત્યાદિ રૂપન્યાસ-ઉદ્દેશ-સાત ધર્મવિશેષના કથન-થી અને ‘સર્વજ્ઞઃ સર્વેશ્વરઃ’

(સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર) ઇલાદિ સિદ્ધધર્મના જેવા કથનથી યુક્ત નિષ્પાપપણું, સસકામપણું, સસસંકલ્પપણું, સર્વગ્રપણું અને સર્વેશ્વરપણું ઇલાદિબ્રહ્મસંબંધિધર્મોથી યુક્ત થઈને તેરૂપે સ્થિત થાયછે એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૫.

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તદાત્મકત્વાત્ [આત્માના] ચૈતન્યરૂપપણાથી ચિતિતન્માત્રેણ કેવલચૈતન્યરૂપે [જ યુક્ત સ્થિત થાયછે] इति એમ ઔહુલોમિઃ ઔહુલોમિ [માનેછે].

ટીકાઃ—જોકે નિષ્પાપત્વાદિધર્મોના બ્રહ્મથી ભેદવડે નિર્દેશ કરેલો છે, તોપણ ‘રાહુનું શિર’ એ ભેદ-નિર્દેશ જેમ વિકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ આ નિર્દેશ પણ વિકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તેથી એ ધર્મો અત્યંત અસત છે. ચૈતન્યમાં પાપપણાદિની નિવૃત્તિમાત્ર જ હતાં દર્શાવી છે. આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે, માટે યુક્ત કેવલચૈતન્યરૂપે જ સ્થિત થાયછે એમ માનવું યુક્ત છે. ‘एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ॥’ (અરે ! એપ્રમાણે પ્રસિદ્ધ આ આત્મા અનંતર, અખાલ, સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે) ઇલાદિ-શ્રુતિઓ પણ પૂર્વોક્તરીતે માનીએ તો જ સાર્યકતાવાળી થાયછે. સસકામત્વાદિધર્મોનું કથન ઉપાધિના સંબંધને લઈને છે, તેથી તેમનો ચૈતન્યની પેઠે સ્વરૂપમાં સંભવ નથી. આત્મામાં રતિ, ક્રીડા અને મિથુનતા પણ સુખ્યપણે સંભવ નથી. તેથી સમગ્રપ્રયત્નરહિત, નિર્મલ, અવ્યપદેશ્ય, જ્ઞાનરૂપે યુક્ત સ્થિત થાયછે, એમ ઔહુલોમિઆચાર્ય માનેછે. ૬.

ધર્મોના સસપણાને અને અત્યંતઅસસપણાને કહેનારા એ પક્ષ કહ્યા. પ્રથમનો પક્ષ સ્વીકારવાથી અદ્વૈતશ્રુતિઓને બાધની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને બીજો પક્ષ સ્વીકારવાથી સર્વજ્ઞત્વાદિશ્રુતિઓને અને વ્યવહારને બાધની પ્રાપ્તિ થાયછે; માટે ત્રીજો પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે એમ સિદ્ધાંત કરેછે:—

સિદ્ધાંતઃ—एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—एवम् એમ (પારમાર્થિક ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપના અંગીકારમાં) અપિ પણ ઉપન્યાસાત્ ઉપન્યાસથી પૂર્વભાવાત્ પૂર્વભાવથી (બ્રહ્મસંબંધી જૈશ્વર્યરૂપથી) [એનો] અવિરોધં અવિરોધ [છે એમ] વાદરાયણઃ બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકાઃ—પારમાર્થિક ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપના અંગીકારમાં પણ વ્યવહારની અપેક્ષાથી પૂર્વોક્તઉપન્યાસાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મસંબંધી જૈશ્વર્યરૂપનો નિરોધ નહિ હોવાથી અવિરોધ છે એમ શ્રીબાદરાયણઆચાર્ય માનેછે. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એ બંને સત્તાઓ ક્રમથી સત્ય અને અધ્યત્મ હોવાથી તેમના ધર્મો પરસ્પરમાં વિરોધ પામતા નથી. જે ઈશ્વરના ધર્મો છે, તે જ યુક્તચિદાત્મામાં અન્યજીવોવડે વ્યવહાર કરાયછે, એટલે અખડ અદિતીય યુક્તમાં પણ વ્યવહારપક્ષે ઈશ્વરના ધર્મોના સંભવ થાયછે, એ તાત્પર્ય છે. ૭.

એપ્રમાણે પરવિધાનું ફલ કહીને હવે અપરવિધાનું ફલ કહેછે. ‘स यदि पितृलोककामो भवति स-ङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ॥’ (તે જો પિતૃલોકની કામનાવાળો થાયછે, તો સંકલ્પથી જ આના પિતૃઓ સમુત્થાન પામેછે) ઇલાદિ દ્વંદ્વરવિધાની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે કેવલ સંકલ્પ જ પિતૃઆદિના સમુત્થાનનો હેતુ છે, વા નિમિત્તાંતરસહિત હેતુ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આ લોકમાં જેમ અન્યયનસહિત સંકલ્પથી પ્રવિષ્ઠતાની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકને પણ પિતૃઆદિના સમુત્થાનમાં યનાંતર-સહિતનો સંકલ્પ હેતુ છે. એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંકલ્પાધિકરણ રચેછે:—

૪. સંકલ્પાધિકરણ.

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તુ કેવલ સંકલ્પાત્ સંકલ્પથી એ જ [પિતૃઆદિનું સમુત્થાન છે એમ] તત્ત્વશ્રુતેઃ તે સંબંધની શ્રુતિથી [જણાયછે].

ટીકા:—કેવલ સંકલ્પ(સુદૃઢભાવનાના પ્રભાવ)થી જ પિતૃઆદિનું સમુત્થાન છે એમ તે સંબંધની ‘સક્લ્પાદિવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિથી જણાય છે, માટે તેમને અન્યપ્રયત્નની અપેક્ષા નથી. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થમાં લૌકિકદૃષ્ટાંત વિરોધ ઉપજાવી શકતું નથી. સમુજ્જ્વલસવેતાના સંકલ્પનું પ્રાકૃત-પુરુષના સંકલ્પથી વિલક્ષણપણું હોવાથી સંકલ્પના અક્ષથી જ એમને પ્રયોજનપર્યંત ભોગસાધનોની સ્થિરતા સંભવી શકે છે, માટે સર્વ નિર્દોષ છે. ૮.

ધર્મરાધીન વિદ્વાન્ને સંકલ્પમાત્રથી કેવીરીતે ભોગસિદ્ધિ સંભવી શકે, એમ શકા થાય તો તેનું સ-
માધાન કરે છે:—

અત એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અ અને અતઃ આથી એવ જ અનન્યાધિપતિઃ [વિદ્વાન્]અન્ય-
અધિપતિવિનાનો [થાય છે].

ટીકા:—અવંધ્યસંકલ્પપણાથી જ વિદ્વાન્નેનો અન્ય કોઇ અધિપતિ નથી એવો થાય છે. ‘અથ યદ્વાડડ-
ત્વાનમનુવિધ્ય વ્રજન્યેતાંશ્ચ સત્યાન્કામાંસ્તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો મવતિ ॥’ (હવે જે અહિં આત્માને પ્રાપ્ત થઇને જાય છે, તેમના આ સલક્ષ્માદિ છે અને તે સર્વલોકોમાં સ્વતંત્રગતિવાલો થાય છે) એ શ્રુતિ પણ એ જ અર્થને દેખાડે છે. ઇશ્વરધર્મ જ વિદ્વાન્માં આવિર્ભાવ પામેલો છે, તેથી તેના સંકલ્પનો ભગ થતો નથી, એવો ભાવ છે. ૯.

વિદ્વાન્ના સંકલ્પથી જ પિતૃઆદિ સમુત્થાન પામે છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી સંકલ્પનું સાધન મન તો સિદ્ધ થયું, પણ ઐશ્વર્યને પામેલા વિદ્વાન્ને શરીર તથા ઇંદ્રિયો હોય છે કે નહિ, એનો નિર્ણય થયો નહિ. તેનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું આદર્શધિકરણ રચે છે. તેમાં પ્રથમ બેસત્રોવડે પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડે છે:—

૫. આદર્શધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ— અમાવં વાદરિરાહ હ્યેવમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—વાદરિઃ આદરિ અમાવં [વિદ્વાન્ના શરીરના તથા ઇંદ્રિ-
યોના] અભાવને [માને છે] હિ કેમકે એવમ્ [શ્રુતિ] એપ્રમાણે આહ કહે છે.

ટીકા:—આદરિઆચાર્ય પ્રાપ્તઐશ્વર્ય વિદ્વાન્ના શરીરના તથા ઇંદ્રિયોના અભાવને માને છે; કેમકે ‘મનસૈતાન્કામાન્પર્યન્યમતે ॥’ (મનવડે આ કામોને જોતો છતો રમે છે) એ શ્રુતિ એપ્રમાણે કહે છે. જો મન, શરીર અને ઇંદ્રિયોવડે વિહાર કરવાનું માનીએ તો ‘મનવડે’ એ વિશેષણ નિરર્થક થાય છે, તેથી ક્રમ-
ભોક્ષમાં શરીરેંદ્રિયોનો અભાવ છે. ૧૦.

અન્યપૂર્વપક્ષને દર્શાવે છે:—

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—વિકલ્પામનનાત્ વિકલ્પના કથનથી માવં [મનની પેઠે ઇં-
દ્રિયોસહિતના શરીરના] અસ્તિત્વને જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માને છે].

ટીકા:—‘સ એકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ ॥’ (તે એકપ્રકારનો થાય છે, ત્રણપ્રકારનો થાય છે) ઇ-
ત્યાદિવડે અનેકપ્રકારના ભાવવિકલ્પનું કથન હોવાથી મનની પેઠે ઇંદ્રિયોસહિતના શરીરનું અસ્તિત્વ મુક્તપ્રતિ છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માને છે. વળી શરીરના ભેદવિના વાસ્તવિક અનેકવિધતા સંભવી શકે નહિ, તેથી પણ તે કાલે શરીરાદિનું અસ્તિત્વ માનવું જોઇએ. ૧૧.

દેહાદિ નથી જ, અને દેહાદિ મદા છે, એવા બેપૂર્વપક્ષને કહીને હવે કાલભેદવડે ઇચ્છાએ કરીને તે છે અને નથી, એમ સિદ્ધાંતપક્ષ દેખાડે છે:—

સિદ્ધાંત:—દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોક્ત: ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી દ્વાદશાહવત્ દ્વાદશાહની પેઠે ઉભયવિધં ઉભયપ્રકાર [શ્રેષ્ઠ છે એમ] વાદરાયણઃ વાદરાયણ [માને છે].

ટીકા:—જેમ ઉભયલિંગશ્રુતિના દર્શનથી દ્વાદશાહ યાગ સત્ર થાયછે, અને અહીન થાયછે, તેમ અહિં પણ પૂર્વોક્ત ઉભયલિંગશ્રુતિના દર્શનથી ઉભય પ્રકાર જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રીઆદરાયણાચાર્ય માનેછે. ન્યારે તે સશરીરપણાનો સંકલ્પ કરેછે, ત્યારે સશરીર થાયછે, અને ન્યારે અશરીરપણાનો સંકલ્પ કરેછે, ત્યારે અશરીર થાયછે. સત્યસંકલ્પપણાથી અને સંકલ્પના વિચિત્રપણાથી એમ થાયછે.

જે દ્વાદશાહયાગ ઘણા યજ્ઞમાનોવડે સંપાદ્ય હોય અને જેના વિધિવાક્યોના અંતમાં ‘ઉપયન્તિ ॥’ કિંવા ‘આસીરન્ ॥’ એ કે એના જેવા ક્રિયાબોધકશબ્દો હોય તે સત્ર કહેવાયછે, અને જે દ્વાદશાહયાગ નિયતકર્તાવડે જ સંપાદ્ય હોય, અને જેના વિધિવાક્યના અંતમાં ‘યજતિ ॥’ કે એને મળતો ક્રિયાબોધકશબ્દ હોય તે અહીન કહેવાયછે. ૧૨.

ભોગાભાવના પ્રસંગથી વિદ્વાન્ને દેહાદિનો અભાવ માનવો અયુક્ત છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

તન્વમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તે: ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તન્વમાવે શરીરના અભાવમાં સન્ધ્યવત્ સ્વપ્નાની પેઠે ઉપપત્તે: [મોક્ષમાં પણ ભોગનો] સંભવ હોવાથી [વિદ્વાન્ને ભોગાભાવનો પ્રસંગ નથી].

ટીકા:—ન્યારે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય ત્યારે જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો અવિદ્યમાન છતાં પણ માત્ર મનથી જ પ્રતીતિમાત્ર એવા સૂક્ષ્મભોગોને જીવ ભોગવેછે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ વિદ્વાન્ કેવલ મનવડે સૂક્ષ્મભોગોને ભોગવેછે, એમ ‘મનસૈતાન્કામાન્વચ્યન્મતે ॥’ એ શ્રુતિપ્રમાણથી સંભવી શકેછે, તેથી વિદ્વાન્ને શરીરના અભાવમાં ભોગાભાવનો પ્રસંગ નથી. ૧૩.

એમ છે તો દેહાદિનું ગ્રહણ નિરર્થક છે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહેછે:—

માવે જાગ્રદ્વત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—માવે [શરીરાદિના] અસ્તિત્વમાં જાગ્રદ્વત્ જાગ્રતની પેઠે [પુષ્કલભોગ થાયછે].

ટીકા:—શરીર અને ઇન્દ્રિયોસહિત હોય ત્યારે જેમ જાગ્રતમાં જીવ વિદ્યમાનભોગોને ભોગવેછે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં મુક્તને પુષ્કલ ભોગ થાયછે, એમ ‘સ एकदा भवति त्रिधा भवति ॥’ એ શ્રુતિથી સંભવી શકેછે. ૧૪.

જેમિનિના મતમાં મુક્તનું સશરીરપણું કહ્યું. ત્યાં સંશય થાયછે કે મુક્ત સંકલ્પથી જે અનેકશરીરોને ઉપજાવેછે, તે શરીરો શું કાદના યંત્રની પેઠે નિરાત્મક હોયછે, કિંવા આપણા શરીરોનાં જેવાં સાત્ત્મક હોયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આત્મા અને મનના ભેદનો અસંભવ હોવાથી તેમના એકશરીરથી સંબંધ રહેછે, માટે બીજાં શરીરો નિરાત્મક હોયછે. એ પૂર્વપક્ષની નિષ્ઠિતિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રદીપાધિકરણ રચેછે:—

૬. પ્રદીપાધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રદીપવત્ દીવાની પેઠે આવેશઃ [અનેકશરીરમાં યુગપત્] પ્રવેશ [છે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—જેમ એક દીપક પોતાની કાર્યશક્તિના યોગવડે અનેકવાટના સયોગથી અનેકદીપકના ભાવને પામેછે, તેમ એક વિદ્વાન્ પણ વિદ્યા અને યોગના બલવડે અનેકશરીરના સંબંધને પાત્રી અનેકશ-

રીરેમાં યુગપત્ પ્રવેશને પામેછે. ‘સ એકવા ભવતિ ત્રિવા ભવતિ પચ્ચવા સત્તવા નવવા ॥’ (તે એકપ્રકારનો થાયછે, ત્રણપ્રકારનો થાયછે, પાંચપ્રકારનો, સાતપ્રકારનો ને નવપ્રકારનો થાયછે) એ શ્રુતિ પણ એકના અનેકભાવને દેખાડેછે. કાષ્ઠયંત્રની ઉપમાનો સ્વીકાર કરીએ તો તેમાં તથા અન્યજીવનો પ્રવેશ સ્વીકારીએ તો તેમાં વિદ્વાનના અનેકધાપણુનું પૂર્વોક્ત અવણુ ધરી શકું નથી, અને નિરાત્મકશરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. એકમનને અનુસરનારાં મનસહિતનાં અન્યશરીરોને યુક્ત પોતાના સત્સંસ્કૃતપણુથી રચેછે, અને જે ઉત્પન્ન કરેલાં છે તેમાં ઉપાધિના ભેદથી આત્માનું પણ ભેદવડે અધિકતાપણું સંભવી શકેછે, તેથી આત્માના અને મનના ભેદના અસંભવથી અનેકશરીરના યોગનો અસંભવ છે, એવી પૂર્વપક્ષીની શંકાનું નિરાકરણ થઇ જાયછે. યોગશાસ્ત્રોમાં પણ યોગિઓના કાયવ્યૂહના સંબંધમાં એવો જ નિર્ણય કર્યો છે. ૧૫.

યુક્તપુરુષમાં અનેકશરીરપ્રવેશાદિષ્ઠ ઐશ્વર્ય અંગીકાર કરી શકાય એમ નથી; કેમકે ‘તત્કેન કં વિજાનીયાત્ ॥’ (સારે કયા કરણવડે કેને જાણે ?) તથા ‘ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ ॥’ (તે કાલે દ્વિતીય નથી જ) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ યુક્તમાં વિશેષવિજ્ઞાનના અભાવને કહેછે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સ્વાપ્યયસમ્પત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્વાપ્યયસમ્પત્યોઃ સુષુપ્તિ અને કૈવલ્ય એ બેમાંથી અન્યતરાપેક્ષમ્ એકની અપેક્ષાએ [વિશેષવિજ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે] હિ કેમકે [ત્યાં જ પ્રકરણવશથી] અવિષ્કૃતં [તે] દર્શાયું છે.

ટીકા:—કવચિત્ સુષુપ્તિઅવસ્થાની અપેક્ષા કરીને અને કવચિત્ કૈવલ્યાવસ્થાની અપેક્ષા કરીને એ વિશેષવિજ્ઞાનના અભાવનાં વચનો છે, કેમકેમુક્તિની અપેક્ષાથી નથી; કેમકે તો શ્રુતિઓમાં જ સુષુપ્તિઆદિના પ્રકરણના બલથી કહેલાં વચનોનું બેમાંથી એકની અપેક્ષાવાળાપણું દર્શાવેલું છે. સચુણવિદ્યાના બલથી સચુણોપાસકને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિના સ્વીકારમાં લેશ પણ શાસ્ત્રવિરોધ નથી. ૧૬.

જેઓ સચુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી મનસહિત જ ઈશ્વરસાચુબ્યને પામેછે, તેઓનું ઐશ્વર્ય શું સ્વતંત્ર હોયછે, અથવા પરતંત્ર હોયછે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘આપ્નોતિ સ્વારાઙ્યં ॥’ (સ્વારાન્યને પામેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી તેમનું ઐશ્વર્ય સ્વતંત્ર છે એમ જણાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જગદ્વ્યાપારાધિકરણ રચેછે:—

૭. જગદ્વ્યાપારાધિકરણ.

જગદ્વ્યાપારવર્જં પ્રકરણાદસંનિહિતત્વાચ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી ચ અને અસંનિહિતત્વાત્ અસંનિહિતપણુથી જગદ્વ્યાપારવર્જં જગત્ના [ઉત્પત્તિઆદિ]વ્યાપારવિના [અત્ય અણિમાદિષ્ઠ ઐશ્વર્ય યુક્તોને સ્વાધીન હોયછે].

ટીકા:—જગત્ની ઉત્પત્તિઆદિનું પ્રકરણ નિલસિદ્ધ ઈશ્વરનું હોવાથી અને ઈશ્વરના જ્ઞાનપૂર્વક અન્યપુરુષોને અણિમાદિષ્ઠ ઐશ્વર્યના અવણુવડે જગત્ના ઉત્પત્તિઆદિ વ્યાપારમાં તેમના અસમીપપણુથી જગત્નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપ વ્યાપારને ત્યજીને અન્ય સર્વ અણિમાદિષ્ઠ ઐશ્વર્ય યુક્તોને સ્વાધીન હોયછે. જગત્નાં ઉત્પત્તિઆદિના વ્યાપાર નિલસિદ્ધ ઈશ્વરનો છે, યુક્તોનો નથી. જો એ વ્યાપાર યુક્તોનો માનીએ તો યુક્તોના સમાનપ્રધાનપણુમાં પરસ્પરના વિરુદ્ધ અભિપ્રાયમાં કવચિત્ જગત્ની ઉત્પત્તિપ્રભૃતિનો અસંભવ થાય, અને એકપ્રતિ અન્યોનું ગોણુપણું માનીએ તો એક જ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય. ૧૭.

એ સંબંધમાં શંકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે:—

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ ચેન્નાઽધિકારિકમળ્હલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ હોવાથી [વિદ્વાનનું ઐશ્વર્ય

સ્વતંત્ર હોયછે]' इति એમ ચેત્ [ને કહો] તો ન [આ દોષ] નથી આધિકારિકમण्डलस्योक्तेः [આદિત્યાદિ] અધિકારીને તેમના કર્તવ્યમાં બેઠનાર તે મંડલમાં રહેલા [પરમેશ્વર]ને [અધીન સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિના] કથનથી.

टीका:—‘आमोति स्वराज्यम् ॥’ (સ્વારાજ્યને પામેછે) ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ હોવાથી વિદ્વાનનું એ-
શ્વર્ય સ્વતંત્ર હોયછે એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો એમ કહીએછીએ કે તમારા એ પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી; કેમકે સ-
વિત્તમંડલાદિરૂપ વિશેષસ્થાનમાં રહેલા અને આદિત્યાદિને પોતાના અધિકારરૂપ કાર્યમાં બેઠનારા ને પરમેશ્વર
તેને અધીન સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિનું કથન છે. ને પ્રથમ નિરંકુશ સ્વારાજ્ય કહું હોય તો આગળ ‘आमोति मनस-
स्पतिम् ॥’ (સર્વભનોના પતિ પૂર્વસિદ્ધ ઈશ્વરને પામેછે) એ શ્રુતિ ઈશ્વરના પ્રાપ્યપણાને ન કહેત. એમ હો-
વાથી મુક્તવિદ્વાનનું ભોગમાં સ્વારાજ્ય-સ્વાતંત્ર્ય-છે, જગત્પત્ની ઉત્પત્તિઆદિમાં નથી, એ સિદ્ધ છે. ૧૮.

બ્રહ્મના સચુલ્લસ્વરૂપની પેઠે નિર્ગુણસ્વરૂપનું પણ અસ્તિત્વ છે એમ કહેછે:—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વિકારાવર્તિ વિકારરહિત ચ પણ [પરમેશ્વરનું રૂપ છે] હિ
કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેવી (જે રૂપની) સ્થિતિમ્ સ્થિતિને આહ કહેછે.

टीका:—सविप्रभवादिना अधिष्ठाता, सगुण અને સવિકાર એવું જ માત્ર પરમેશ્વરનું રૂપ નથી, હિંદુ
નિભયુક્ત, નિર્ગુણ અને નિર્વિકાર પણ પરમેશ્વરનું રૂપ છે; કેમકે ‘तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥’ (તેટલો આનો મહિમા છે, અને તેનાથી પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે.
આનો એક પાદ સર્વ ભૂતો છે, અને આના ત્રણ પાદ સ્વયંપ્રકાશરૂપે અમૃત છે) એ શ્રુતિ પરમાત્માની એ-
પ્રકારની સ્થિતિને કહેછે. નિર્ગુણોપાસક નિર્ગુણરૂપને અભેદરૂપે પામેછે, અને સચુલ્લોપાસક સચુલ્લરૂપને પામેછે.
તેમાં પણ સચુલ્લોપાસક નિરંકુશ એશ્વર્યને પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ સાંકુશ એશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાયછે, એમ જાણવું. ૧૯.
નિર્ગુણસ્વરૂપમાં પ્રમાણને કહેછે:—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને પ્રત્યક્ષાનુમાને શ્રુતિસ્મૃતિ ઇવં [પરમાત્માને] એમ
દર્શયતઃ દેખાડેછે.

टीका:—‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥’ (તે પરમાત્મ-
સ્વરૂપમાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્રતારા પ્રકાશતા નથી, વીજળી પ્રકાશતી નથી, તે અલ્પતેજાઓ અગ્નિ
ક્યાંથી પ્રકાશી શકે?) એ શ્રુતિ તથા ‘न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥’ (તે પરમાત્મસ્વરૂપને
સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશી શકતો નથી, અને અગ્નિ પ્રકાશી શકતો નથી) એ સ્મૃતિ પરમજ્યો-
તીરૂપ પરમાત્માના નિર્ગુણપણાને દેખાડેછે. એપ્રમાણે પરમાત્માનું વિકાસાતીતપણું પ્રસિદ્ધ છે. ૨૦.

અપરબ્રહ્મને જાણનારને વિશ્વસ્રષ્ટાપણાના અભાવમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ભોગમાત્રસામ્યલિંગાત્ માત્ર ભોગના સમાનપણાના લિંગથી
ચ પણ [બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકનું એશ્વર્ય નિરંકુશ નથી એમ જાણાયછે].

टीका:—‘स यदैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हृविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ॥’ (જેમ એ
દેવને સર્વે ભૂતો બનેછે, તેમ એપ્રમાણે જાણનારને સર્વે ભૂતો બનેછે.) એ માત્ર ભોગના સમાનપણાના
લિંગથી પણ બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકનું એશ્વર્ય નિરંકુશ નથી, પણ અનાદિસિદ્ધ ઈશ્વરના સમાન
માત્ર તેમને ભોગની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ જાણાયછે. ૨૧.

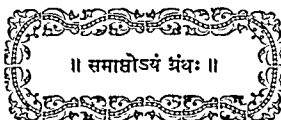
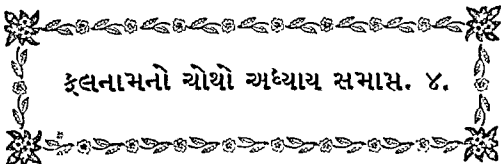
જે ઉપાસકનું ઐશ્વર્ય સ્વતંત્ર ન હોય તો તે ઐશ્વર્યનું અંતવાળાપણુ દેવાથી ઉપાસકની આવૃત્તિ થવી નેમ્મએ એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહેછે:—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—શબ્દાત્ શબ્દથી અનાવૃત્તિઃ અનાવૃત્તિ [છે] શબ્દાત્ શ્રુતિ-થી અનાવૃત્તિઃ આવૃત્તિ નથી.

ટીકા:—નાડી અને રસ્મિના સબધદ્વારા દેવયાનમાર્ગવડે જે ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં જાયછે, તે સ્વર્ગમાં ગયેલાની પેઠે પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, એમ ‘તેષાં ન પુનરાવૃત્તિઃ ॥’ (તેઓની પુનરાવૃત્તિ નથી) તથા ‘બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ॥’ (બ્રહ્મલોકને પામેછે, અને પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી) ઇત્યાદિ-શ્રુતિઓથી જણાયછે. એ બ્રહ્મલોકમાં ચર અને પુષ્ય એ નામના સમુદ્રસમાન બે અમૃતના હલ છે, અમૃતના વિકારરૂપ હર્ષ ઉપજાવનારું સરોવર છે, અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારો અશ્વત્થ છે, અપરાજિતા પુરી અને હિરણ્મય ગૃહ છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મલોકમાં ગયેલાનું ઐશ્વર્ય અંતવાળું છતાં પણ તેમની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, કિંતુ તેઓ સાંના ભોગ ભોગવીને બ્રહ્માની સાથે વિદેહકૈવલ્યને પામેછે. પંચાગ્નિવિધાવડે, અશ્વમેધયજુવડે અને સુદદ્વલ્યજ્યવડે જેઓ બ્રહ્મલોકમાં ગયા હોયછે, તેઓ બીજા કલ્પમાં પુનરાવૃત્તિ પામેછે. મોક્ષ પામતા નથી. સમ્યગ્દર્શનવડે જેમના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઇ ગયા છે, અને જેઓ નિલસિદ્ધબ્રહ્મરૂપ થયા છે, તેમની અનાવૃત્તિ તો સિદ્ધ જ છે. સૂત્રનું બે વાર કથન આ શાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ દેખાડેછે. ૨૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો નિર્ગુણબ્રહ્મવેત્તાની વિદેહકૈવલ્યપ્રા-
પ્તિનું અને સગુણબ્રહ્મવેત્તાની બ્રહ્મલોકસ્થિતિનું નિરૂપણ
એ નામનો ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદપ્રણીત પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્રનું ગૂર્જરભાષાંતર.

હૃદયકમલમાં [અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષી હોવાથી હું એવી વૃત્તિમાં સ્વયં-
કાશરૂપે] સ્પુરનાર, સચ્ચિદાનંદ, પરમહંસોની ગતિરૂપ, તુરીયસ્વરૂપ [જે] આત્મતત્ત્વ [છે,
તેનું] પ્રાતઃકાલમાં હું સ્મરણ કરુંછું. જે સ્વપ્ન, જાગૃત્ અને સુષુપ્તિને જાણેછે, [જે] નિત્ય, નિર-
વચ્ચ [ને] નિરતિશય વ્યાપક [છે] તે હું [છું,] પંચભૂતોનો સમૂહ [હું] નથી. ૧.

[જે] મનનો તથા વાણીઓનો અવિષય [છે,] જેના અનુગ્રહવડે સર્વવાણીઓ પ્રકાશેછે,
જેને નેતિ નેતિ (આ સત્ય નહિ, આ સત્ય નહિ એમ) [પ્રપંચનો નિષેધ કરનારાં] વચનોવડે વેદો
કહેછે, [જેને બ્રહ્મવેત્તાઓ] દેવોના દેવ, અજન્મા, અચ્યુત [અને] સુખ્ય કહેછે, તેને પ્રાતઃકા-
લમાં હું ભજુંછું. ૨.

અજ્ઞાનથી પર, સ્વપ્રકાશરૂપ, પૂર્ણ, સનાતનપદરૂપ, પુરુષોત્તમનામવાળું, [ને] જે સર્વભૂતિરૂ-
પમાં આ સંપૂર્ણ જગત્ દોરડીમાં સાપની પેઠે જ પ્રતીત થાયછે [તેને] પ્રાતઃકાલમાં હું
નમસ્કાર કરુંછું. ૩.

આ પુણ્યરૂપ અને ત્રણલોકના વિભૂવણરૂપ ત્રણલોકોને જે પ્રાતઃકાલમાં જાણે, તે પર-
મપદને પામે. ૪.

॥ श्रीवेदांतदर्शननां सूत्रोक्तं वर्णानुक्रमसूचीपत्र ॥

अ.

	अध्यायांक.	पादाक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
अंशो नानान्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके	२	३	४३	१११
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति....	२	४	११	१२०
अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्	३	३	३३	१६४
अक्षरमम्बरान्तधृतेः	१	३	१०	३५
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्ययैव तद्दर्शनात्	४	१	१६	२०४
अश्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न मास्तत्वात्	३	१	४	१२६
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	३	३	५५	१७३
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२	२	८	७८
अङ्गेषु यथाश्रयभावः	३	३	६१	१७६
अचलत्वं चापेक्ष्य	४	१	९	२०१
अणवश्च	२	४	७	११९
अणुश्च	२	४	१३	१२१
अत एव च नित्यत्वम्	१	३	२९	४१
अत एव च सर्वाण्यनु	४	२	२	२०६
अत एव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा	३	४	२५	१८५
अत एव चानन्याधिपतिः....	४	४	९	२२३
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	३	२	१८	१४२
अत एव न देवता भूतं च	१	२	२७	३१
अत एव प्राणः	१	१	२३	१९
अतः प्रबोधोऽस्मात्	३	२	८	१३९
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४	२	२०	२१३
अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च....	३	४	३९	१८९
अतिदेशाच्च	३	३	४६	१७०
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्	३	२	२६	१४५
अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः	४	१	१७	२०४
अत्ता चराचरग्रहणात्	१	२	९	२५
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१	१	१	२

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१	२	२१	२९
अद्वष्टानियमात्	२	३	११	११४
अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२	१	२२	६८
अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	३	४	८	१८०
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	२	३९	२९
अध्ययनमात्रवतः	३	४	१२	१८१
अनभिभवं च दर्शयति	३	४	३६	१८८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः	१	२	१७	२८
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	४	१	१९	२०३
अनाविष्कुर्वन्नन्यात्	३	४	१०	१९३
अनादृष्टिः शब्दादनादृष्टिः शब्दात्	४	४	२२	२२७
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्	३	३	३१	१६३
अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	१३०
अनुकृतेस्तस्य च	१	३	२२	३९
अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८	११३
अनुपपत्तेस्तु न शरीरः	१	२	३	२३
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञानतरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम्	३	३	१०	१७१
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१९	१८३
अनुस्मृतेर्बादरिः	१	२	३०	३२
अनुस्मृतेश्च	२	२	२६	८६
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	३	२	३७	१४९
अन्तर उपपत्तेः	१	२	१३	२७
अन्तरा चापि तु तदृष्टेः	३	४	३६	१८८
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः	३	३	३६	१६६
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्नाविशेषात्	२	३	१९	१०१
अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वर्गव्यपदेशात्	१	२	१८	२८
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१	९२
अन्तस्तद्वर्गोपदेशात्	१	१	२०	१८
अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः	२	२	३६	९०
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२	२	९	७७
अन्यथाऽं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६	१६३
अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात्	२	२	९	७९
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्	३	३	३६	१६६
अन्यमानव्यावृत्तेश्च	१	३	१२	३६

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
अन्याधिष्ठितेषु पूर्वजदभिलाषात्	३	१	२४	१३४
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१	४	१८	५४
अन्यार्थश्च परामर्शः	१	३	२०	३८
अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्	३	३	१७	१५७
अपरिग्रहाच्चाल्यन्तमनपेक्षा	२	२	१७	८२
अपि च सप्त....	३	१	१५	१३१
अपि च स्मर्यते	१	३	२३	३९
" " "	२	३	४५	११२
" " "	३	४	३०	१८७
" " "	३	४	३७	१८८
अपि चैवमेके	३	२	१३	१४१
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३	२	२४	१४४
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	६२
अप्रतीकालम्भनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च	४	३	१५	२१९
अवाधाच्च	३	४	२९	१८६
अभावं बादरिराह क्षेत्रम्	४	४	१०	२२३
अभिध्योपदेशाच्च	१	४	२४	५६
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	६१
अभिव्यक्तेरित्याश्रयः	१	२	२९	३२
अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्....	२	३	५२	११५
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	२	२	६	७८
अभ्युपगमप्रवृत्तौ न तथात्वम्	३	२	१९	१४३
अरूपपदेन हि तत्प्रधानत्वात्	३	२	१४	१४१
अक्षिरादिना तत्प्रथितः	४	३	१	२१४
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च....	१	२	७	२४
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१	३	२१	३८
अवस्थितिर्विशेषादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि हि	२	३	२४	१०४
अवस्थितेरिति काराकृत्यः	१	४	२२	५५
अविभागेन दृष्टत्वात्	४	४	४	२२१
अविभागो वचनात्	४	२	१६	२११
अविरोधश्चन्दनत्	२	३	२३	१०४
अनुद्धमिति चेन्न शब्दात्....	३	१	२५	१२४
अस्मादिवच तदनुपपत्तिः	२	१	२३	६९
अशुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः	३	१	६	१२

				अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
असत्ति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	२	११	८४
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	६२
असद्यप्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्	२	१	१७	६७
असन्ततेश्चाव्यतिकरः	२	३	४९	११४
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	९	९८
असार्वात्रिकी	३	४	१०	१८०
अस्ति तु	२	३	२	९९
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	१	१	१९	१७
अस्यैव चोपपत्तरेण ऊष्मा	४	२	११	२०९
आ.							
आकाशस्तद्धिज्ञात्	१	१	२२	१८
आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४	८९
आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्	१	३	४१	४९
आचारदर्शनात्	३	४	३	१७९
आतिवाहिकास्तद्धिज्ञात्	४	३	४	२१९
आत्मकृतेः परिणामात्	१	४	२६	९७
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	१९७
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२	१	२८	७१
आत्मशब्दाच्च	३	३	१९	१९७
आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	२२१
आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	१९८
आदरादलोपः	३	३	४०	१६८
आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः	४	१	६	२००
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१४	१९६
आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२	१६
आनन्दादयः प्रधानस्य	३	३	११	१९५
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	१३०
आनुमानिकमप्येकेयमिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च				१	४	१	४७
आपः	२	३	११	९९
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२	२०२
आभास एव च	२	३	५०	११४
आमनन्ति चैनमस्मिन्	१	२	३२	३२
आर्ध्वज्यामित्योद्बुद्धोमित्तस्यै हि परिमृतीयते	३	४	४९	१९१
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४	१	१	१९६

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	श्लोक.
आसीनः संभवात्	४	१	७	२००
आह च तन्मात्रम्	३	२	१६	१४२
इ.				
इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात्	१	३	१८	३७
इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	६८
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	२०३
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	८३
इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१३	१५६
इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	६०
इयदामननात्	३	३	३४	१६५
ई.				
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः	१	३	१३	३६
ईक्षतेर्नाशन्दम्	१	१	५	१४
उ.				
उक्तमिष्यत एवंभावादिसौहुलोभिः	१	४	२१	५५
उक्तान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	१०३
उत्तराद्येदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१	३	१९	३७
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	८३
उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२	९३
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः	२	२	२७	८६
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७	२०
उपपत्तेश्च	३	२	३५	१४८
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२	१	३६	७४
उपपन्नस्तद्वक्ष्यार्थोपलब्धेर्लोक्यत्	३	३	३०	१६३
उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्	३	४	४२	१९०
उपमर्दं च	३	४	१६	१८२
उपलब्धिवदनियमः	२	३	३७	१०९
उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरयद्धि	२	१	२४	६९
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेष्यत्त्वमाने च	३	३	५	१५३
उपरिथितेऽतस्तद्वचनात्	३	३	४१	१६८
उपादानात्	२	३	३५	१०८
उभयथा च दोषात्	२	२	१६	८२
" " "	२	२	२३	८४

				अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः	२	२	१२	८०
उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	३	२	२७	१४६
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः	४	३	५	२१६
ऊ.							
ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	३	४	१७	१८२
ए.							
एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३	१७२
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२	३	८	९८
एतेन योगः प्रत्युक्तः	२	१	३	६०
एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	६४
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	५८
एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम्	२	२	३४	८९
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः	३	४	५२	१९४
एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः	४	४	७	२२२
ऐ.							
ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	१९४
क.							
कम्पनात्	१	३	३९	४४
करणवच्चेन भोगादिभ्यः	२	२	४०	९२
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२	३	३३	१०८
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१	२	४	२३
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः	१	४	१०	५०
कामकारेण चैके	३	४	१५	१८१
कामाच्च नानुमानापेक्षा	१	१	१८	१७
कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः	३	३	३९	१६७
काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरज्ञ वा पूर्वहेत्वभावात्	३	३	६०	१७५
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१४	५२
कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः	४	३	७	२१६
कार्याख्यानादपूर्वम्	३	३	१८	१५८
कार्यास्ये तदप्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	२१७
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु त्रिहितप्रतिपिद्वावैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२	१११
कृतास्येऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च	३	१	८	१२९
कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः	३	४	४८	१२९

	अध्यायक.	पादाक.	सूत्राक	पृष्ठाक.
कृत्प्रसक्तिर्निखयवत्वशब्दकोपो वा	२	१	२६	७०
क्षणिकत्वाच्च	२	२	३१	८७
क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररयेन लिङ्गात्....	१	३	३५	४३

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च	१	३	१५	३६
गतिसामान्यात्	१	१	१०	१५
गतेर्यवत्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः....	३	३	२९	१६३
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	३	३	६४	१७६
गुणाद्वा लोकवत्	२	३	२५	१०५
गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	२६
गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	१	१	६	१४
गौण्यसम्भवात्	२	३	३	९५
„	२	४	२	११६

च.

चक्षुरादिवत्तु तत्सहसिष्टयादिभ्यः	२	४	१०	१२०
चमसवदविशेषात्	१	४	८	५०
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः	३	१	९	१२९
चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्	२	३	१६	१०१
चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४	४	६	२२२

छ.

छन्दत उभयाविरोधात्	३	३	२८	१६२
छन्दोभिवाननेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्	१	१	२५	१९

ज.

जगद्वाचित्वात्	१	४	१६	५३
जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	४	४	१७	२२५
जन्माद्यस्य यतः	१	१	२	३
जीवमुख्यप्राणलिङ्गानेति चेत्तद्व्याख्यातम्	१	४	१७	५३
जीवमुख्यप्राणलिङ्गानेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्	१	१	३१	२१
ज्ञेयत्वावचनाच्च	१	४	४	४८
ज्ञोऽत एव	२	३	१८	१०२
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	१२१
ज्योतिरूपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके	१	४	९	५०
ज्योतिर्दर्शनात्	१	३	४०	४५

					अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
ज्योतिश्चरणामिधानात्	१	१	२४	१९
ज्योतिषि भावाच्च	१	३	३२	४२
ज्योतिषैकेषामसत्यने	१	४	१३	५१
त.								
त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान्	२	४	१७	१२२
तच्छ्रुतेः	३	४	४	१७९
तद्वितोऽधि वरुणः सम्बन्धात्	४	३	३	२१५
तच्च समन्वयात्	१	१	४	५
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२	४	४	११७
तत्प्राक्श्रुतेश्च	२	४	३	११७
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः	३	१	१६	१३१
तथा च दर्शयति	२	३	२७	१०५
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्	३	४	२४	१८४
तथाऽन्यप्रतिषेधात्	३	२	३६	१४८
तथा प्राणाः	२	४	१	११६
तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्	४	१	१३	२०२
तदधीनत्वादर्थवत्	१	४	३	४८
तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः	२	१	१४	६५
तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्कृतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्	३	१	१	१२५
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च	३	२	७	१३८
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः	१	३	३७	४४
तदभिध्यानादेव तु तद्विद्वत्तास्तः	२	३	१३	१००
तदव्यक्तमाह हि	३	२	२३	१४४
तदाऽपीतिः संसारव्यपदेशात्	४	२	८	२०९
तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्	१	३	२६	४०
तदोक्तोऽभ्यञ्जनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुसृतियोगाच्च								
हार्दानुगृहीतः शताधिकया	४	२	१७	२११
तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राश्नान्	२	३	२९	१०६
तद्वत्स्य तु नातद्गानो जैमिनेरपि नियमातद्रूपामात्रेभ्यः	३	४	४०	१८९
तद्वतो विधानान्	३	४	६	१७९
तदेतुव्यपदेशाच्च	१	१	१४	१६
तन्निर्वाणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम्	३	३	४२	१६८
तन्निष्ठस्य गोभोपदेशात्	१	१	७	१४

कृमनः प्राण उत्तपत्	—	१	२	३ २०७
कृमन्ने सन्ध्यवदुपपत्तेः	—	१	३	१३ २२३
कर्त्ताप्रतिग्रहादप्यन्ययाऽनुमेयमिति चेदेवनन्यविनेहः	—	२	१	११ ६४
तस्य च निलत्वात्	—	२	३	१६ १२२
तानि परे तथा ह्याह	—	२	२	१६ २११
तस्य तु दर्शनम्	—	३	३	२ १८०
तृतीयसम्बन्धोऽयः संशोकजस्य	—	३	१	२१ १२३
तेजोऽतस्तथा ह्याह	—	२	३	१० ९९
श्रवणमेवं चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	—	१	३	६ ४९
श्रामकन्यास्तु भूयस्त्वात्	—	३	१	२ १२६
				द.			
दर्शनाच्च	३	१	२० १३२
"	३	२	२१ १४३
"	३	३	४८ १७०
"	३	३	६६ १७७
"	४	३	१३ २१८
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	४	४	२० २२६
दर्शयति च	३	३	४ १९२
" "	३	३	२२ १९९
दर्शयति चापि अपि गर्यते	३	२	१७ १४२
दहर उत्तरेभ्यः	१	३	१४ ३६
दृश्यते तु	२	१	६ ६२
देवादिवदपि लोके	२	१	२९ ७०
देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६ १३८
शुभ्राद्यायतनं स्वशब्दात्	१	३	१ ३३
द्वादशाहन्नुमपनिधं मादप्यणोऽतः	४	४	१२ २२४
				ध.			
धर्म जैमिनिरत एष	३	२	४० १५०
धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९ १५
धृतेश्च महिम्नोऽस्याग्निमुज्ज्योः	१	३	११ १७
ध्यानाय	४	१	८ २००
				न.			
न कर्माविभागादिति वेदानादित्याह	२	१	१५

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
न च कर्तुः करणम्	२	२	४३	९३
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिपत्तिः	४	३	१४	२१८
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	९०
न च स्मार्तमतद्वर्माभिधापात्	१	२	१९	२९
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	४	४१	१२०
न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	६३
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	१३२
न प्रतीके न हि सः	४	१	४	१२९
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	७३
न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	८७
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	१४१
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	२१
न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३	३	६५	१७६
न वा प्रकरणभेदात्परोरनीयस्त्वादिवत्	३	३	७	१५३
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	११९
न वा विशेषात्	३	३	२१	१५९
न विपदश्रुतेः	२	३	१	९५
न त्रिलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	६१
न संस्योपसंप्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च	१	४	११	५१
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मुक्त्युबन्धे हि लोकापत्तिः	३	३	५१	१७१
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११	१४०
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्	२	३	२१	१०३
नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	१३३
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्निवृत्त्याच्च ताम्यः	२	३	१७	१०२
नाना शब्दादिभेदात्	३	३	५८	१७४
नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	३३
नाभात्र उपलब्धेः	२	२	२८	८६
नापिशेषात्	३	४	१३	१८१
नासतोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	८५
नित्यमेव च भारात्	२	२	१४	८१
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा	२	३	३२	१०८
नियमाद्य	३	४	७	१७९
निर्मातारं धेके पुत्रादयश्च	३	२	२	१३६

		अ.प.व.द.	प.प.व.द.	म.प.व.द.	श.प.व.द.
निशि मेनि चेल सङ्ग्रहस्य यायेदेहमापितादर्शयनि च	४	२	१९	२१२
नेगरोऽनुपपदेः	१	१	१९	१०
नेकस्मिन्दर्शयतो हि	४	२	६	२०८
नेकस्मिन्नसंभवात्	२	२	२३	८७
नोपमर्देनातः	४	२	१०	२०९

॥

न च कर्तुः करणम्	२	२
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः	४	३
न च पर्यायादध्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	
न तु दृष्टान्तभावात्	२	
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	
न प्रतीके न हि सः	४	
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	
न भावोऽनुपलब्धेः		
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्		
न यत्पुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्		
न वा तत्सहभावाश्रुतेः		
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्		
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्		
न वा विशेषात्		
न वियदश्रुतेः		
न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्		
न संस्योपसंप्रदादपि नानाभावादतिरेकाच्च		
न सामान्यादधुपलब्धेर्न्युवन्न हि लोकापत्तिः					
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि					
नाश्रुतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्		
नातिचिरेण विशेषात्		
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः		
नाना शब्दादिभेदात्		
नानुमानमतच्छब्दात्		
नाभाव उपलब्धेः		
नाविशेषात्		
नासतोऽदृष्टत्वात्		
नित्यमेव च भावात्		
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यत्रानित्यस्य					
नियमाच्च		
निर्मातारं धैके पुत्रादयश्च					

			अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः	३	२	२२	१४४
प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्मरय्यः	१	४	२०	५४
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः	२	३	६	९७
प्रतिषेधाच्च	३	२	३०	१४६
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४	२	१२	२१०
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्	२	२	२२	८४
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्योक्तेः	४	४	१८	२२५
प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	३	१	५	१२७
प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	१६६
प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	२२४
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	५३	११५
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	७६
प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	३७
प्राणगतेश्च	३	१	३	१२६
प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	१२१
प्राणभृच्च	१	३	४	३३
प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	२०
प्राणादयो वाक्यशेषात्	१	४	१२	५१
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे	३	३	१२	१५५

फ.

फलमत उपपत्तेः	३	२	३८	१४९
---------------	------	------	---	---	----	-----

ब.

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च	३	४	४३	१९१
बुद्धयर्थः पादवत्	३	२	३३	१४८
ब्रह्मट्टिरुत्कर्पात्	४	१	५	१९९
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	४	४	५	२२१

भ.

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति	३	१	७	१२८
भावं जैमिनिर्विकल्पात्मननात्	४	४	११	२२३
भावं तु वादरायणोऽस्ति हि	१	३	३३	४२
भावशब्दाच्च	३	४	२२	१८४
भावे चोपलब्धेः	२	१	१५	६६
भावे जाग्रद्वत्	४	४	१४	२२४

	आद्यादाद.	कादाद.	गृयाद.	पृयाद.
भूतादिषादभ्यपदेशोपपेधेयम्	१	१	२६	२०
भूतेषु सप्त्युते:	४	२	९	२०४
भूमा संप्रसादादभ्युपदेशात्	१	३	८	३४
भूधः प्रभुवम्पायस्त्वं तथा हि दर्शयति	३	३	९७	१७४
भेदभ्यपदेशाच्च	१	१	१७	१७
भेदभ्यपदेशात्	१	३	९	३४
भेदभ्यपदेशाद्यान्यः	१	१	२१	१८
भेदभ्युते:	२	४	१८	१२२
भेदाभेति धेधैरुत्यामपि	३	३	२	१९१
भोक्त्रापत्तेरविभागधेतुस्याहोक्त्वत्	२	१	१३	६४
भोगमात्रस्याभ्यपदिक्काच्च	४	४	२१	२२६
भोगेन त्रितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	४	१	१९	२०९

म.

मच्चादिष्वसंमयादनधिकारं जैमिनि:	१	३	३१	४२
मन्त्रयणांश	२	३	४४	११२
मन्त्रादियद्वाऽवितोषः	३	३	९६	१७२
महर्षिष्वद्वा इत्यपरिमण्डलाभ्यान्	२	२	११	७९
महद्वा	१	४	७	४९
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोध	२	४	२१	१२३
माश्रयणिकमेव च गीयते	१	१	१९	१६
मायामात्रं तु फाल्गुन्येनानभिभ्यक्तस्वरूपत्वात्	३	२	३	१३६
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२	२२०
मुक्तोऽभ्युपपदेशात्	१	३	२	३३
मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्	३	२	१०	१४०
मौनवर्तितोरपामभ्युपदेशात्	३	४	४९	१९३

य.

यद्वैकामना सत्रापरितोषात्	४	१	११	२०१
यथा च तथोमयथा	२	२	४०	११०
यथा च प्राणादि:	२	१	२०	६८
यदेव विदयेति हि	४	१	१८	२०६
यत्परिचित्तमान्तिष्ठिपरिकारिकागम्य....	३	३	२३	११४
यत्पदान्तराधिकारं न दोषमस्तद्वैकामना....	३	२	२०	१०७
यत्परिचित्तं तु विद्वानो द्योतयत्	२	३	७	

					अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
युक्तेः शब्दान्तराच्च	२	१	१८	६७
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मर्ते चैते	४	२	२१	२१३
योनिश्च हि गीयते	१	४	२७	१७
योनेः शरीरम्	३	१	२७	१३९
र.								
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	२	२	१	७६
रम्यतुतारी	४	२	१८	२१२
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्	२	२	१९	८१
रूपोपन्यासाच्च	१	२	२३	३०
रेतःसिग्योगोऽथ	३	१	२६	१३९
ल.								
लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि	३	३	४४	१६९
लिङ्गाच्च	४	१	२	१९७
लोकवस्तु लौलकैवल्यम्	२	१	३३	७३
च.								
वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्	१	४	९	४८
वाक्याभ्ययात्	१	४	१९	९४
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४	२	१	२०६
वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्	४	३	२	२१९
विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्	२	१	३१	७२
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	३	३	९९	१७९
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह	४	४	१९	२२६
विकारशब्दश्चेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३	१६
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	२	२	४४	९३
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३	१	१७	१३२
विद्वैव तु निर्धारणात्	३	३	४७	१७०
विधिर्वा धारणवत्	३	४	२०	१८३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४	१००
विप्रतिषेधाच्च	२	२	४९	९४
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	२	२	१०	७९
विभागः शतवत्	३	४	११	१८०
विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्	१	३	२७	४०
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	१	२	२	२३

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
विशेषं च दर्शयति	४	३	१६	२१९
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी	१	२	२२	२९
विशेषणाच्च	१	२	१२	२६
विशेषानुग्रहश्च	३	४	३८	१८९
विशेषितत्वाच्च	४	३	८	२१७
विहारोपदेशात्	२	३	३४	१०८
विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि	३	४	३२	१८७
वृद्धिहासमाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्	३	२	२०	१४३
वेधार्थभेदात्	३	३	२५	१६१
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः	४	३	६	२१६
वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्	२	२	२९	८६
वैलक्षण्याच्च	२	४	१९	१२३
वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः	२	४	२२	१२४
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१	२	२४	३०
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति	२	१	३४	७३
व्यतिरेकस्तद्वावाद्वावित्वान्न तूपलम्बिवत्	३	३	५४	१७२
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	२	४	७७
व्यतिरेको गन्धवत्	२	३	२६	१०५
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	१६६
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	९	३	३६	१०९
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३	३	९	१५४

श.

शक्तिविपर्ययात्	२	३	३८	१०९
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	१	३	२८	४०
शब्दविशेषात्	१	२	५	२४
शब्दश्चातोऽकामकारे	३	४	३१	१८७
शब्दाच्च	२	३	४	९६
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते	१	२	२६	३१
शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४	३९
शब्दमागुपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुग्रेयत्वात्	३	४	२७	१८५
शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते	१	२	२०	२९
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	१	१	३०	२१

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
शास्त्रयोनित्वात्	१	१	३	४
शिष्टेश्च	३	३	६२	१७६
शुभास्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४	४३
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	१७८
श्रवणाभ्ययनार्थप्रतिषेधात्समृतेश्च	१	३	३८	४४
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	१५
”	३	२	३९	१४९
श्रुतेश्च	३	४	४६	१९२
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७	७०
श्रुतोपनिषत्कगलमिधानात्	१	२	१६	२७
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४९	१७०
श्रेष्ठश्च	२	४	८	११९

स.

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात्	३	१	१३	१५४
संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापात्	१	३	३६	१२३
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः	३	२	९	१३१
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४	४	८	४३
संज्ञातश्चेच्छुद्धमस्ति तु तदपि	३	३	८	१३९
संज्ञामूर्तिर्कृतिस्तु त्रिष्टुक्पूर्वत उपदेशात्	२	४	२०	२२२
सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	६६
संध्ये सृष्टिराह हि	३	२	१	१३६
सप्त गतेर्विशेषितत्वात्	२	४	५	११७
समन्वारम्भणात्	३	४	५	१७९
समवायाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	८१
समाकर्षात्	१	४	१५	५२
समाभ्यसावाच्च	२	३	३९	१०९
समान एवं चाभेदात्	३	३	१९	१५८
समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्समृतेश्च	१	३	३०	४१
समाना चाऽऽस्युपक्रमादसृज्यत्वं चानुपोष्य	४	२	७	२०८
समाहारात्	३	३	६३	१७६
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	८२
सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति	१	२	३१	३२
सम्पदाऽऽविर्भावः स्वेनशब्दात्	४	४	१	२२०
सम्बन्धादेवमन्यतापि	३	३	२०	१५९

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
सम्बन्धानुपपत्तेश्च	२	२	३८	९१
संश्रुतिद्युव्याप्त्यपि चातः	३	३	२३	१६०
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्	१	२	८	२९
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१	२	१	२३
सर्वथाऽनुपपत्तेश्च	२	२	३२	८७
सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	१८८
सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२	१	३७	७९
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	३	३	१	१९१
सर्वानानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात्	३	४	२८	१८६
सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरववत्	३	४	२६	१८९
सर्वाभेदादन्यत्रेमे	३	३	१०	१९९
सर्वोपेक्षा च तद्दर्शनात्	२	१	३०	७२
सहकारित्वेन च	३	४	३३	१८७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विव्यादिवत्	३	४	४७	१९२
साक्षाच्चोभयान्नानात्	१	४	२९	९७
साक्षादध्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८	३१
सा च प्रशासनात्	१	३	११	३९
सामान्यापत्तिरुपपत्तेः	३	१	२२	१३३
सामान्यात्	३	२	३२	१४७
सामीप्यात् तद्व्यपदेशः	४	३	९	२१७
साम्प्रदाये तर्तव्याभावात्तथा हान्ये	३	३	२७	१६२
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	३	१	११	१३०
मुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१९	२७
सुपुष्ट्युक्तान्योर्भेदेन	१	३	४२	४९
सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात्	१	४	२	४७
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४	२	९	२०९
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	१३७
सैव हि सत्यादयः	३	३	३८	१६७
सोऽप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४	२०७
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३	४	१४	१८१
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१	१८४
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३	२	३४	१४८
स्थानादिन्यपदेशाच्च	१	२	१४	२७

					अध्यायाक. पादांक. सूत्रांक. प्रष्टाक			
स्थित्यदनाभ्यां च ऐ	१	३	७	३४
स्पष्टो ह्येकेषाम्	४	२	१३	२१०
स्मरन्ति च	२	३	४७	११३
” ”	३	१	१४	१३१
” ”	४	१	१०	२०१
स्मर्यते च	४	२	१४	२१०
स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९	१३२
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२९	३०
स्मृतेश्च	१	२	६	२४
”	४	३	११	२१७
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्.					२	१	१	१९
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	२	३	१	९६
स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	६३
”	२	१	२९	७२
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२	१०४
स्वात्मना चोत्तरयोः	२	३	२०	१०३
स्याध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सप्तवच्च तन्नियमः					३	३	३	१५२
स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि					४	४	१६	२२९
स्वाप्ययात्	१	१	९	१९
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	१९१
ह.								
हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२	४	६	
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानमत्तदुक्तम्					३	३	२६	
ह्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	१	३	२९	
हेयत्वावचनाच्च	१	१	<	

